

PK 3031

- F 212

1890

1.3

श्रीगणेशाय नमः ।

पराशरमाधवः ।

व्यवहारकाण्डम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यश्चत्वा छतकृत्याः स्युः तं नमामि गजाननम् ॥

सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थं परं

मज्जन् सज्जनसङ्गतीर्थनिपुणः सदृत्ततीर्थं अयन् ।

लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो-

विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम्^(१) ॥

- (१) सोऽहं माधवाचार्यनामा विवेकरूपस्य तीर्थस्य पदवीं मार्गं प्राप्य हृदि अव्याहृतं श्रीकण्ठं महादेवं भजे ध्यायामीत्यर्थः । कौटुम्भी-
ऽहं? व्याख्यातो वेदस्तद्रूपे तीर्थे परं केवलं मज्जन् ज्ञानं कुर्वन् ।
तदेकपरायण इत्यर्थः । तथा, सज्जनसङ्गरूपेण तीर्थेन निपुणः,
निर्णीतशास्त्रतत्त्वः । तथा, सदृत्तं साधूनामाचरणं, तदेव तीर्थं
अयन् आश्रयन् । तथा, श्रीभारतीतीर्थतः तन्नामकादुगुरोः सका-

सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीः अर्थी चतुर्वेदिता
पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वसहः ।
अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुण्यद्वयप्रत्ययः
स्मार्त्ताश्चायधुरन्धरो विजयते श्रीबुक्कणः स्थापतिः^(१) ॥

प्रातः कक्षां प्रभावलहरीमिष्टदेवताप्रसादरूपां लहरीमाकलयन्
प्राप्नुवन्नित्येकोऽयं । भारतीरूपात्तीर्थात् कक्षां प्रभावलहरीं प्राप्ति-
त्यरूपाभाकलयन्नित्यपरः । तथा, विद्या ब्रह्मविद्या, तद्रूपं तीर्थ-
मुपाख्यन् सेवमान इत्यर्थः । एतस्यैव विद्यारण्यइति नाम प्रसिद्धम् ।
इति काशीपुस्तके टीका ।

(१) धर्मवर्त्तकं स्वदेशाधिपतिं वर्णयति सत्येति । श्रीमान् बुक्कणनामा
स्थापतिः राजा विजयते । कीदृशः ? सत्यरूपं यदेकं मुख्यं व्रतं,
तत्पालकः । तथा द्विगुणधीरिति परापेक्षया द्विगुणबुद्धिमानि-
त्यर्थः । अथवा, द्वौ गुणौ सत्वरजोरूपौ यस्यां, तादृशी धीर्यस्य,
न तु तमोगुणशालिनीत्यर्थः । तथा, चीन् धर्मार्थकामानर्थयते
प्राचर्यते, तच्छीलः । तथा, चतुर्णां वेदानां सामाद्युपायानां वा
वेदिता ज्ञाता । तथा, पञ्चसु स्कन्धेषु तन्नामकेषु सहायादिपदार्थेषु
कृती कुशलः । यदुक्तं नीतिशास्त्रे ।

“सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विनिपातप्रोतकारः सिद्धिः यच्चाक्रमिष्यते”—इति ।

अस्यार्थः । सहायाः राजकार्ये मन्त्रिसैनिकाद्याः । तथा, कार्यस्य
साधने उपायाः सामादयः । तथा, देशकालयोर्विभागो व्यवस्था,
अस्मिन् काले अस्मिन् देशे अयमुपाय इत्येवंरूपा । तथा, विनि-
पातस्य दृष्ट (१) रोगोत्पादादिरूपस्य प्रतीकारो निराकरणम् ।
तथा, सिद्धिः इष्टफलः । एते पञ्चस्कन्धा राज्याक्रमित्यर्थः । कीदृशो-

इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथि-
द्वौम्यो धर्मसुतस्य वैष्णवपतेः खौजा निमेर्गौतमिः ।
प्रत्यग्दृष्टिरहन्वतीसहचरो^(१) रामस्य पुण्यात्मनो-
यदन्तस्य विभोरभृत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥
प्रज्ञामूलमही विवेकमलिलैः सिक्ता बलोपगता^(२)
मन्त्रैः* पञ्चविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।

* बलोपगतामन्त्रैः,—इति पाठान्तरम् ।

राजा ? षडन्वयदृढः, यस्यां गुणानामन्वयेन संबन्धेन दृढीजेय-
इत्यर्थः । यस्यां शास्त्राणामित्यर्थान्तरम् । पुनः कीदृशः ? सप्तभि-
रङ्गैः सर्वसहनशीलः । तानि च,—

“स्वाम्यमात्रसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवजानि च”—इति

नीतिशास्त्रोक्तानि ज्ञेयानि । तथा, अष्टौ(?) व्यक्तयो भूतयो यस्य,
तादृशस्य शिवस्य कलाया अंशस्य धारकः । तासु भूतयो जलाभि-
यजमानचन्द्रसूर्याकाशवायुपुरुषा आगमोक्ताः । पुनः कीदृशः ? नव-
निधिः, नवसङ्ख्याका निधयो यस्य, ते च महापद्मादयः प्रसिद्धाः ।
नवानां रसानां निधिरित्यर्थान्तरम् । नवो नूतनो निधिरिति वा ।
पुनः कीदृशः ? पुण्यद्वयप्रत्ययः, पुण्यन्ती वज्रमाना दशा, यस्य, तादृशः
प्रत्ययो ज्ञानं यस्य, तादृशः । तथा, स्मार्त्तानां पाषण्डिभिर्गण्डि-
नामुच्छ्रायस्य वृद्धेधुरन्धरः तत्प्रवर्त्तक इत्यर्थः । इति काशीपुस्तके
टीका ।

(१) अष्टतजद्विप्रातिपुल्येन सच्चिदानन्दरूपेणास्ति प्रकाशते इति प्रत्यक्
तथा दृष्टिर्यस्येति विग्रहः । इति काशीपुस्तके टीका ।

(२) प्रज्ञैव मूलं च मही च यस्याः, सा तथा । बलैरुपगता जातोपगता ।
उपगता पुनराश्रयतवः । स्पष्टमन्यत् ।

शक्ता कोरकिता यशःसुरभिता सिद्धा समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥
श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥
यस्य नौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-
प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमापराशरः ।
पराशरस्मृतिजगदीहिताप्तये
पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्त्तते ॥

व्याख्याते आचारप्रायश्चित्ते ।

अथ व्यवहारः प्रस्तूयते ।

यद्यप्युणादानादीनामष्टादशपदानां व्यवहाराणां मध्ये कमपि
व्यवहारं पराशरो न व्युत्पादितवान्, तथाप्याचारकाण्डे चतुर्णां
वर्णानां क्रमेणाचारान् ब्रुवन्, +

“चक्षियस्तु प्रजास्यैव चितिं धर्मेण पालयेत्”—

इत्यस्मिन् वचने चक्षियविशेषस्य राज्ञ आचारविशेषमेवमवोचत्*,
“चितिं धर्मेण पालयेत्”—इति । तच्च चितिपालनं नाम, चित्यान्वि-
तासु प्रजासु दुष्टानां नियहः शिष्टोपद्रवपरिहारश्च । एतदर्थमेव हि

* राजाचारविशेषमेवमवोचत्,—इति पाठान्तरम् ।

जगदीश्वरस्य रामकृष्णादिचित्रावतारः । तच्च गीतासु भगवता
विस्मृतमभिहितम्,—

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे”—इति ।

यथा महतां रावणादीनां शिचायै रामाद्यवतारः, तथा क्षुद्राणां
चौरादीनां शिचायै राजावतारः,—इति द्रष्टव्यम् । अतएव मनुः,—

“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥
चन्द्रानिलयमार्काणामग्रेष्व वरुणस्य च ।
इन्द्रविजेशयोश्चैव मात्रा आहत्य शाश्वतीः^(१) ॥
यस्मादेव सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
तपत्यादित्यवश्चैव चक्षुषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
बाहोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता क्षेपा नररूपेण तिष्ठति ॥

(१) चन्द्रादीनां शाश्वतीर्निर्दिष्टा मात्रा अंशान् आहत्य राजानमसृजदिति
पूर्वेष्वस्य सम्बन्धः ।

एकमेव दहत्यग्निरं दुरूपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च तत्त्वतः ।

कुरुते धर्मसिद्धयै विश्वरूपं पुनः पुनः—इति ।

एतच्च सर्वमस्माभिराचारकाण्डेन राजधर्मान् व्याचक्षाणैः प्रपञ्चितम् । दृश्यतेऽपि विधेयतः क्षणादानादिव्यवहारविचारमेव राजोत्पत्तिप्रयोजनमभिप्रेत्य तद्विचारचमलमुपपादयितुं इन्द्राद्यात्मकत्वं राज उदाजहार,—

“गुणधर्मवतो राज्ञः कथयाम्यनुपूर्वशः ।

धनिकर्णिकसन्दिग्धौ प्रतिभूलेख्यसाक्षिणः ॥

विचारयति यः सम्यक् तस्योत्पत्तिं निबोधत ।

सोमाम्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्यत्योर्यमस्य च ॥

तेजोमानं समुद्धृत्य राज्ञोभूर्त्तिर्विनिर्मिता ।

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥

भूयोभोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान् चलन्ति च ।

नाराजके कृषिवणिक्कुसीदपशुपालनम् ।

तस्मादर्णाग्रमाणान्तु नेताऽसौ निर्मितः सुरैः—इति ।

लोके हि, राजा भूपो नृप इत्येते शब्दा एकार्यवाचित्वेन प्रयुज्यन्ते । तत्र राजशब्दो रूढः, भूपनृपशब्दौ यौगिकौ । भुवं पातीति भूपः, नृन् पातीति नृपः । तथाच राज्ञो भूपालकत्वं मनुष्यपालकत्वं च गुणः । तत्प्रयुक्तधर्मो व्यवहारविचारः । स च पूर्वं नाभिहितः, किन्तु वर्णाश्रमधर्मान् व्याचक्षाणेन दृश्यतेऽपि राजन्यपि चतुर्यवर्णप्र-

युक्तोऽहस्याश्रमप्रयुक्तश्च धर्मोऽभिहितः । अतः परं भूपलगुणप्रयुक्त-व्यवहारविचारात्मको राजधर्मोऽभिधीयते । धनिको धनप्रदाता, क्षणिकस्तदीयस्वार्थस्य गृहीता, तयोः सन्दिग्धविवादः^(१) । प्रतिभूस्तस्य प्रत्यर्पणं कारयिष्यामीति प्रतिश्रुत्य तदीयस्य भारस्य बोधा । लेख्यं धनसङ्ख्याद्विविशेषादियुक्तं पत्रम् । साक्षिण उक्तमाधमर्णयोः सम्यतिपक्षाः मध्यस्थाः । एतेषां प्रतिभादीनां चयाणां सन्दिग्धन्यायान्यायवर्त्तित्वाभ्यां सन्देहः । तस्मिन् सन्देहे सति योराजा विचारयितुं प्रभवति, तस्योत्पत्तिरभिधीयते इत्यर्थः । यस्माद्राजा सोमेन्द्रादिदेवतांशसम्भूतत्वादृणादानादीन् व्यवहारान् विचारयितुं प्रभवति, तस्मात्तानसौ विचारयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“व्यवहारान् नृपः पश्येद् विद्वद्भिर्वाक्ष्यैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः—इति ।

अत्र व्यवहारशब्दो रूढियोगाभ्यां निर्णयफलकमर्थिप्रत्यर्थिविवादमाचष्टे । तत्र रूढिः कात्यायनेन निरूपिता,—

“प्रयत्नमाद्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे ।

साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते—इति ।

न्यायः शिष्टसम्यतिपक्षं लौकिकमाचरणं, तस्य विस्तर इदं मदीयं धनमन्येनापहतम् ; तत् चेत्तं धनादिकमेतस्य युक्तं नान्य-स्येति उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः । तस्मिन् न्यायविस्तरे विषयीभूते सति तत्प्रवर्त्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्यो विवादः स व्यवहार उच्यते । मदीयं धनं अन्येनापहतं तत् पुनर्मया साधनीयमिति अर्थी यदुद्दिश्य प्रवर्त्तते,

(१) सन्दिग्धौ इति पदं सन्दिग्धशब्दात् सप्तम्येकवचने निष्पन्नम् ।

तद्वनं साध्यम् । तच्च मूलं यस्य विवादस्य, सोऽयं साध्यमूलः । स च कदा सम्पद्यते,—इत्यपेक्षायामुक्तम्,—“प्रयत्नसाधे विच्छिन्ने धर्माख्ये”—इति ।

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न स्तेनः स्यात् न वाङ्मूषिः”—

इत्यादिविधिनिषेधावुपलभ्य विहितानुष्ठाने प्रतिषिद्धवर्जने चोत्पन्न उत्साहः प्रयत्नः । तेन साध्यो धर्मनामकः पदार्थो यदा विच्छिन्नो भवति, तदानीमयं विवाद उत्पद्यते । असति तु धर्म-विच्छेदे नास्ति व्यवहारस्यावकाशः । अतएव नारदः,—

“मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमब्रूजत् ।

धर्मेकतानां पुरुषास्तदाऽऽसन् सत्यवादिनः ॥

तदा न व्यवहारोऽभूत् न द्वेषो नापि मत्सरः ।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते”—इति ।

दृष्टव्यमिह द्वेषलोभादिदुष्टस्यैव व्यवहर्तृत्वमाह,—

“धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः ।

लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्तते” ॥

तस्माद्धर्मे विच्छिन्ने सति साध्यमूलो न्यायनिर्णयफलो विवादो-व्यवहारश्चन्द्रेण रुद्धाऽभिधीयते । हारीतोऽपि निरुद्धिमभिप्रेत्याह,—

“स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।

न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते”—इति ।

व्यवहारशब्दस्य धौगिकमर्थं कात्यायन आह,—

“वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणाव्यवहार इति स्मृतः”—इति ।

व्यवहार इत्यत्र विशब्दो नानेत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । अवशब्दश्च सन्देहे वर्तते । तानेतानेवंविधानेकसन्देहहारिणोव्यवहारानर्था-दिगतरागद्वेषवशात् प्राप्तान् राजा सम्यग्विचारयेत्^(१) । तद्वि-चारश्च राज्ञो गुणधर्मरूप आचारः । अतएव आचारकाण्डे व्यवहाराणामन्तर्भावमभिप्रेत्य पराशरः पृथग्व्यवहारकाण्डमकृत्वा, “चित्तिं धर्मेण पालयेत्”—इति सूचनमात्रं व्यवहाराणां कृतवान् । तानेवात्र सूचितान् व्यवहारान् वयं स्मृत्यन्तराणि तन्निबन्धनानि चानुसृत्य यथाशक्ति निरूपयामः ।

तत्र पूर्वोदाहृताभ्यां रुढियोगस्मृतिभ्यां व्यवहारस्वरूपं निरूपितम् ।

अथ तद्भेदाः निरूप्यन्ते ।

तत्र सपणत्वापणत्वाभ्यां द्वैविध्यमाह नारदः,—

“सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः”—इति ।

अहं यदि पराजयेयं, तदा शास्त्रप्रापितादृण्ड्रव्यात् अधिक-मेव द्रव्यं राज्ञे तुभ्यश्च दास्यामीति पत्रं लिखित्वा यदभिभाषणं, तदुत्तरम् । तेन सह वर्तते इति सोत्तरः । तद्भूतितोऽनुत्तरः । पुनरपि

(१) अर्थो धनम् । अर्थादिविषयरोगद्वेषवशात् प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विचारयेदित्यर्थः । व्यवहारानर्थान् विगतरागद्वेषवशात् प्राप्तानित्यादिपाठे, प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विगतरागद्वेषवशात् विचारयेदिति सम्बन्धः ।

चतुष्पात्तादिभिस्तयोदशभिः प्रकारैः व्यवहारस्य अवान्तरभेदान्
स एव निर्दिष्टं विवृणोति,—

“चतुष्पाच्च चतुःस्थानः चतुःसाधनएवच ।
चतुर्हितः चतुर्व्यापी चतुःकारी च कौर्त्तितः ॥
त्रिद्योनिर्द्वाभियोगस्य द्विदारो दिगतिस्तथा ।
अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैवच ॥
धर्मस्य व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
चतुष्पाद्भवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः ।
तच्च सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ॥
चरित्रं तु स्त्रीकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ।
सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते ॥
चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः ।
कर्त्तारं तस्माच्चिणस्य सभ्यावाजानमेवच ॥
व्याप्नोति पादग्रो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ।
धर्मस्य सर्वस्य अग्रसो लोकहेतोस्तथैवच ।
चतुर्णां करणादेष चतुष्कारी प्रकौर्त्तितः ॥
कामात्मोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्त्तते ।
त्रिद्योभिः कौर्त्तयते तच्च त्रयमेतद्विवादस्तु ॥
द्वाभियोगस्तु विशेषः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
शङ्काऽसतान्तु संयोगात् तत्त्वं होडादिदर्शनात् ॥
पञ्चदश्याभिसम्बन्धात् द्विदारः स उदाहृतः ।
पूर्ववादस्तयोः पञ्चः प्रतिवादस्तदुत्तरः ॥

भूतच्छलानुसारित्वात् दिगतिः स उदाहृतः ।
भूतं तत्त्वादिसंयुक्तं प्रमादाभिहितं क्लृप्तम् ॥
राजा सपुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकलेखकौ ।
हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः स उदाहृतः ॥
अष्टादानं ह्युपनिधिः सम्भूयोत्थानमेवच ।
दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाऽभ्युपेत्य च ॥
वेतनस्थानपाकर्म तथैवास्त्रामिविक्रयः ।
विक्रीयासम्प्रदानञ्च क्रीत्वाऽनुशय एवच ॥
समयस्थानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा ।
स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ साहसम् ॥
वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेवच ।
द्युतं प्रकीर्णकञ्चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥
क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते”—इति ।

ननु धर्मादीनां पादत्वमयुक्तं, प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणनिर्णयाणां व्यव-
हारपादत्वात् । यतो याज्ञवल्क्यः प्रतिज्ञादीनि प्रकृत्याह,—

“चतुष्पाद्भवहारोऽयं विवादेशूपदर्शितः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“पूर्वपञ्चः स्मृतः पादः द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।

क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयः स्मृतः”—इति ।

नायं दोषः । धर्मादीनां प्रकारान्तरेण पादलोपपत्तेः । योऽयं
निर्णयाख्यश्चतुर्थपादोऽभिहितः, स धर्मादिभिश्चतुर्भिः निष्पद्यते ।
तदाह वृहस्पतिः,—

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः”—इति ।

तस्माच्चिर्णयहेतुतया धर्मादीनां व्यवहारपादत्वं भविष्यति । तेषां च निर्णयहेतुत्वं कात्यायनेन प्रपञ्चितम्,—

“दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकन्धनम् ।

विवादे प्राप्नुयाद्यच्च स धर्मेणैव निर्णयः”—इति ।

दोषकारी वाक्पारुष्यादिकारी च* यस्मिन् विवादे व्यवहारे चरित्र-
राजशासननैरपेक्ष्येण धर्माभिमुखः सन्नद्धो धर्माद्भीतः† स्वकीयं दोष-
कर्तृत्वं स्वयमेव अङ्गीकरोति ; यत्तु धनस्वामी‡ व्यवहारादिप्रायासम-
न्तरेण धर्माभिमुखाद्गुणपहारिणः स्वकीयं धनं प्राप्नोति, तत्र दोषका-
रिणो धर्माभिमुख्यमेव निर्णयहेतुः । व्यवहारस्य निर्णयहेतुत्वं स एवाह,—

“स्यतिशास्त्रन्तु यत्किञ्चित् प्रथितं‡ धर्मसाधकैः ।

कार्याणां निर्णयाद्वेतोर्व्यवहारः स्मृतौ हि सः॥”—इति ।

यच्च धर्मशास्त्रकुशलेर्विद्वद्विरर्थिप्रत्यर्थिनोरप्ये निर्णयाय धर्मशास्त्रं

* यच्च प्रकारोऽधिकः प्रतिभाति । दोषकारी इत्यस्य विवरणरूप-
त्वात् वाक्पारुष्यादिकारीत्यस्य । परन्तु, सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु स्थित-
त्वाप्रक्षितः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु । मम तु, सन् अध्वा अधर्माद्
भीतः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ यत्तु धनस्वामी,—इति का० । मम तु, यच्च धनस्वामी,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

§ प्रापितम्,—इति का० ।

॥ कार्याणां निर्णयार्थे तु व्यवहारस्मृतौ हि सः,—इति का० । मम तु,
व्यवहारः स्मृतौ हि सः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रख्यापितं भवति, स निर्णयो व्यवहारजन्यः । चरित्रजन्यं निर्णय-
माह स एव,—

“यद्यदाचरते येन धर्म्यं वाऽधर्म्यमेव वा ।

देशस्याचरणं नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम्”—इति ।

शास्त्रोक्तधर्मादनपेतं* धर्म्यं, तद्विपरीतं अधर्म्यं, तदुभयं देशाचा-
रानुसारेण यच्च स्वीक्रियते, तच्च चरित्रं निर्णयहेतुः । राजशासनस्य
निर्णयहेतुतामाह स एव,—

“न्यायशास्त्राविरोधेन† देशदृष्टेस्तथैव च ।

यद्धर्मं स्थापयेद्राजाऽन्याय्यं तद्वाजशासनम्”—इति ।

न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं स्यतिशास्त्रं, तस्य देशाचारस्य वा
विरोधेन राजा यमनुशास्ति, स निर्णयो राजशासनजन्यः । यथो-
क्तानां धर्मादीनां चतुर्णां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्य च बाध्यत्वं उत्तरो-
त्तरस्य बाधकत्वञ्च बृहस्पतिना प्रपञ्चितम्,—

“शास्त्रमेव समाश्रित्य क्रियते यच्च निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि हीयते ॥

देशस्थित्याऽनुमानेन नैगमानुमतेन च ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु कथ्यते ॥

* शास्त्रोक्तधर्माद्युपेतम्,—इति शा० स० ।

† सर्वेष्वादर्शपुस्तकेष्वेवमेव पाठः । मम तु, न्यायशास्त्रविरोधेन,—इति
पाठः प्रतिभाति । अतएव, उत्तरः पूर्वबाधक इत्यादिना राजशासनस्य
सर्वबाधकत्वमुक्तं सङ्गच्छते । न्यायशास्त्राविरोधेन,—इति पाठे तु,
‘ऽन्याय्यम्’—इत्यत्र न्याय्यं, ‘देशाचारस्य वा विरोधेन’—इत्यत्र,
देशाचारस्य वाऽविरोधेन,—इति पठितुमुचितम् ।

विहाय चरिताचारं यत्र कुर्यात् पुनर्नृपः ।

निर्णयं, सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तथा"—इति ।

(१) चतुर्षु वर्णेषु यः कश्चिद्राजद्रोहं कृत्वा राज्ञो भौतः सन् अति-
भीरुतया स्नापराधमङ्गीचकार । तत्र समीपवर्त्तिनः साक्षिणो वर्णि-
वधं निवारयितुमिच्छन्तः सत्यमुल्लङ्घ्य, तत्र साक्ष्यनृतं वदेदित्ये-
तादृशं शास्त्रमेवाश्रित्य तदीयमपराधं पर्यहर्षुः । तत्र व्यवहारेण
धर्मा बाध्यते । केरलदेशादौ वेष्टागमने साक्षिभिरापादितेऽपि देशा-
चारवशात्त्यायं राज्ञा दण्ड्यते । तत्र चरित्रेण व्यवहारस्य बाधः ।
सत्यपि तादृशे देशाचारे 'त्यैवं न व्यवहर्त्तव्यम्'—इति राजा यदा-
ऽनुग्राह्यति, तदा राजाज्ञया चरित्रस्य बाधः । (२) ये एते प्रोक्ताः धर्मा-
दयस्त्वन्तारः पादास्ते सत्यादिषु चतुर्षु प्रतिष्ठिताः । दोषकारौ स्वय-
मनृताङ्गीतोऽयमपि* अपराधोऽस्तीति सत्यं ब्रूते । अतो धर्मस्य सत्ये
अवस्थानम् । प्रतिज्ञोत्तरयोः कृतयोः साक्षिणा यस्य पक्षोऽभ्युपगम्यते,
तस्य जयः, तेन व्यवहारस्तस्य साक्षिण्यवस्थानम् । कार्णाटकदेशे बला-
त्प्रातुलसुताविवाहो न दोषाय, केरलदेशे कन्यायाः चतुर्मतीत्वं न
दोषायेत्येवमादिकस्तत्तद्देशसमर्थः । तत्र तत्र पञ्चादिशासनञ्च तिष्ठति ।
श्रियते इति शासनं, राजाज्ञानुसारेण प्रजानां वर्त्तनम् । तच्च राजा-
ज्ञायां प्रतिष्ठितम् । सामदानभेददण्डेष्वतुर्भिः दोषकारिणो दोष-

* मन्त्रताङ्गीतोऽपि,—इति का० ।

(१) उत्तरः पूर्वबाधक इति गारुडवचनांशं व्याचष्टे चतुर्विंशतिना ।

(२) तत्र सत्ये स्थितो धर्म इत्यादिवचनानि व्याख्यातुमुपक्रमते, ये एते
इत्यादिना ।

करणाय* चतुःसाधनत्वम् । चतुर्हितत्वं विस्पष्टम् । कर्त्तादिचतुष्टय-
व्यापित्वं मनुना स्पष्टीकृतम्,—

“पादोऽधर्मस्य कर्त्तारं पादो गच्छति साक्षिणः ।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति”—इति ।

चेतुर्नृपस्य वा धर्मार्थयशसो लोकातुराग† सम्पादनाच्चतुष्कारित्वम् ।
त्रियोनित्वं स्पष्टम् । असतां कितवस्तेनादीनां संसर्गं यः करोति, तस्मि-
न्नपि चौर्यादिशङ्का जायते । होढोऽपहृतद्रव्यादिदर्शनम्, तस्मिन् वा ।
तस्मादभियोगो भवति । अर्थिप्रत्यर्थिभ्योः यौ पूर्वोत्तरपक्षौ तौ व्यव-
हारस्य प्रवर्त्तकौ । तस्मात् द्विद्वारत्वम् । द्रव्यसञ्ज्ञादिकं याथातथ्ये-
नान्यथा वा राजादीनां अग्रे यदा ब्रूते, तदा तस्योभयस्य उपरि
व्यवहारः प्रवर्त्तते । ततो द्विगतित्वम् । अष्टाङ्गेषु सपुरुषो राजेत्ये-
तदेकमङ्गम् । अतो नास्ति नवत्वसञ्ज्ञाप्रसक्तिः । क्षणादानादीनां
अष्टादशपदानां स्वरूपमुपरिष्ठात् तत्र तत्र विचारयिष्यते । एतेषां
अष्टादशपदानां मध्ये एकैकस्य पदस्य अवान्तरक्रियाभेदादनन्तभेद-
भिन्नत्वं शतशास्त्रत्वम् । एतान् अष्टादशपदानवान्तरानन्तभेदभिन्नान्
व्यवहारान् प्रकारान्तरेण द्वेधा संस्पृच्छति कात्यायनः,—

“द्वे पदे साध्यभेदानु पदाष्टादशतां गते ।

अष्टादशक्रियाभेदाद्विज्ञान्यथ सहस्रधा”—इति ।

* दोषकारणाय,—इति का० । मम तु, दोषकरणादिति पाठः प्रतिभाति ।

† धर्मार्थस्त्रियो लोकातुराग,—इति का० । मम तु, धर्मार्थयशसो लोका-
तुराग,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ विवदिष्यते,—इति शा० स० ।

दिपदं विप्रदयति वृहस्पतिः,—

“दिपदो व्यवहारः स्याद्भूतहिंसासमुद्भवः ।

द्विसप्तकोऽर्थमूलसु^(१) हिंसामूलः चतुर्विधः”—इति ।

तदेतदुभयविधं स एव विवृणोति,—

“कुसीदनिधयेयाद्यं” सम्भूयोत्यानमेव च ।

भृत्यदानमशुश्रूषा^(२) भूवादोऽस्त्रामिविक्रयः ॥

क्रयविक्रयानुशयः समयातिक्रमस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोगः स्तेयञ्च दायभागोऽचदेवनम् ॥

एवमर्थसमुत्थानं पदानि तु चतुर्दश ।

पुनरेव प्रभिन्नानि क्रियाभेदैरनेकधा ॥

पाद्व्ये हे साहसञ्च परस्त्रीसंगहस्तथा ।

हिंसोद्भवपदान्येवं चत्वार्यह वृहस्पतिः”—इति ।

जगति सम्भाषितान्शेषान् विवादानुक्तेष्वष्टादशसु स एव अन्तर्भावयति,—

“पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु ।

मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीचकाः”—इति ।

इति व्यवहारपरिच्छेदः ।

अथ सभा निरूप्यते ।

तत्र वृहस्पतिः,—

“दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक् ।

प्राग्दिशि प्राङ्मुखीन्तस्य लक्षणां कल्पयेत् सभाम् ॥

माल्यधूपामनोपेतां बीजरत्नसमन्विताम् ।

प्रतिमाऽऽलेख्यदेवैश्च युक्तामभ्राम्बुना तथा”—इति ।

गृहं राजगृहम् । तस्य प्राग्दिशि धर्माधिकरणभूता सभा । सा च वास्तुशास्त्रलक्षणोपेता कर्तव्या । तस्याः सभायाः धर्माधिकरणत्वं कात्यायनो दर्शयति,—

“धर्मशास्त्रविचारेण मूलसारविवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्”—इति ।

मूलस्यावेदितार्थस्य सारासारविवेचनं* तत्र निष्कर्षः† । तत्र प्रवेशकालं स एवाह,—

“प्रातरुत्थाय च नृपः कृत्वा नित्यं समाहितः ।

गुरुं ज्योतिर्विदो वैद्यान् देवान् विप्रान् पुरोहितान् ॥

यथार्हमेतान् सम्पूज्य सुपुष्पाभरणैर्नृपः ।

अभिवन्द्य च गुर्वादीन् सम्मुखान् प्रविशेत्सभाम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सारविवेचनं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† तत्तन्निष्कर्षः,—इति शा० । मम तु, तत्तन्निष्कर्षः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

* कुसीदनिधयेयाद्यं,—इति शा० ।

† भृत्यदारमशुश्रूषा,—इति का० ।

‡ एवमर्थसमुत्थानपदानि,—इति पाठो मम प्रतिभाति ।

(१) द्विसप्तक इति चतुर्दश इत्यर्थः ।

(२) भूतिः कर्ममूल्यं, तस्याभूतेरदानं भृत्यदानम् ।

प्रविश्य तत्र विद्वद्भिर्मन्त्रिभिश्च सह कार्याण्यनुसन्ध्यात् ।
तदाह मनुः,—

“व्यवहारान् दिदृचुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥
तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्थिणाम् ॥
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारान्* पृथक् पृथक्”—इति ।

विचारकालमाह कात्यायनः,—

“दिवसस्याष्टमभागं मुक्ता कालत्रयञ्चा यत् ।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः”—इति ।
दिवसमष्टधा कृत्वा प्रथमभागमग्निहोत्रार्थं मुक्ता अनन्तरभाग-
त्रयं व्यवहारकालः । अत्र वर्ज्यास्तियीराह सम्बर्त्तः,—

“चतुर्दशी क्षमावास्या पौर्णमासी तथाऽष्टमी ।
तिथिष्वामु न पश्येत्तु व्यवहारास्तु नित्यशः”—इति ।
येयमुक्ता सभा, तस्याः चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः,—
“प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता मुद्रिता शास्त्रिता तथा ।
चतुर्विधा सभा प्रोक्ता सभ्याश्चैव तथाविधाः ॥

* निबन्धानि,—इति का० ।

† भागत्रयन्तु,—इत्यन्यत्र याठः ।

‡ तिथिष्वेतासु नो पश्येत्,—इति का० ।

प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे चला नामाप्रतिष्ठिता ।

मुद्रिताऽध्यक्षसंयुक्ता राजयुक्ता च शास्त्रिता”—इति
राजगृहसमीपवर्त्तिनः सभास्थानान्मुख्यादन्यान्यमुख्यानि स्ना-
नान्याह मनुः,—

“दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः ।

निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः ॥

आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः* सार्थिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः ॥

उभयानुमतश्चैव गृह्यते स्थानमीप्सितम् ।

कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः ॥

ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विध्यश्च वर्गिणः ।

कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ताः नृपतिस्तथा”—इति ।

स्वकैरारण्यकैः । ग्रामेऽपीत्यादि शब्दात् ये ग्रामे आरण्यादौ
च निवसन्ति, तेऽप्युभयवासिभिः ग्रामवासिभिरारण्यवासिभिश्च निर्णयं
कुर्युः, उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् । कुलिकाः कुलश्रेष्ठिनः ।
सार्थः ग्रामयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः । मुख्याः ग्रामस्थादयः । पुरं
मुख्यं नगरं, तस्मादवाचीनो ग्रामः । पुरग्रामनिवासिनां भेदः ।
कुलिकादौनि पञ्च स्थानानि । तानि चारण्यकादिजनविशेषाणामेव ।
ग्रामाकारेणावस्थितजनविवादे समीपग्रामनिवासिभिः निर्णयः ।

* ‘सार्थ’ स्थाने ‘सार्ज’—इति पाठः शा० पुस्तके सर्वत्र ।

† स्थानमीप्सितम्,—इति शा० ।

‡ ये तु,—इत्येतावन्मात्रं शा० पुस्तके ।

§ अत्र, ‘इति’—इति भवितुं युक्तम् ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोरननुग्रयातुमतं स्थानं कुलिकसार्थमुख्यपुरयामनिवा-
सिनो गृह्णन्ते । ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो-
ग्रामाकारेणावस्थितो जनः । पौरः पुरवासिनां समूहः । गणः कुलानां
समूहः । श्रेष्ठो रजकाद्यष्टादशहीनजातयः । चातुर्विधः आम्बोक्षिका-
दिविद्याचतुष्टयोपेतः^(१) । वर्गिणो गणप्रभृतयः । तथाच कात्यायनः,—

“गणः पाषण्डपूगश्च” ब्राह्मणश्रेण्यस्तथा ।

समूहस्यास्य ये चान्ये वर्गाख्यास्ते वृहस्पतिः—इति ।

आयुधधराणां समूहो जातम् । कुलानि अर्थिप्रत्यर्थिनोः सगो-
पाणि । कुलिकास्तत्र वृद्धाः । नियुक्ताः प्राङ्निवाकसहितास्तयः सभाः ।
नृपतिः ब्राह्मणादिसहितः । सभ्यानाह याज्ञवल्क्यः,—

“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्याः रिपौ मित्रे च ये समाः”—इति ।

तेषां सङ्ग्रामाह वृहस्पतिः,—

“लोकधर्माङ्गतत्त्वज्ञाः^(२) सप्त पञ्च च योऽपि वा ।

* पौगण्डपूगश्च,—इति स० शा० ।

† इत्यनेन पाठः सर्व्वेच ।

(१) “आम्बोक्षिकी जयी वार्ता दण्डनोतिश्च शाश्वती”—इत्याम्बोक्षि-
कादिविद्याचतुष्टयं ज्ञेयम् ।

(२) लोकलोकान्ताचारः देशाचार इति यावत् । धर्मो धर्मशास्त्रमिति
प्रतिपाद्यः । अङ्गानि, “शिक्षा कर्णोत्थाकरणं निदह्यं ज्योतिषां
चितिः । इन्द्रसां विचितिश्चैव षडङ्गो वेद इत्यते”—इत्यङ्गकक्ष्यानि
वेदाङ्गानि ।

यचोपविष्टाः विप्राय्याः सा यज्ञसदृशी सभा”—इति ।

तत्र वर्ज्यान् सण्वाह,—

“देशाचारानभिज्ञा ये नास्तिकाः शास्त्रवर्जिताः ।

उन्मत्तकुहका लुब्धाः* न प्रष्टव्याः विनिर्णये”—इति ।

राज्ञः प्रतिनिधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अपश्यता कार्यवशात् व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्व्वधर्मवित्”—इति ।

सोऽपि राजवत् सर्व्वकार्याणि विचारयेत् । यदाह मनुः,—

“यदा स्वयं न कुर्यान्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥

सोऽस्य कार्याणि सम्यग्धेत् सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।

सभामेव प्रविश्येमामासीनः स्थितएववा”—इति ।

स च विचारको ब्राह्मणः प्राङ्निवाक इति उच्यते । तदाह
वृहस्पतिः,—

“राजा कार्याणि सम्यग्धेत् प्राङ्निवाकोऽपि वा द्विजः ।

न्यायाङ्गान्ययतः कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थितः ॥

बलेन चतुरङ्गेन यतो रञ्जयते प्रजाः ।

दौष्यमानः स्वपुषा तेन राजाऽभिधीयते ॥

विवादे वृष्कति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राङ्निवाकोऽभिधीयते”—इति ।

नारदोऽपि,—

* उन्मत्तकुहकुब्जाश्च,—इति का० ।

“अष्टादशपदाभिज्ञः षड्भेदाष्टसहस्रवित् ।
 आन्वीक्षिकादिकुशलः श्रुतिसूतिपरायणः ॥
 विवादसंश्रितं धर्मं शृण्वति प्रकृतं मतम् ।
 विवेचयति यस्तस्मात् प्राज्ञिवाकस्तु स स्मृतः ॥
 यथा गच्छं भिषक् कायादुद्धरेद्यन्त्रयुक्तिः ।
 प्राज्ञिवाकस्तथा गच्छमुद्धरेद्वावहारतः”—इति ।

प्राज्ञिवाकस्य गुणाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः—

“अक्रूरो मधुरः स्निग्धः क्रमायातो विचक्षणः ।
 उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृपेण तु”—इति ।

प्राज्ञिवाकस्य अनुकल्पमाह कात्यायनः,—

“ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु चक्षियं तत्र योजयेत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥

*यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् चक्षियं तत्र योजयेत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्*”—इति ।

तद्वर्जने बाधमाह मनुः,—

“जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद् ब्राह्मणश्रवः^(१) ।

* नास्त्ययं श्लोकः स० शा० पुस्तकयोः ।

(१) ब्राह्मणमात्मानं ब्रवीति न स्वयं ब्राह्मणवृत्तो यः, सोऽयं ब्राह्मणश्रवः ।
 न च,—

“धर्मकर्मविहीनस्तु ब्राह्मैर्निर्गैर्विवर्जितः ।

ब्रवीति ब्राह्मणोऽस्मीति तमाज्जब्राह्मणश्रवम्”—इत्युक्तकक्षः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन ॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥

द्विजान् विहाय सम्पश्येत् कार्याणि वृषलैः सह ।

तस्य प्रचुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति”—इति ।

गणक-लेखकावपि कार्यावित्याह वृहस्पतिः,—

“शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शूचौ ।

नानालिपिज्ञौ कर्त्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“चिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञ^(१) स्फुटं प्रत्ययकारणम् ।

श्रुताध्ययनसम्पन्नं गणकं योजयेन्नृपः ॥

स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं* लाक्षणिकं शुचिम् ।

* स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं,—इति शा० ।

(१) ज्योतिःशास्त्रं हि गणितस्कन्ध-जातकस्कन्ध-सिद्धान्तस्कन्धरूपस्कन्ध-
 त्रयोपेतमिति गणिततत्त्वचिन्तामणिप्रभृतिषूक्तम् । गणितस्कन्धे
 व्यक्ताव्यक्तभेदाद् द्विविधं गणितं निर्णीतम् । जातकस्कन्धे तु जातस्य
 शुभाशुभचिन्ता । सिद्धान्तस्तु, “बुध्यादिप्रलयान्तकालकलनामात्र-
 प्रभेदः क्रमाचारश्च युसदां द्विधा च गणितं प्रप्रास्तथा सौत्तराः ।
 भूधिष्ण्यसहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स उदा-
 हृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः ॥”—इति सिद्धान्तशिरोमण्युक्त-
 कक्षः । द्विधा गणितमिति प्रतिलोमामुजोमभेदादिति गणिततत्त्व-
 चिन्तामणौ व्याख्यातम् ।

स्यष्टाक्षरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम्”—इति ।

साध्यपालोऽपि कर्त्तव्य इति तेनैवोक्तम्,—

“साध्यपालस्तु कर्त्तव्योराज्ञा साध्यस्य साधकः ।

क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानाञ्च मते स्थितः”—इति ।

दृढस्यतिरपि,—

“आकारणे रक्षणे च साध्यार्थिप्रतिवादिनाम् ।

सभ्याधीनः सत्यवादी कर्त्तव्यश्च स पूरुषः”—इति ।

राज्ञा कतिपयैर्वणिगिरधिष्ठितं सदः कर्त्तव्यम् । तदाह
कात्यायनः,—

“कुलश्रीखवयोद्वैर्वित्तवह्निरमत्सरैः ।

वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्”—इति ।

कुलभूतैर्दृढभूतैरित्यर्थः । तेषामुपयोगमाह सण्ड,—

“ओतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्या न्यायदर्शने”—इति ।

यथोक्तराजादियुक्तायाः सभायाः दशाङ्गानि सप्रयोजनान्याह
दृढस्यतिः,—

“नृपोऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ ।

सहेमान्यम्पुरुषाः* साधनाङ्गानि वै दश ॥

एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः ।

न्यायान् पश्येन् कृतमतिः सा सभाऽध्वरसन्निता ॥

दशानामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक् पृथक् ।

* हेमान्यम्पुरुषाः,—इति का० ।

सभाध्यक्षो नृपः शास्त्रा सभ्याः कार्यपरौचकाः ॥

स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानधनन्तथा ।

श्रपचार्यं हिरण्यग्री जलं दधितलुब्धयोः ॥

गणको गणयेद्दण्डं लिखेत्त्रायश्च लेखकः ।

प्रत्यर्थिसभ्यामयनं साक्षिणाश्च स पूरुषः ॥

वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो विप्राधीनौ तु तावुभौ ।

अर्थदण्डवधावुक्तौ राजायत्तावुभावपि ॥

राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुलश्रेणीगणादयः ।

साहसन्यायवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्”—इति ।

यथाविधि विचारे राज्ञः फलमाह कात्यायनः,—

“सप्राङ्निवाकः† सामात्यः सन्नाह्मणपुरोहितः ।

ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः”—इति ।

वैपरीत्ये दोषमाह मनुः,—

“अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति”—इति ।

सभ्यानां फलमाह दृढस्यतिः,—

“अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलाश्रितान् ।

निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनश्लाकया ॥

इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते स्वर्गतिश्च सः ।

लोभदेषादिकं त्यक्त्वा यः कुर्यात्कार्यनिर्णयम् ॥

* मणयेदित्यं,—इति का० ।

† प्राङ्निवाकश्च,—इति का० ।

शास्त्रोदितेन विधिना तस्य यज्ञफलं भवेत्”—इति ।

विपक्षे दोषमाह कात्यायनः,—

“न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सभैर्यत्र विनिश्चितम् ।

तत्र धर्माः ह्यधर्मेण हतो हन्ति* न संग्रहः ॥

अपन्यायप्रवृत्तान् नोपेक्ष्यं तत् सभासदः† ।

उपेक्षमाणाः सनृपाः नरकं यान्धधोमुखाः ॥

अन्यायेनापि तं यान्तं ये तु यान्ति‡ सभासदः ।

तेऽपि तद्भागिनस्तस्मादधोनीयः स तैर्नृपः ॥

न्यायमार्गादपेतान् ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः ।

वक्तव्यं तत्प्रियं तत्र न सभ्यः किल्बिषी भवेत्॥”—इति ।

कार्यानिष्पत्तावपि यथाशास्त्रवादिनो नास्ति प्रत्यवायः,—इति

सएवाह,—

“सभ्येनावश्यकर्त्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।

शृणोति यदि नो राजा स्यात्तु सभ्यस्ततोऽनघः”—इति ।

यदा तु राजा यथाशास्त्रं धर्मं श्रुत्वा दोषकारिणि पक्षपातं न करोति, तदा निष्पापो भवति । तदाह मनुः,—

“राजा भवत्यनेनास्तु मुख्यान्ते च सभासदः ।

एनो॥ गच्छति कर्त्तारं निन्दार्हं यत्र निश्च्यते”—इति ।

* हतोहीति,—इति का० ।

† नोपेक्षन्ते सभासदः,—इति का० ।

‡ येऽश्रुयान्ति,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

§ “तत्प्रियं न वक्तव्यं तद्वचने किल्बिषी भवेत्”—इति पाठान्तरं का० ।

॥ सतो,—इति का० । विना,—इति शा० ।

अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डमाह नारदः,—

“रागादज्ञानतो वाऽपि यो लोभादन्यथा वदेत् ।

सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्नेहादज्ञानतो वाऽपि मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

तत्र सभ्योऽन्यथावादी दण्ड्योऽसभ्यः स्तुतो हि सः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“रागाद् द्वेषाद् भयादाऽपि स्तुत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक् पृथक् दण्ड्याः विवादात् द्विगुणं दम्भम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अन्यायवादिनः सभ्याः तथैवोत्कोचजीविनः ।

विश्वस्तवस्तुकाश्चैव निर्वास्याः सर्वएव ते”—इति ।

कात्यायनः,—

“अनिर्णीते तु यद्यर्थे सम्भाषेत रहोऽर्थिना ।

प्राङ्निवाकोऽपि दण्ड्यः स्यात् सभ्यश्चैव* विशेषतः”—इति ।

राजादीनां सभायामुपवेशनप्रकारमाह वृहस्पतिः,—

“पूर्वामुखस्तु पवित्रोद्राजा सभ्याः उदङ्मुखाः ।

गणकः पश्चिमास्तु लेखको दक्षिणामुखः”—इति ।

सभोपविष्टाः नृपादयो यस्याङ्गानि, तमङ्गिनं व्यवहारं पुरुष-
रूपेण परिकल्पयति सएव,—

* सभ्याश्चैव,—इति स० शा० ।

“एषां मूर्द्धा नृपोऽङ्गानां मुखस्याधिकतः स्मृतः ।

बाह्व सभाः स्मृतिर्हस्तौ जज्ञे गणकलेखकौ ॥

हेमाम्यम्बन्धनपुरुषाः पादौ च पुरुषस्य च”—इति ।

या वृद्धराहित्यादिदोषरहिता, सा मुख्या सभा । तदुक्तं महाभारते,—

“न सा सभा यच्च न सन्ति वृद्धाः

न ते वृद्धाः ये न वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मो यच्च न सत्यमस्ति

न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम्”—इति ।

इति सभानिरूपणम् ।

अथ व्यवहारदर्शनविधिर्निरूप्यते ।

तच्च प्रजापतिः,—

“राजाऽभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बड्भ्रुतः ।

धर्मासनगतः पश्येत् व्यवहाराननुत्त्वणान्”—इति ।

नारदः,—

“तस्माद्भर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।

समः स्थात् सर्वभूतेषु बिभ्रदैवस्वतं व्रतम्”—इति ।

(१) यथा यमः,

“प्रियदेव्यौ समौ ज्ञात्वा प्राप्तकाले नियच्छति ।

तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम्”—इति ।

(१) यमो यथा प्राप्तकाले प्रियदेव्यानुभावमि नियच्छति, तथा राज्ञा सन्नाः प्रजा नियन्तव्या इति सम्बन्धः ।

यज्ञव्यवहारप्रतिपादकं धर्मशास्त्रं यच्च तदन्तर्गतं द्रव्यदण्डादि-
रूपमर्थशास्त्रं, तदुभयमपि व्यवहारदर्शिना राज्ञा अनुसरणीयम् ।
तदाह सण्व,—

“धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेन पार्थिवः ।

समीचमाणो निपुणो व्यवहारगतिं नयेत्”—इति ।

धर्मशास्त्राणि पितामहेन दर्शितानि,—

“वेदाः साङ्गास्तु चत्वारो मीमांसा स्मृतयस्तथा ।

एतानि धर्मशास्त्राणि पुराणं न्यायदर्शनम्”—इति ।

ननु न धर्मशास्त्रान्तर्गतमर्थशास्त्रं, किन्वन्यदेव नीत्यात्मकम् ।
यत्तु भविष्यपुराणे दर्शितम्,—

“षाड्गुण्यस्य प्रयोगस्य प्रयोगः कार्यगौरवात् ।

सामादीनामुपायानां योगो व्याससमासतः ।

अथचाणाश्च निचेपः कण्टकानां निरूपणम् ॥

दृष्टार्थं स्मृतिः प्रोक्ता षडभिर्भिर्गुण्यजम्”—इति ।

वाङ्म । अस्मिन्नर्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धो योऽंशः स उपा-
देयः, इतरस्तु परित्याज्यः । तदाह नारदः,—

“यच्च विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।

अर्थशास्त्रोक्तमुत्तुज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत्”—इति ।

धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे^(१) न्यायेन निर्णेतव्यम् । तदाह

* पुराणन्यायदर्शनाम्,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्तु,—इति पाठः प्रतिपत्तिः ।

(१) धर्मशास्त्रयोरर्थशास्त्रयोश्च विरोधे इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः,—

“सत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः”—इति ।

व्यवहारतो दृढव्यवहारप्रसिद्धो* न्यायोबलवान् । न्यायानाश्रयणे बाधमाह दृढस्यतिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः ।

युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

चोरोऽचोरोऽसाधुः साधुर्जायते व्यवहारतः ।

युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरताङ्गतः ॥

असत्याः सत्यसदृशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः ।

दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकाः तस्माद्युक्त्वा विचारयेत्”—इति ।

न्यायस्य निर्णायकत्वमुपपादयति मनुः,—

“यथा नयत्यसृक्पातैः मृगस्य मृगयुः पदम् ।

नयेत्तथाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥

वाक्यैर्विभावयेत्क्षिप्रैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्मरवर्णैर्जिताकारैश्चक्षुषोऽपेक्षितेन वा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“असाक्षिके हते चिह्ने युक्तिभिर्ज्ञागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृताङ्गयात्”—इति ।

यस्तु पूर्वमुक्तं, भूतच्छानुसारित्वात् दिगतिरिति ; तत्र क्लृप्तं चेयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

* दृढव्यवहारात् प्रसिद्धो,—इति शा० स० ।

† चोरोऽचोरः साधुसाधुर्जायते,—इति का० ।

‡ वाक्यैः,—इत्यन्यत्र समीचीनः पाठः ।

“क्लृप्तं निरस्य भूतेन व्यवहाराश्रयेनृपः ।

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः”—इति ॥

निर्णये प्रमाणं साक्षादिकम् । तदाह गौतमः । “विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता सत्यव्यवस्था”—इति । मनुरपि,—

“प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निबन्धानि पृथक् पृथक्”—इति ।

देशाचारैः शास्त्रोक्तदिव्यादिभिश्चाष्टादशपदसम्बन्धीनि कार्याणि निर्णयेत् । तत्र देशाचारोऽनुकल्पः । तदाह कात्यायनः,—

“तस्मात् शास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टेन तस्येत्”—इति ।

देशदृष्टस्य लक्षणमाह सएव,—

“यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।

श्रुतिसिद्ध्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते”—इति ।

तत्तद्देशीयानां मिथोविवादे देशदृष्टेन निर्णयः । तदाह सएव,—

“देशपत्तनगोष्ठेषु पुरयामेषु वादिनाम् ।

तेषां स्वसमयैर्द्धर्मशास्त्रतोऽन्येषु तैः सह” ॥

यत्र तत्तद्देशीयानां इतरैः सह विवादः, तत्र शास्त्रतो निर्णयो न तु देशदृष्टतः । स्वेच्छादिप्रमाणाभावे राजा स्वेच्छया निर्णयेत् । तदाह सएव,—

“स्वेच्छं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।

न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः”—इति ।

* देशदृष्टं मतं गयेत्,—इति का० ।

वणिगादिसमयेषु समयिभिरेव निर्णेतव्यम् । तदाह व्यासः,—

“वणिकगिष्पिप्रभृतिषु कृषिरङ्गोपजीविषु ।

अग्रक्यो निर्णयोद्यन्यैस्तत्तैरेव तु” कारयेत् ॥

गुरुः स्वामी कुटुम्बश्च पिता ज्येष्ठः पितामहः ।

विवादानय पश्येयुः स्वाधीने विषये नृणाम्”—इति ।

निर्णयकारिणां उत्तमाधमभावमाह नारदः,—

“कुलानि श्रेण्यस्यैव गणास्वाधिकृतो नृपः ।

प्रतिष्ठा व्यवहाराणां सर्वेषामुत्तरोत्तरम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“ग्रामे दृष्टः पुरं यायात् पुरे दृष्टस्तु राजनि ।

राज्ञा दृष्टः कुटुम्बो वा नास्ति तस्य पुनर्भवः”—इति ।

राज्ञो नियममाह पितामहः,—

“न रागेण न लोभेन न क्रोधेन नयेन्नृपः ।

परैरप्रार्थितानर्थान् न चापि स्वमनीषया”—इति ।

अस्थापवादमाह सएव,—

“कुलानि चापराधांश्च पदानि नृपतिसूया ।

स्वयमेव निगृहीयात् नृपस्त्रीवेदकैर्विना”—इति ।

तच्च कुलान्याह सएव,—

“पश्चिमङ्गी कराचेपी† प्राकारोपरिलङ्कः ।

निपानस्य विनाशो च तथा चायतनस्य च ॥

परिष्ठापूरकस्यैव राजच्छिद्रप्रकाशकः ।

अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानसम् ॥

प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनञ्च निरौक्ष्यते ।

विण्मूत्रक्षेपवातानां चेमुकामो नृपात्मजः ॥

पर्यङ्कासनबन्धौ* चाप्ययस्थाननिरोधकः ।

राज्ञोऽतिरिक्तवेषञ्च विधृतश्च† विश्रेणु यः ॥

यस्यापदारेण विश्रेद्वेलायां तथैव च ।

ग्रथ्यासने पादुके च ग्रथनासनरोहणे ॥

राजन्यासन्नग्रथने यस्तिष्ठति समीपतः ।

राज्ञो विदिष्टसेवी वा ऽप्यदत्तविहितासनः ॥

वस्त्राभरणयोस्यैव सुवर्णपरिधायकः ।

स्वयं याहेण ताम्बूलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः ॥

अनियुक्तप्रभाषी च नृपाक्रोशकएव च ।

एकवासास्तथाऽभ्यक्तो मुक्तकेग्रोऽवगुण्डितः ॥

विचिचिताङ्गः स्वर्ग्वी च परिधानविधूनकः ।

कुलान्येतानि पश्चाद्यत् भवन्ति नृपसन्निधौ”—इति ॥

अपराधानाह नारदः,—

“आज्ञालङ्घनकर्तारः स्त्रीबधो वर्णसङ्करः ।

परस्त्रीगमनश्चौर्यं गर्भश्चैव पतिं विना ॥

* सज्जस्यैरेव तु,—इति का० ।

† पश्चिमङ्गकराक्षेपः,—इति शा० ख० ।

* कार्यं काम्यानुबन्धं,—इति स० शा० ।

† राज्ञोऽतिरिक्तवर्षञ्च द्विवर्षञ्च,—इति शा० स० ।

वाक्पातुमवाच्यन्तद् दण्डपातुममेव च ।

गर्भस्य पातनञ्चैवेत्यपराधाः दृष्टव्ये^१—इति ॥

विवादमन्तरेणापि दण्डस्यां हेतुत्वादेतेषामपराधत्वम् । अतएव
समर्त्तः,—

“आसेवं पथिभङ्गश्च यस्य गर्भः पतिं विना ।

स्वयमन्वेषयेद्राजा विना चैव विवादिना ॥

कन्याऽपहारकं पापं विचिञ्च पतितं तथा ।

परापवादसंयुक्तं स्वयं राजा विचारयेत् ॥

षड्भागकालं शुस्कार्यं मार्गच्छेदकमेव च ।

स्वराष्ट्रचौर्यभीतिश्च परदाराभिमर्शनम् ॥

गोब्राह्मणनिहन्तारं सस्यानाञ्चैव घातकम् ।

दृष्टेयानपराधांश्च स्वयं राजा विचारयेत्”—इति ।

तदप्याह पितामहः,—

“उत्तमौः सख्यधातो च अग्निद्वयं तथैव च ।

पटहाचोषणाच्छादी^(१) द्रव्यमस्त्रामिकश्च यत् ॥

राजावलीढद्रव्यं यत् यच्चैवाङ्गविनाशनम् ।

हाविंशतिपेदान्याहुः नृपज्ञेयानि पण्डिताः”—इति ।

यच्च कृष्णादीनि राजा स्वयं द्रष्टुमशक्तः, तच्च स्तोभकात् सूच-
काच्च बोद्धव्यम् । तयोः स्वरूपमाह कात्यायनः,—

“शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थमुख्योराज्ञा^{*} प्रचोदितः ।

आवेदयति यः पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः ॥

नृपेणैव नियुक्तः स्यात् परदोषमवेचितुम् ।

नृपस्य समर्थं ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः”—इति ।

शास्त्रनिन्दितं कृष्णादिकम् । अर्थमुख्यो धनलाभप्रधानः । राज्ञा
शास्त्रादिपर्यालोचनपुरःसरमेव कार्यं कर्तव्यम् । तदाह शरीतः,—

“शास्त्राणि वर्णधर्मास्तु प्रकृतीनाञ्च भूपतिः ।

व्यवहारस्वरूपञ्च ज्ञात्वा कार्यं समाचरेत्”—इति ।

प्रकृतयः पितामहेन दर्शिताः,—

“रजकश्चर्मकारश्च मटो वरुटो एव च ।

कैवर्त्तकश्च विज्ञेयो चोष्णभिलौ तथैव च ॥

मेधिकश्चिरव्यालहस्तौ लघ्वद्विचद्विकौ[†] ।

कोसेदिकाः[‡] भारुपदामानगोण्डोपगोपमाः ॥

एताः प्रकृतयः प्रोक्ता अष्टादश मनीषिभिः ।

वर्णानामाश्रमाणान् सर्वदेव वधिः स्थिताः”—इति ।

* मवाच्यथा,—इति का० ।

† दण्डन,—इति का० ।

‡ उत्कृष्टाः,—इति शा० ।

§ हाविंशति,—इति का० ।

* त्वर्थं मुख्यस्यार्थः,—इति का० ।

† वुरुड,—इति का० ।

‡ लघ्वद्विचद्विकाः,—इति पाठः ।

§ कोसेदिकाः,—इति का० ।

(१) पटहेन यदाघुष्यते, तस्याऽप्यहनकर्त्ता इत्यर्थः ।

मनुष्य जात्यादि समीचणीयमित्याह,—

“जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च शाश्वतान् ।

समीच्य कुलधर्मांश्च स्वे वर्णे प्रतिपादयेत्”—इति ।

उन्मार्गवर्तिनः कुलादीन् स्वमार्गे स्थापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“कुलानि प्रकृतीस्यैव श्रेणीर्जनपदानपि ।

स्वधर्माञ्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि”—इति ।

कार्यदर्शनप्रकारमाह नारदः,—

“धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राज्ञिवाकमते स्थितः ।

समाहितमतिः पश्येत् व्यवहारमनुक्रमात् ॥

आगमः प्रथमः कार्यो* व्यवहारपदन्तः ।

विचारो निर्णयस्येति दर्शनं स्याच्चतुर्विधम्”—इति ।

आगमोऽर्थिवचनश्रवणं, तदादौ कर्त्तव्यम् । ततस्तदचनं शृणादाना-
द्यन्यतममस्मिन् पदे अन्तर्भाव्यम् । ततः प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणानां विचारः ।
ततः प्रमाणतो जयावधारणम् ।

इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

* कार्यं,—इति का० ।

अथासेधादिविधिः ।

तत्र नारदः,—

“वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्कामन्तश्च तद्वचः ।

आसेधयेत् विवादार्थं यावदाज्ञानदर्शनम्”—इति ।

प्रथमन्तावदर्थीं प्रत्यर्थिनं प्रति त्वयैतावन्मह्यं देयमित्यादिकं
कार्यं ब्रूयात् । तत्र यदि तदुक्तं “मनभ्युपगम्योत्कामन्तुमिच्छेत्, तदा
स्वकार्यपर्यन्तं राजाज्ञया तं निरुन्ध्यात् । आसेधभेदानाह सएव,—

“स्थानासेधः कालहतः प्रवासात् कर्मणस्तथा ।

चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासेधं न लङ्घयेत्”—इति ।

अस्मात् स्थानात् त्वया न चलितव्यमिति स्थानासेधः ।
मदीयद्रव्यप्रदाने दिनमेतन्नोल्लङ्घनीयमिति कालासेधः । अदत्त्वा
यामान्तरं न गन्तव्यमिति प्रवासासेधः । अदत्त्वा न सन्ध्यावन्दनं
कर्त्तव्यमिति कर्मासेधः । सन्ध्यावन्दनादिवदिन्द्रियनिरोधो न
आसेधार्हः । तदाह कात्यायनः,—

“यस्मिन्निन्द्रियनिरोधेन व्याहरेत् कुशलादिभिः ।

आसेधयेदनासेधैः स दण्ड्यो न त्वतिक्रमात्”—इति ।

इन्द्रियनिरोधवत् विषमदेशोऽपि नासेधार्हः इत्याह नारदः,—

“मदीयन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।

आसिद्धश्च परासेधमुत्कामन्नापराध्रूयात्”—इति ।

आसेध्यासेधकयोः तत्कालोल्लङ्घने दण्डमाह सएव,—

* तदुत्तर,—इति का० ।

† दुर्गमोपप्लवादिषु,—इति का० ।

“आसेधकालमासिद्ध आसेधं घोऽतिवर्त्तते ।

स विनेयोऽन्यथा कुर्वन् आसेद्धा दण्डभायवेत्”—इति ।

अन्यथा कुर्वन् अयोग्ये निग्रीथादिकाले तमासेधयन् । अनासे-
ध्यानाह कात्यायनः,—

“वृक्षपर्वतमाहूदा ह्येभरयनौगताः ।

विषमस्त्रास्य ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः ॥

व्याधार्त्तव्यसनस्त्रास्य यजमानस्तथैव च ।

अनुत्तीर्णास्य नासेध्याः मन्तोन्मत्तजडास्तथा ॥

न कर्षको बीजकाले सेनाकालेऽथ सैनिकाः ।

प्रतिज्ञाय प्रयातस्य कृतकालस्य नान्तरा ॥

उद्युक्तः कर्षकः सखे तोयस्त्रागमने यदा ।

आरम्भसङ्ग्रहं यावत् तत्कालं न विवादयेत्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“सचोदाहोद्यतो रोगी प्रोक्तार्त्ता मृतवाल्मकः ।

मन्तो वृद्धोऽभियुक्तस्य नृपकार्योद्यतो व्रतौ ॥

आसमे सैनिकः सङ्ग्रहं^(१) कर्षकस्यायसङ्ग्रहे ।

विषमस्त्रास्य नासेध्याः स्त्रीसमायास्तथैव च”—इति ।

नारदोऽपि,—

“निवेद्युकामो रोगार्त्ता यियशुर्व्यसने क्षितः ।

* आरम्भाः सङ्ग्रहं,—इति का० ।

(१) सङ्ग्रहे यजे आसमे सति सैनिको नासेधः ।

अभियुक्तस्तथाऽन्येन^(१) राजकार्योद्यतस्तथा ॥

गवां प्रचारे गोपालाः सस्त्रारम्भे कृषीवलाः ।

शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयास्तु विग्रहे ॥

अप्राप्तव्यवहारस्य दूतो दानोन्मुखो व्रतौ ।

विषमस्त्रास्य नासेध्या न चैतानाङ्गयेऽनृपः”—इति ।

कदा तर्हि द्रव्यं दापनीयमित्याकाङ्क्षायां वृहस्पतिराह,—

“वणिम्विक्रीतपण्यस्तु सखे जाते कृषीवलाः ।

सचोद्यताश्चैव तथा दापनीयाः कृतक्रियाः”—इति ।

यद्यसिद्धो नागच्छेत्, तदा राजा तमानयेत् । तदाह वृहस्पतिः,—

“यत्राभियोगं कुरुते सत्येनाग्रङ्गया तथा ।

तमेवानाययेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा”—इति ।

नारदोऽपि,—

“देशं कालञ्च विज्ञाय कार्याणाञ्च बलाबलम् ।

अकल्पादीनपि^(२) तथा ग्रनैराङ्गानयेऽनृपः”—इति ।

आङ्गानामर्हानाह शरीतः,—

“अकल्पवाल्मक्यविरविषमस्यक्रियाऽऽकुलान् ।

* अकल्पादीनपि ग्रनैरानैराङ्गानयेऽनृपः,—इति का० ।

(१) अन्येन वादान्तरेऽभियुक्तो वादान्तरार्थं नासेधः ।

(२) अकल्पोऽसमर्थः ।

कार्यातिपातित्यसिन्धुपकार्यात्सवाकुलान्^(१) ॥
मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च^(२) सजातिप्रभुकां स्त्रियम् ।
धर्मोत्सुकान् जडानां भृत्यान्नाङ्गानयेन्नृपः—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धर्मोत्सुकान्भुदये रोगिणोऽथ जडानपि ।
अस्वस्थमत्तोन्मत्तार्त्तस्त्रियो नाङ्गानयेन्नृपः ॥
न हीनपक्षां युवतीं कुले जातां प्रसूतिकाम् ।
सजातिप्रभुकाश्चैव तथा नाङ्गानयेन्नृपः”—इति ।

सजातिप्रभुका तु मरीचिना निरुक्ता,—

“सर्ववर्णोत्तमा कन्या सजातिप्रभुका सृता ।
तदधीनकुटुम्बिन्यः स्त्रैरिच्छो गणिकाश्च याः ॥
निष्कुला चाश्च पतिताः तासामाङ्गानमिथ्यते”—इति ।

दृप्तस्य दण्डमाह वृहस्पतिः,—

“आहृतो यस्तु नागच्छेत् दर्पाद्दन्धुवसान्वितः ।
अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्”—इति ।

(१) व्यसनं विषयं, कामजक्रोधजदोषविशेषोवा । स चाष्टादशप्रकारः
मनुजोक्तः । यथा,—

“भृगयाऽक्षोदिवास्त्रप्रः परिवादः स्त्रियोमदः ।
तौर्यजिकं वृथाऽटाया कामजो दण्डकोगणः ॥
पैश्रूयं साहसं क्रोध ईर्ष्याऽस्तयाऽर्धदूषणम् ।
वाग्दण्डजश्च पादर्थ्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः”—इति ।

(२) मत्तोमद्यादिना, उन्मत्तोवातादिना, प्रमत्तोऽनवहितः ।

कात्यायनोऽपि,—

“आहृतस्त्वमन्येत यः शक्तो राजशासनम् ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।
गुरुकार्येषु दण्डः स्यात् नित्यं पञ्चशतावरः”—इति ।
आपन्नस्थानागमनेऽपि दण्डो नेत्याह व्यासः,—
“परानीकहते देशे दुर्भिक्षे व्याधिपीडिते ।
कुर्वीत पुनराङ्गानं दण्डं न परिकल्पयेत्”—इति ।

इत्यावेधादिविधिः ।

अथ दर्शनोपक्रमः ।

अथ मनुः,—

“धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्”—इति ।

आरभ्य कर्त्तव्यमाह कात्यायनः,—

“काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते पीडा मा भेषीर्भूहि मानव ।
केन कस्मिन् कथं कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“आगतानां विवदतामसकृदादिनां नृपः ।
वादान् पश्येन्नात्मकतान् न चाध्यक्षनिवेदिताम् ॥

पीडितः स्वयमायातः शास्त्रेणार्थी यदा भवेत् ।

प्राज्ञिवाकस्तु तं पृच्छेत् पुरुषो वा शनेः शनैः”—इति ।

पृष्ठस्य कार्यं यथावदावेदयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्”—इति ।

यदि केनचिन्निमित्तेन स नावेदयेत्, तदा स व्यवहारो न वसात् कारयितव्य इत्यभिप्रेत्य चेदित्युक्तम् । आवेदनकाले सखादयो-
वर्जनीया इत्याह उग्रना,—

“सखोऽनुत्तरीयो वा मुक्तकच्छः सहासनः ।

वामहस्तेन वा सम्भी वदन् दण्डमवाप्नुयात्”—इति ।

अर्थिनः प्रतिनिधिमभ्युपगच्छति कात्यायनः,—

“अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यस्यार्थं विवदते तयोर्जयपराजयौ”—इति ।

अन्तरेणापि नियोगं पित्रादयो विवादं कुर्युरित्याह पितामहः,—

“पिता माता सुहृदाऽपि बन्धुः सम्बन्धिनोऽपि वा* ।

यदि कुर्युरपस्थानं वादं तच्च प्रवर्त्तयेत्† ॥

यः कश्चित् कारयेत्किञ्चित् नियोगाद्येन केनचित् ।

तत्तेनैव कृतं ज्ञेयमनिवर्त्यं हि तत् स्मृतम्”—इति ।

उक्तोभ्यो व्यतिरिक्तस्य विवादश्च निषेधति नारदः,—

“यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्* ।

परार्थवादौ दण्ड्यः स्याद् व्यवहारेषु विव्रुवन्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“दासाः कर्मकराः शिष्याः नियुक्ताः बान्धवास्तथा ।

वादिनो न च दण्ड्याः सूर्यस्ततोऽन्यः स दण्डभाक्”—इति ।

आवेदितार्थी लेखनीय इत्याह नारदः,—

“रागादिना यदैकेन कोपितः† करणे वदेत् ।

तदोमिति लिखेत्सर्वं वादिनः फलकादिषु”—इति ।

करणे धर्माधिकरणे । लिखितस्य अर्थस्य सम्भावितत्वे सति

प्रभुस्तत्र प्रवर्त्तते इत्याह कात्यायनः,—

“एवं पृष्ठः स यद्ब्रूयात् तत्सम्भैर्ब्राह्मणैः सह ।

विमृश्य कार्यं न्याय्यञ्चेदाह्वानार्थमतः परम्॥

मुद्रां वा निचिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत्”—इति ।

आहूतं प्रत्यर्थिनं सुरक्षितस्थाने स्थापयेदित्याह पितामहः,—

“सभायाः पुरतः स्थाप्योऽभियोगी वादिना तथा ।

शंसितेऽन्यत्र वा स्थाने‡ प्रमाणं सोऽन्यथा न तु”—इति ॥

स्थापितस्य कलवादित्वादि वाह्यलिङ्गेर्निश्चयम् । अतएव मनुः,—

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

* नियोजितः,—इति पुस्तकान्तरीयः पाठः ।

† रागादिना यदैकेन कोऽपि वा,—इति शा० सं० ।

‡ तद्स्थाने,—इति शा० ।

* सम्बन्धिनोऽपि वा,—इति शा० ।

† प्रवर्त्तते,—इति का० ।

नैववक्तृविकारेण शृङ्गतेऽन्तर्गतं मनः^(१)—इति ।

क्षिप्रान्तराणि यावदवश्यं चाह,—

“देवाद्देवान्तरं याति सृक्कणी परिलेखि च ।

ललाटं खिद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥

परिशुष्यत्स्वलदाक्यो विरुद्धमञ्ज भाषते ।

वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि^(२) ॥

स्वभावादिकृतिं गच्छेन्ननोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोक्तेऽप्य साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः”—इति ॥

हस्तवादपक्षे स एवाह,—

“उभयोः प्रतिभूर्पाद्वाः समर्थः कार्यनिर्णये”—इति ।

तत्र वर्णानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः* स्वामिनाऽधिष्ठतस्तथा ।

विरुद्धोदण्डितस्यैव संग्रयस्यो न च कश्चित् ॥

नैव रिष्यी न रिष्यस्य न चेवात्यन्तवासितः ।

राजकार्यनियुक्तास्य ये च प्रव्रजिता नराः ॥

नाग्रक्ता धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

नाविज्ञातो यहीतव्यः प्रतिभूस्तत्क्रियामति”—इति ।

* कर्ता,—इति शा० ।

(१) आकारो विद्यतः । इङ्गितं स्वेदवेयधुरोमाश्चादि ।

(२) न परकीयां वाचं प्रतिवचनदानेन पूजयति, चक्षुष्य परकीयवीज-
जेव । निर्भुजति कुटिबीकरोति ।

यदि वादौ विवादप्रतिभुवं दातुमसमर्थः, तदाऽपि तेनैवोक्तम्,—

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति दक्षोयस्य च* वादिनः ।

स रक्षितो दिनस्थान्ते दद्याद् भृत्याय वेतनम् ॥

दिजातिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्यात् बाह्यचारिभिः ।

शूद्रादीन् प्रतिभूहीनान् बन्धयेन्निगडेन तु ॥

अतिक्रमेऽपयाते चां दण्डयेत् तं दिनाष्टकम् ।

नित्यकर्मापरोधस्तु न कार्यः सर्ववर्णिनाम्”—इति ।

अभियोक्तादीनां उक्तिक्रमोऽपि तेनैवोक्तः,—

“तत्राभियोक्ता प्राग् ब्रूयादभियुक्तस्त्वन्तरम् ।

तथोरन्ते सदस्यास्तु प्राङ्निवाकस्ततः परम्”—इति ।

प्राग् ब्रूयात् प्रतिज्ञां कुर्यादित्यर्थः । तथाच नारदः,—

“आशालेख्ये पट्टिके शासने वा

आधौ परे विक्रये वा क्रये वा ।

राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेदनं यः

तस्य ज्ञेयं पूर्ववादो विधिज्ञैः”—इति ।

विदादे पूर्वाभियोक्तुरेव प्रतिज्ञावादित्वमित्यर्थः । अत्रापवाद-
माह स एव,—

“यस्य चाभ्यधिका पीडा कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

तस्यार्थवादो† दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

* वादयोग्यस्य,—इति शा० । वादयोग्यस्तु,—इति मय्यान्तरे ।

† अतिक्रमे च मये अ,—इति का० ।

‡ तस्यार्थभावो,—इति मय्यान्तरीयः पाठः ।

कात्यायनः,—

“यस्य स्यादधिका पीडा कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

पूर्वपक्षो भवेत्तस्य न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

यचोभयोरपि परस्परमर्थित्वं प्रत्यर्थित्वञ्च साध्यभेदाद्युपपन्न-
वति, ततोत्कृष्टजातेर्बहुपीडस्य वाऽर्थिनो वादः पूर्वं द्रष्टव्यः । तथाच
वृहस्पतिः,—

“अहंपूर्विकयाऽऽयातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

वादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य च”—इति ।

समानवर्णत्वे पीडापेक्षया ग्राह्यः । अनेकवादियुग्मानां युगपदु-
पस्थाने दर्शनक्रममाह मनुः,—

“अर्थानर्थानुभौ बुद्ध्या धर्माधर्मौ च केवलौ ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्थिणाम्”—इति ।

इति दर्शनोपक्रमो निरूपितः ।

अथ चतुष्पाद्व्यवहारः प्रस्तूयते ॥

प्रतिज्ञोत्तरं प्रमाणं निर्णययेति चत्वारः पादाः । तत्र प्रतिज्ञां
संस्पृष्टाति याज्ञवल्क्यः,—

“प्रत्यर्थिनोऽप्यतो लेखं यथाऽऽवेदितमर्थिना ।

समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्”—इति ।

एतच्च वृहस्पतिना स्पष्टीकृतम्,—

“उपस्थिते ततस्तस्मिन् वादौ पक्षं प्रकल्पयेत् ।

निवेद्य सप्रतिज्ञञ्च* प्रमाणगमसंयुतम् ॥

देशस्थानसमामासपक्षाहर्नामजाति च ।

द्रव्यसङ्ख्योदयं पीडां चमालिङ्गञ्च लेखयेत् ॥

प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

अल्पाक्षरस्त्वसन्दिग्धो वङ्गर्थस्त्राघनाकुलः ।

युक्तो विरोधकरणे विरोधिप्रतिषेधकः”—इति ।

ततः प्रत्यर्थ्याङ्गानानन्तरम् । तस्मिन्नुपस्थिते प्रत्यर्थिन्यागते सति ।
निरवयं पक्षदोषरहितम् । पक्षदोषाश्च कात्यायनेन दर्शिताः—

“देशकालविहीनञ्च द्रव्यसङ्ख्याविवर्जितः ।

साध्यप्रमाणहीनञ्च पक्षोऽनादेय इत्येते”—इति ।

स्तथान्तरेऽपि,—

“अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।

असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्”—इति ।

अप्रसिद्धं, मदौयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निराबाधं,
अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहारं करोतीत्यादि । निरर्थक-
मभिधेयरहितं कचटतप इत्यादि । निष्प्रयोजनं, यथा, अयं देवदत्तो-
ऽस्माद्गृहसन्निधौ सुस्वरमधीते, इत्यादि । असाध्यं यथा, अहं देवदत्तेन
सम्भूभङ्गं ग्रहसित इत्यादि । विरुद्धं यथा, अहं मूकेन शप्त इत्यादि ।

पुरराज्ञादिविरुद्धं भागञ्च विषयपक्षदोषनिहितम् । निरवयं,

* इत्येव पाठः सर्वत्र । मम तु, निरवयप्रतिज्ञञ्च,—इति पाठः
प्रतिभात । निरवयं पक्षदोषरहितमिति व्याख्यानदर्शनात् ।

मदीयं द्रव्यमनेन गृहीतं तत्प्रत्यर्पणीयमिति प्रतिज्ञा, तथा युक्तं
सप्रतिज्ञम् । प्रमाणं लिखितभुक्त्यादि । आगमो द्रव्यप्राप्तिप्रकारः
कात्यायनोऽपि स्पष्टसुदाजहार,—

“निर्दिष्टं कालं वर्षं मासं पक्षं तिथिस्तथा ।

वैशाखं प्रवेशं विषयं स्थानं जात्याकृतौ वयः ॥

साध्यं प्रमाणं द्रव्यं सङ्ख्या नाम तथाऽऽत्मनः ।

राज्ञाञ्च क्रमगो नाम निवासं साध्यनाम च ॥

क्रमात् पितृणां नामानि पौडामाहर्द्धदायकौ ।

चमालिङ्गानि वाक्यानि पक्षं सङ्कीर्त्य कल्पयेत् ॥

देशं कालं तथोन्मानं सन्निवेशं तथैव च ॥

जातिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं चेचनम् च ।

पितृपैतामहश्चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ॥

स्वावरेषु विवादिषु दशैतानि निवेशयेत्”—इति ।

देशादीनां स्वावरविवादिषु पुनरभिधानं, यच्च यावदुपयुज्यते
तच्च तावदेवोपादेयं न तु सर्वं सर्वत्रेति प्रदर्शनार्थम् । संग्रहकारोऽपि,—

“अर्थवद्भूमसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।

साध्यवदाशकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥

प्रसिद्धमविरुद्धं निश्चितं साधनचमम् ।

सङ्क्षिप्तं निखिलार्थं देशकालाविरोधि च ॥

वर्षर्तुमासपक्षाहोवैशादेशप्रदेशवत् ।

स्थानावसथसाध्याख्यं जात्याकारवययुतम्

• समावसतिसाध्याख्या,—इति का० ।

साध्यप्रमाणसङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥

चमालिङ्गात्मपौडावत् कथिताहर्द्धदायकम् ।

यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते”—इति ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिः परः प्रतिवादी, आत्मा वादी,
तथोः पूर्वजाः पित्रादयः, अनेके राजानो भुक्तिकालीनाः, तेषां
नामभिः । भाषादोषास्तु नारदेन दर्शिताः,—

“अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् ।

लेख्यस्थानादिभिर्भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः”—इति ।

तांश्च स्वयमेव व्याचष्टे,—

“दृष्टे साधारणेऽप्येको यद्ययैवानियुक्तकः ।

लेख्येद्यस्तु भाषायामन्यार्थश्च विदुर्बुधाः ॥

गणिते तुलिते मेये तथा चेचगृहादिके ।

यच्च सङ्ख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता ॥

विद्यया प्राप्तमायातं बलं कौतं क्रमागतम् ।

न त्वेवं लिख्यते यच्च सा भाषा स्यादनागमा ॥

समा मासस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैव च ।

यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः ।

लेखयित्वा तु यो भाषां निर्दिष्टेन तथोत्तरे ।

उद्दिशेत् साक्षिणः पूर्वम् अधिकान्तां विनिर्दिशेत् ।

यच्च स्यादुभयं सर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना ।

सन्दिग्धमिव लिख्येत भ्रष्टां भाषां तु तां विदुः”—इति ।

अर्थे साधारणे बहूनां सम्बन्धिनि कार्ये । पुनरपि स एव हेतुपक्षं
संगृह्य विवृणोति,—

“भिन्नक्रमोद्युक्तमार्थः प्रकीर्णार्थानिरर्थकः ।

अतीतकालोद्दिष्टस्य पक्षोऽनादेय इत्यते ॥

यथास्नाननिवेगेन नैव पक्षार्थकल्पना ।

ग्रस्यते न स पक्षस्तु भिन्नक्रम उदाहृतः ॥

मूलमर्थं परित्यज्य तदुक्तं यच्च लिख्यते ।

निरर्थकः स वै पक्षोभूतसाधनवर्जितः ॥

भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यच्च हि लिख्यते ।

अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्यातः ॥

यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शणम् ।

विमृश्यते क्रियाभेदात् स पक्षोद्दिष्ट उच्यते”—इति ।

एकेन अर्थिना बहुसाध्यनिर्देशो युगपत् कर्तव्यः, कालभेदेन
तु कर्तव्यः । तदुभयं कात्यायन आह,—

“पुररात्रविद्वद्भ्यः यच्च राज्ञा विवर्जितः ।

अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यति ॥

बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् ।

कामनादपि गृहीयात् राजा तत्त्वबुधस्तथा”—इति ।

पूर्ववादिनो नियममाह वृहस्पतिः,—

“सुसायुक्तं क्रियाहीनमसारान्यार्थमाकुलम् ।

पूर्वपक्षं लेखयतो वादहानिः प्रजायते ॥

उपदिष्टाभिधेयं यत् समतीत्यापरं वदेत् ।

क्रियासुक्ताऽन्यथा ब्रूयात् स वादी हानिमाप्नुयात् ॥

न्यूनाधिकं* पूर्वपक्षं तावदादी विप्रोधयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सम्भसन्निधौ”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“अधिकान् हेतुदेयान् हीनांश्च प्रतिपूरयेत् ।

भूमौ निवेद्येत्तावद् यावदर्थाऽभिवर्णितः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाषायामुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी नाभिलेखयेत् ।

यस्यान्तु लेखयेत्तावद् यावदस्तु विवर्चितम्”—इति ।

अग्रगलं वादिनं प्रति वृहस्पतिराह,—

“अभियोक्ताऽग्रगलत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदा ।

तस्य कालः प्रदातव्यः कार्यग्रन्थानुरूपतः”—इति ।

कालेयतामाह कात्यायनः,—

“सलेखनं वा लभते अहं सप्ताहमेववा ।

मतिरुत्पद्यते यावद्विवादे वक्तुमिच्छतः”—इति ।

पूर्वपक्षस्य चातुर्विधं प्रतिपादयति वृहस्पतिः,—

“चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैवच ।

चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैश्चिदष्टविधः स्यातः ॥

ग्रन्थाऽभियोगस्तस्यैव लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं तथा ।

वृत्ते वादे पुनर्न्यायः पक्षो ज्ञेयस्तुर्विधः ॥

आग्निः शङ्का समुद्दिष्टा तथं नष्टार्थदर्शनम् ।

* उल्लाधिकं,—इति का० ।

संक्षेपेऽर्थेऽर्थनं मोहः तथा वृत्ते पुनः क्रिया” ॥

एतत् पाण्डुलेख्येन लिखित्वाऽऽवापोद्गारेण^(१) शोधितं पक्षे निवेशयेदित्याह कात्यायनः,—

“पूर्वपक्षस्य भावोक्तं प्राप्तिवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेख्येन फलके ततः पक्षे च शोधितम्”—इति ।

शोधनं यावदुत्तरदर्शनं, नातः परम् । अतएव नारदः,—

“शोधयेत्पूर्ववादन्तु यावदुत्तरदर्शनम् ।

अवष्टब्धोत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्”—इति ।

हेयोपादेयौ पूर्वपक्षौ विविनक्ति वृहस्पतिः,—

“राज्ञा विवर्जितो यस्य यस्य पौरविरोधकत् ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥

अन्ये वा ये पुरयाममहाजनविरोधकाः ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

न्यायं वा नेच्छते कर्तुं नान्यायं वा करोति यः ।

स लेखयति संक्षेपं तस्य पक्षो न सिद्ध्यति ॥

विरुद्धं वाऽविरुद्धं वा दावयर्थौ निवेशितौ ।

एकस्मिन् यत्र वृत्तेतां तं पक्षं दूरतस्थजेत् ॥

* विशोधितम्,—इति का० ।

† कुर्वन्न्यायं वा,—इति का० ।

(१) आवापः पूर्वमलिखितस्य निवेशनम् । उद्गारः पूर्वं निवेशितस्या-
पनयः ।

उन्मत्तमत्ताभिभूता महापातकदूषिताः ।

जडातिवृद्धवाक्ताश्च विज्ञेयाः स्युर्निवृत्तराः ॥

पक्षः प्रोक्तस्त्वनादेयो वादी चानुत्तरस्तथा ।

यादुम्वादी न यः पक्षो याज्ञस्तत्कथयाम्यहम् ॥

पौडातिशयमाश्रित्य यद्ब्रवीति विवक्षितम् ।

स्वार्थसिद्धिपरो वादी पूर्वपक्षः स उच्यते”—इति ॥

इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः ।

अथ उत्तरपादो निरूप्यते ।

तच्च याज्ञवल्क्यः संगृह्णाति,—

“श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ”—इति ।

तदेतद् वृहस्पतिर्विवृणोति,—

“यदा चैवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।

दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥

विनिश्चिते पूर्वपक्षे याज्ञायाज्ञविशेषिते ।

प्रतिज्ञार्थं स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरं ततः”—इति ।

उत्तरे स्मृतः प्रवृत्त्यभावे च तदापनीयमित्याह^(१) सएव,—

“पूर्वपक्षे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।

प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ॥

(१) तथाच प्रत्यर्थी यदि स्वयमुत्तरं दातुं न प्रवर्तते, तथा दायास्य
उत्तरं दापनीय इत्यर्थः ।

प्रियपूर्वं अयेत्साम* भेदस्यभयदर्शिनः ।

यथापकर्षणं दण्डः ताडनं बन्धनं तथा"—इति ॥

उत्तरकाण्यमाह प्रजापतिः,—

“पक्षस्य व्यापकं साध्यमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अथाख्यागम्यमित्येतदुत्तरमदिदो विदुः”—इति ॥

शारीतोऽपि,—

“पूर्वपक्षस्य सम्बन्धमनेकार्थमनाकुलम् ।

अनल्पमव्यस्यपदं व्यापकं नातिभूरि च ॥

सारभूतमसन्दिग्धं स्वपक्षेकांशसम्भवम् ।

अर्थिश्रवणमूढार्थं देयमुत्तरमीदृशम्”—इति ॥

स्वपक्षेकांशसम्भवं अनवग्रेषितस्वपक्षेकदेशं, सम्पूर्णस्वपक्षमिति या-
वत् । सहसोत्तरन्दातुमसक्तं प्रति कात्यायन आह,—

“श्रुत्वा लेख्यमसत्यार्थं प्रत्यर्थी कारणाद्यदि ।

कासं विवादे चाचेत तस्य देशो न संशयः”—इति ॥

कासभेदं कारणार्थं शेषस्याह नारदः,—

“शास्त्रीनत्वाद् भवार्तत्वात् प्रत्यर्थी सतिविश्रमान् ।

कासं प्रार्थयते यत्र तत्र तत्तन्मुमर्हति ॥

एकाहं अष्टपक्षाहं सप्ताहं पक्षमेववा ।

मासं मासत्रयं वर्षं ज्ञमते शास्त्रपेक्षया”—इति ॥

तत्र व्यवस्थामाह सएव,—

“सद्यः कृते सद्यवादः* मासेऽतीते दिनं चिपेत् ।

चउब्धिके चिरात्तु सप्ताहं द्वादशाब्धिके ॥

विंशत्यब्दे दशाहन्तु मासाह्वं वा ज्ञमते सः ।

मासं चिंशत्समातीते चिपचं परतो भवेत् ॥

अस्मत्तन्मज्जोन्मत्तवास्तदौचित्ये रोगिणाम् ।

कासः संवत्सरादर्वाक् स्वयमेव यथेक्षितम्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“संवत्सरं जडोन्मत्तेऽमनस्को व्याधिपीडिते ।

दिगन्तरप्रपञ्चेन अज्ञातार्थं च वस्तुनि ॥

मूर्खं वा साक्षिणो वाऽथ परदेशे स्थितो यदा ।

तत्र कासो भवेत् पुंसामा स्वदेशसमागमात् ॥

दत्तेऽपि काले देयं स्यात्पुनः कार्यस्य गौरवात्”—इति ॥

कासदानस्य विषयमाह नारदः,—

“गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् सूतेरपि ।

अष्टादिषु हरेत् कासं कामन्तत्त्वबुद्ध्या”—इति ॥

अष्टादीन् दर्शयति पितामहः,—

“अष्टोपनिधिनिक्षेपे दाने सम्भूयकर्मणि ।

समये दायभागे च कासः कार्यः प्रयत्नतः”—इति ॥

इहस्यतिरपि,—

“साहसस्योपपादस्यगोऽभिप्राये तथात्यये ।

* प्रियः सामः,—इति का० ।

* तदा वादः,—इति का० ।

† सद्यसे,—इति प्रा० स० ।

‡ अयेऽपि च निधिनिक्षेपे,—इति का० ।

भूमौ विवादयेत् क्षिप्रमकालेऽपि दृश्यतिः"—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धेनावनडुहि धेने स्त्रीषु प्रजनने तथा ।

न्यासे याचितने दत्ते तथैव क्रयविक्रये ॥

कन्याया दूषणे स्तेये कलहे साहसे विधौ ।

उपधौ कूटसाध्ये च सद्यएव विवादयेत्"—इति ॥

उपधिर्भयादिवशात् प्राप्तं कार्यम् । उत्तरस्य भेदानाह नारदः,—

“मिथ्या सम्प्रतिपत्तिस्तु प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राङ्न्यायसोत्तराः प्रोक्तास्तत्वारः शास्त्रवेदिभिः"—इति ॥

मिथ्यादीनां स्वरूपमाह दृश्यतिः,—

“अभियुक्तोऽभियोगस्तु यदि कुर्यात्तु मिथ्वम् ।

मिथ्या तन्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥

श्रुत्याऽभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।

सा तु सम्प्रतिपत्तिस्तु शास्त्रविद्विषदाहता ॥

अर्थिनाऽभिहितो धोऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥

आचारेणावस्योऽपि पुनर्लक्षयते यदि ।

स विनेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते"—इति ॥

प्रजापतिरपि,—

“यावदावेदितं किञ्चित् मन्मथमिहार्थिना ।

तावत्सर्वमसम्भूतमिति मिथ्योत्तरं सत्यम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तावत् सर्वमसम्भूतम्,—इति पाठः

प्रतिभाति ।

यस्यैव देयमेवैतं* नासम्भावितमर्थिना ।

इति सम्प्रतिपत्त्याख्यं द्वितीयमिदमुत्तरम् ॥

दत्तमेव ममानेन किन्वस्यापि मया पुनः ।

प्रतिदत्तमितीदृक् च प्रत्यवस्कन्दनं सत्यम् ॥

अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वं प्रारब्धोऽस्यहमर्थिना ।

जितस्यायं मया तच्च प्राङ्न्यायविधिरुच्यते"—इति ॥

मिथ्योत्तरस्यावान्तरभेदमाह सएव,—

“मिथ्यैतत् नाभिजानामि तदा तच्च न सन्निधिः ।

अज्ञातस्यास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम्"—इति ॥

उत्तराभासानाह कात्यायनः,—

“अप्रसिद्धं विरुद्धं यदत्यल्पमतिभूरि च ।

सन्दिग्धासम्भवाव्यक्तमन्यार्थञ्चातिदोषवत् ॥

यद्वास्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाऽऽकुलम् ।

व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये"—इति ॥

अप्रसिद्धादीन् सएव व्याचष्टे,—

“चिह्नाकारसहस्रन्तु समयं वाऽविजानता ।

भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धमदुत्तरम् ॥

प्रतिदत्तं मया वाक्ये प्रतिदत्तं मया न हि ।

यदेवमाह विशेषं विरुद्धं तदिहोत्तरम् ॥

जितः पुरा मया तन्तु अर्थेऽस्मिन्निति भाषितम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, तस्यैव देयमेवैतत्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

पुरा मया च प्रमितमङ्गीकारोत्तरं स्मृतम्* ॥
 गृहीतमिति चास्मात् कार्यन्तेन कृतं मया ।
 पुरा गृहीतं यद्व्यमिति चेत् वस्तुभूरि तत् ॥
 देयं मयेति वक्तव्यं मया देयमितीदृशम् ।
 सन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैस्तदा ॥
 वशावलेन चैतेन साहसं स्थापितं पुरा ।
 अनुक्रमेतामन्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम् ।
 अस्मै दत्तं मया साङ्गं सहस्रमिति भाषिते ॥
 प्रतिदत्तं तदर्थं? यत्तदिहाव्यापकं स्मृतम् ॥
 पूर्ववादक्रियां यावत् सम्यङ् नैव निवेशयेत् ।
 मया गृहीतं पूर्वं न तद्व्यस्तपदमुच्यते ॥
 तत्किं नामरसं किञ्चिद् गृहीतं न प्रदास्यति ॥
 निगूढार्थन्तु तज्ज्ञेयमुत्तरं व्यवहारतः ॥
 किन्तेनैव सदा देयं मया देयं भवेदिति ।

* जितः पुरा मया जन्तुरर्थेऽस्मिन्निति भाषितम् ।

पुरा मया पत्रमिति पक्षतं चोत्तरं स्मृतम्,—इति का० ।

उभयमप्यसङ्गतमिव प्रतिभाति । क्रमप्राप्तस्याव्यक्तोत्तरस्यैवात्र स्था-
 न्यानुमुचितत्वात् ।

† देयं मयेति वक्तव्यं,—इति का० ।

‡ भाषितम्,—इति का० ।

§ इत्यनेन पाठः सर्वत्र । ममत्तु, तदङ्गं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

॥ किञ्चिद्गृहीतं प्रदास्यति,—इति का० ।

एतदाकुलमित्युक्तमुत्तरं तदिदो विदुः ॥

काकस्य कति वा दन्ता* सन्तीत्यादि तदुत्तरम् ।

असारमिति तत्तेन सम्यङ् नोत्तरमिष्यते—इति ।

अत्र चिह्नेत्यादेरयमर्थः । विवादविषयस्य गोशिराद्यादिद्रव्यस्य
 वर्णविशेषादिकं चिह्नं, दीर्घशृङ्गनादिराकारः, सहस्रादि संख्या,
 समयः कालविशेषः शंकेतविशेषो वा, तत्सर्वमजानता यत्प्रोक्तं, जानता
 वा सभ्यानामपरिचितया भाषया यदुक्तं, तदुभयमप्रसिद्धम् । वाक्य-
 एव मया सर्वं द्रव्यं प्रतिदत्तमित्युक्त्वा, स पुनरपि विस्मृत्य वा प्रति-
 वादिबुद्धिप्रच्छादयितुकामो वा न दत्तमिति यदूयात्, तद्वि-
 रुद्धम् । पुरा मयाऽयं जित इति वक्तव्ये सति जितशब्दं परित्यज्य
 तदुभयम् । गृहीतमित्येतावत्येव वक्तव्ये सति प्रथमतः तदनुक्त्वा तेन
 कर्त्तव्यं तत्कार्यं मया कृतमित्येतादृशं प्रकृतानुपयोगि किञ्चिदुक्त्वा
 पश्चाद्गृहीतमिति यदूयात्, तदुत्तरमतिभूरि । देयं मयेत्युक्ते सति
 सन्देहमन्तरेण दातव्यनिश्चयो भवति, तदनुक्त्वा मया देयमिति यदि
 ब्रूयात्, तदानीमस्य देयं इति वा अदेयमिति वा पदं केन शक्यत्वा-
 दुत्तरं सन्दिग्धम् । यदि षोडशवर्षः प्रतिवादी मत्पौत्रेण दत्तमिति
 ब्रूयात्, तदसम्भवि । एकादशवस्ताणि मया दत्तानीति वक्तव्ये सति,
 रुद्राकाशनामकानि युष्मत्प्रतियोगिशब्दवाच्यत्वेन विभाषितानीत्येव-
 मप्रसिद्धैः पदैरभिहितमुत्तरमुक्तम् । प्रकृतस्य प्रतिज्ञार्थस्य उचित-
 मुत्तरमनुक्त्वा चानुपयुक्तमेव किञ्चिदूते; एतेन वादिना प्राक्क्षेपेन

* काकस्य दन्तानोसन्ति,—इति का० ।

† सभ्यादिबुद्धिप्रच्छादयितुकामो वा,—इति का० ।

दौर्बल्येन वा किञ्चित्साहसं कृतमित्यादि । तच्च प्रकृतस्य अनुकृतात्
उत्तरमन्यार्थं भवति । शतं देयमिति प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य शतदय-
मित्युत्तरं दोषवत् । साङ्ख्यं सहस्रं मङ्गं देयमिति प्रतिज्ञातस्य तदङ्कं
प्रमितमिति वक्तव्ये सति विसृष्टं न वदति, किन्तु लोके यः को-
ऽपि किमगृहीतनामरसं दास्यतीत्येवमप्रसिद्धशब्देन व्यतिरेकमुखेन
काकसूत्रेणाभिहितमुत्तरं निगूढम् । किन्तेनैव सदा देयं मया
देयमित्युभयोर्वाक्ययोरादेयमिति वा पदच्छेदसम्भवादर्थस्य अनि-
शयात् किमिति काका व्यज्यमानस्याप्यनिश्चयादिदमुत्तरं व्या-
ख्युक्तम् । तत्पिचा सुवर्णशतं गृहीतमित्यभियोगे नाहं पितुर्वाक्यं
जानामीति वक्तव्ये सति व्यत्यस्तान्वयेन दुर्बोधं वचो ब्रूते, गृहीतं
शतं वचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । तदिदमुत्तरं व्याख्या-
गम्यम् । काकदन्तादिविषयं मिष्प्रयोजनं असारमिति । संकरा-
ख्यमुत्तराभासमाह कात्यायनः,—

“एकैकदेशे चत्सत्यमेकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैकैकदेशे* यत् संकरं तदनुत्तरम्”—इति ॥

तच्च सएव विशदयति,—

“न चैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्थादादिनोर्दयोः ।

न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकच क्रियाद्वयम्”—इति ॥

मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्दयोरपि क्रिया
प्राप्नोति ।

* मिथ्या चैकैकदेशे,—इति का० ।

“मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि”—इति स्मर-
णात् । तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णं
रूपकशतं च अनेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णञ्च गृहीतं रूपकशतं
गृहीतं प्रतिदत्तमिति । कारणप्राङ्न्यायसङ्करे प्रत्यर्थिनएव क्रिया-
द्वयम् ।

“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्”—इति
स्मरणात् । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण
पराजित इति । अत्र प्राङ्न्यायेन अयपत्रेण वा न्यायदर्शिभिर्वा
भवितव्यं । कारणोत्तरे तु सांचिलेख्यादिभिः भावयितव्यमित्य-
विरोधः । एवमुत्तरचः सङ्करेऽपि द्रष्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपक-
शतं वस्त्राणि च गृहीतानौत्यभियोगे ; सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रति-
दास्यामि, रूपकशतं न गृहीतं, वस्त्रविषये पूर्वं न्यायेन पराजित-
इति । एवं चतुःसङ्करेऽपि । एतेषां चानुत्तरत्वं यौगपद्येन, तस्य
तस्यांशस्य तेन तेन विवादप्रसिद्धेः । क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः
प्रत्यर्थिनः सम्भानाच्चेच्छया भवति । यत्र पुनरुभयोः सङ्करः, तत्र
यस्य प्रभृतार्थविषयत्वं तत्र क्रियोपादानेन व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः ।
पश्चादन्यविषयोत्तरोपादानेन ॥ । यत्र च सम्प्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्य

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्राङ्न्याये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, भावयितव्यम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एवमुत्तरत्रय,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ पुनरुभयोरसङ्करः,—इति शा० स० ।

॥ पश्चादस्यविषयान्तरोपादानेन,—इति का० ।

च सङ्करः, तत्रोत्तरोपादानेन* व्यवहारोद्भूतः । सम्यतिपक्षेः
प्रयोगाभावात् । यथा हारीतेनोक्तम्,—

“मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकञ्चेदुभे ।

सत्यस्यापि सद्धान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्”—इत्युक्त्वा,

“यत् प्रभृतार्थविषयं यच्च वा स्यात् क्रियाफलम् ।

उत्तरं तच्च विज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा—इति ।

संकीर्णं भवतीति शेषः । ऐच्छिककर्म भवतीत्यर्थः । तच्च प्रभृतार्थ-
विषयं यथा, अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानी
प्रत्यभियोगे, सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानि
चेति† । अत्र मिथ्योत्तरं प्रभृतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं
व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः, पश्चादस्त्वविषये व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राङ्-
न्यायसङ्करे कारणप्राङ्न्यायसङ्करे च योजनीयम् । यथा तस्मिन्नेवा-
भियोगे, सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं दास्यामि, वस्त्राणि तु
न गृहीतानि प्रतिदत्तानि वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति
चोत्तरे, सम्यतिपक्षेर्भूरिविषयत्वेऽपि तच्च क्रियाऽभावात् मिथ्योत्तर-
क्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, तत्रोत्तरान्तरोपादानेन,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु सुवर्णं रूपकशतं च न गृहीतं, वस्त्राणि
गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, मिथ्योत्तरस्य,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

यच्च तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं ; यथा शृङ्गघा-
तिकाया कश्चिददति, इयं गौर्मदीया अमुकस्मिन् काले गृष्टा अस्य
गृष्टे दृष्टेति, अन्यस्तु मिथ्येतत् प्रदर्शितकालात् पूर्वमेव अस्मद्गृष्टे
जाता चेति वदति । इदं तावत् पक्षनिराकरणमर्थत्वात् नानु-
त्तरम् । नापि मिथ्यैव, कारणोपन्यासात् । नापि कारणम्,
एकदेशाभ्युपगमाभावात् । तस्मात् सकारणं मिथ्योत्तरमिदम् ।
अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया “कारणे प्रतिवादिनि”—इति वचनात् ।

ननु “मिथ्याक्रिया पूर्ववादे”—इति पूर्ववादिनः कस्मात् क्रिया न
भवति ? * तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात् । कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि
तस्माच्छुद्धकारणविषयं न भवति ? नैतत् । सर्वस्यापि कारणो-
त्तरस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात् शुद्धकारणोत्तरस्याभावात् । प्रसि-
द्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्थाभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम् ।
यथा सत्यं रूपकशतं गृहीतं न धारयामि† दत्तत्वादिति । प्रकृतो-
दाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्थाभ्युपगमो नास्तीति विशेषः । एतच्च
हारीतेन स्पष्टमुक्तम्,—

“मिथ्याकारणयोर्वाऽपि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्”—इति ।

यच्च मिथ्याप्राङ्न्याययोः पक्षव्यापित्वं ; यथा रूपकशतं धारयती-
त्यभियोगे मिथ्येतत्तस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजित इति, अत्रापि वादिन-
एव क्रिया ।

* अत्र, न,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, कस्माच्छुद्धकारणविषयं,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

‡ न दास्यामि,—इति का० ।

“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियां—”इति वचनात् । शुद्धप्राङ्न्यायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात् । सम्प्रतिपत्तेरपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराकरणान्नोत्तरत्वम् । यच्च तु कारणप्राङ्न्यायसङ्करः ; यथा श्रुतमनेन गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यस्मिन्नेवार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति । तच्च प्रतिवादिनो यथा-रुचीति न कचिदादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन् व्यवहारे क्रियाप्रसङ्ग-इति निर्णयः । निरुत्तरं प्रत्यर्थिनं प्रति कात्यायन आह,—

“उपायैस्त्रोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरन्तु यः ।

मुक्तस्यान्ते सप्रराचे जितोऽसौ दातुमर्हति”—इति ।

हीनवादिनं दर्शयति नारदः,—

“पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमात्मन्यते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥

समयाभिहितं* कार्यमभियुक्तं परं वदेत् ।

विभ्रवंश्च भवेदेवं हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥

अन्यवादी क्रियादेवो गोपस्यायी निरुत्तरः ।

आहृतोऽप्यपलापी च† हीनः पञ्चविधः स्मृतः”—इति ॥

तान् वादिनो विवृणोति सएव,—

* न मयाऽभिहितं,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । आहृतः प्रपलायी च,—इति पाठस्तु भवितुमुचितः । वक्ष्यमाणकात्यायनवचने तथा दर्शनात् । एवं परञ्च ।

“लेखयित्वा तु यो वाक्यं मूलवाक्याधिसंयुतः* ॥

वदेदादी स हीयेत नाभियोगस्तु सोऽर्हति ।

सम्भास† साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनोविणाम् ॥

तां क्रियां देष्टुं योमोहात् क्रियादेवो स उच्यते ।

आह्वानादनुपस्थानात्सद्यएव प्रहीयते ॥

गृहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सद्यो बन्धनमर्हति ।

द्वितौयेऽहनि दुर्बुद्धेर्विद्यान्तस्य पराजयम्”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“आहृतोऽप्यपलापी च मौनी साक्षिपराजितः ।

स्ववाक्यप्रतिपक्षस्य हीनवादी चतुर्विधः,—इति

हीनत्वकाशावधिमाह सएव,—

“प्रपलायी तु पक्षेण मौनकृत् सप्तभिर्दिनैः ।

साक्षिभिः तत्क्षणेनैव प्रतिपक्षस्य हीयते”—इति ।

दैविकादिविघ्नेन यथोक्तकालातिक्रमेऽपि नापराध इत्याह सएव,—

“दैवराजकृतो दोषः तत्काले तु यदा भवेत् ।

अवधित्यागमापेक्ष न भवेत् स पराजितः”—इति ॥

हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारमाह कात्यायनः,—

“अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियादेवो पणान् दश ।

गोपस्याता दश द्वौ च षोडशैव निरुत्तरः ।

आहृतः प्रपलायी च पणान् षाड्वास्तु विंशतिम् ॥

चिराहृतमनाथातमाहृत्यपलायिनम्† ।

* मूलवाक्याधिसंयुतः,—इति का० ।

† सम्भासा,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्रपलायिनम्,—इति पाठस्तु भवितुमुचितः ।

पञ्चरात्रमतिक्रान्तं विनयेत्तं महीपतिः”—इति ।

अनु तेनैव पुनर्वादिनिषेधः कथितः,—

“दोषानुरूपं संघातः* पुनर्वादो न विद्यते”—इति ।

तदेतन्न्युक्तविवादविषयम् । इतरत्र तु प्रकृतज्ञानिर्गन्तव्याह
नारदः,—

“सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्कुले नावसीदति ।

पशुस्त्रीभृत्यणादाने शास्त्रोऽप्यर्थाच्च हीयते”—इति ॥

नावसीदतीति प्रतिज्ञातार्थस्य न हीयत इत्युपपादनम् ।

अत्रापवादमाह कात्यायनः,—

“उभयोर्लिखिते वाक्ये प्रारम्भे कार्यनिर्णये ।

अयुक्तं तच्च यो ब्रूयात् तस्मादर्थोऽस्य हीयते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो† यः साधयेद्यस्य निव्यतेत् ।

न चाकृतो वदेत् किञ्चिद्द्वीनो दण्डस्य स स्मृतः”—इति ॥

अत्र दण्डग्रहणेनैव हीनत्वसिद्धेः पुनर्हीनग्रहणं प्रकृतार्थात् हीयते इति
ज्ञापनार्थम् । वादमुपक्रमतोर्निवृत्तयोर्द्वयोरपि दण्डमाह वृहस्पतिः,—

“पूर्वरूपे सन्निविष्टे विचारे सम्प्रवर्त्तिते ।

प्रश्नं ये मिथो यान्ति दायास्ते द्विगुणन्दमम्”—इति ॥

तदेतन्नपवसन्नविषयमित्याह कात्यायनः,—

“आवेद्य प्रगृह्यतार्थं प्रश्नं यान्ति ये मिथः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, स याज्ञः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

स हीनवादी दोषानुरूपं दण्डं याज्ञ इति तदर्थः ।

† स्वतन्त्रः,—इति का० ।

‡ वारं प्रक्रमतोऽप्रवृत्तयो,—इति का० ।

सर्वे द्विगुणदण्डास्तुर्विप्रलभान्नृपस्य ते”—इति ॥

एवञ्चावसन्नया प्रशान्तानां न दण्डः । अतएव वृहस्पतिः,—

“पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रकान्ते कार्यनिर्णये ।

दयोः सन्तप्रयोः सन्धिः स्यादयःखण्डयोरिव ॥

साक्षिसम्भविकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि ।

दोषायमानयोः सन्धिं प्रकुर्यातां विचक्षणैः* ॥

प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रचरित्रयोः ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि शस्यते”—इति ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोरभियोगे कश्चिन्नियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“अभियोगमनिस्तौर्ध्यं नैनमप्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तं न चान्येन नोक्तं विप्रकृतिष्येत्”—इति ॥

प्रत्यर्थिनि यस्मिन् वादिना सम्पादितमभियोगमपरिहृत्य
प्रत्युत्तेनं प्रत्यभियोगं न कुर्यात् । अर्थी† च अन्येनार्थिना अभियुक्ते
प्रत्यर्थिनि तदभियोगपरिहारात् पुरा स्वयं नाभियुज्यात् । उभाभ्या-
मपि प्रतिज्ञारूपमुत्तररूपं वा वचोयत् यथाऽभिहितं, तत्तथैव समा-
प्तिपर्यन्तं निर्वाह्यम् । प्रत्यभियोगनिषेधस्य अपवादमाह सएव,—

“कुर्यात् प्रत्यभियोगस्तु कलहे साहसेषु च”—इति ।

कलहे वाग्दण्डपादव्यात्मके, साहसेषु विषयस्त्रादिनिमित्तप्राण-
व्यापादनादिषु, प्रत्यभियोगसम्भवेनाभियोगमनिस्तौर्ध्यापि स्वाभि-
योक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्वापि पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपत्वे चानुत्त-

* सवेद्यत्रोभयोरपि । दोषायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातां तौ विचक्ष-
णौ,—इति यज्ज्ञान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† अर्थिनि,—इति ज्ञा० क० ।

रत्नात्* प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्व्यवहारावभावाः समा-
नः । सत्यम् । नात्र युगपद्व्यवहाराच्च प्रत्यभियोगोपदेशः, अपि
तु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये च । तथाहि । अने-
नाहं ताडितः शत्रो वेत्यभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शत्रो वेति
प्रत्यभियोगे दण्डारूपत्वम् । यथाह कात्यायनः,—

“पूर्वमाचारवेद्यस्य नियतं स्यात् स दण्डभाक् ।

पश्चादयः सोऽप्यसत्कारौ पूर्वं तु विनयो गुहः”—इति ॥

पश्चादयः चारयेत्, सोऽप्यसत्कारौ दण्डभाक् । तयोर्मध्ये पूर्वस्य
दण्डाधिक्यम् ।

इत्युत्तरपादः ।

अथ क्रियापादः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्”—इति ।

वृहस्पतिस्तु तं विवृणोति,—

“पूर्ववादे विनिश्चितं यद्वचनमशेषतः ।

अर्थी द्वितीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्”—इति ॥

क्रियाया उपयोगमाह कात्यायनः,—

“कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वं प्रपद्यते ।

अतः क्रिया सदा प्रोक्ता पूर्वपक्षस्य साधनी”—इति ॥

क्रियाभेदानाह वृहस्पतिः,—

“द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

एकैकाऽनेकधा भिक्षा अविभक्तत्वेदिभिः ॥

* रूपत्वेनानुत्तरत्वात्,—इति का० ।

साधिलेख्यानुमानस्य* मानुषी त्रिविधा क्रिया ।

साधौ द्वादशभेदस्तु लिखितं तद्वृद्धा सत्यम् ॥

अनुमानं त्रिधाप्रोक्तं* मानुषी दैविकी क्रिया”—इति ।

देवमानुषक्रिययोः मानुष्याः प्राबल्यमाह कात्यायनः,—

“अथेको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।

मानुषीं तत्र गृहीयात् न तु दैवीं क्रियां नृपः”—इति ॥

मानुषयोः साधिलेखयोः सन्निपाते लेख्यस्य प्राबल्यमाह सएव,—

“क्रिया तु दैविकी प्राप्ता विद्यमानेषु साधिवु ।

लेख्ये च प्रतिवादिषु न दिव्यं न च साधिणः”—इति ॥

लेख्यप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“पूगश्रेणिगणादीनां या विधिः परिकीर्त्तिता ।

तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साधिणः”—इति ॥

साधिप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ।

विक्रियादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमवच्छति† ॥

श्रुते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।

साधिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्”—इति ॥

कचिदनुमानं प्रवक्ष्यम् । अनुमानं नाम भुक्तिः । याज्ञवल्क्येना-
नुमानस्थाने भुक्तिशब्दप्रयोगात्,—

“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साधिण्येति कीर्त्तितम्”—इति ॥

भुक्तिप्राबल्यस्य विषयमाह व्यासः,—

* नास्त्वयमंशः स० ब्रा० पुस्तकयोः ।

† क्रिया न दैविकी प्रोक्ता,—इति यज्ज्यान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ क्रियादानस्य सम्बन्धे क्रीत्वा धनमवच्छति,—इति स० ब्रा० ।

“रहःकृतं प्रकाशश्च द्विविधं कार्य्यमुच्यते ।

प्रकाशं साक्षिभिर्भावं दैविकेन रहःकृतम्”—इति ॥

प्रकाशं साक्षिभिर्भावमित्यस्यापवादमाह वृहस्पतिः,—

“महापापाभिग्रापेषु निक्षेपे हरणे* तथा ।

दिव्यैः कार्य्यं परीक्षेत राजा सत्त्वपि साक्षिषु ॥

प्रदुष्टेऽनुमानेषु दिव्यैः कार्य्यं विशोधयेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“समलं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तथापि शोधयेत् ।

प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥

दिव्यमात्मन्ते वादौ न पृच्छेत् तत्र साक्षिणः ।

उत्तमेषु च सर्वेषु साक्षिषु विचारयेत् ॥

सर्वान् दिव्यदृष्टेन सत्सु साक्षिषु वै भृगुः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“न मयेतत्कृतं यत् कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्रं सूर्यं दिव्येन निर्णयः ॥

यन्मामलेखं तलेखं तुल्यं लेखं क्वचित् भवेत् ।

अगृहीते धने तत्र कार्य्यं दैवेन निर्णयः”—इति ॥

कात्यायनः,—

“यत्र स्यात् सोपधं लेखं सप्रज्ञैश्चाक्षितं यदि ।

दिव्येन शोधयेत्तत्र राजा धर्मासनस्थितः”—इति ॥

दिव्यसाक्षिविकल्पविषयमाह सएव,—

“प्रज्ञाने साक्षे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके ।

बलाद्भूतेषु कार्य्येषु साक्षिणो दिव्यमेववा ॥

* निक्षेपहरणे,—इति का० ।

क्षणे लेखं साक्षिणो वा युक्तिलेख्यादयोऽपिच ।

दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्यथा”—इति ॥

युक्तिलेखैव दर्शिता,—

“साक्षिणो लिखितं भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं विदुः ।

लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्याद्विद्यानाह विषादयः”—इति ॥

चोदनादीनान्तु मुख्यानुकल्पभावमाह स एव,—

“चोदना प्रतिकालान्तु युक्तिलेशस्तथैवच* ।

तृतीयः शपथः प्रोक्तः तत्क्षणं† साधयेत् क्रमात्”—इति ॥

अस्यार्थस्तेनैव विवृतः,—

“अभौक्षणं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः ।

त्रिचतुःपञ्चकलो वा परतोऽर्थं समाचरेत् ॥

चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेशैस्तमन्विधात् ।

देशकालार्थसम्बन्धपरिणामक्रियादिभिः ॥

युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।

अर्थकाले बलापेक्षमग्न्यम्बुसुक्ष्मतादिभिः‡”—इति ॥

शपथमयुक्तिप्रमाणव्यवस्थाऽवश्यं परिपालनीयम्§ तदाह नारदः,—

“प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः पालनीयानि यत्नतः ।

सौदन्ति हि प्रमाणानि पुरुषस्यापराधतः”—इति ॥

प्रमाणज्ञैः प्रमाणं प्रत्याकलयितव्यमित्यर्थः । यत्र प्रमाणैर्निर्णयं कर्तुं न शक्यते, तदा राजेऽप्युक्त्या निर्णयः कार्य्यः । तदाह पितामहः,—

* युक्तिदेशस्तथैवच,—इति शा० ।

† मरणं,—इति का० ।

‡ बलापेक्षमग्न्यम्बुसुक्ष्मतादिति,—इति का० । अर्थकालबलापेक्षम-
ग्न्यम्बुसुक्ष्मतादिति,—इत्यन्यत्र पाठः ।

§ शपथमयुक्तिप्रमाणव्यवस्था, सा चावश्यं परिपालनीया,—इति का० ।

“लेखं च न विद्येत न मुक्तिर्न च साक्षिणः ।
न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥
निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादास्तन्दिग्धरूपिणः ।
तेषां नृपः प्रमाणं स्यात् सर्वं तस्य प्रभावतः”—इति ॥
इति क्रियाभेदा निरूपिताः ।

अथ साक्षिनिरूपणम् ।

तत्र साक्षिग्रन्थार्थं निर्वक्ति मनुः,—

“समस्तदर्शनात् साक्षी अवणाच्चैव” सिध्यति”—इति ।

विष्णुरपि । “समस्तदर्शनात् साक्षी अवणादा”—इति । चक्षुषा
सह मनोव्यापारो यस्य, स साक्षी । “साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्”—
इति पाणिनिस्मरणात् । साक्षिणः प्रयोजनं मनुरेवाह,—

“सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।

दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम्”—इति ॥

साक्षिचक्षणं स एवाह,—

“यादृशा अर्थिभिः[†] कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।

तादृशान्[‡] समवच्छामि यथा वाच्यमृतस्य तेः ॥

दृष्टिणः पुत्रिणो मौलाः चनविद्भूद्रयोनयः ॥

प्रवक्तुं साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ।

आज्ञाः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ॥

सर्वधर्मविदोऽसुखा विपरीतांस्तु वर्जयेत्”—इति ।

* तत्र तथैव,—इति शा० ।

† सनिभिः,—इति का० ।

‡ तादृशं,—इति शा० ।

आसौऽपि,—

“धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ताः विगतद्वेषमत्सराः ॥

श्रोत्रियाः न पराधीनाः सूरयश्चाप्रवासिनः ।

युवानः साक्षिणः कार्यां क्षणादिषु विजानताः”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ॥

धर्मप्रधानाः क्षत्रजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ।

व्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः शूद्रयश्च सुदृक्तयः ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।

प्रतिवर्णं भवेयुस्तो सर्वे सर्वेषु वादिनः ॥

श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्त्रेषु वर्णेषु वर्णिणः ।

वर्हिर्वासिषु वाङ्मास्य स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः”—इति ॥

संख्यामाह दृष्टव्यतिः,—

“नव सप्त पञ्च वा स्युस्तारस्तथैववा ।

उभौ वा श्रोत्रियौ स्यातां नैकं वृक्षेत् कदाचन”—इति ॥

यत्पुनस्तेनैवोक्तम्,—

“कृतकः खटिकायाही कार्यमध्यगतस्तथा ।

एकएव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यक्षस्तथैवच”—इति ॥

आसौऽपि,—

“शूचिक्रियस्य धर्मज्ञः साक्षी योक्तानुभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहचर्ये* विशेषतः"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“अभ्यन्तरस्तु विज्ञेयो साक्षिकोऽपि वा भवेत्†”—इति ॥

तदेतत् सर्वमुभयानुमतसाक्षिविषयम् । तथाच नारदः,—

“उभयानुमतो यस्तु द्वयोर्विवदमानयोः ।

स साक्षिकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि”—इति ॥

साक्षिषु वर्ज्यानाह मनुः,—

“नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्याप्ता न दूषिताः ॥

न साक्षी नृपतिः कार्य्या न कारककुशौलवौ ।

न ओचियो विलिङ्गस्थो न संज्ञेभ्यो विनिर्गतः ॥

नान्याधीनो न वक्तव्यो न द्रष्टुर्न विकर्षकः ।

न दृष्टो न शिशुर्नैको नान्यो न विकलेन्द्रियः ॥

नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न सुत्तृष्णोपपीडितः ।

न अमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः”—इति ॥

नारदोऽपि,—

* साहचर्ये,—इति का० आ० ।

† यदपि कात्यायनः,—इति का० ।

‡ साक्ष्यमेकोऽपि साहचर्ये,—इति का० ।

§ स साक्ष्यमिह,—इति आ० ।

“दासनैकतिक*कुद्धदृष्टस्त्रीवालचाक्रिकाः ।

मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तकितवग्रामयाजकाः ॥

महापथिकसामुद्रवणिकप्रव्रजितानुगाः ।

युग्मैकश्रोत्रियाचारहीनकौवकुशौलवाः ॥

नास्तिकप्रात्यदाराग्निध्यागिनोऽयाज्याजकाः ।

एकस्थाली त्वरिचरः अरिज्ञातिसनाभयः ॥

वाग्दुष्टदोषिगौलूषविषजीव्यहितुण्डिकाः ।

गरदस्त्राग्निदस्त्रैव शूद्रापत्योपपातकाः ॥

क्लान्तसाहसिकश्रान्तनिर्धूतान्धावसायिनः ।

भिक्षवृत्ताः समावृत्ता जडतैलिकपौलिकाः† ॥

भूताविष्टनृपदिष्टवर्षानक्षत्रसूचकाः ।

अघशंखात्मविष्कम्भविहीनाग्रनवृत्तयः ॥

कुण्डी श्वावदन्तश्च श्वित्रिमित्रभुक् श्वशौण्डिकाः‡ ॥

ऐन्द्रजालिकलुब्धोपश्रेणीगणविरोधिनः ॥

बधकश्चिचक्रभूर्ध्वः पतितः कूटकारकः§ ॥

कुहकः प्रत्यवसितः तस्करो राजपूरुषः ॥

* नैकतिक-स्थाने, नैकृतिक,—इति पाठः का० पुस्तके । एवं परञ्च ।

† भिक्षवृत्ताः समावृत्तजनतैलिकमौलिकाः,—इति का० । भिक्षवृत्ता-
कमोवृत्ताः,—इत्यादि आ० ।

‡ कुण्डी श्वावदन् श्वित्रौ मित्रभुक् श्वशौण्डिकाः,—इति का० ।

§ बन्धकश्चिचक्रभूर्ध्वः पतितः कूटकारकः,—इति का० ।

मनुष्यविषमांसास्त्रिमधुचीरान्मसर्पिषाम् ।

विक्रेता ब्रह्मणसैव द्विजो वार्धुषिकश्च यः ॥

श्रुतः स्वधर्मात्कुलिकः सूचको हौनसेवकः ।

पित्रा विवदमानश्च भेदज्ञश्चेत्यसाक्षिणः”—इति ॥

नैकृतिकः पररन्ध्रान्धेवणशीलः । चाक्रिको वैतालिकः । समुद्र-
वणिकः स्वाहितयायी* । युग्मो दित्वविग्रिष्टः । एकस्थालीत्यत्र देधा-
विग्रहः ; एका पाकसाधनस्थाली यस्य सः, यदा पाकस्थाली भोज-
नस्थाली वा एकं भोजनपात्रं स्नानां यस्य । अरिषु चरतीत्यरिचरः,
ग्रन्थसम्बन्धीति यावत् । समाभयस्तु कात्यायनेन दर्शिताः,—

“माहव्यस्तुतासैव सोदर्थ्यस्तुतमातुलाः ।

एते समाभयस्तुताः साध्यन्तेषु न योजयेत्”—इति ॥

शैलूषो नटः । विषस्य सङ्ग्रहणरक्षणदिव्यापारे नियुक्तः विष-
जीवी । अहितुष्टिकः सर्पपाथी । गरदो विषदः । अग्निदो गृहदा-
हादिकर्ता । आन्तः श्येनः । निर्धूतो वहिष्कृतः । अन्ध्यावसायी
प्रतिलोमजः । भिन्नवृत्तो दुराचारः । समावृत्तोऽनैष्ठिकब्रह्मचारी ।
जड़ो मन्दबुद्धिः । तैलिकः तिलघाती । वर्षसूचकः वृष्टिसूचकः ।
मद्यसूचको ज्यौतिषः । अघग्रंथी परदोषप्रकाशकः । श्रौण्डिको मद्य-
विक्रयी । देवताव्याजेन द्रव्योपजौविक आत्मविष्कम्भः । कुहको-
दाभिकः । प्रत्यवधितः प्रव्रज्यातो निवृत्तः । सूचकः परदोषसूचनार्थं
राज्ञाऽभियुक्तः । भेदज्ञत्पिशुनः । अन्ये प्रसिद्धाः । कात्यायनोऽपि,—

* सारात्रिकपातो,—इति का० ।

† भोजनस्थानं,—इति का० ।

“पिता बन्धुः पितृव्यश्च शशुरो गुरवस्तथा ।

मगरयामदेशेषु नियुक्ता ये परेषु च* ।

वल्लभांश्च न पृच्छेयुः भक्तास्ते राजपूरुषाः”—इति ॥

न पृच्छेयुर्भवदीयो विवादः स कौटुम्ब इति तैर्न प्रष्टव्यं, सा-
क्षिणो न भवन्तीति यावत् । एतेषामसाक्षित्वे हेतुमाह नारदः,—

“असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः ।

तेषामपि न बालः स्यान्नैव स्त्री न च कूटकत् ।

न बान्धवो न चारातिः ब्रूयस्ते साध्यमन्यथा ॥

बालोऽज्ञानादसत्त्वात् स्त्री पापान्यायाच्च† कूटकत् ।

विब्रूयुर्बान्धवाः स्नेहादैनिरनिर्यातनादरिः ॥

एकोऽप्यलुब्धः‡ साक्षी स्यात् बह्वः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्यैश्च ये वृताः”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“स्तेनास्त्राहसिकाः घण्टाः कितवा वज्रकास्तथा ।

न साक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“ओत्रिधास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।

असाक्षिणस्ते वचनास्त्राच हेतुर्ददाहृतः”—इति ॥

* पदेषु च,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पापाभ्यासाच्च,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः
समीचीनः प्रतिभाति ।

‡ एकोऽलुब्धस्तु,—इति का० ।

उक्तानां साक्षिणामसम्भवे कार्यगौरवे च प्रतिप्रसवमाह नारदः,—

“साक्षिणो ये च निर्दिष्टाः* दासनेकतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तोऽपि साक्षिणः”—इति ॥

मनुरपि,—

“स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्वविरेण वा ।

ग्रिथेण वाऽपि दासेन बन्धुना भृतकेन वा”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“स्तेये चां साहसे चैव पारुष्ये सङ्गमे स्त्रियाः ।

अज्ञादीनां प्रयोगे च न दोषः† साक्षिणु स्मृतः”—इति ॥

व्याप्तोऽपि,—

“साहसेषु च सर्वेषु स्तेये सङ्ग्रहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये परीक्षेत न साक्षिणः”—इति ॥

यत्पूर्वमुक्तं साक्षी दादशभेदस्त्विति, तान् भेदानाह बृहस्पतिः,—

“लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ ।

यदृच्छोत्तरसाक्षी च कार्यमध्यगतोऽपरः ॥

नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी दादशधा स्मृतः ॥

प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

जातिनामाभिलिखितं येन स्वं पितृनाम च ।

निवासं च समुद्दिष्टं स साक्षी लिखितः स्मृतः ॥

इत्यमेव पाठः सर्वत्र । असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः—इति तु यस्या त-
रीयः पाठः समीचीनः ।

† स्त्रीवधे,—इति शा० ।

‡ स दोषः,—इति शा० ।

सन्धिक्रियादिभेदैर्यत्तत्कृत्वा च* अज्ञादिकम् ।

प्रत्यक्षं लेख्यते यस्य लेखितः स उदाहृतः ॥

कुल्यव्यवहितो यस्तु आध्यते अज्ञाभाषितम् ।

विनिर्मुक्ते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्तितः ॥

आह्वय यः कृतः साक्षी अज्ञान्यासक्रियादिके ।

स्मार्यते च मुञ्जस्तत्र स्मारितः सोऽभिधीयते ॥

विभागे दानमाधाने ज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते ।

द्वयोः समानधर्मज्ञः कुल्यस्तु परिकीर्तितः ॥

अर्थिप्रत्यर्थिवचने प्रष्टुयात् प्रेषितस्तु यः ।

उभयोः समतः साधुः दूतकः स उदाहृतः ॥

क्रियमाणे तु कर्त्तव्ये यः कश्चित् स्वयमागतः ।

अत्र साक्षी त्वमस्माकमुक्तोयादृच्छिको मतः ॥

यत्र साक्षी दिग्गङ्गच्छन् मुमुर्षुर्वा यथास्ततम् ।

अन्यं संभावयेत्तन्तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ॥

उभाभ्यां यस्य विम्वस्तं कार्यञ्चापि निवेदितम् ।

कूटसाक्षी च विशेषः कार्यमध्यगतस्तथा ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाऽपि यदृक्तं भूभृता स्वयम् ।

स एव तत्र साक्षी स्थात् विसंवादे द्वयोस्तथा ॥

निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ।

अध्यक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्थात् तत्र नान्यथा ॥

उचितं दादितं यत्र सीमायाश्च समन्ततः ।

* सन्धिक्रियाक्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा,—इति का० ।

स कृतोऽपि* भवेत् साची शामस्तत्र न संग्रहः"—इति ॥

तेष्वेव द्वादशसु विशेषान्तरमाह सएव,—

“लिखितौ द्वौ तथा गूढौ चित्रतुःपञ्च लेखिताः ।

यदृच्छास्मारिताः कुल्याः तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥

दूतकः पृच्छकायाही† कार्यमध्यगतस्तथा ।

एकएव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यक्षस्तथैवच"—इति ॥

लिखितादावपरं विशेषमाह नारदः,—

“सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।

आत्मनैव लिखेज्ज्ञातमज्ञस्त्वन्येन लेखयेत्"—इति ॥

यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—

“अष्टमादसरात् सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः ।

आ पञ्चमाप्तया सिद्धिः यदृच्छोपगतस्य तु ॥

आ तृतीयाप्तया वर्धात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।

आ च संवत्सरात्‍† सिद्धिर्वदन्त्युत्तरसाक्षिणः"—इति ॥

तदेतत् परमताभिप्रायेणोक्तम् । यतः स्वमतमुपरिष्ठादाह सएव,—

“न कालनिधनो दृष्टो निर्णये साक्षिणं प्रति ।

सत्यपेक्षं हि साक्षिलभाजः शास्त्रविदो जनाः ॥

* अकृतोपि,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† खटिकायाही,—इति का० ।

‡ आ पञ्चवत्सरात्,—इति शा० क० ।

यस्य नोपहता बुद्धिः सतिः ओत्रे च नित्यशः ।

सुदीर्घेणापि कालेन स साची साक्ष्यमर्हति"—इति ॥

साक्षिदोषोद्भावनं विदधाति दृहस्यतिः,—

“साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् यस्तु दोषेण दूषयेत्* ।

अदुष्टं दूषयेदादौ तत्समं दण्डमर्हति ॥

साक्षिणो दूषणं हार्थं पूर्वं साक्षिपरौच्यतात् ।

शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात् कार्यं विशोधयेत्"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“सभासदा प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धं तदापि वा† ।

साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं नान्यदिष्यते"—इति ।

संसदि प्रतिवादिना साक्षिदूषणे कृते साक्षिणः प्रवृत्त्याः, युष्मा-
कमभिहितो दोषः सत्यञ्च वेति । ते च यदि दूषणमभ्युपगच्छन्ति,
तदा न साक्षिणः । अथ नाङ्गीकुर्वन्ति, तदा दूषणवादिना दूषण-
क्रिया भाव्या । अथ सम्भावयितुं न शक्नोति, तदा दूषणवादी तदनु-
सारेण दण्ड्यः । यदि विभावयति, तदा ते न साक्षिणः† सर्वएव
दुष्टाभवन्ति । तदाऽर्थिनः पराजयः, विपर्ययस्य निश्चितत्वात् । अथ
साक्षिणां दोषैः सभ्यानां साध्यार्थसन्देहः, तदा वादविशेषः साधना-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् यस्तु दोषेषु दूष-
येत्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सभासदां प्रसिद्धं यत् लोकसिद्धमपि वा,
—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तदा ते साक्षिणः,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

नारं प्रवर्तयितव्यः* । यदि साधनान्तरं पूर्वं न निर्दिष्टं, तदा वादस-
माप्तिः । पूर्वमावेदितं न चेदिति वचनात् । न चैतत् प्रस्तुतव्यव-
हारान्नवहारान्तरं, तस्मिन्नेव व्यवहारे प्रमाणसाधनदूषणव्यवहारा-
दिति । तत् सर्वं कात्यायन आह,—

“साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना ।

अभावयन् धनं दाप्यः प्रत्यर्थी साक्षिणं स्फुटम् ॥

भाविताः साक्षिणः सर्वे साक्षिधर्मनिराकृताः ।

प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽपि साक्षिदूषणसाधने ॥

प्रस्तुतार्थोपयोगेन व्यवहारान्तरं न च ।

जितः स विजयं प्राप्तः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षी सत्ये व्यवस्थितः”—इति ॥

दोषोद्भावकालमाह सएव,—

“लेख्यदोषास्तु ये केचित् साक्षिणां चैव ये स्यताः ।

वादकालेषु वक्तव्याः पश्चादुक्ताश्च दूषयेत्”—इति ॥

उक्तान् पश्चाद्दूषयतो दण्डमाह सएव,—

“उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत् प्राग्दूषितान् ।

स च तत्कारणं ब्रूयात् प्राप्नुयात् पूर्वसाक्षसम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, वादविषयं साधनान्तरं प्रवर्तयि-
तव्यम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न च तत्कारणं ब्रूयात्,—इति पाठः
प्रतिभाति । पूर्वपाठे तु, यस्मादानीं दूषयेत्, सएव तदानीं दूषयत्य-
कारणं ब्रूयात् । यदि तत्कारणं न ब्रवीति, तदा पूर्वसाक्षसं
प्राप्नुयादिति कथञ्चित् तत्प्रकृतिः कर्तव्या ।

नातथ्येन प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।

मिथ्याऽभिद्योगे दण्डः स्यात् साधार्थाद्यापि हीयते”—इति ॥

साक्षिपरीक्षामाह कात्यायनः,—

“राजा क्रियां समीक्ष्यैव यत्नात् न्यायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः”—इति ॥

दृष्टव्यतिरपि,—

“उपस्थिताः परीक्ष्याः स्युः स्मरवर्णोक्तितादिभिः”—इति ।

दक्षितादीन् विप्रदधति नारदः,—

“यस्मात्प्रदोषदृष्टत्वादस्यैव इव लक्ष्यते ।

स्यानात् स्यामान्तरं गच्छेदेकैकस्यानुधावति ॥

कासत्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्णं निश्चसत्यपि ।

विलिखत्यवर्णो पद्मां वाह नानाश्च धूयते ॥

भिद्यते सुखवर्णोऽस्य ललाटं खिद्यते तथा ।

योऽयमागच्छते चेष्टां* पूर्वं निर्णीय वीक्षते ॥

तरमाण इवात्यर्थमपृष्टो बद्ध भाषते ।

कूटसाक्षी च विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्”—इति ॥

साक्ष्यनुयोजनमाह मनुः,—

“सभाऽन्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।

प्राक्षिवाकः प्रयुञ्जीत विधिनाऽनेन सान्त्वयन् ॥

यद्दुष्टोरनयोर्वैत्य कार्येऽस्मिन् चेष्टितं मिथः ।

तद्भूत सर्वं सत्येन युष्माकं ज्ञानं साक्षिता ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

सत्यं सत्यं ब्रुवन् साक्षी लोकान् प्राप्नोति पुष्कलान् ।
 इह सानुत्तमां कीर्तिं वागेवा ब्रह्मपूजिता ॥
 ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्यैवसामिव ।
 शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यसुत्तमम् ॥
 सत्येन पूज्यते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ।
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥
 सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
 सत्यमेव परो धर्मा लोकोत्तरमिति स्यतिः ॥
 सत्ये देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्तनृतं स्यतम् ।
 इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्तिता मतिः ॥
 नास्ति सत्यात् परो धर्मा नानृतात् पातकं परम् ।
 साक्षिधर्मं विशेषेण सत्यमेव वदेत्ततः—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“साक्षिणा धर्मसंख्येन सत्यमेव वदेत्ततः ।
 साक्षिभावे नियुक्तानां देवता विंशतिः स्तिताः ॥
 पितरसावसन्मन्तेऽवितथास्मानतो न तु ।
 सत्यवाक्याद् ब्रजन्यूज्यमधो यान्ति तथाऽनृतात् ॥
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं भवद्भिः सम्भवजिधौ”—इति ।

नारदोऽपि,—

“सुवेरादित्यवरुणशक्रवैवस्वतादयः ।
 पश्यन्ति लोकपाशाश्च नित्यं दिव्येन चक्षुषा”—इति ॥

मनुरपि,—

“आत्मैव आत्मानः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ।
 माऽवमंक्षाः स्रमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥
 मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः ।
 तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति यज्ञैवान्तरपूरुषः* ॥
 यौर्भूमिरापोऽदृश्यं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः ।
 राशिः सन्ध्या च धर्मश्च तनुगाः सर्वदेहिनाम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“अथ चेदमृतं ब्रूयात् सर्वतोऽसाध्यलक्षणम् ।
 मृतो नरकमायाति तिर्य्यक्कं यात्यनन्तरम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“बध्यन्ते वारुणैः पात्रैः साक्षिणोऽनृतवादिनः ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि तिष्ठन्ते नरके ध्रुवम् ॥
 तेषां वर्षशते पूर्णे पात्रे एकः प्रमुच्यते ।
 कालेऽतीते सुक्तपात्रः तिर्य्यग्योनिषु जायते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“शूकरो दशवर्षाणि शतवर्षाणि गर्हभः ।
 सा चैव दशवर्षाणि भासो वर्षाणि विंशतिम् ॥
 किमिकीटपतङ्गेषु सत्वारिंशत् तथैव च ।
 मृगस्तु दशवर्षाणि जायते मानवस्ततः ॥

* तथैवान्तरपूरुषः,—इति का० । मम तु, सन्धैवान्तरपूरुषः,—इति
 पाठः प्रतिभाति ।

† सर्वतः साध्यलक्षणम्,—इति का० ।

मानुषं तु यदाऽऽप्नोति मूकोऽन्धस्तु भवेत्तु सः ।
 दारिद्र्यं तु भवेत्तस्य पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥
 स नरो जायते पश्चात् परित्यक्तस्तु बान्धवैः ।
 पङ्क्त्यन्धधिरौ मूकः कुष्ठो नम्रः पिपासितः ॥
 बुभुक्षितः शत्रुद्वेष्टे भिक्षते भार्गव्या सह ।
 ज्ञात्वा त्वनृतदोषांश्च ज्ञात्वा सत्ये च बहुषणम्* ॥
 श्रेयस्करमिहामुच्यते सत्यं साध्यं वदेत्ततः"—इति ।

साधिप्रश्नप्रकारं दर्शयति मनुः,—

“देवमाह्वयसाक्षिणे साध्यं पृच्छेत्ततो दिजान् ।
 उदमुखान् प्राप्नुखान् वा सर्वानेवोपवेष्टयेत् ॥
 सत्येन प्रापयेद् विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
 गोवीजकाश्चनैर्वैशं शूद्रं सर्वेभ्यः पातकैः ॥
 ब्रह्मज्ञो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीवासकातिनः ।
 मित्रद्रोहिस्तप्तव्यं ते ते क्षुर्भुवतस्तवा ॥
 जन्मप्रभृति यत् किञ्चित् पुण्यं भद्रं त्वया कृतम् ।
 तत्ते सर्वं शूद्रो गच्छेद् यदि ब्रूयाः त्वमन्वया ॥
 यावन्मो बान्धवास्तोऽस्मिन् हन्ति साध्योऽनृतं वदन् ।

* ज्ञात्वा त्वनृतदोषान् ज्ञात्वा सत्ये महद्गुणान्—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ते ते क्षुर्भुवतोमवा,—इति मन्वान्तरीयक
 पाठः समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भद्र,—इति मन्वान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

तावत्तत्संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥
 पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
 हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदः ॥
 यश्च भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।
 अन्येषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्वमयेषु च ॥
 एवं दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ।
 यथाश्रुतं यथादृष्टं सत्यमेवाक्षसा वद"—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“विहायोपानदुष्णीषौ दक्षिणं पाणिमुद्धरन् ।
 हिरण्यं गोशकृद्भान् समादाय क्षतं वदेत्"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“सभाऽन्तःस्थेभ्यः वक्तव्यं साध्यं नान्यत्र साक्षिभिः ।
 सर्वसाक्षिव्ययं धर्मा नित्यः स्यात् स्थावरेषु च ॥
 अर्थस्योपरि वक्तव्यं तद्योरपि विना कश्चित् ।
 चतुष्टयदेव्ययं धर्मा द्विपदस्थावरेषु च"—इति ॥

तयोः पूर्वोक्तयोः स्नानयोः । कश्चित् बध्नुपविवादे, ताभ्यां
 स्नानाभ्यां विनाऽपि साध्यं वदेत् । तथाच सएव,—

“बधे चेत् प्राणिनां साध्यं वादयेत् श्वसन्निधौ ।

तदभावे तु चित्रस्थे नान्यथैव प्रवादयेत्"—इति ॥

क्षतं वदेदित्यस्य कश्चिद्विषये अपवादमाह मनुः,—

“शूद्रविद्वेषविप्राणां यथोक्तौ तु भवेद्वधः* ।

तत्र वक्तव्यमनृतं तद्विग्रह्यादिविग्रह्यते”-इति ॥

साक्ष्युक्तौ कश्चित् विशेषमाह वसिष्ठः,-

“समवेतैस्तु यद्वृष्टं वक्तव्यं तु तथैव तत् ।

विभिन्नेनैव यत्कार्यं वक्तव्यं तत् पृथक् पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्कार्यं ज्ञातं वा यत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेव प्रकीर्तितः”-इति ॥

साक्ष्यमुपादेयं हेयञ्च विभजते मनुः,-

“समावेतैव यद्रूप्यस्तद् याज्ञं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यत् रूप्यस्य धर्मार्थं तदपार्यकम्”-इति ॥

वृहस्पतिरपि,-

“देशकालवयोद्वयसंज्ञाजातिप्रमाणतः ।

अन्यूनं चेन्निरादितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥

निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत् साक्ष्य आगतः ।

न ब्रूयादवरसमं न तन्निगदितमवेत् ॥

यस्य शेषः प्रतिज्ञाऽर्थः साक्षिभिः प्रतिवर्णितः ।

सोऽजयी स्यादन्यनीतं साध्यार्थं न समाप्नुयात्† ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यत्रोक्तौ भवेद्वधः,-इति यस्यान्तरीय-
पाठस्तु समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तच्च सत्यादिविग्रह्यते,-इति यस्यान्तरीयस्तु
पाठः समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यस्याशेषं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादि-
तम् । स नवी स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात्,-इति यस्या-
न्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

ऊनमभ्यधिकश्रापं विब्रूयुर्वच साक्षिभः ।

तदर्थातुक्तं विज्ञेयमेव साक्षिविधिः स्मृतः”-इति ॥

कात्यायनोऽपि,-

“अणादिषु विवादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।

ऊने चाभ्यधिके श्रापे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति ॥

देशं कालं धनं संख्यां मासं जात्याकृतौ वयः ।

विश्वं देहं यत्र साक्ष्ये तदनुक्तं विदुर्बुधाः”-इति ॥

कूटसाक्षिणमाह नारदः,-

“आवयित्वा ततोऽन्येभ्यः साक्षित्वं यो विनिर्मुते ।

स विनेयो भृशतरं कूटसाक्षी भवेद्भि सः”-इति ॥

याज्ञवल्क्यः,-

“न ददातीह यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कूटसाक्षिणं पापैस्तुल्योदण्डो न चैव हि”-इति ॥

कूटसाक्षिणो दण्डमाह मनुः,-

“लोभान्मोहात् भयान्मैथ्यात् कामात्क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्वासभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदप्यनुक्तं,-इति यस्यान्तरीयस्तु पाठः
समीचीनः ।

† कथं,-इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । दण्डेन चैव हि,-इति यस्यान्तरीयः पाठस्तु
समीचीनः ।

एषामन्यतमत्वेन चः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
 तस्य दण्डविशेषस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
 लोभात् सहस्रं दण्डस्तु मोहात् पूर्वं तु साहसम् ।
 भयादे मध्यमं दण्डो मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
 कामाद्दण्डगुणं पूर्वं क्रोधात्तु द्विगुणं परम् ।
 अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णं वासिष्ठाच्छतमेव तु ॥
 एतानाञ्चः कूटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः ।
 धर्मसाक्ष्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥
 कूटसाक्ष्यस्तु कुर्वाणान् चीन् वणान् धार्मिको नृपः ।
 प्रवासयेद् दण्डयित्वा ब्राह्मणस्तु विवासयेत् ॥
 यस्य पश्येत्तु सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
 रोगार्त्तिज्ञातिमरणमृणं* दाप्यं दमस्तु सः"—इति ॥

कात्यायनः,—

“साक्षी साक्ष्यं न चेद्भूयात् समन्दण्डं वहेष्टृणाम् ।
 अतोऽन्येषु विवादेषु चिन्तितं दण्डमर्हति”—इति ॥

वृहस्पतिः,—

“आकृतो यस्तु नागच्छेत् साक्षी रोगविवर्जितः ।
 क्षणं दमस्तु दाप्यः स्थात् क्षिप्यात् परतस्तु सः ॥
 अपृष्टसत्यवचने पृष्टस्याकथने तथा ।
 साक्षिणस्तु निरोद्ध्या गच्छा दण्ड्याश्च धर्मतः”—इति ॥

* रोगोऽर्त्तिज्ञातिमरणमृणं—इति शा० स० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वहेष्टृणाम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

साक्षिणामनेकविधावपाद्यान् विभजते वृहस्पतिः,—

“साक्षिदैधे प्रभृतास्तु पाद्याः साम्ये गुणान्विताः ।

गुणिदैधे क्रियायुक्ताः साम्ये तु शुचिमततराः”—इति ॥

मनुरपि,—

“न हि तं प्रतिगृहीयात् साक्षिदैधे नराधिपः ।

समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिदैधे द्विजोत्तमान्”—इति ॥

यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादिनाम् ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वे न साक्षिणः”—इति ॥

तत्र सर्वशब्देनान्यथावादिसहितानामेव बह्वनामसाक्षित्वमुक्तं,
 न पुनः केवलानामिति मन्तव्यम् । अन्यथा, दैधे बह्वनामिति वचन-
 विरोधात् । साक्षित्वे विशेषान्तरमाह नारदः,—

“द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।

पूर्वपक्षो भवेद् यस्य भावयेत् तस्य साक्षिणः ॥

आधर्म्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः”—इति ॥

अत्रोदाहरणम् । यत्रैकः क्षेत्रं प्रतिग्रहेण प्राप्य भुक्त्वा त्यक्त्वा सकु-
 टुम्नो देशान्तरं प्राप्तः । पुनरन्येन क्षेत्रं भुक्तश्च । सोऽपि देशविश्रवा-
 दिना देशान्तरं सकुटुम्नो गतः । पुनस्तौ दावपि चिरन्तनकाला-
 पगमे स्मृत्युत्तिसोभेन स्तकीयमागत्य क्षेत्रम्* । अन्योऽपि प्रतिजानीते ;

* एतावन्मात्रमेव पश्यते सर्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, स्तकीयमागत्य क्षेत्र-
 मेकः प्रतिजानीते नश्यन्मास्तेन मद्यं दत्तं मदीयमेवैतत् क्षेत्रम्,—
 इति पाठः प्रतिभाति ।

धर्मपालेन राज्ञा महां दत्तं मदीयमेवेतत् चेन्नम् । अथ चेकस्येवं
प्रतिज्ञा,—सत्यं नयंवर्मास्थेन दत्तम्, एतस्य हस्ताङ्गुलीपालेमेतत् चेन्नं
क्रथेण गृहीत्वा महां दत्तम्,—इति । सन्ति च द्वयोरपि वादिनोः
साक्षिणः । तच्चेदमुक्तम्,—दयोर्विवदतोरर्थे—इति । अथमर्थः । यस्य
विवदमानस्य पूर्वपक्षो भवेत् ; पूर्वकालिकस्य दानस्य स्वत्वहेतुत-
योपन्यासेन यः पक्षो भवेत्, तस्य साक्षिणः सभ्यैः प्रष्टव्या भवेयुः ।
अन्यतरस्य साक्षिणश्च* । तेषामुत्तरकालदानसाक्षिणामसाक्षिप्राय-
त्वात् । यदा पुनरितरप्रतिज्ञा, तदाऽर्थवशेन एतस्य हस्तात् क्रीत्वा
महां दत्तमित्यादि तु पूर्वदानोपन्यासपक्षस्याधर्ममकिञ्चित्करत्वं भवेत्,
तदा पश्चात्प्रतिजानानस्य साक्षिणः । पूर्ववादिनः पूर्वपक्षेऽधरीभूते
भवन्मुत्तरवादिनः,—इति । साक्ष्यमन्तरेण ज्ञानोपायानाह नारदः,—

“असाक्षिप्रत्ययास्तन्ये षड्वादाः परिकीर्त्तिताः ।

उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च चातकः ॥

केशाकेशि गृहीतस्य युगपत्पारदारिकः ।

कुहालपाणिर्विशेषः सेतुभेत्ता समीपगः ॥

तथा कुठारपाणिस्तु वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः ।

प्रत्ययचिह्नैर्विशेषो दण्डपादयुक्तजरः ।

असाक्षिप्रत्यया ज्ञेते पारुख्ये तु परीक्षणम्”—इति ।

शङ्खलिखितावपि । “केशाकेशिग्रहणात् पारदारिक उल्का-
हस्तोऽग्निदग्धा शस्त्रपाणिर्चातकः स्रोतहस्तस्योरः”—इति । साक्षि-
निरूपणोपसंहारपुरःसरं लिखितनिरूपणं करोति बृहस्पतिः,—

* अथ, न प्रष्टव्या,—इति भवितुमुचितम् ।

“साक्षिणामेव* निर्दिष्टः सङ्खालक्षणनिश्चयः ।

लिखितस्याधुना वस्मि विधानमनुपूर्वशः ॥

चण्णादिकेऽपि समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः ।

धाचाऽक्षराणि दृष्टानि पचारूढान्यतः पुरा ॥

देशाचारयुतं वर्षमासपक्षादिदृक्त्रिमत् ।

चणिसाक्षिलेखकानां हस्ताङ्गं लेख्यमुच्यते ॥

राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा ।

लेख्यञ्च त्रिविधं प्रोक्तं विस्तृतदत्तं द्विधा पुनः†”—इति ॥

एतन्नयं द्विविधेन संगृह्णाति वसिष्ठः,—

“लौकिकं राजकीयञ्च लेख्यं विद्याद्विलक्षणम्”—इति ।

तयोरवान्तरभेदानाह बृहस्पतिः,—

“भागदानक्रयाधानसंविदासचण्णादिभिः ।

सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥

भ्रातरः संविभक्ता ये स्वहत्या तु‡ परस्परम् ।

कुर्वन्ति भागपचाशि भागलेख्यं तदुच्यते ॥

भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्वन्॥ चन्द्रार्ककालिकम् ।

अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यम् तद्विदुः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साक्षिणामेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† बाष्पासिकेऽपि,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

‡ विसं तद्वज्रधा पुनः,—इति का० ।

§ चण्णपात्र,—इति शा० स० ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कुर्व्यात्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

मृहसेवादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याहरान्वितम् ।
 पत्रकारयते यत्र* कथलेखं तदुच्यते ॥
 जङ्गमं स्थावरं वहुं यत्र लेखं करोति यः ।
 गोप्याभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यन्तु तन्मतम् ॥
 ग्रामादिसमयात् कुर्यात् मतं लेखं परस्परम् ।
 राजाविरोधिधर्मायै संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥
 वस्त्राक्षरीणः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत् ।
 कर्माणि ते करोमीति वासपत्रं तदुच्यते ॥
 धनं दद्याद् मृहीत्वा तु स्त्रयं कुर्याच्च कारयेत् ।
 उद्धारपत्रं तत्रोक्तं चणलेखं मनोविभिः ॥
 दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपत्रे पटेऽथ वा ।
 शासनं कारयेत् धर्मं स्थापयन्नादिसंयुतम्† ॥
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभावविवर्जितम् ।
 सन्दर्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम् ॥
 दातुः पाक्यितुः‡ कर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
 षष्ठिवर्षसहस्राणि दानच्छेदकं लिखेत् ॥
 समुद्रं वर्षमासादिधनाय्यष्टाहरान्वितम् ।
 दानमेवेति लिखितं सन्धिविग्रहलेखकैः ॥

* यत्तु,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† गोप्यं,—इति का० ।

‡ स्थापयन्नादिकं युतम्,—इति ग्रा० स० ।

§ वाचयतः,—इति का० ।

एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम् ।
 देशादिकं यत्र राजा लिखितन्तु प्रथच्छति ॥
 सेवाशौच्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितन्तु तत् ।
 पूर्वोत्तरक्रियापादनिर्णयान्तं यदा नृपः ।
 प्रदद्यात् जयिने लेखं जयपत्रं तदुच्यते—इति ॥

यत्तु पूर्वमुदाहृतं, “लिखितं दशधा स्मृतम्”—इति । तत्तु
 विशदं सम्यक्तं*, लौकिकस्य सप्तविधत्वात् राजपत्रस्य त्रिविधत्वात् ।
 शासनमेकं, जयपत्रं द्वितीयं, राज्ञः शासनपत्रयोरेकीकरणे† तृतीयं
 द्रष्टव्यम् । वसिष्ठस्तु तयोर्भेदमाश्रित्य चातुर्विधमाह,—

“शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम् ।

आज्ञापत्रं प्रसादोक्तं राजकीयं चतुर्विधम्”—इति ॥

शासनजयपत्रे पूर्वमुदाहृते । तत्र शासने विशेषमाह याज्ञ-
 वल्क्यः,—

“दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः”—इति ॥

अत्र निबन्धो वाणिज्याधिकारिभिः प्रतिवर्षं प्रतिमासञ्च किञ्चि-
 द्भूमिसौ ब्राह्मणायस्यै देवतायै वा देयमित्यादि प्रभुसमय-

* समन्वितं,—इति ग्रा० स० । मम तु, सम्यक्तं,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, आज्ञाप्रसादपत्रयोरेकीकरणेन,—
 इति पाठः प्रतिभाति ।

लभ्योऽर्थः । अथ यद्यपि धनदाहृतं वाणिज्यादिकर्तुः, तथापि निबन्धकर्तुरेव पुण्यं; तदुद्देशेनैव तत्प्रवृत्तेः* । व्यासोऽपि,—

“राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः ।

तावपदे पदे वाऽपि प्रलिखेद्राजशासनम् ।

क्रियाकारकसम्बन्धं समासार्थक्रियाऽन्वितम्”—इति ॥

क्रियाकारकयोः सम्बन्धो यस्मिन् शासने, तत्तथोक्तम् । समा-
सार्थक्रियाऽन्वितं; सङ्क्रियायं, क्रियया समक्रियया समन्वितमित्यर्थः ।
तत्र लेखनीयार्थमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विलिखेदात्मनो वंशानात्मानं च महीपतिः ।

प्रतिग्रहपरीमाणं दानभेदोपवर्णनम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“सर्वमासपञ्चाहर्नृपनामोपलक्षितम् ।

प्रतिग्रहौदजात्यादिसगोचरग्रहचारिकम् ॥

स्थानं वंशानुपूर्वञ्च† देशं ग्राममुपागतम् ।

ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान्मान्यान्धिक्षतान् लिखेत् ॥

कुटुम्बिनायका यस्तु दूतवेषमहत्तराः ।

ते च वण्डाक्षपर्यन्ताः सर्वान् सम्बोधयन्ति ॥

मातापिचोरात्मनश्च पुण्यायासुकसूत्रवे ।

* तदुद्देशेनैव तदुद्दिष्टं प्रवृत्तेः,—इति शा० । मम तु, तदुद्देशेनैव
तत्प्रवृत्तेः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वंशानुपूर्वञ्च,—इति का० ।

दत्तं मयाऽसुकौयाय दानं स्रग्ध्वचारिणे”—इति ॥

अपरमपि विशेषं स एवाह,—

“सन्धिवेशं प्रमाणञ्च सहस्रञ्च लिखेत् स्वयम् ।

मतं मेऽसुकपुत्रस्याथसुकस्य महीपतेः ॥

सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां

काशे काशे पास्तनीयो भवद्भिः* ।

सर्वानेतान् भाविनः पार्थिवेन्द्रान्

भूयोभूयो याचते रामचन्द्रः”—इति ।

जयपते विशेषमाह व्यासः,—

“व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राप्तिवाकतः ।

जयपत्नं ततो दद्यात् परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

जङ्गमं स्थावरं येन परीक्ष्यायात्मासात्कृतम् ।

नानाऽभिप्रायसन्दिग्धे यः सम्यक् विजयी भवेत् ॥

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्नं सुलेखितम् ।

पूर्णाक्षरक्रियापादां प्रमाणं तत्परीक्षणम् ॥

मिगदं स्मृतिवाक्यञ्च यथा सभ्यविनिश्चितम् ।

* एतदनन्तरं, तस्यै राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्नं सुलेखितम् । पूर्वपूर्व-
क्रियायुक्तं प्रमाणं तत्त्ववेदिभिः,—इत्ययं श्लोकः का० शा० पुस्तक-
योर्दृश्यते ।

† इत्यनेन सर्वत्र पाठः । मम तु, पूर्वोक्तरक्षितापादं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

एतत् सर्वं समासेन जयपत्रे विलेखयेत्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“प्राञ्चिकादिहस्ताङ्गमुद्रितं राजसुद्रया ।

सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम्”—इति ॥

जयपत्रभेदमाह कात्यायनः,—

“अनेन विधिना लेख्यं पञ्चात्कार्यं विदुर्बुधाः ।

तिरस्कारक्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥

पञ्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ।

अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां विधीयते ॥

वृत्तानुभावासन्दिग्धं तच्च स्याद्राजपत्रकम्”—इति ॥

आज्ञाप्रज्ञापनापत्रयोर्लक्षणमाह वसिष्ठः,—

“आज्ञाप्रज्ञापनापत्रे द्वे वसिष्ठेन दर्शिते ।

सामन्तेष्वथ भूत्येषु राष्ट्रपाशादिकेषु च ॥

कार्यमादिशते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ।

अन्तिकपुरोहिताचार्यसामान्येन्तर्हितेषु तु ।

कार्यं निगद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनं यतः”—इति ॥

जानपदमपि पत्रं पुनर्यायेन निरूपितम्,—

“लेख्यं जानपदं लोके प्रसिद्धस्थानलेखकम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, हस्ताङ्गं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वृत्तानुवादसंदिग्धं,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, मतम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

राजवंशक्रमयुतं वर्षमासार्धवासरैः* ॥

पितृपूर्वं नामजातिज्ञातिकर्णिकयोर्लिखेत्† ।

द्रव्यभेदप्रमाणञ्च वृद्धिस्तोभयसम्भताम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“कालं निवेष्ट्यं राजानं स्थानं निवसनं तथा ।

दायकं साहकं चैव पितृनाम्ना च संयुतम् ॥

जातिं गोत्रञ्च ग्रास्ताञ्च द्रव्यमाधिं ससङ्गकम् ।

वृद्धिग्राहकहस्तञ्च विदितार्थौ च साचिणौ”—इति ॥

साहकहस्तनिवेशनप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वरहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यत्पत्रोपरि लेखितम्”—इति ॥

ऋणिवत् साचिभिरपि स्वरहस्तनिवेशनं कर्त्तव्यमित्याह शङ्ख,—

“साचिणस्य स्वरहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अनाहममुकः साची लिखेयुरिति ते समाः ॥

उभयाभ्यर्थितेनैव मया ह्यमुकसूनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकस्त्वन्ततो लिखेत्”—इति ॥

पूर्वं लौकिकलिखितम्‡ वृद्धस्ततिना सप्तविधत्वं दर्शितं, व्यासस्तु

प्रकारान्तरेणाष्टविधत्वमाह,—

* वर्षमासार्धवासरैः,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, पितृपूर्वं नाम जातिं अनिकर्णिक-
योर्लिखेत्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, निवेष्ट्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, लिखितस्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“चौकरश्च” सप्तसप्त तयोपगतसंज्ञितम् ।
आधिपत्तं चतुर्थं तु पञ्चमं त्रयपत्रकम् ॥
षष्ठम् स्थितिपत्राख्यं सप्तमं सन्धिपत्रकम् ।
विशुद्धिपत्रकं चैव अष्टधा लौकिकं स्मृतम्”—इति ॥

तेषां लक्षणमुच्यते । तत्र संयहकारः,—

“चौकरं नाम लिखितं पुराणैः पौरलेखकैः ।
अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टं यथासम्भवसंस्कृतैः ॥
सक्रीयैः प्रतिनामाद्यैरर्थिप्रत्यर्थिसाक्षिणाम् ।
प्रतिनामभिराक्रान्तं पत्रं प्रोक्तं सप्तसप्तम् ।
सप्तसप्तमसंयुक्तं यथास्त्युक्तलक्षणम्”—इति ॥

कात्यायनः । “पावकेन सप्तसप्तेना लिखितं पावकेनाभ्युपगतं
लेख्यमुपगताख्यं विज्ञेयम्” । नारदः,—

“आधिपतुता तु चतुर्थं प्रयुक्तं तत् स्मृतं बुधैः ।
यत्तत्र क्रियते लेख्यमाधिपत्तं तदुच्यते”—इति ॥

अन्याधिलेखी विज्ञेयमाह प्रजापतिः,—

“धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद् यदि ।
कृत्वा तदन्त्याधिलेखं पूर्वं वाऽथ समर्पयेत्”—इति ॥

पितामहः,—

“क्रीते त्रयप्रकाशार्थं द्रव्ये यत् क्रियते कश्चित् ।

* ‘चौकर’ खाने, ‘चौरक’—इति पठ्यते का० पुस्तके । एवं परञ्च ।

† इत्यमेव पाठः खर्म्मञ्च । भस्म तु, पावकेन सप्तसप्तेन वा,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

विक्रेतुमतं क्रेतुर्ज्ञेयं तत् त्रयपत्रकम् ॥
पुरःसरश्रेणिगणा यत्र पौरादिकस्थितिः ।
तत्सिद्ध्यर्थम् यत्सेख्यं तद्भवेत् स्थितिपत्रकम् ॥
उत्तमेषु समस्तेषु अभिग्राप्ते समागते ।
वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम् ॥
अभिग्राप्ते समुत्तीर्णं प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।
विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं तेभ्यः* साक्षिसमन्वितम्”—इति ।

अन्यदपि लेख्यमाह कात्यायनः,—

“सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दत्तार्थं पाटयेत् पत्रं शुद्धौ चान्यन्तु कारयेत्”—इति ।

लेख्यस्य प्रयोजनमाह मरीचिः,—

“स्वावरे विक्रवाधाने विभागे दानएवच ।

प्रतिपदे च क्रीते च नालेख्या सिद्ध्यति क्रिया”—इति ।

लिप्यनभिज्ञस्त्वन्येन लेखयेदित्याह नारदः,—

“अलिपिज्ञं चण्णी यः स्यात् लेखयेत् समतन्तु सः ।

साक्षी वा साक्षिणोऽन्ये वा सर्वसाक्षिसमीपतः”—इति ।

पञ्चमाश्रयदौ पञ्चान्नरं लेख्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* तेभ्योऽसाक्षिसमन्वितम्,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः खर्म्मञ्च । साक्षी वा साक्षिणोऽन्ये,—इति ग्रन्थान्तरी-
यस्तु पाठः समीचीनः ।

“देशान्तरे दुर्लेखे गृहे गृहे इते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा द्विन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्”—इति ।

यच्च नारदेनोक्तम्,—

“लेख्ये देशान्तरे न्यसे ग्रीर्णे दुर्लिखिते इते ।

सतसत्काशकरमसतोदृष्टदर्शनम्”—इति ।

तद्वदानीयतश्चधिकविषयम् । लेख्यपरीक्षामाह दृष्टदृष्ट-

त्यतिः,—

“नविधस्यापि लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।

अधिसाधिलेखकानां हस्तात् संग्रोधयेत्ततः”—इति ।

कात्यायनः,—

“राजाज्ञया समाह्वय यथान्वायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साध्याचारेण साक्षिणः ॥

वर्णवाचक्रियायुक्तमसन्दिग्धकुटाचरम् ।

अहीनक्रमचिह्नञ्च लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

लेख्यस्य ग्रामाध्यक्षस्य सिद्धिमाह सएव,—

“लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं सप्तस्तान्युक्तं तथा ।

असाक्षिमसाक्षिमञ्च सिद्धिर्देगस्थितेस्तयोः”—इति ।

देशस्थितिर्देशाचारः । सप्तस्तुक्ते विग्रेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विनाऽपि साक्षिभिर्लेख्यं सप्तस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं सत्यं सर्वं वसोपाधिकतादृते”—इति ।

* दृष्टदर्शनम्,— इति शा० । सतसत्काशकरमसतो दृष्टदर्शनम्,—

इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

परहस्तकृते विग्रेषमाह सएव,—

“वादिनामभ्यनुज्ञातं लेखकेन ससाक्षिकम् ।

लिखितं सर्वकार्येषु तत्प्रमाणं सत्यं बुधैः”—इति ।

आधिपते नारद आह,—

“देशाचाराविरुद्धं यत् वक्तादिविधिलक्षणम् ।

तत्प्रमाणं सत्यं लेख्यमविलुप्तक्रमाचरम्”—इति ।

लेख्यदोषमाह कात्यायनः,—

“स्यामभ्रष्टाः सकान्तिस्था सन्दिग्धासचण्ययुताः ।

तोयसंस्थापिता वर्णा कूटलेख्यं तदा भवेत् ॥

देशाचारविरुद्धं यत् सन्दिग्धं क्रमवर्जितम् ।

कृतमस्त्राभिना यच्च साध्यहीनञ्च दुष्यति”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“यच्च काकपदाकीर्णं तलेख्यं कूटतामियात् ।

विन्दुमात्राविहीनं यत् सहितं महितञ्च तत्”—इति ।

दृष्टत्यतिः,—

“दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैकोऽपि निवेशितः ।

कूटलेख्यन्तु तत्प्राज्ञर्लेखको वाऽपि तद्विधः ॥

सुमूर्धुधनसुभार्तसोक्ततथ्यसनातुरैः ।

तत् शोपाधिवक्तात्कारकतं लेख्यं न सिध्यति ॥

अत्युज्ज्वलं पिरकृतं मलिनश्चाप्यकालिकम् ।

भग्नोत्सृष्टाचरणयुतं लेख्यं कूटत्वमाप्नुयात्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“मन्त्राभियुक्तस्त्रीवाक्यवक्तात्कारकतं तु यत् ।

तदप्रमाणं लिखितमभयोपाधिकृतं तथा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“वाचिदोषात् भवेद्दुष्टं* पक्षं वै लेखकस्य वा ।

धनिकस्यापि वै दोषात् तथा वा ऋणिकस्य च”—इति ।

दोषोद्भावयितुं स एवाह,—

“प्रमाणस्य हि ते दोषाः† वक्तव्यास्ते विवादिनः ।

गूढाः सुप्रकटाः सभ्यैः कार्य्यं ग्राह्यप्रदर्शनात्”—इति ॥

उद्भावनप्रकारांश्च स एवाह,—

“वाचिलेखनकर्त्तारः कूटतां यान्ति वादिनः ।

तथा दोषाः प्रयोक्तव्या दुष्टे लेख्यं प्रदुष्यति ॥

न लेखकेन लिखितं न दुष्टं वाचिभिरुक्तं ।

एवं प्रत्यर्थिनोक्तेन कूटलेख्यं प्रकीर्तितम् ॥

तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।

मिथ्याऽभियोगे दण्डः स्यात् साधार्थादपि हीयते”—इति ।

अनन्तरभाविराजकृत्यमाह वृहस्पतिः,—

“तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।

एवं दुष्टं नृपक्षाने षष्ठिन् तद्वि विचार्यते ॥

विमृश्य ब्राह्मणैः सार्द्धं वक्तृदोषाश्च लिखितम्”—इति ।

* इत्यनेव पाठः सम्भवेत् । मम तु, भवेद्दुष्टं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यनेव पाठः सम्भवेत् । मम तु, ये दोषाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	Rs. 0	1
Prithirāj Rāsam, (Sans.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each	2	4
Ditto (English) Part II Fasc. I	0	12
Prākṛita Lakṣaṇam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parāśara Smṛiti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—3, @ /6/ each	1	2
Parāśara, Institutes of (English)	0	12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Ditto Kṛvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Sāṅkhāyana (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—7, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each	3	6
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols I, Fasc. 3—10; II, 1—6; III, 1—7, IV, 1—6; V, 1—8. @ /6/ each Fasc.	13	2
Saṃkhyā Sūtra Vṛitti (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Surva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	0	6
Sāṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, Fasc. III (English preface only)	0	6
Ś'ri Bhāṣhyam, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Sūtrata Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	1	8
Taittirīya Aranya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	9	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. IX—XXXV @ /6/ each	10	2
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Tāndyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Tattva Chintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1—9; Vol. II, 1—5 (Sans.) @ /6/ each	5	2
Tai'sai Sat'sai, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Uttara Naiṣhadha, (Sans.) Fasc. III, V—XII @ /6/ each	3	6
Uvāsagadhaśo, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/	4	8
Varāha Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIII @ /6/ each	2	1
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc.	4	12
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Vivādārātṇākara, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Vrihannārāḍīya Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/	1	12
Yoga Sūtra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	2

Tibetan Series.

Sher-Phyin—Fasc. I—V @ 1/ each	5	2
Rtogs brjod dpag beam khri S'iñ (Tibetan & Sans.) Fasc. I—II @ 1/	2	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	14
Ain-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	22	6
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	37	6
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp 291, 4to., thin paper	4	8
Catalogue of Persian books and MSS. in the library of A. S. B., Fasc. I	1	1
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	21	1
Furhang-i-Rushidi (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	6
Kitāb-ul-Shām Waqidi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Kzādi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī, (Text) Fasc. I	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	2
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	3	6
Isabāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	33	1
Muāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, 1—9 Vol. III, 1—3 @ /6/ each	7	14
Maghāzī of Wāqidi, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	12
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5	12
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each	3	12

(Turn over.)

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—IV @ /6/ each	Rs. 1	8
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	4	14
Ann Bhāṣhyam, Fasc. I	0	6
Aṅgīra Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Anubhāṣya of Śāṅkhya, (English) Fasc. I	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	2	4
Ashtasāhasikā Prajñāpāramitā Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Āyurveda, Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Avāṇa Kāṇḍā by Kṣhemendī, (Sans. & English) Vol. I Fasc. I—3 @ 1/ Vol. II, Fasc. I	1	0
Brahmā, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	6
Brahma Sūtra (English) Fasc. I	0	12
Bṛhadāraṇyaka, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Bṛhadāraṇyaka Purāṇa, Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Chāṇakya Aranyaka Upanishad, Sans. Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Vedānta Sūtrā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	1	12
Chāṇakya-Chandraguṇya Nātaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Chāṇakya (Chintāmaṇi, Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11, II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—7, @ /6/ each	23	14
Chāṇakya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6
Chāṇakya, Fasc. II and III @ /6/	0	12
Chāṇakya, Gāhya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Chāṇakya Aranyaka, (English) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Chāṇakya Māhātmya, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	1	8
Chāṇakya, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	1	8
Chāṇakya Sūtra, (English) Fasc. I—XIV @ /6/ each	1	8
Chāṇakya Upanishad Upanishads, Fasc. II	0	6
Chāṇakya Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Chāṇakya, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/	1	1
Chāṇakya, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	2	6
Chāṇakya Parjita, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	3	6
Chāṇakya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Chāṇakya, (English) Fasc. I—VII @ /6/ each	1	8
Chāṇakya Purāṇa (Eng.) Fasc. I—II @ /6/ each	1	8
Chāṇakya, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/	0	12
Chāṇakya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV	0	12
Chāṇakya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	1	2
Chāṇakya, (Sans.) Fasc. I	0	6
Chāṇakya, Vol. I Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.	8	4
Chāṇakya, or The Elements of Polity, By Kāṇḍakī, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1	8
Chāṇakya, (Sans.)	0	10
Chāṇakya Kāṇḍakī Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6 Vol. II, Fasc. 1—6 @ /6/ each	2	14
Chāṇakya, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	0	8

(Continued on third page of Catalogue)

Muntakhab-ul-Lubab, (Text) Fasc. I—XIX @ 6 each ..	Rs. 7	4
Mu'asir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	2	2
Nokhubat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	0	6
Nizami's Khiradnamah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each..	1	1
Riyazu-s-Salatin, (Text) Fasc. I ..	0	6
Sayyid's Itqan, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	7	9
Tubaqat-i-Nasiri, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	10	8
Tarikh-i-Firuz Shahi of Zia-ul-din Barni (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each 2	1	1
Tarikh-i-Baibaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	3	1
Tarikh-i-Firozshahi, of Shams-i-Siraj Atif, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1	1	14
Was o Kamin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Zafarnamah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VIII @ /6/ each..	6	6
Zuzak-i-Zahangiri (English) Fasc. I ..	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII. IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each .. Rs. 80
- Ditto Index to Vols. I—XVIII .. 5
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /1/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12) 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6) 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.
- N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1781—1833 .. 3
- General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 1
- Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 1
- Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 3
- Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 3
- Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882).. 3
5. Anis-ul-Musharrabin .. 3
6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 2
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3
- Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor .. 2
8. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1
10. Ittilahat-us-Sufiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1
11. Inayah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32
12. Jawami-ul-'ilm ir-riyazi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 3
13. Khizanat-ul-'ilm .. 4
14. Muh. bharata, Vols. III and IV, 7a 20/ each .. 40
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera. Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 18
16. Purana Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit .. 1
17. Sharaya-col-Islam .. 4
18. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös .. 10
19. Ditto Grammar .. 3
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIII @ 1/ each .. 23

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. E. L. Mitra .. 5

N. B. All Cheques Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

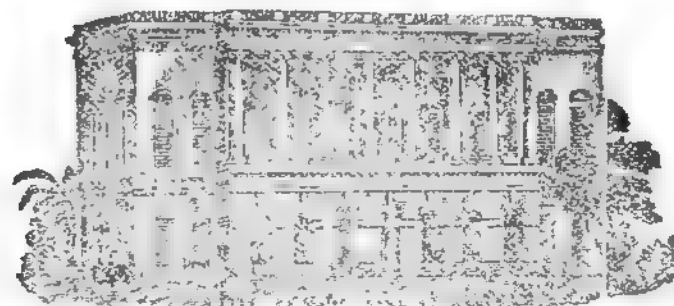

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 779.

पराशर-स्मृतिः ।

PARASARA SMRITI

BY

MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA

TARKALANKARA,

VOL. III.

VYAVAHARA-KANDA

FASCICULUS II.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1891.

आह सएव,—

“दातुर्लेखे सहस्रान् अणिको यदि निष्कृते ।

यचक्षसाचिभिर्वाऽपि लेखकस्य मतेन च”—इति ।

निश्चयं कुर्यादिति शेषः । सन्दिग्धलेखे निर्णयमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सन्दिग्धलेखग्रहः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“यत् साचिसंग्रहे लेखे भूताभूतकृते कचित् ।

तत् स्वहस्तक्रियाचिह्नप्राप्तियुक्तिभिरुद्धरेत्”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“विविधस्यास्य लेखस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।

अणिमाचिलेखकानां हस्तात्मशोधयेत्ततः”—इति ।

कात्यायनः,—

“अथ पञ्चत्वमापन्ने लेखके सह साचिभिः ।

तत् स्वहस्तादिभिस्तेषां विशुध्येत न संग्रहः ॥

अणिस्वहस्तसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च ।

तत् स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैर्लेखविनिर्णयः ॥

समुद्रेऽपि यदा लेखे मृताः सर्वे च ते स्थिताः ।

लिखितं तत् प्रमाणं तु मृतेष्वपि हि तेषु च”—इति

विष्णुरपि,—

“यत्रणीं धनिको वाऽपि साक्षी वा लेखकोऽपि वा ।

मियते तत्र तस्मै तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत्”—इति ।

निराकरणे व्यवस्थितानि साधनान्याह कात्यायनः,—

“लिखिते लिखितं नैव स* साक्षी साक्षिभिर्हरेत् ।

कूटोक्तौ साक्षिणो वाक्यात् लेखकस्य च पत्रकम् ॥

आद्यस्यां निकटस्थस्य यच्छक्तेन न याचितम् ।

शुद्धार्णशङ्कया† तत्तु लेख्यं दुर्बलतामियात् ॥

लेख्यं विंशत्समाप्तीतमदृष्टाश्रावितञ्च यत् ।

न तस्मिद्धिमवाप्नोति तिष्ठत्सपि हि साक्षिषु ॥

प्रयुक्ते शान्तिसाधने तु लिखितं यो न दर्शयेत् ।

न वाच्यते च ऋणिकं न तस्मिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“योऽश्रुतार्थमदृष्टार्थं व्यवहारार्थमागतम् ।

न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्सपि हि साक्षिषु ॥

मृताः स्युः साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।

तदण्यपार्थं लिखितं ऋणत्वाच्चेष्टराश्रयात्‡ ॥

अदृष्टाश्रावितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, आद्यस्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुद्धार्णशङ्कया,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ऋते त्वाधेः स्थिराश्रयात्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

अतथास्तमकश्चैव बड् कालं न सिद्ध्यति”—इति ।

लेख्यहानेरपवादमाह बृहस्पतिः,—

“उन्मत्तजडमूकानां राजभौतिप्रवासिनाम् ।

अप्रगल्भयार्त्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात्”—इति ।

लेख्यशुद्धिप्रकारमाह नारदः,—

“दर्शितं प्रतिकालं यत् तथा तु श्रावितं च यत् ।

न लेख्यसिद्धिः सर्वत्र ऋणिव्यपि हि साक्षिषु” ॥

कात्यायनोऽपि,—

“निर्दोषं प्रथितं यत्तु लेख्यं तस्मिद्धिमाप्नुयात् ।

यथादृष्टे स्फुटं दोषं नोक्तवान् ऋणिको यदि ॥

ततो विंशतिवर्षाणि क्रीतं पत्रं स्थितम्वेत् ।

शक्तस्य सन्निधावर्यो यस्य लेख्येन भुज्यते ॥

वर्षाणि विंशतिं यावत् तत्परं दोषवर्जितम् ।

अथ विंशतिवर्षाण्यधिकं भुक्तिः सुनिश्चिता ॥

न लेख्येन तु तस्मिद्धं लेख्यदोषविवर्जितम् ।

सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते ॥

तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिः ।

आधानसहितं यत्रां ऋणं लेख्यं निवेशितम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि च साक्षिषु,

इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† पत्रं,—इति स० शा० ।

मृतः साक्षी प्रमाणानु सत्यभोगेषु तद्विदुः ।

प्राप्तं वाऽनेन चेत् किञ्चिदायक्षाच निरूपितम् ॥

विनाऽपि सुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ।

“यदि लब्धं न चेत् किञ्चित् प्रशस्तिर्वा कृता भवेत् ।

प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः”--इति ।

लेख्यानां मिथोविरोधे बाध्यबाधकमाह व्यासः । “स्वहस्ता-
ज्ञानपेतं समकालं पश्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम्”--इति ।
साक्षाद्यसम्भवे हारीतः,—

“न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः”--इति ।

प्रजापतिः,—

“स्वनामगोचैस्तत्तुल्यं रूपं लेख्यं कचिद् भवेत् ।

अमृहीतधने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः”--इति ।

कृत्स्नदानासमर्थं प्रति याज्ञवल्क्यः,—

“लेख्यस्य पृष्ठे विशिखेत् दत्ता तद्वृणिको धनम् ।

धनिकोपगतं दद्यात् स्वहस्तापरिशिद्धितम्”--इति ।

लेख्यदोषमनुद्धरतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च पत्रकम् ।

न चेत् शुद्धिं नयेत् कूटं स दाप्यो दण्डमुत्तमम्”--इति ।

* नास्त्ययं श्लोकः स० शा० पुस्तकयोः ।

साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च प्रति कूटोक्तौ उक्तविधां यो वादी
कूटशुद्धिं न नयेत्, स उत्तमसाहसं दण्ड्य इत्यर्थः । स्यावरादौ तु
विशेषमाह सएव,—

“स्यावरे विक्रयाधाने लेख्यं कूटं करोति यः ।

असत्यभाविनः कार्यो जिज्ञापाण्डुप्रिवर्जितः” ॥

अन्यलेख्यावारके याते* लेख्यागमनकारणमुद्भावनीयमित्याह
व्यासः,—

“पञ्चादयस्य कृतं लेख्यमन्यहस्ते प्रदृश्यते ।

अवश्यं तेन वक्तव्यं पत्रस्यागमनं ततः”--इति ।

नारदोऽपि,—

लेख्यं यच्चान्यनामाङ्गं वाद्यन्तरकृतं भवेत् ।

विवृत्य वैपरीत्यां तत्सर्वैरागमहेतुभिः”--इति ।

इति लेख्यप्रकरणम् ।

लिखितोपसंहारपुरःसरभुक्तिमुपक्रमते वृहस्पतिः,—

“एतद्विज्ञानमाख्यातं† साक्षिणां लिखितस्य च ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्यलेख्ये अन्यकरं याते,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विविच्य वै परोक्षम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतद्विज्ञानमाख्यातम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

साध्यतं स्थावरप्राप्तेर्भुक्तेषु विधिरुच्यते"—इति ।

तच्च स्थावरप्राप्तिनिमित्तानि स एवाह,—

“विद्यया कथमन्वेन* श्रौत्यैभार्याऽन्वयागतम् ।

सपिण्डस्याप्रजस्रां स्थावरं सप्तधोच्यते"—इति ।

नारदोऽपि,—

“सम्भं दानक्रियाप्राप्तं श्रौत्यै वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजाप्यातं षड्विधस्तु धनागमः"—इति ।

आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यमित्याह हारीतः,—

“न मूलेन विना शाखा अन्तरीचे प्ररोहति ।

आगमस्तु भवेन्मूलं भुक्तिः शाखा प्रकीर्त्तिता"—इति ।

नारदोऽपि,—

“आगमेन विशुद्धेन भोगोच्यति प्रमाणताम् ।

अविशुद्धागमोभोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति"—इति ।

आगमवद्दीर्घकालत्वादिकमपि भुक्तेः प्रामाण्यकारणमित्याह

नारदः,—

“आगमोदीर्घकालस्य विच्छेदोपरबोधितः† ।

प्रत्यर्थिसन्निधानस्य पञ्चाङ्गोभोग इत्युच्यते"—इति ।

अन्यतराङ्गस्य वैकल्ये भोगस्य प्रामाण्यं नास्तीति आह

नारदः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कथमन्वेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निष्क्रियोऽन्यद्वोष्मिन्,—इति ग्रन्थान्त-

रीयपाठस्तु सन्ध्या ।

“सम्भोगं केवलं यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं कश्चित् ।

भोगश्चलापदेशेन विज्ञेयः स तु तत्करः"—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“प्रणष्टागमलेखेन भोगारूढेन वादिना ।

कालः प्रमाणं दानस्याकीर्त्तनीयाधिसंसदि"—इति ।

पञ्चाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ साधनीयमित्याह संग्रहकारः,—

“भुक्तिप्रसाधने मुख्याः प्रथमन्तु कृषीवल्गाः ।

ग्रामस्थः चेच्चसामन्तास्तत्समीपापतयः क्रमात् ॥

लिखितं साक्षिणोभुक्तिः क्रियाः चेच्चगृहादिषु ।

आगमे कथदानादौ प्रत्याख्याते चिरन्तने"—इति ।

कथदानादावागमे प्रतिवादिना प्रत्याख्याते सति लिखितसा-

क्षिभुक्तयः क्रियाः प्रमाणम् । भुक्तेर्भेदमाह कात्यायनः,—

“भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमाऽनागमा तथा ।

चिपुरुषी स्वतन्त्रा तु भवेदल्पा तु बागमा"—इति ।

पुरुषत्रयानुगता भुक्तिरागमानुपन्यासेऽपि प्रमाणम् । स्वल्पा तु

भुक्तिरागमसहितैव प्रमाणम् । एतदेव* दृश्यति,—

“भुक्तिस्त्रैपुरुषी यच्च चतुर्थे सम्प्रवर्त्तिता ।

तद्भोगः स्थितरां याति न पृच्छेदागमं कश्चित् ॥

अनिषिद्धेन बहुक्तं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

तच्च नैवागमः कार्यो भुक्तिस्त्रिपुरुषी यतः"—इति ॥

“तच्च नैवागमः कार्यो भुक्तिस्तत्र गरीयसी"—इति वा पाठः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतदेवाह,—इति पाठः प्रतिभाति ।

त्रिपुररूपभोगेन षष्टिसंवत्सरादयः उपलक्ष्यन्ते । अतएव व्यासः,—

“पूर्वाणि*विंशतिं भुक्त्वा स्वाभिनाऽव्याहता सती ।

भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया दिगुणा च द्विपौरुषी ॥

त्रिपुररुषी त्रिगुणिता तत्र नावेद्य आगमः”—इति ।

वृहस्पतिर्नवतिसंवत्सरानुपलक्षयति,—

“पितामहो यस्य जीवेष्जीवे च प्रपितामहः ।

त्रिंशत् समा या तु भुक्तिः सा भुक्तिर्व्याहता परैः ॥

भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया दिगुणा च द्विपौरुषी ।

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा परतः सा चिरन्तनी†”—इति ।

सत्यन्तरे पञ्चविंशद्वर्षाणि पौरुषोभोग इत्युक्तम्,—

“वर्षाणि पञ्चत्रिंशत् पौरुषोभोग उच्यते”—इति ।

यदि विंशतिवर्षः पौरुषोभोगः, यदि वा त्रिंशद्वर्षः, पञ्चत्रिंश-
द्वर्षो वा, सर्वथाऽपि त्रिपुररूपभोगेन तत्करणयोग्यः कालउपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,—

“स्मार्त्तं काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

अस्मार्त्तंऽनुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुररुपागता”—इति ।

अनुगमाभावादिति योग्यानुपलक्ष्यभावेन आगमाभावनिश्चया-
सम्भवात् । एतदुक्तं भवति । स्मरणयोग्ये पञ्चाशदधिकशतवर्षपर्यन्ताती-
तकालमध्ये प्रारब्धा भुक्तिस्त्वेतत्सारप्रमाणावगममूलैव स्वले प्रमाणम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । वर्षाणि,—इति ग्रन्थान्तरीयपाठस्तु सम्यक् ।

† त्रिंशत्समायान्तु सुक्तौ,—इति शा० ।

‡ स्वाचिरन्तनी,—इति शा० ।

तन्मूलसागमाभावाद्*योग्यानुपलक्ष्या बाध्यमानत्वात् । स्मरणयोग्ये
पुनः पञ्चाशदधिकशतवर्षातीतकालात् प्राचीनकाले प्रारब्धा स्व-
कालदर्श्यावसितागममूलिका विनाऽपि मानान्तरागतसागममूलतां
स्वले प्रमाणमिति । अस्मार्त्तंऽपि काले अनागमस्यतिपरम्परायां
सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव नारदः,—

“अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बह्वन्यद्गतान्यपि ।

चोरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः”—इति ।

निश्चितानागमः स्वभोगस्तेनैव दर्शितः,—

“अन्याहितं हतन्यस्तं बलावष्टब्धयाचितम् ।

अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेतेऽप्यागमं विना”—इति ।

अन्याहितं अन्यस्मै दातुमर्पितम् । हतमाहृतम् । न्यस्तं निक्षिप्तम् ।
बलावष्टब्धं राजप्रसादादिवलावष्टम्भेन भुक्तम् । याचितं परकौथ-
मलङ्काराद्यर्थमानोतम् । सम्बर्त्ताऽपि,—

“या राजक्रोधलोभेन क्लान्त्यायेन वा कृता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु हारीतेनोक्तम्,—

“अन्यायेनापि यद् भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।

न तत् शक्यं पराहर्तुं क्रमात् त्रिपुररुपागतम्”—इति ।

एतच्च अन्यायेनापि भुक्तमाहर्तुमशक्यम्, किं पुनर्न्यायेन
भुक्तमित्येतत्परम् । शासनविरोधे भुक्तेरप्रामाण्यमाह वृहस्पतिः,—

“यस्य त्रिपुररुषी भुक्तिः पारम्पर्यक्रमगता ।

* तन्मूलमनागमाभावाद्,—इति शा० ।

न सा चालयितुं शक्या पूर्विकाच्छासनादृते”-इति ।

यत्तु पितामहेनोक्तम्,—

“स्वहस्तादागमपदं तस्मात्तु नृपशासनम् ।

ततस्त्रैपुरुषो भोगः प्रमाणान्तरमिष्यते*”—इति ।

तत्प्रवाहपरम्परया तत्प्रसिद्धा निश्चितागमभोगविषयम् । सत्य-
विच्छेदो सागमा भुक्तिः प्रमाणमित्याह दृष्टव्यः,—

“भुक्तिर्विषयतौ शास्त्रे ह्यविच्छिन्ना चिरन्तनी ।

विच्छिन्नाऽपि हि सा ज्ञेया या तु पूर्वप्रसाधिता”—इति ।

चिरन्तनायाः भुक्तेः कश्चिदपवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य ऋक्ष्यौ तमुद्धरेत् ।

त तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“अथाकूटविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।

पुत्रेण सोऽर्थः शोधः स्यान्न तद्भोगान्निवर्त्तयेत्†”—इति ।

अनुद्वारे त्वभियुक्तस्यैव दण्डो न तत्पुत्रादेः । तदुक्तं सत्यन्तरे,—

“आगमस्तु कृतो येन स दण्डस्तमनुद्धरन् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्रमाणांतरमिष्यते,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सत्यपि विच्छेदे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ तद्भोगमात्राज्ज्ञेयोर्व्यवहारं न निवर्त्तयेदित्यर्थः । न तं भोगो निव-
र्त्तयेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि”—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य कात्यायन आह,—

“आहन्तां युक्तभुक्तोऽपि* लेख्यदोषान् विप्रोधयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषांस्तु नाप्नुयात्”—इति ।

त्रिपुरुषेषु व्यवस्थितं साधकं क्रमेण दर्शयति नारदः,—

“आदौ तु कारणं भुक्तिर्मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।

कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनी”—इति ।

अचरार्थस्तु संयहकारेण दर्शितः,—

“कृतागमस्योक्तकाले भुक्तेश्च प्रभुरागमः ।

तस्यैवाथ तृतीयस्य प्रभुर्भुक्तिस्तु सागमा† ॥

भुक्तिर्या सा चतुर्थस्य प्रमाणं सन्तता महत् ।

परित्यक्तागमा भुक्तिः केवलैव प्रभुर्मता”—इति ।

कश्चित् भुक्तेरेव प्राबल्यमितराभ्यामित्याह कात्यायनः,—

“रथ्यानिर्गमनद्वारे जलवाहादिसंश्रये ।

भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात् प्रमाणेष्विति निश्चयः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्सपि हि साक्षिषु ।

विशेषतः स्थावरेषु यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम्”—इति ।

सम्बन्तोऽपि,—

* युक्तभुक्तोऽपि,—इति शा० ।

† प्रभुर्भुक्तिः स्फुटागमा,—इति का० ।

“त्यज्यमाने गृह्येचे विद्यमाने तु राजनि ।

भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य न लेख्यं तच्च कारणम्”—इति ।

एतच्च लेख्यवैयर्थ्यकथनार्थमुक्तं, न पुनर्भोक्तुः स्वामित्वप्रतिपादनार्थम् । तस्य भोगमात्रेण स्वामित्वाभिद्धेः । अपहारेणापि भोगसम्भवात् । अतएव कात्यायनः,—

“नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्ता तत्सुतेन वा ।

पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मा व्यवस्थितः”—इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी”—इति ।

यदपि प्रजापतिनोक्तम्,—

“दानकालादयदाऽऽरभ्य भुक्तिर्यस्य विघातिनी ।

समा विंशत्यवधिका तस्यान्तं न विचारयेत्”—इति ।

तदेतदासेधमकुर्वतां फलहानिविषयम् । न तु भूहानिविषयम् । यस्मात् तत्कालोपलक्षितभुक्तेरेव तच्च प्रामाण्यात् । अतएव गृह्यस्यतिः,—

“निपुणं भुज्यते येन समं भूरवारिता ।

तस्य नैवापहर्त्तव्या क्षमालिप्तेन चेदयः”—इति ।

आध्यादिपक्षकस्य न फलहानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* क्षमालिप्तेन चेदयदा,—इति का० । मम तु, क्षमालिप्तेन न चेदयः,—
इति याठः प्रतिभाति ।

“आधिसीमोपनिषेपजडबालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीओत्रियाणां धनैरपि”—इति ।

मनुरपि,—

“आधिः सीमा बालधनं निषेपोपनिधिस्त्रियः ।

राजस्वं ओत्रियद्रव्यं नोपभोगेन नश्यति”—इति ।

ओत्रियग्रहणमन्यासकोपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“ब्रह्मचारी चरेत् कश्चित् व्रतं षट्त्रिंशदाब्दिकम् ।

अर्थार्थी चान्यविषये दीर्घकालं चरेन्नरः* ॥

समावृत्तो व्रती कुर्यात् स्वधनान्वेषणं ततः ।

पञ्चाशदाब्दिको भोगः तद्धनस्यापहारकः ॥

प्रतिवेदं द्वादशाब्दः कालो विद्यार्थिनां स्मृतः ।

शिल्पविद्यार्थिनाञ्चैव ग्रहणान्तः प्रकीर्तितः ॥

सुहृद्भिर्वन्धुभिश्चैषां यत्स्वं भुक्तमपश्यताम् ।

नृपापराधिनां चैव भवेत् कालेन हीयते”—इति ॥

धनस्य दशवार्षिकी हानिरिति यदुक्तं, तस्य विषयविशेषे संकोचमाह मरीचिः,—

“धनवाञ्छालंकरणं याचितं प्रीतिकर्माणा ।

चतुःपञ्चाब्दिकं देयमन्यथा हानिमाप्नुयात्”—इति ।

अत्रापवादमाह मनुः—

“संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

* वसेन्नरः,—इति का० ।

धेनुवधोवहदृढो यस्य वयः प्रभुव्यते"—इति ।

याचितेव्यथपवादमाह व्यासः,—

“याच्याधर्मेण यहुक्तं ओचियै राजपूरुषैः ।

सुहृद्भिर्बान्धवैश्चापि न तद्भागेन हीयते"—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अनागमं तु यहुक्तं गृह्येचापणादिकम् ।

सुहृद्वन्धुसकुल्यैश्च न तद्भागेन हीयते"—इति ।

हानौ कारणमाह सएव,—

“धर्मचयः ओचिये स्यादभयं राजपूरुषे ।

खेहः सुहृद्बान्धवेषु भुक्तान्येतानि हीयते"—इति ।

कश्चिदेकदेशभोगेऽनुपसृक्ते प्रत्येकदेशान्तरेषु* प्रमाणम् । तदाह वृहस्पतिः,—

“यद्येकशासने यामचेन्नारामास्य लेखिताः ।

एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते"—इति ।

इति भुक्तिप्रकरणम् ।

भुक्तुपसंहारपुरःसरं दिव्यमुपस्थापयति वृहस्पतिः,—

“स्वावरस्य तदास्थानं† लाभभोगप्रसाधनम् ।

इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कश्चिदेकदेशभोगेऽनुपसृक्तप्रत्येक-
देशान्तरेषु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, स्वावरस्यैतदास्थानं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

प्रमाणहीने पादे तु न दोषो दैविकी क्रिया"—इति ।

दिव्यमुद्दिशति वृहस्पतिः,—

“घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशस्य पञ्चमः ।

षष्ठस्य तण्डुलः प्रोक्तः सप्तमस्तप्तमाषकः ॥

अष्टमं कालमित्युक्तं नवमं धर्मकं तथा ।

दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि ख्यम्भवा ॥

यस्मादेवैः प्रयुक्तानि दुष्करार्थं महात्मनः"—इति ।

शङ्खः । “तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं विषाशनं* कोशोऽग्नि-
प्रवेशोलोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च श्रपयान् कारयेत्"—इति ।
श्रपयस्य वृहस्पतिना दर्शितः—

“सत्यं वाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारगिरांसि च ।

एते च श्रपयाः प्रोक्ता अल्पार्थं सुकराः सदा"—इति ।

शंखलिखितावपि । “इष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च श्रपयान् कारयेत्"—
इति । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयो-
क्तव्यानि । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाऽग्न्यापोविषं कोशो दिव्यानीह विशुद्ध्यै ।

महाभियोगेऽनेतानि शीर्षकस्येऽभियोगरि"—इति ॥

एवामग्निशब्देन तप्तायःपिण्डतप्तमाषतप्ततण्डुलाश्च गृह्यन्ते ।

“न भुक्तौ कोशमस्येऽपि दापयेत्"—इति खत्याभियोगे कोशस्य ।

कोशस्य तुलादिषु पाठः सावष्टंभाभियोगेऽपि प्राप्तर्यः । न महा-
भियोगेऽवेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य शंकाभियोगएव प्राप्तिः
स्यात्,—

“अवष्टंभाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलस्यैव कोशस्य शंकास्येव न संशयः”—इति

स्मरणात् । शीर्षकं विवादपराजयनिबन्धनो दण्डः । तत्र शिरसि
तिष्ठतीति शीर्षकस्यः । *यदा शीर्षकस्योऽभियोक्ता न स्यात्तदा
दिव्यानि देयानि । तथाच नारदः,—

“शीर्षकस्यो यदा न स्यात् तदा दिव्यं तु दीयते*”—इति ।

दिव्यदाने नियममाह पितामहः,—

“अभियोक्ता शिरःस्थाने दिव्येषु परिकीर्त्तयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिर्दर्शनात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः”—इति ।

अभियुक्ताय दातव्यं मान्यस्येति नियमस्य अपवादमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“वृथा वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत् शिरः”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यदा शीर्षकस्योऽभियोक्ता न स्यात्,
तदा दिव्यानि न देयानि । तथाच नारदः,—शीर्षकस्यो यदा न स्या-
त्तदा दिव्यं न दीयते । इति पाठः प्रतिभाति । अन्यथा ‘शीर्षकस्यो-
ऽभियोक्तरि’—इति याज्ञवल्क्यादिवचनविरोधापत्तेरिति ध्येयम् ।

नारदोऽपि,—

“परियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः* प्रकल्पितः ।

इतरानितरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत् शिरः†”—इति ।

कचित् विषयविशेषेऽग्नौ दिव्यं देयमित्याह कात्यायनः,—

“पार्थिवैः शंकितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः ।

शंकाशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विना ॥

लोकापवाददुष्टानां शंकितानान्तु दस्युभिः ।

तुलादीनि नियोज्यानि नो शिरस्तत्र वै भृगुः ॥

न शंकासु शिरः शोके कल्मषे न कदाचन ।

अग्निरांसि च दिव्यानि राजभृत्येषु दापयेत्”—इति ।

विषयविशेषेषु दिव्यविशेषान् व्यवस्थापयति संग्रहकारः,—

“धटादीनि विधान्तानि गुरुस्वर्थेषु दापयेत्”—इति ।

पितामहः,—

“अवष्टंभाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलस्यैव कोशस्य शंकास्येतौ नियोजयेत्”—इति ॥

कात्यायनः,—

“शंकाविश्वाससन्धाने विभागे चक्षिणां तथा‡ ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

* सर्वत्रैव,—इति स० ।

† अभियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैव प्रकीर्त्तितः । वृथा वाऽन्यतरः
कुर्यादितरो वर्त्तयेद्विदः,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

‡ सदा,—इति स० शा० ।

“विस्मये सर्वशंकासु सन्धिकार्यं तथैव च ।

एषु कोशः प्रदातव्यो विद्वद्भिः शुद्धिदृष्टये* ॥

गिरस्थोऽपि विहीनानि दिव्यादीनि विवर्द्धयेत्

धटादीनि विषामानि कोशएकोऽगिरःस्थितः†”-इति ।

धनतारतम्येन ‡ दिव्यव्यवस्थामाह वृहस्पतिः,-

“विषं सहस्रापकृते पादोने च ऊताशनः ।

चिभागोने च सलिलं सर्वं देयो धटः सदा ॥

चतुःशतेऽभियोगे तु दातव्यं तप्तमाषकम् ।

चिग्रते तण्डुलं देयं कोशएकः गिरः स्मृतः ॥

शते हते निवृत्ते वा दातव्यं धनशोधनम् ।

गोचोरस्य प्रदातव्यं ग्रन्थे फालं प्रयत्नतः ॥

एषा संख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता ।

चतुर्गुणोत्तमानां तु कल्पनीया परीक्षकैः”-इति ॥

कात्यायनोपि,-

“ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतमाने विषं स्मृतम् ।

अशीतेषु विनाशे वै दद्याच्चैव ऊताशनम् ॥

पञ्चानाशे विषं देयं चत्वारिंशतिके धटम् ।

त्रिंशद्दशविनाशे वै कोशपानं विधीयते ॥

पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्धार्धस्य तण्डुलम् ।

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, शुद्धिदृष्टये,-इति पाठः प्रतिभाति ।

† कोशएकः गिरः स्मृतः,-इति शा० स० ।

‡ धनतारतम्येन,-इति शा० स० ।

तदर्धार्धस्य नाशे तु देयं पुत्रादिमस्तकम् ॥

तदर्धार्धविनाशे तु लौकिकाश्च क्रियाः स्मृताः”-इति ।

विष्णुरपि । “सर्वेषु चार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् । तत्र कृष्णलोने शुद्धं दूर्वांकुरैश्च* शापयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरं, त्रिकृष्णलोने रजतकरं, चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरं, पञ्चकृष्णलोने सौरभतं, सौरोद्धृतमहीकरम् । द्विगुणार्थं यथा विहिताः† सम्यक् क्रिया वैश्यस्य । त्रिगुणेऽर्थे राजन्यस्य । चतुर्गुणेऽर्थे नाक्षत्रस्य”-इति । पादस्यर्धादीनां विशेषाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः,-

“विप्रे तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलभनम् ।

ऊनं चिके तु रुच्यं स्नात् कोशपानमतः परम्”-इति ॥

निष्कशब्देन काश्चनकर्षचतुर्थ्यांशो यो सुद्रामुद्रितः प्रतिपाद्यते । तत्रापि कचिद्देशे निष्कव्यवहारात् । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णाना-मिति यदुक्तं, तत्र सुवर्णपरिमाणमाह मनुः,-

“लोकसंख्यवहारार्थं या संख्या प्रथिता भुवि ।

तास्य ह्यस्य सुवर्णानाम्नाः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

आलान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमस्तत् प्रमाणानां चसरेणुं प्रचक्षते ॥

चसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिचैका परिमाणतः ।

ताराजसर्वपक्षिस्तस्य च यो गौरसर्वपः ॥

* दूर्वांकुरं,-इति मय्यान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, यथाविहिता,-इति पाठः प्रतिभाति ।

सर्षपाः षट् यवोमध्यस्त्रियवन्धेककृष्णलम् ।

पञ्च कृष्णलकोमाषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणन्दश ।

हे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥

ते षोडश स्याद्भरणम्पुराणस्यैव राजतः ।

कार्षापणस्तु विज्ञेयस्तार्क्षिकः कार्षिकः पणः ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।

चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः—इति ॥

माषशब्दः सुवर्णस्य षोडशे भागे वर्तते । कृष्णलशब्दस्तु कर्ष-
तृतीयभागवाची । माषपञ्चमांशस्य कर्षत्वात् । रूप्यद्रव्यस्य नामनि
कर्षवचनमस्ति* । कार्षापणशब्दौ† पलचतुर्थांशस्य तत्तद्रव्यस्य नाम-
धेये । गद्यानधारणशब्दौ पलदशमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य नामनी । कर्ष-
चत्वारिंशत्तमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य माषसंज्ञा । निष्कशतमाषशब्दे एकपले
रूप्यद्रव्ये वर्तते‡ । अतएव रूप्यसंज्ञाऽधिकारे याज्ञवल्क्यग्राह,—

“शतमानस्तु दशभिर्धराचैः पलमेव तु ।

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः—इति ।

वृहस्पतिः सुवर्णशब्दस्य अर्थान्तरमाह,—

“तावत्कर्षकता मुद्रा विज्ञेया कर्षका पणः ।

* रूप्यद्रव्यस्य नामनिष्कर्षवचनमस्ति—इति स* ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पुराणकार्षापणशब्दौ,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निष्कशतमाषशब्दौ एकपले रूप्य-
द्रव्ये वर्तते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

सएव चाद्रिका प्रोक्ता ताश्चतसस्तु धानकाः ॥

तद्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः सएव तु—इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु पले विकल्पमाह,—

“पलं सुवर्णः चत्वारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्तितम्”—इति ।

राजतेऽपि कार्षापणोऽस्तीत्याह नारदः,—

“कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्ये प्रवर्तते”—इति ।

व्यासस्तु सौवर्णनिष्कस्य प्रमाणमाह,—

“पलान्यष्टौ सुवर्णं स्युस्ते सुवर्णाश्चतुर्दश ।

एतत् निष्कप्रमाणस्तु व्यासेन परिकीर्तितम्”—इति ।

तच्च मनुकप्रमाणात् प्रमाणान्तरमाषादि दिव्यदण्डव्यतिरिक्त-
विषये देशव्यवहाराविरोधेन ग्राह्यम् । तथा च वृहस्पतिः,—

“संख्या रश्मिरजोभूता* मनुना समुदाहृता ।

कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

कार्षापणसहस्रान्तु दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्द्धो मध्यमः प्रोक्तः तदर्द्धमधमः स्मृतः—इति ॥

जातिभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः,—

“ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य ऊताशनः ।

वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥

साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनौषिभिः—इति ॥

अनित्या चेयं व्यवस्था ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, संज्ञा रश्मिरजोभूर्या,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“सर्वेषु सर्वदिव्यं वा विषवर्जं द्विजोत्तमः”—इति
कात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापये वयोविशेषादिना व्यव-
स्थापनीयम् । तदाह नारदः,—

“क्रीवानुत्तमसवधिरान् पतितांश्चार्दिताम्बरान् ।
बालवृद्धस्त्रिय एषां* परीचेत धटे सदा ॥
न स्त्रीणान्तु विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् ।
धटकोशादिभिस्तासामतस्तासां विचारयेत् ॥
न मज्जनीयाः स्त्रीबाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्भगाः ॥
सहसाऽप्यागतानेतास्त्रैव तोये निमज्जयेत् ।
न चापि हारयेदग्निं न विशेषं† विशोधयेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“न लोहशिष्टिनामग्निं सलिलं नाम्बुधेविनाम् ।
मन्त्रयोगविदास्त्रैव विषं दद्याच्च न कश्चित् ॥
तण्डुले न नियुञ्जीत व्रतिनां सुखरोगिणाम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकाशिनाम् ।
पित्तक्षेपवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् ॥
यद्वाप्यं स्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।

* बालवृद्धस्त्रियो येषां,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न विशेषः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः”—इति ॥
कात्यायनोऽपि,—

“मातापितादिजगुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम् ।
महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥
दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ।
लिङ्गिनां प्रसवानान्तु मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।
वर्णसङ्करजातीनां पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम् ॥
एतेष्वेवाभियोगेषु निश्चेष्ट्वेव तु यत्नतः ।
एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ॥
न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोधाः स्वकैर्नरैः”—इति ।

यदपि पितामहेनोक्तम्,—

“सप्रतानां कृशाङ्गानां बालवृद्धतपस्विनाम् ।
स्त्रीणाञ्च न भवेद्विषं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते”—इति ॥
तदन्वयमुपविषयम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—
“धनदारापहाराणां* स्त्रियानां पापकारिणाम् ।
प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥
तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संग्रहेषु न निर्दिशेत्”—इति ॥
तत्तैर्नियुक्तपुरुषालाभविषयम् । हारीतः वर्णविषयो विशेष-
माह,—

“राजन्येऽग्निं धटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।

* अस्पृश्यधनदाराणां,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वर्णविशेषः,—इति प्रतिभाति ।

न विषं ब्राह्मणे दद्यात् विषं वर्णान्तरे स्मृतम् ।

कोशतण्डुलधर्मस्तु धर्मसम्भवमेव च ॥

पुत्रदारादिग्रपथान् सर्ववर्णं प्रयोजयेत्”—इति ॥

दिव्यानां कालविशेषमाह पितामहः,—

“चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।

एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥

धटः सार्वधिकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् ।

तथा शिशिरहेमन्ते वर्षास्त्रपिच दापयेत् ।

पौष्णे सलिलमित्युक्तं हिमकाले तु वर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“अग्निः शिशिरहेमन्ते वर्षासु परिकीर्तितः ।

शरद्वर्षे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥

न ग्रीते कोशसिद्धिः स्यात् गोष्णकालेऽग्निग्रोधनम् ।

न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृप”—इति ॥

विष्णुरपि । “स्त्रीब्राह्मणविकलासमर्थरोगिणां तुला देया । सा च न वाति वायौ न नास्तिकस्य । असङ्गमलोहकारिणामग्निर्देयः । न शरद्वर्षेऽप्युष्य । न कुष्ठपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयम् । प्रावृषि न । स्नेहव्याध्निर्दितानां भौक्षणां श्वासकाशनामनुजीविनां न चोदकम् । हेमन्तशिशिरयोश्च न । नास्तिकेभ्यः कोशो न देयः । कुष्ठव्याधिमारकोपदृष्टेः”—इति । पितामहोऽपि,—

“पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे च धटो भवेत् ।

मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीष्टता ॥

दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ।

रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुग्रीतलम्”—इति ॥

दिव्यदेशानाह,—

“प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे धटः सदा ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”—इति ॥

इन्द्रस्थानं प्रख्यातदेवतायतनोपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“सभाराजकुलद्वारे देवायतनचलरे”—इति ।

अधिकारिविशेषेण देशविशेषान् व्यवस्थापयति कात्यायनः—

“दण्डस्थानेऽभिग्रप्तानां महापातकिनां नृणाम् ।

नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।

अतोऽन्येषु तु कार्य्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः”—इति ।

दिव्यदेशाद्यनादरे दिव्यस्य प्रामाण्यहानिरित्याह नारदः,—

“अदेशकालदत्तानि वक्षिर्वासक्तानि च ।

व्यभिचारं सदाऽर्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः”—इति ॥

वासो जननिवासः । तस्मादहिर्निर्जनप्रदेश इति यावत् । तथा च पितामहः,—

“दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राञ्चिवाकः समाचरेत् ।

अध्वरेषु यथाऽध्वर्युः सोपवासो नृपाञ्चया ॥

तत आवाहयेद्देवान् विधिनाऽनेन धर्मवित् ।

प्राङ्मुखः प्राञ्चलिर्भूत्वा प्राङ्निवाकस्ततोवदेत् ॥

एषोहि भगवन् धर्मं अस्मिन् दिव्ये समाविश ।

सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादित्यमरुद्गणैः ॥

आवाह्यं तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥

धटग्रहणं सर्वदिव्योपलक्षणार्थम् । एषां धर्माणां सर्वदिव्यसा-
धारणत्वात् । अङ्गविन्यासप्रकारस्तेनैव दर्शितः,—

“इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरश्चोत्तरे तथा ॥

अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

कुबेरस्तु सुवर्णमस्तुमिश्रार्थसुवर्णभाः ।

तथैव निश्चिंतिः श्यामो वायुस्ताम्रः प्रशस्त्यते ॥

ईशानस्तु भवेद्भक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् ।

इन्द्रस्तु दक्षिणे पार्श्वे वसुनावाहयेदुधः ॥

धर्मो* भुवस्तथा श्योम आपस्वैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषस्तु प्रभासस्तु वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

देवेन्द्रेऽग्नयोर्योर्मध्ये आदित्यानां यथाक्रमम् ।

धाताऽर्घ्यमा च मित्रस्तु वरुणेशौ भगस्तथा ॥

इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।

ततस्तथा ततो विष्णुरजयो यो जघन्यजः ॥

इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः ।

अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥

वीरभद्रस्तु शम्भुस्तु गिरौघस्तु महायशः ।

• शरो,—इति का० ।

अजैकपादहिर्बुध्नयः पिनाकी चापराजितः ॥

भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाण्वतिः ।

स्थाणुर्भवस्तु* भगवान् रुद्रास्त्रेकादश स्मृताः ॥

प्रेतेशश्चोर्मध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥

वाराही च महेन्द्राणीं चामुण्डा गणसंयुता ।

निश्चिंतेऽस्त्युत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥

वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।

गगनः स्वर्गमो वायुरनिलो मारुतस्तथा ॥

प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ।

धटस्योत्तरभागे† तु दुर्गमावाहयेदुधः ॥

एतासां देवतानां च स्नानात् पूजनं विदुः ।

भूषाऽवसानं धर्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं‡ क्रमात् ॥

अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूषास्तमुपकल्पयेत् ।

गन्धादिकां निवेद्यास्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥

चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारणैः ।

* स्थाणुर्भवस्तु—इति का० ।

† तथेन्द्राणीं,—इति का० ख० ।

‡ धर्मस्योत्तरभागे,—इति का० ।

§ इत्येव पाठः खर्ज्ज । मम तु, दत्त्वा चार्घ्यादिकं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥

सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्”—इति ॥

प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य
समिदाव्यचरन् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।

“अनुक्तसंख्या यत्र स्यात् शतमष्टोत्तरं स्मृतम्”—इति ।

एतत् सर्वमुपवासादिपूर्वकं कर्तव्यम् । तदाह नारदः,—

“अहोरात्रोषितः स्यात् आर्द्रवासा स मानवः ।

पूर्वाह्नं सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“सचेलस्यातमाह्वय सूर्योदयउपोषितम् ।

कारयेत् सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ”—इति ॥

पितामहोऽपि,—

“चिरात्रोपषितायैव एकरात्रोषिताय च ।

नित्यं देवानि दिव्यानि शृचये सार्द्रवाससे”—इति ॥

अथहोपवासविकल्पोबलवदबलवद्विषयतया द्रष्टव्यः । होमानन्तरं

पितामहः,—

“यद्यर्थमभियुक्तः स्यात् लिखितं तन्तु पत्रके ।

मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं शिरोगतम्”—इति ॥

मन्त्रस्य,—

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । यदर्थमभियुक्तः,—इति तु पाठः समीचीनः
प्रतिभाति ।

“आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलस्य

द्यौर्भूमिरापोऽदयं यमस्य ।

अहस्य रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये

धर्मस्य जानाति नरस्य वृत्तम्” ॥

अथ च विधिः सर्वदिव्यसाधारणः ।

“इमं मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत्”—इति

पितामहस्मरणात् । प्रयोगावसाने दक्षिणां दद्यात् । तथा च
सएव,—

“ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत्”—इति ।

इति दिव्यमाहवा ।

अथ धटविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“प्राप्नुवो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा राजदारे चतुष्पथे”—इति ।

नारदोऽपि,—

“सभाराजगृहद्वारसुरायतनचत्वरे”—इति ।

पितामहः,—

“विशालासुच्छितां शुभ्रां धटशालान् कारयेत् ।

यत्रस्थो गोपहन्तेत सभिसृण्डालवायसैः ॥

कवाटबीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ।

पानीयादिसमायुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः”—इति ॥

धटनिर्माणप्रकारमाह पितामहः,—

“चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।

अन्तरम् तयोर्हस्तौ न चेदध्यर्द्धमेव च ॥

क्षिप्त्वा तु याज्ञिकं दृष्टं हेतुवन्मूलपूर्वकम् ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनोषिभिः”—इति ॥

नारदः,—

“खादिरीं कारयेत् तत्र निर्मणां शुक्लवर्जिताम् ।

शिंशुपान्तदभावे तु सालं वा कोटरैर्विना ॥

अर्जुनस्तिलकोऽग्नौः शमीयो रक्तचन्दनः ।

एवंविधानि काष्ठानि धटार्थं परिकल्पयेत् ॥

क्षत्री धटतुला कार्या खादिरी तैन्दुकी तथा ।

चतुरस्रस्त्रिभिः स्थानैर्धटः कर्कटकादिभिः”—इति ॥

पितामहः,—

“कर्कटानि च देवानि त्रिषु स्थानेषु यजतः ।

हस्तद्वयं निखेयन्तु पादयोर्द्वयोरपि”—इति ॥

व्यासः,—

“हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं मुष्ककधोस्तयोः ।

वड्द्वयम् तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः”—इति ॥

पितामहोऽपि,—

“तोरणे तु तयोः कार्यौ पार्श्वयोर्द्वयोरपि ।

धटादुश्चतरे स्थातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥

अवलम्ब्यौ तु कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।

मृण्मयौ सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ”—इति ॥

नारदः,—

“शिक्षद्वयं समासाद्य पार्श्वयोर्द्वयोरपि ।

एकत्र शिक्षो पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥

धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।

पीठकं पुरतस्तस्मिन्निष्ठकां* पांशुलोष्टकम्”—इति ॥

पितामहः,—

“एकस्मिन् रोपयेन्मर्त्यमन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ।

दृष्टकामस्यपाषाणकपालास्त्रिविवर्जिते”—इति ॥

अत्र मृत्तिकेष्टकायावपांशूनां विकल्पः । समतानिरीक्षणार्थं
राज्ञा तद्विदो नियोक्तव्याः । तथाच पितामहः,—

“परीचका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।

वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ॥

कार्यं परीचकैर्नित्यमवलम्ब्यसमोधटः ।

उदकञ्च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ॥

यस्मिन् स्रवते तोयं स विज्ञेयः समोधटः ।

तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतारयेत् ॥

धटन्तु कारयेत् नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ।

तत आवाहयेत् देवान् विधानेन च मन्त्रवित् ॥

वाद्येन त्वर्यघोषेण गन्धमाख्यातुलेपनैः”—इति ।

अथ विशेषमाह नारदः,—

* पीठकं पूरयेत्तस्मिन्निष्ठकां,—इति का० ।

“रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः ।

अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत्”—इति ॥

इन्द्रादीनित्यर्थः । ततः प्राङ्निवाकस्तुलामामन्त्रयेत् । तदाह
पितामहः,—

“धटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनाऽनेन शास्त्रवित् ।

त्वं धट, ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥

धकारात् धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ।

धृतो भावयसे यस्मात् धटस्तेनाभिधीयते”—इति ॥

शास्त्रवित् प्राङ्निवाकः ।

“त्वमेव धट, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहारेऽभिग्रस्तोऽयं मानुषस्तोऽप्यते त्वयि ।

तदेनं संशयं तस्मात् धर्मतन्त्रेण तुमर्हसि”—इति ॥

ततः संशोर्धा तुलामामन्त्रयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाधारणविद्वद्विरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ॥

त्वं तुले, सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

तत् सत्यं वद कल्याणि, संशयान्मां विमोचय ॥

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततोमां त्वमधो नय ।

शुद्धिश्चेद्गमयोऽहं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्”—इति ॥

ततः प्राङ्निवाकस्तुलाधारकं शपथैर्नियम्य शोधं पुनरारोपयेत् ।

तथा च नारदः,—

“समयं परिगृह्णाथ पुनरारोपयेत् नरम् ।

निहिते दृष्टिरहिते शिरस्थारोप्य पत्रकम्—इति ।

समयाः शपथाः । ते च विष्णुना दर्शिताः,—

“ब्रह्मज्ञानां कृता लोकाः* ये लोकाः कूटसाक्षिणाम् ।

तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा”—इति ॥

पुनरारोपणानन्तरं नारदः,—

“त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं नानृतं तोऽप्यते त्वया ।

तदेवं संशयं कृढं धर्मतस्मात्तुमर्हसि ॥

देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यते† ।

सत्यसन्धोऽसि भगवन्, शुभाशुभविभावतः‡ ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, धटस्तेनाभिधीयसे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† सशोधः,—इति स० । शोधः,—इति का० । मम तु, शोधः,—
इति वा, स शोधः,—इति वा पाठः प्रतिभाति ।

‡ सन्निधौ मासि,—इति शा० स० ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ब्रह्मज्ञाने सृता लोकाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, त्वमतिरिच्यसे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विभावितः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आदित्यश्चावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापोऽदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्”—इति ।

तदनन्तरं पितामहः,—

“ज्योतिर्विद्वाङ्मण्यश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।
विनाशः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षा कालकोविदैः ॥
साक्षिणो ब्राह्मणश्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः ।
ज्ञानिनः शुचयोऽस्तुभ्याः नियोक्तव्या मृपेण तु ॥
तेषां वचनतो गम्यः शुद्धयुक्तिविनिर्णयः*”—इति ॥

आरोपितश्च विनाडीपञ्चकं यावन्तावत्तथैवा स्थापयेत् । दशगु-
र्वचरोच्चारणकालः प्राणः, षट्प्राणा विनाडिका । उक्तञ्च,—

“दशगुर्वचरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडिका”—इति ।

शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणमाह नारदः,—

“तुलितो यदि वर्धेत विशुद्धः स्यान्न संग्रहः ।
समोवा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः”—इति ॥

व्यासः,—

“अधोगतो न वै शुद्धोऽप्युद्धोर्ध्वगतस्तथा ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुद्धशुद्धिनिर्णयः,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† यावत्तथैव,—इति का० ।

समोऽपि न विशुद्धः स्यादेषा शुद्धिरुदाहृता ॥

शिरस्छेदेऽक्षभङ्गे च भ्रूयश्चारोपयेन्नरम् ।

एवं निःसंग्रहज्ञानात्ततो भवति निर्णयः”—इति ॥

शुद्धेस्तु संग्रहो नारदेन प्रपञ्चितः,—

“तुलाशिरोभ्यामुद्गन्तं विषमं न्यस्तलक्षणम् ॥

यदा वा सुप्रणुज्ञा वा चलेत्पूर्वमधोऽपि वा ।

निर्मुक्तः सहसा वाऽपि तदा नैकतरं वदेत्”—इति ॥

अयमर्थः । यदा तुलाग्रभागौ तिर्यक् चलितौ, यदा वा समताज्ञा-
नार्थं न्यस्तमुदकादि चलितं, यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च
कम्पते, यदा च तुलाधारकेण हठात् प्रमुच्यते, तदा जयं पराजयं
वा न विनिश्चेतुं शक्यवादिति । राज्ञः कर्त्तव्यमाह पितामहः,—

“सङ्घिः परिवृतो राजा शुद्धं कृढं प्रपूजयेत् ।

अलिकपुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥

एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ।

महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति धटविधिः ।

अथाम्निविधिः ।

“अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा ॥

आग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा ।

द्वतीयं वायुदेवत्वं चतुर्थं यमदेवतम् ॥
 पञ्चमं त्विन्द्रदेवत्वं षष्ठं कौबेरमुच्यते” ।
 सप्तमं सोमदेवत्वमष्टमं सर्वदेवतम् ॥
 पुरस्तात्तवमं यत्तु तन्महदेवतं विदुः ।
 गोमयेन कृतानि स्युरग्निः पर्युचितानि च ॥
 द्वाचिंशदङ्गुलान्याऽऽर्मण्डलान्मण्डलान्तरम्^(१) ।
 अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥
 षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ।

मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः—इति ।

तच्च, नवमं मण्डलं परिमिताङ्गुलप्रमाणकं, तद्विहाय अष्टभि-
 र्मण्डलैरष्टभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं षोडशाङ्गुलप्रमाणकैरङ्गुलानां षट्-
 पञ्चाशदधिकशतद्वयं सम्पद्यते । अङ्गुलप्रमाणञ्च सत्यन्तरेऽभि-
 हितम्,—

“तिर्य्यग्यवोदराण्यष्टौ ऊर्द्धा वा ग्रीहयस्त्वयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्दाशाङ्गुला”—इति ।

अथ च, गम्यानि सप्तैव मण्डलानि । “स तमादाय सप्तैव मण्ड-
 लानि शनैर्ब्रजेत्”—इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । नारदोऽपि,—

“हस्ताभ्यां तं सहादाय प्राङ्निवाकसमिरीतः ।

(१) अत्र, मण्डलपरिमाणं षोडशाङ्गुलं मण्डलयोरन्तरपरिमाणमपि ता-
 वदेव । तथाच प्रथममण्डलमवधीकृत्य द्वितीयमण्डलपर्यन्तं द्वाचिं-
 शदङ्गुलपरिमाणं सम्पद्यते इति बोध्यम् ।

स्थितैकस्मिन् यतोऽन्यानि* ब्रजेत्सप्त त्वजिह्मगः ॥

असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेदकुट्टः सोऽष्टमं प्रति ।

न पातयेत्तामप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ॥

न मण्डलमतिक्रामेन्न चार्वागर्पयेत्पदम् ।

मण्डलञ्चाष्टमं गत्वा ततोऽग्निं विसृजेन्नरः—इति ।

अग्निविसर्गश्च नवमे मण्डले कार्यः । तदाह पितामहः,—

“अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेत्ततः†”—इति ।

अथ पिण्डपरिमाणमाह पितामहः,—

“असमं तं समदृत्वा पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

पिण्डन्तु तापयेद्ग्रावष्टाङ्गुलमयोमयम्”—इति ।

प्रथममण्डलादग्निं प्रतिष्ठाप्याग्नये पवमानायेति मन्त्रेणा-
 द्योत्तरशतवारं प्राङ्निवाको जुहुयात् । “अग्नौ द्युतमद्योत्तरं शतम्”—
 इति स्मरणात् । तस्मिन्नग्रावयःपिण्डं लोहकारेण तापयेत् । तदाह
 नारदः,—

“जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ तु दापयेत् ॥

अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरञ्जितम् ।

पञ्चाशत्पलिकं भूयः कारयित्वा शुचिर्द्विजैः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, ततोऽन्यानि,—इति पाठः प्रति-
 भाति ।

† निक्षिपेद्बुधः,—इति का० ।

तृतीयतापे ताप्यक्तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम्”—इति ।

लोहशुद्धयर्थमुचितजले* निक्षिप्य पुनः सक्ताप्योदके निक्षिप्य पुनः सक्तापनं तृतीयस्तापः । तस्मिन् तापे वर्त्तमाने धर्मावाहनादिमन्-
मण्डपं पूर्वोक्तविधिं विधाय पिण्डस्य मग्निमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् ।
मन्त्राश्च नारदेन दर्शिताः,—

“त्वमग्ने, वेदास्तत्वारः त्वच्च यज्ञेषु ह्ययसे ।

त्वं सुखं सर्वदेवानां त्वं सुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥

जठरस्थो हि भूतानां यथा वेत्सि शुभाशुभम् ।

पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात्पावक उच्यसे ॥

पापेषु दर्शयात्मानमर्चिमान् भव पावक ।

अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव ऊताशन ॥

त्वमग्ने, सर्वभूतानामन्तस्वरसि साचिवत् ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्मात्सुमर्हसि”—इति ।

तत्रादावेव ब्रीहिविमर्दनेन शोधय्य करौ लक्षयेत् । तदाह
विष्णुः । “करौ विमृदितौ ब्रीहिभिस्तस्यादावेव लक्षयेत्”—इति ।

लक्षयेदित्यस्यार्थो नारदेन विवृतः,—

“लक्षयेत्तस्य चिह्नानि हस्तयोर्हभयोरपि ।

प्राकृतानीव गूढानि स्रग्णान्यग्रणानि च ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, लोहशुद्धयर्थमुचितजले,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

हस्तचतेषु सर्वेषु कुर्याद्धंसपदानि तु” ।

अग्निधारणतः पूर्वमेतद्विज्ञानार्थं तस्य शोधय्य करद्वयस्थितस्य
अग्रणादिस्थानेषु *अलक्तकादिरसेन हंसपदानि कुर्यादित्यर्थः । ततः
कर्त्तव्यमाह व्यासवल्क्यः,—

“करौ विमृदितब्रीहौ लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्ताश्वत्यस्य पर्णाणि तावत् सूत्रेण वेष्टयेत्”—इति ।

पर्णाणि च समानि,—

“पचैरञ्जलिमापूर्य्य अश्वत्यैः सप्तभिः समैः”—इति

स्मरणात् । वेष्टनसूत्राणि च सितानि कर्त्तव्यानि ।

“वेष्टयेत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः”—इति

नारदस्मरणात् । तथा, सप्त शमीपत्राणि सप्तैव दूर्वापत्राणि
दध्यक्षांश्चाक्षतानपि अश्वत्यपत्राणामुपरि विन्यसेत् । तदुक्तं सूत्र-
न्तरे,—

“सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान् सुमनोदधि ।

हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथा”—इति ।

यत्तु सूत्र्यन्तरम्,—

“अयस्तन्तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः ।

अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्वदग्धः सप्तमे पदे”—इति ।

तदश्वत्यपत्रालाभविषयम् । यतोऽश्वत्यपत्राणां मुख्यत्वमाह
पितामहः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, करद्वयस्थितेषु अग्रणादिस्थानेषु,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

“पिप्पलाज्जायते वज्रिः पिप्पलो वृक्षराट् स्रुतः ।
अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्निक्षिपेत् बुधः”—इति ।

तदनन्तरं कर्त्तव्यमाह सएव,—

“ततस्तं प्रमुपादाय राजा धर्मपरायणः ।
मन्दंशेन नियुक्तोऽथ हस्तयोस्तत्र निक्षिपेत् ॥
लरमाणो न गच्छेत् स्वस्थो गच्छेच्छनैः शनैः ।
न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत् पदम् ॥
अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे स्थापयेत् बुधः ।
भयार्त्तः पातयेद्यस्तु व्रणश्च न विभाव्यते ॥
पुनरारोपयेत्सोऽहं स्थितिरेषा दृढीकृता”—इति ।

यदा दग्धसन्देहः तदा आह नारदः,—

“यदा तु न विभाव्यते दग्धाविति करौ तदां ।
ग्रीहीनतिप्रयत्नेन सप्तवारास्तु मर्दयेत् ।
मर्दितो यदि नो दग्धः सभैरेव विनिश्चितः ।
गोप्यः शुद्धस्तु तत्काले दग्धोद्गच्छो यथाक्रमम् ॥
पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोऽन्यथापि लक्षयेत् ।
मण्डलं रक्तसङ्काशं यत्र स्यादाऽग्निसम्भवम् ॥
यो निरुद्धः स विज्ञेयः सत्यधर्मव्यवस्थितः”—इति ।

यस्तु* चासात् प्रज्वालेन हस्ताभ्यामन्यत्र दह्येत, तथाप्यशुद्धो-
न भवति । तदाह कात्यायनः,—

* यस्तु,—इति का० स० । मम तु, यदि तु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“प्रज्वालेनाभिग्रस्तयेत् स्थानादन्यत्र दह्यते ।

अदग्धन्तं विदुर्देवाः तस्य भूयो न योजयेत्”—इति ।

शुद्धिकासावधिमाह पितामहः,—

“ततस्तद्धस्तयोः प्राग्देष्टव्यौत्वाऽन्यैर्यवैर्यवान् ।

निर्विशंकेन तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥

निर्विकारे दिनस्थान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत्”—इति ।

इत्यग्निविधिः ।

अथ जलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तोयस्थानतः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्मं सनातनम् ।

मण्डलं धूपदीपाभ्यां पूजयेत् तद्विचक्षणः ॥

शरान् संपूजयेत् भक्त्या वैणवश्च धनुस्तथा ।

मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत्”—इति ।

धनुषः प्रमाणमाह नारदः,—

“क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्रुतम् ।

मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥

मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरचयम् ।

हस्तानाञ्च शते सार्द्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥

न्यूनाधिके तु दोषः स्यात् क्षिपतः सायकांस्तथा”—इति ॥

अचातुलिसङ्काशा विवक्षिता । शरा अनायसायाः कर्त्तव्याः ।

“शरैरनायसायैश्च प्रकुर्वीत विशुद्धये ।

धनुषस्ताडकरांश्चैव सदृढानि विनिक्षिपेत्”—इति
स्मरणात् । चेन्ना चात्र चचियः, तद्वृत्तिर्माह्वयो वा । तदाह
पितामहः,—

“चेन्ना च चचियः कार्यसहृत्तिर्माह्वयोऽपि वा ।
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासः क्षिपेत् शरान् ॥
शरस्य पतनं याज्ञं सर्पणन्तु विवर्जयेत् ।
सर्पन् सर्पञ्करो यायाहूराहूरतरं यतः ॥
दृषून् प्रक्षिपेद्विद्वान् भारुते वाति वा भृशम् ।
विषमे वा प्रदेशे च वृक्षस्याणुसमाकुले ॥
तद्गुल्मलतावस्त्रिपङ्कपाषाणसंयुते”—इति ॥

तोरणं च मञ्जनसमौपस्थाने समे शोधकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् ।
तदाह नारदः,—

“गत्वा तु सजलं स्थानं* तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्वीत कर्णमाचन्तु भूमिभागसमे शुचौ”—इति ॥
उपादेयानुपादेयजले विविनक्ति पितामहः,—
“स्थिरवारिणि मञ्जेत न याहिणि न चाल्पके ।
दण्डैवाक्षरहिते जलौकामस्यवर्जिते ॥
देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन् कुर्याद्विशोधनम् ।
आहार्यं वर्जयेत्तोयं ग्रीष्मगासु नदीषु च ॥
आविशेदमले नित्यमूर्ध्निपङ्कविवर्जिते ।
स्थापयेत् प्रथमं तोये ग्राह्यं च पुरुषं नृपः ॥

* तज्जलस्थानं,—इति का० ।

आगतं प्राप्नुस्व कृत्वा तोयमध्ये च कारिणम् ।
ततस्त्वावाहयेद्देवान् सलिलं चानुमन्त्रयेत्”—इति ॥
तत्र चादौ वरुणपूजा कर्त्तव्या । तदाह नारदः,—
“गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुरैश्च दत्तादिभिः ।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः”—इति ॥
एवं वरुणपूजाकृत्वा धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजां होमं
समन्तकं प्रतिज्ञापयन्निरोनिवेशनान्तं च कृत्वा प्राङ्निवाकोजलाभि-
मन्त्रणकुर्यात् । मन्त्रस्य विष्णुनां दर्शितः,—

“त्वमन्तः सर्वभूतानामन्तश्चरसि साचिवत् ।
त्वमेषां भो विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
व्यवहाराभिगच्छोऽयं मानुषस्त्वयि मञ्जति ।
तदेनं संशयात्तस्मात् धर्मेतस्मात्तुमर्हसि”—इति ॥

पितामहेनापि,—

“तोय, त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।
शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे”—इति ॥
शोधयेतिकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्येन माऽभिरच त्वं वरुणेत्यभिप्राय तम् ।
नाभिदध्नोदकस्यस्य गृहीत्वोदजलं विधेत्”—इति ॥
तदनन्तरकर्त्तव्यमाह सएव,—

“समकालमिषुं सुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।
गते तस्मिन् निमग्नाङ्गं पश्येच्छुद्धिरात्मनः”—इति ॥

अयमर्थः । त्रिषु श्रेषु मुक्तेष्वेको वेगवान् मध्यशरपातस्थानङ्गत्वा
तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षणस्थाने
तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां
गोधो निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं
मध्यशरपातस्थानङ्गच्छति । शरगाही च तस्मिन् प्राप्ते तदुत्तरं तोरण-
मूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति, तदा शुद्धो भवतीति । तदेव
स्पष्टीकृतं पितामहेन,—

“गन्तुं चापि च कर्तुं च समंगमनमज्जनम् ।

गच्छेत्तोरणमूलात्तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः ॥

तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् ।

गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरगाही न पश्यति यदा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

जविमोक्ष नरयोर्निर्द्धारणं कृतं नारदेन,—

“पश्चात्गतो धावकानां यौ स्थातामधिकौ जवे ।

तौ च तत्र नियोक्तयौ शरानयनकारणात्”—इति ॥

निमग्नस्य स्थानान्तरगमने अशुद्धिमाह पितामहः,—

“अन्यस्थानविशुद्धिः” स्थादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।

स्थानादन्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशितः”—इति ॥

एकाङ्गदर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रेत्येन,

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । ममतु, अन्यस्यो न वि अः,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“शिरोमाचन्तु दृश्येत न कर्णे नापि नासिका ।

अपु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्”—इति

विशेषस्मरणात् । कारणान्तरेणोन्मज्जने पुनरपि कर्तव्यम् ।

तदाह कात्यायनः,—

“निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु दृष्ट्येत् प्राणिभिर्नरः ।

पुनस्तत्र निमज्जेत्स दंशचिह्नविभावितः”—इति ॥

इति जलविधिः ।

अथ विषविधिः ।

तत्र प्रजापतिः । विषस्यापि प्रवक्ष्यामीति । विषं च वत्सना-
भादि याज्यम् ।

“शुद्धिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च”—इति ॥

वर्ज्यान्त्याह सएव,—

“चारितानि च जीर्णानि कृचिमाणि तथैव च ।

भूमिजानि च सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“भ्रष्टं च चारितं चैव भूमिजं मिश्रितं तथा ।

कालकूटमलाबुच्च विषं यत्नेन वर्जयेत्”—इति ॥

* निमज्जेत् अग्निचिह्नविभावितः,—इति शा० ।

† भूमिजातानि,—इति शा० स० ।

‡ धूपितं,—इति का० ।

कालस्य तेनैवोक्तः,—

“तोलपितेष्विते काले देयं तद्धि हिमागमे ।

मापरात्रे न मध्याह्ने न सन्ध्यायां तु धर्मवित्”—इति ॥

कालान्तरे तूक्तप्रमाणादयं देयम् । तदाह सएव,—

“वर्षं चतुर्थया माषा यौग्रे पञ्चयवा स्रता ।

हेमन्ते वा सप्तयवा शरद्वर्षा ततोऽपि हि”—इति ॥

विषस्य दत्तश्रुतं देयम् । तदाह सएव,—

“विषस्य पलषड्भागान्भागो विंशतिमस्तु यः ।

तमष्टभागहीनस्तु शोभे दद्यात् दत्तश्रुतम्”—इति ॥

पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् । तस्य षष्ठो भागो दश माषाः, माषस्य दश यवाश्च भवन्ति । चियवत्वं च कृष्णलं, पञ्चकृष्णलको माषः । एको माषः पञ्चदशयवा भवन्ति । एवं दशानां माषाणां यवाः सार्द्धशतं भवन्ति । पूर्वं च दश यवाः । एवं षष्ठ्यधिकशतं यवाः पलस्य षष्ठो भागः । तस्माद्विंशतितमो भागो अष्टयवाः । तस्याष्टमभागहीनः एकयवहीनः । तं सप्तयवं दत्तश्रुतं दद्यात् । दत्तस्य विषात् चिंशतुणं याच्यम् । तदाह नारदः,—

“प्रदद्यात्सोपवासाय देवब्राह्मणसन्निधौ ।

धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥

दिजानां सन्निभावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः”—इति ॥

प्राश्लिवाकः कृतोपवासो महेश्वरं सम्पूज्य तत्पुरतो विषं स्नापयित्वा धर्मादिपूजां चवनान्तां पूर्ववदिधाय प्रतिज्ञापनं शोध्यस्तु

शिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्य पितामहेनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणा सृष्टं परीचार्यं दुरात्मनाम् ।

पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धाणाममृतम्भव ॥

मृत्युमूर्त्तं, विष, त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।

चायस्त्वेनं नरं पापास्त्येनास्यामृतम्भव”—इति ॥

कर्त्ता तु विषमभिमन्त्र्य भक्षयेत् । मन्त्रस्य याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणः पुत्र, सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

चायस्त्वास्मादभीशापात् सत्येन भव मेऽमृतम् ॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ।

यस्य वेगैर्विना जीर्येत् शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

वेगो रोमाञ्चमाद्योरचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ

तस्योर्द्ध्वं तत्परौ द्वौ वपुषि च जनयेद्वर्णभेदप्रवेपौ ।

यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयनविवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां

षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृत्तिं सप्तमो भक्षकस्य”—इति ।

शोध्यस्तु कुहकादिभ्यो रचणीय इत्याह पितामहः,—

“चिराचं पञ्चराचं स्थात्पुरुषैः खैरधिष्ठितम् ।

कुहकादिभयाद्राजा रचयेद्विष्यकारिणम् ॥

श्रोत्रधौर्मन्त्रयोगांश्च मणीमथ विषापहान् ।

कर्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोत्पन्नान् परीक्षयेत्”—इति ॥

शुद्धेः कालावधिमाह नारदः,—

“पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।

तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम्”—इति ॥

यावत् करतालिकाशतपञ्चकं, तावत् प्रतीरुणीयमित्यर्थः । यन्तु
पितामहेनोक्तम्,—

“भक्षिते तु यदा स्त्रियो मूर्च्छाहर्दिविवर्जितः ।

निर्विकारो दिग्स्थान्ते शुद्धन्तमपि निर्दिशेत्”—इति ॥

तदेतत् चतुर्मात्राविषयम् ।

इति विषयविधिः ।

अथ कोशविधिः ।

तत्र नारदः,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिसुत्तमम् ।

शास्त्रविद्विषया प्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम् ॥

पूर्वाक्षे सोपवासस्य स्नातस्नार्द्रपटस्य च ।

सशूकस्त्राथसन्निभः कोशपानं विधीयते ।

इच्छतः अह्मन्तस्य देवमाह्वयसन्निधौ”—इति ॥

देवस्येति दुर्गाऽऽदित्यादयो याज्ञाः । पितामहोऽपि,—

“प्राप्नुष्वं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसूतिचयम् ।

पूर्वाक्षेण विधानेन पौतमार्द्रपटस्य तम्”—इति ॥

पूर्वाक्षेनेति धर्मावाहनादि शोधयित्वा पचारोपपन्नमङ्गक-
लापं विधायेति । कारिणं नियुक्तं प्राप्नुष्वं कृत्वा प्रसूतिचयं पाय-
येत् । तत्र विशेषो नारदेनोक्तः,—

“तमाह्वयाभिग्रहन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।

पयस्य स्नापयित्वा तु पाययेत् प्रसूतिचयम्”—इति ॥

स्नापनीयदेवानाह पितामहः,—

“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत् तस्य तज्जलम् ।

समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥

दुर्गायाः पाययेत् चोरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।

भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तच्च* पाययेत्”—इति ॥

स्नापनीयप्रदेशविशेषमाह सएव,—

“दुर्गायाः पाययेत् मण्डलमादित्यस्य तु मण्डलम् ।

इतरेषान्तु देवानां स्नापयेदायुधानि तु”—इति ॥

शुद्धिकालावधिमाह पितामहः,—

“चिरात्वात् सप्तरात्राद्वा द्विसप्तरात्रात्तथाऽपिवा ।

वैकृतं यच्च दृश्येत पापकृत्य तु मानवः ॥

तस्यैकस्य तु† सर्वस्य जनस्य यदि वा भवेत् ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य विभावयेत्”—इति ॥

विष्णुः,—

“यस्य पश्येत् द्विसप्तरात्रात् त्रिसप्तरात्रात् तथाऽपिवा ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापिवा ॥

तमशुद्धं विजानीयाद्विशुद्धं तद्विपर्यये”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“सप्तरात्राभ्यन्तरे यस्य द्विसप्तरात्रेण वा पुनः ।

* तच्च,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, स्नापये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ तस्यैकस्य न,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

रोगोऽग्निर्जातिमरणमर्थसंगोधनचयः ॥

प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य विद्यात्तस्य पराजयम्”—इति ॥

एतानि द्विसप्ताहाद्यवधिवचनानि द्रव्याल्पत्वमहत्त्वाभ्यामभि-
योगात्पलमहत्त्वाभ्यां वा व्यवस्थापनीयानि । अवधेरूर्ध्वं वैकृतदर्शने न
पराजय इत्याह नारदः,—

“ऊर्ध्वं तस्य द्विसप्ताहादैकृतं सुमहद्भवेत् ।

नाभियोऽप्यस्य विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहादयस्य किञ्चित् न जायते ।

पुत्रदारधनानां वा स शुद्धः स्यान्न संशयः”—इति ॥

इति कोशविधिः ।

अथ तण्डुलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम् ।

सौख्यं तु तण्डुला देया नान्यचेति विनिययः”—इति ॥

सौख्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् । “ततश्चार्थस्य तण्डुलाः”—इति
धनविवादे कात्यायनेन दर्शितत्वात् । पूर्वसुख्यत्कर्त्तव्यं, तदाह सएव,—

“तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।

मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्यागतः शुचिः ॥

स्नानोदकेन संमिश्रान् राजौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादि पूर्वम् कृत्वा राजौ विधानतः”—इति ॥

धर्मावाहनादि हवनान्तं साधारणविधिना दिव्यस्य, पुरतः कृत्वा
देवतास्नानोदकेन तण्डुलानामुत्थ प्रभातपर्यन्तं प्राञ्चिवाकस्तथैव
स्थापयेत् । तदनन्तरकर्त्तव्यं तेनैव दर्शितम्,—

“प्रभाते कारिणो देयाः निः कृत्वा प्राञ्चुखं तथा ।

प्राञ्चिवाकसमाहृतस्तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिः ॥

शुद्धिः स्याच्छुक्लनिष्ठौवे विपरीते च दोषभाक् ।

श्रेणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च ग्रीर्यते ॥

गात्रं च कम्पते यस्य तस्याशुद्धिं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

इति तण्डुलविधिः ।

अथ तप्तमाषविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।

कारयेदायसम्पात्रं तासं वा षोडशाङ्गुलम् ॥

चतुरङ्गुलखातन्तु मृण्मयं वाऽथ मण्डलम्”—इति ॥

मण्डलं वर्त्तुलम् । एवंविधपात्रं हततैलाभ्यां पूरयेत् । तथाच
सएव,—

“पूरयेत् हततैलाभ्यां विंशत्या वै पलैस्तु तत् ।

तैलं हतमुपादाय तदग्नौ पाचयेच्छुचिः ॥

सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ॥

करायं यो न धनुयात् विस्फोटो वा न जायते ॥

शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारा यदाऽङ्गुलिः”—इति ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमानां समूहेनेत्यर्थः । केवल-
गन्धदत्ततापने विशेषमाह सएव,—

“सौवर्णे रजते ताप्ते आयसे मृण्मयेऽपि वा ।

गन्धं दत्तमुपादाय तद्ग्नौ तापयेच्छुचिः ॥

सौवर्णीं राजतीन्नाक्षीमायसीं वा सुशोधिताम् ।

सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत् तत्र सुद्रिकाम् ॥

भ्रमदीचीतरङ्गाब्धौ अनस्यस्पर्शगोचरे ।

परौचेदार्द्रपर्णेन सचित्कारं सघोषकम्”—इति ॥

प्राङ्निवाको धर्मावाहनादि शोध्यग्निरःपचारोपणान्तं कर्म
कृत्वाऽभिमन्त्रणं कुर्यात् । मन्त्रस्तु तेनेव दर्शितः,—

“परमविचममृतं दत्तं त्वं यज्ञकर्मसु ।

दह पावकं पापान् हिमघ्नीतं शुचौ भव ॥

उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ।

ग्राहयेन्मुद्रिकां तान्तु दत्तमध्यगतां तथा”—इति ॥

शोध्यस्तु, त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिमन्त्रं पठेत् । शुद्धिलिङ्गा-

न्याह सएव,—

“प्रवेशनं च तस्याथ परौचेयुः परौचकाः ।

यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः”—इति ॥

इति तप्तमाषविधिः ।

अथ फालविधिः ।

तत्र दृश्यतिः,—

“आयसं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते ।

अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥

अग्निवर्णन्तु तच्चोरो जिह्वया लेलिहेत्सकृत् ।

न दग्धश्चेच्छुचिर्भूयात् अन्यथा तु स हीयते”—इति ॥

अत्रापि धर्मावाहनादिशोध्यग्निरःपचारोपणान्तं कार्यम् ।

इति फालविधिः ।

अथ धर्माधर्मेविचारविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सौसकायसम् ॥

लिखेत् भूर्जे पटे वाऽपि धर्माधर्मौ सिताक्षितौ ।

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाख्यैः समर्चयेत् ॥

सितपुष्पस्तु धर्मः स्थात् अधर्मोऽक्षितपुष्पष्टक् ।

पवंविधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥

गोमयेन मृदा वाऽपि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः ।

मृद्गाण्डकेऽनुपहिते* स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥

उपलिप्य शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ।

आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥

* उपहितौ,—इति का० ।

धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रतिज्ञापचक्रं लिखेत् ।
 यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ॥
 अभियुक्तस्तस्यैकं प्रगृहीताविलम्बितम्* ।
 धर्मे गृहीते शुद्धः स्याद्धर्मे तु स हीयते ॥
 एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम्”—इति ॥
 सौमकायसमिति सौमकमिन्द्रायसम् ।

इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ।

इति क्रियापादः ।

अथ क्रमप्राप्तो निर्णयपादः कथ्यते ।

अथ बृहस्पतिः,—

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।
 चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धार्थविनिर्णयः ॥
 एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनीषिभिः ।
 अपराधानुरूपन्तु दण्डन्तु परिकल्पयेत् ॥
 प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मस्य निर्णयः ।
 दिव्यैर्विशोधितस्त्वग्न्यग्निनयस्समुदाहृतः ॥
 प्रमाणनिश्चितो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।
 वाक्कुलानुसरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥
 अनुमानेन निर्णीतं चरित्रमिति कथ्यते ।
 देशस्थित्या तृतीयस्तु तत्त्वविद्विदुदाहृतः ॥

* प्रगृहीताविलम्बितः,—इति का० ।

प्रमाणसमतायान्तु राजाज्ञा निर्णयः स्यतः ।

शास्त्रसभ्याविरोधेन चतुर्थः परिकीर्तितः”—इति ॥

संग्रहकारोऽपि,—

“उक्तप्रकाररूपेण स्वमतस्थापिता क्रिया ।

राज्ञा परीक्ष्या सभ्यैश्च स्थायौ जयपराजयौ ॥

सोऽर्थोऽन्यतमया चैव क्रियया सम्प्रसाधयेत् ।

भाषाऽचरसमं साध्यं स जयौ परिकीर्तितः ॥

असाधयन् साधयन् वा विपरीतार्थमात्मनः ।

दृष्टकारणदोषो वा यः पुनः स पराजितः”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“तन्तु प्रदण्डयेद्राजा जेतुः* पूजां प्रवर्त्तयेत् ।

अजितास्त्रापि दण्ड्याः स्युर्वेदशास्त्रविरोधिनः”—इति ॥

पूजाकरणानन्तरं कात्यायनः,—

“सिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम् ।

लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यान्तु पार्थिवः”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“मध्ये यत् स्थापितं द्रव्यं चलं वा यदि वा स्थिरम् ।

पश्चात् तत्सोदयं दातुं जयिने पञ्चसंयुतम्”—इति ॥

पञ्चं जयपञ्चम् । तदाह बृहस्पतिः,—

“पूर्वाक्षरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः ।

प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपञ्चं तदुच्यते”—इति ॥

* जितं,—इति शा० स० ।

धनदापनप्रकारे विशेषमाह* कात्यायनः,—

“राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।

देशाचारेण सान्त्वांस्तु दुष्टान् सम्पौद्य दापयेत् ॥

रिक्थिमः सुहृदं वाऽपि क्लेशेनैव प्रदापयेत्”—इति ॥

न केवलं स्वामिने धनदापनमात्रं, स्वयमपि दण्डं गृहीयादि-
त्याह नारदः,—

“अणिकः सधनोयस्तु दौरात्याश्च प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृहीत्वा तन्तुविंशकम्”—इति ॥

एतदपि सम्प्रपन्नचणिकविषयम् । विप्रतिपन्नचणिकविषये विष्णु-
राह । “उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात् तदिभाविताऽधमर्णेदंशमभागसमं
दण्डं दद्यात् । प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशतितमम्”—इति । उत्तमर्णो-
धनदानं भूतित्वे दण्डत्वे । यदा तु राज्ञः प्रियोऽधमर्णोऽपलापबुद्ध्या
राज्ञे पूर्वं निवेदयति, तत्र दण्डविशेषमाह मनुः,—

“यः शोधयन् स्वच्छन्देन वेदयेद्भुनिकं नृपे ।

स राज्ञर्णचतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्वनम्”—इति ॥

यस्तु तेनैवोक्तम्,—

“यो यावन्निष्कवीतार्थं मिथ्या वा ह्यभिवादयेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम्”—इति ॥

* इत्यनेन पाठः सर्व्वत्र । मम तु, धनदापने प्रकारविशेषमाह,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यनेन पाठः सर्व्वत्र । मम तु, उत्तमर्णस्य धनदानं भूतित्वेन न
दण्डत्वेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

तद्भूताधमर्णोत्तमर्णविषयम्* । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“निष्कवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत्समम्”—इति ॥

तद्विगुणदण्डपर्याप्तधनाभावविषयम् । मिथ्याऽभियोगिनस्तु अल्पा-
पर्याप्तधनस्यापि न तत्समं दण्डः । यदाह सएव,—

“मिथ्याभियोगाद्विगुणमभियोगाद्भनं वहेत्”—इति ॥

धनाभावेऽपि, “आनृणं कर्मणा गच्छेत्”—इत्यनुकल्पो द्रष्टव्यः । † प्र-
थमतो निष्कवं कृत्वा पश्चात्स्वयं सम्प्रतिपद्यते, तस्यार्द्धं दण्डमाह व्यासः,—

“निष्कवे तु यदा वादौ स्वयं तत्प्रतिपद्यते ।

ज्ञेया सा प्रतिपत्तिस्तु तस्यार्द्धविनयः स्मृतः”—इति ॥

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्भुनिकस्यार्थं दण्डलेखं च शक्तिः”—इति ।

तत्सद्वृत्तब्राह्मणधमर्णविषयम् । निष्कवविषये विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“निष्कृते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः ।

दाप्यः सर्व्वं नृपेणार्थं न याच्यास्वनिवेदितः”—इति ।

नैकमनेकं प्रतिज्ञाकाले लिखितमभियुक्तं प्रत्यर्थी यदि सर्व्वमेव
मिथ्येतदिति प्रतिजानीते, तदाऽर्थिना एकदेशभूद्विरण्णादिविषये
प्रमाणादिभिः‡ प्रत्यर्थी भावितः अङ्गीकारितः, तदा स सर्व्वं पूर्वलि-

* तद्भूताधमर्णोत्तमर्णविषयम्,—इति का० । मम तु, तत् सद्वृत्ताधमर्णो-
त्तमर्णविषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† अत्र, यस्तु,—इति भवितुमुचितम् ।

‡ दण्डं देयं,—इति शा० ।

§ आक्रमणादिभिः,—इति का० ।

खितमर्थिने नृपेणार्थं दाप्यः । सर्वं* भाषाकाले अर्थिनाऽनिवेदितश्चेत्,
पश्चात् निवेद्यमानो न याज्ञो नादर्शयो नृपेणेत्यर्थः । नारदोऽपि,—

“अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थस्थापलापिना ।

विभावितैकदेशेन देयं घटभियुज्यते”—इति ।

मनु प्राचीनवचनानां प्रागुक्तार्थाभिधाने धर्मनिर्णयार्थत्वं न
स्यात्, कलानुसारेण तेषां व्यवहारनिर्णयाभिधायकत्वात् । सत्यं,
तथापि न दोषः । प्रागुक्तविषये व्यवहारनिर्णयस्य धर्मनिर्णयबाध-
कत्वात् । अतएव वृहस्पतिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य क्रियते घन निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि हीयते”—इति ।

यत्तु कात्यायनवचनम्,—

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत्तत्साधयेद्धनम् ।

साधिभिस्तावदेवाप्तौ लभते साधितं धनम्”—इति ।

तत्पुत्रादिदेयपिचादिच्छणविषयम् । तच्च हि बह्वनर्थानभियुक्तः
पुत्रादिर्न ज्ञायते इति वदन् निरुववादी न भवतीति एकदेश-
विभावितन्यायस्य तथाप्रवृत्तिः । दिव्ये जयपराजयावधारणदण्ड-
विशेषः कात्यायनेन दर्शितः,—

“यताङ्गं दापयेत् शुद्धं, न शुद्धो दण्डभाग्यवेत् ।

विषे तोये ज्ञताग्रे च तण्डुले तप्तमाषके”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पूर्वम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† धर्मनिर्णयाधायकत्वात्,—इति शा० ।

‡ तदंश,—इति शा० । मम तु, इति वदन् तदंशनिरुववादी,—इत्यादि
पाठः प्रतिभाति । तदंशस्य अभियोगविषयार्थाशस्य,—इत्यर्थः ।

दिव्यक्रमादण्डं प्रकल्पयेत्,

“सहस्रं षट्शतञ्चैव तथा पञ्चशताणि च ।

चतुस्त्रीम् श्लोकमेकन्तु हीनं हीनेषु कल्पयेत्”—इति* ।

सपणविधाने† विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सपणश्चेद्विवादः स्याद्राजा हीनन्तु दापयेत् ।

दण्डश्च स्वपणञ्चैव धनिने धनमेव च”—इति ।

नारदोऽपि,—

“विवादे सोत्तरपणो‡ द्वयोर्यस्तत्र हीयते ।

स पणं स्वकृतं दाप्यो विनयं च पराजये”—इति ।

उक्तस्य दण्डस्य द्वैविध्यमाह सएव,—

“शारीरस्वार्थदण्डश्च दण्डो वै द्विविधः स्मृतः ।

शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥

काकिन्यादिस्वार्थदण्डः सर्वतस्तु॥ तथैव च ।

शारीरो दण्डश्च प्रोक्तो स्वार्थदण्डस्त्वेकधा”—इति ।

दण्डेति न सङ्ख्यानियमार्थम् । बह्वविधस्य बन्धनाङ्ककरण-
कर्मकरणबन्धनागारप्रवेशनताडनरूपस्य शरीरे विद्यमानत्वात् । तच्च
दण्डविधत्वं शारीरदण्डस्य दर्शयति मनुः,—

“दण्डं स्थानानि दण्डस्य मनुः स्थायभुवोऽब्रवीत् ।

* इति वचनात्,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सपणविवादे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ यतातपोऽपि,—इति शा० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सोत्तरपणे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सर्वस्वान्तः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥

चक्षुर्मासा च कर्णौ च नरदेहस्तथैव च—इति ।

द्विविध इत्युपलक्षणार्थम्,

“गिरसोमुण्डनं दण्डस्तथा निर्वासनं पुरात् ।

खलाटे चाभिग्रस्ताङ्गः प्रयाणं गर्दभेन च”—इति

विध्यन्तरस्मृतत्वात् । याज्ञवल्क्यस्तु दण्डस्य चातुर्विध्यमाह,—

“वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डो धनदण्डो बधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा अपराधवशादितः”—इति ।

वाग्दण्डः पुरुषशापवचनात्मकः । धिग्दण्डो धिगिति भर्त्सनम् ।

समस्तानां योजने क्रममाह मनुः,—

“वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।

तृतीयं धनदण्डन्तु बधदण्डमतः परम्”—इति ।

व्यस्तानां योजने व्यवस्थामाह रुद्रहस्यतिः,—

“स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डो धिग्दण्डः पूर्वसाहसे ।

मध्यमे धनदण्डस्तु राजद्रोहे च बन्धनम् ॥

निर्वासनं बधो वाऽपि कार्यमात्महितैषिणा ।

व्यस्ताः समस्ता एकस्मान्* महापातककारिणाम्”—इति ।

पुरुषतारतम्येन व्यवस्थामाह सएव,—

“मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।

विवादिनो नरांश्चापि न्यायादर्थेन दण्डयेत् ॥

गुरुन् पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

* एकस्यां,—इति का० । मम तु, एकस्मिन्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

विवादिनो नरांश्चान्यान् धिग्धनाभ्यां च दण्डयेत्”—इति ।

यत्तु शङ्खेनोक्तम् । “अदण्ड्यौ मातापितरौ स्नातकपुरोहितौ परि-
ब्राजकवानप्रस्थौ जन्मकर्मश्रुतग्रीलग्रीवाचारवन्तश्च”—इति । यदपि
कात्यायनेन,—

“आचार्यस्य पितुर्मातुर्वान्धवानां तथैव च ।

एतेषामपराधे तु दण्डोनेव विधीयते”—इति ।

यच्च गौतमेन । “षड्भिः परिहार्यो राज्ञाऽवध्यश्चादण्ड्यश्चावहिः-
कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्च”—इति । तदेतत्, “सएव बज्र-
श्रुतो भवति । वेदवेदाङ्गविदाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्त-
द्वृत्तिश्चाष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभिरतः सम-
याचारेष्वपि निविष्टः^(१)”—इति प्रतिपादितबज्रश्रुतविषयम् । यत्तु
पित्रादीनां दण्डविधानं मनुवृहस्पतिभ्यामुक्तम्,—

(१) अत्र, अष्टचत्वारिंशत् संस्कारैः संस्कृत इत्यस्य, अष्टभिरात्मगुणै-
श्चत्वारिंशत् संस्कारैश्च संस्कृत इत्यर्थो बोध्यः । यस्मादनन्तरं गौतम-
श्चाह । “गर्भाधानपुंसवनसौमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनं,
चौषोपनयनं, चत्वारि वेदव्रतानि, स्नानं, सहधर्मेचारिणीसंयोगः,
यश्चानां यज्ञानामनुष्ठानं, देवपितृमनुष्यब्रह्मणामेतेषांश्चाष्टका, पार्वण्य-
श्राद्धश्रावणायहायणी चैत्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, अग्न्या-
धेयमभिहोत्रं दर्शपूर्णमासौ आययणं चातुर्मास्यानि निरुद्धपशुबन्धः
सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अमिष्टोमोऽत्यमिष्टोमउक्थः
षोडशी वाजपेयोऽतिरात्र आप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः, इत्येते
चत्वारिंशत् संस्काराः । अथाष्टावात्मगुणाः, दया सर्वभूतेषु क्षान्ति-
रनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्षणमस्पृहेति । यस्यैते न चत्वा-
रिंशत् संस्काराः न चाष्टावात्मगुणा न स ब्रह्मणः साकोक्यं सायुज्यं
च गच्छति”—इति । त्रिषु कर्मेषु दानाध्ययनयागेषु । समयाचाराः
यज्ञाध्ययनदानयाजनाध्यापनप्रतिग्रहाः ।

“पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति धर्मादिचलिताः स्वकात् ॥

अत्रिक्पुरोहितामात्याः पुत्राः सम्बन्धिवान्धवाः ।

धर्मादिचलिता दण्डा निर्वासा राजभिः पुरात्”—इति ।

तदेतच्छारीरार्थदण्डव्यतिरिक्तदण्डविषयम्,

“गुरुन् पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत्”—इति

उक्तत्वात् । ब्राह्मणस्य बधदण्डो नैव कार्यः, किन्तु स वहिस्कार्य-

इत्याह कात्यायनः,—

“न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राज्ञान्धेनं वहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्”—इति ।

यस्तु वहिस्कारं नाङ्गीकारोति, तस्य अत्रियादिवदेव दण्ड-
इत्याह सएव,—

“चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्मं प्रकल्पयेत्”—इति ।

यस्तु गौतमेन । “न शारीरोब्राह्मणदण्डः”—इति । तदङ्गभङ्ग-
रूपदण्डनिषेधार्थम् ।

“न लङ्गभेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः”—इति

शारीरतेनोक्तत्वात् । यस्तु शङ्खेनोक्तम् । “अयाणामपि वर्णानाम-
पहारबधबन्धक्रिया, विवासनधिकरणं ब्राह्मणस्य”—इति । तदकि-
ञ्चनब्राह्मणविषयम् । तथाच गौतमः । “कर्मवियोगविस्थापनविवा-
सनाङ्गकरणाद्यवृत्तौ”—इति । अदृष्टिनिर्धनः । धनदानासमर्थं
प्रत्याह मनुः,—

“अत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आमृण्यं कर्मणा गच्छेत् विप्रो दद्याच्छनैश्शनैः”—इति ।

कर्मकरणासामर्थ्यं तु कात्यायन आह,—

“धनदानासहं बुद्ध्या स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।

अशक्तौ बन्धनागारप्रवेशो ब्राह्मणादृते”—इति ।

मनुरपि,—

“स्त्रीबाह्योन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

श्रियिषाविस्तरज्वाद्यैर्विद्याभूपतिमर्दनम्”—इति ।

ब्राह्मणस्य बधस्थाने मौण्डं विदधाति मनुः,—

“मौण्डं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेष्वान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥

न ब्राह्मणवधात् पापादधर्मो विद्यते कश्चित् ।

तस्मादस्य बधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

ललाटाङ्गो ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते ।

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो बधमर्हति ॥

निर्वासनाङ्गकरणे मौण्डं कुर्यान्नराधिपः”—इति ।

अङ्गने च विशेषो नारदेन दर्शितः,—

“गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च सपदं कार्यं ब्रह्महण्यग्निराः पुमान्”—इति ।

अङ्गनं न अत्रियादिषु कर्त्तव्यम् ।

“ब्राह्मणस्यापराधे तु चतुर्विधं विधीयते ।

गुरुतप्ते सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥

इतरेषान्तु वर्णानामङ्गनं माच कारयेत्”—इति ।

न केवलं सभ्यादीनामेव दण्डः, किन्तु जयिनोऽपीत्याह
वृहस्पतिः,—

“निश्चित्य वज्रभिः सार्द्धं ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः ।

दण्डयेज्जयिना साकं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम्”—इति ।

जयलोभादिना व्यवहारस्य अन्यथा करणे जयिसहिताः सभ्याः
प्रत्येकं विवादपराजयनिमित्तादर्शनात्* द्विगुणं दण्ड्याः । यदा पुनः
साक्षिणो दोषेण व्यवहारस्यान्यथालं, तदा साक्षिणैव दण्ड्या न
सभ्यादय इत्यर्थः । यः पुनर्न्यायतो निर्णीतमपि व्यवहारं मौढ्या-
दधर्म इति मन्यते, तस्म्यत्याह नारदः,—

“तौरितं चानुग्रिष्टं चो मन्येत विधर्मवित् ।

द्विगुणं दण्डमास्याय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

यस्तं पापमजिला च* पातयेद्विगुणं दमम्”—इति ।

तौरितानुग्रिष्टयोर्भेदः कात्यायनेन स्पष्टीकृतः,—

“असत्सदिति यः पक्षः सभ्यैर्वा योऽवधार्यते ।

तौरितः सोऽनुग्रिष्टस्तु साक्षिवाक्यात् प्रकीर्तितः”—इति ।

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“तौरितं चानुग्रिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्भर्मतो विद्यान् तद्भूयोऽपि वर्त्तयेत्”—इति ।

तत्स्वीकृतत्वादिनिवृत्तिहेत्वभावविषयम् । स्त्यादिविषये पुनर्व्यव-
हारः प्रवर्त्तनीयः । तदाह नारदः,—

“स्त्रीषु रात्रौ वक्षिर्गामादन्तर्वैश्वस्येरातिषु ।

व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्त्तव्यतामियात्”—इति ।

बलात्कारादिना कृतोऽपि व्यवहारो निवर्त्तनीय इत्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“बलोपधिविनिर्दृष्टान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारवह्निःशुक्रकृतं तथा”—इति ।

कृद्वैगुण्येऽपि पुनर्व्यवहारासिद्धिमाह सएव,—

“मत्तोऽन्तार्त्तव्यसनिवासभीतादियोजितः ।

असंबद्धकृतस्यैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

आदिशब्देन वृद्धादिप्रयुक्तव्यवहारो गृह्यते । तथाच मनुः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पुनर्जित्वा च तं पापं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† तद्भूयोनिवर्त्तयेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विवादपराजयनिमित्तादर्शनात्,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

“मत्तोऽन्तर्गत्यसनिवासेन अविरेण वा ।

असंबद्धतयैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पुरराष्ट्रविद्वद्भ्यः यस्य राज्ञा विवर्जितः ।

असंबद्धो भवेद्वादो धर्मविद्विददाहृतः”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“राज्ञा विवर्जितो यस्तु स्वयं पौरविरोधकृत् ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतौनां तथैव च ॥

अन्ये वा ये पुरगाममहाजनविरोधकाः ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः”—इति ।

स्ववाक्यजितस्य तु न पुनर्न्याय इत्याह नारदः,—

“साक्षिसम्भावसम्मानां दूषणे दर्शनं पुनः ।

स्ववाचैव जितानाम् नोक्तः पौनर्भवो विधिः”—इति ।

अन्यानपि निवर्त्तनीयव्यवहारानाह अनुः,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यच्च वाऽप्युपधिं पश्येन्नत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

परकीयधनस्यात्मीयत्वहेतुभावे याचितकादिना प्राप्तिर्योगः ।

आधमनमाधिः । योगे आधमनं योगाधमनम् । एवं क्रीतमित्यत्रापि

योग्यम् । अमोऽपि,—

“वशादुक्तं वशाहुक्तं वशाश्चापि विलेखितम् ।

सर्वान् वलकृतानर्थान् निवर्त्तयानाह वै अनुः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उन्मत्तेनैव मत्तेन तथा वाचान्तरेण* वा ।

यदुक्तं यत्कृतं वाऽप्यप्रमाणं नैव तद्भवेत् ।

यद्वाक्यः कुरुते कार्यमस्वतन्त्रस्तथैव च ।

अकृतं तदपि प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥

गर्भस्यसदृशो ज्ञेयः अष्टमादत्तराष्ट्रिणः ।

बाल आधोऽग्रादधत् पौगण्डसेति कथ्यते ॥

परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ।

जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्थाप्तरयाऽपि समन्वितः ॥

तथोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ।

अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः”—इति ।

केषुचित् कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्वातन्त्र्यमित्याह हारीतः,—

“दाने वाऽधमने वाऽऽपि धर्मार्ये वाऽविशेषतः ।

आदाने वा विभर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति”—इति ।

नारदः,—

“अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्राः पृथिवीपतिः ।

अस्वतन्त्राः स्मृतः श्रित्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता”—इति ।

अत्रास्वतन्त्रकृतव्यवहारनिवर्त्तनं स्वतन्त्रानुमत्यभावविषयं वेदि-

तथ्यम् । तथाच नारदः,—

“एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।

पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पतिपुत्रयोः ॥

तच्च दासकृतं कार्यं न कृतं परिचक्षते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वादान्तरेण,—इति पाठः प्रतिभाति ।

अन्यत्र स्वामिसन्देशात् न दासः प्रभुरात्मनः ॥
पुत्रेण वा कृतं कार्यं यस्यादच्छन्दतः पितुः ।
तदप्यकृतमेवाङ्गदासः पुत्रश्च तौ समौ”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न चेन्नृपदासानां दानाधमनविक्रयाः ।
अस्वतन्त्रकृताः सिद्धिं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥
प्रमाणं सर्वेष्वेते पश्यानां क्रयविक्रये ।
यदि स्वं व्यवहारन्ते कुर्वन्तो ह्यनुमोदिताः ॥
चेजादीनां तथैव सुर्भाता भ्रातृसुतः सुतः ।
निसृष्टाः कृत्यकरणे गुरुणा यदि गच्छति”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“स्वस्वामिना नियुक्तस्तु धनमस्यापस्त्रापयेत्* ।
कुसीदकृषिवाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु स स्वतः ॥
प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभं यथोदयम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा न स्वातन्त्र्यं विसंवदेत्”—इति ।

अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थं अस्वतन्त्रकृतं नान्यथा कर्तुमर्हं
तीत्याह मनुः,—

“कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत्† ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यः स्वामिना नियुक्तस्तु धनायथ्यपानने,—

इति यन्मान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† कुटुम्बार्थेऽधीनोऽपि,—इत्यादि का० । कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यव-
हारं समाचरेत्,—इति यन्मान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

स्वदेशे वा विदेशे वा तत्रायं न विचारयेत्”—इति ।

प्रकृतिस्थस्वतन्त्रकृतं कार्यं सिध्यति, नाप्रकृतिस्थकृतम् । तथाच

नारदः,—

“कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्थश्च यो भवेत् ।

तत्कृतं स्यात् कृतं कार्यं नास्वतन्त्रकृतं* कृतम्”—इति ।

स्वतन्त्रप्रकृतिस्थकृतमपि कार्यं कश्चिन्न सिध्यतीत्याह कात्या-

यनः,—

“सुतस्य सुतदाराणां दासीत्वं त्वनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च स्वातन्त्र्यं न सुते पितुः”—इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्गेण निर्णयं कुर्वतो राज्ञः फलं दर्शयति

बृहस्पतिः,—

“एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वन्निर्णयपालनम् ।

वितत्येह† यत्रो लोके महेन्द्रसदृशो भवेत् ॥

साक्षिणश्चानुमानेन‡ प्रकुर्वन् कार्यनिर्णयम् ।

वितत्येह यत्रो राजा ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम्”—इति ।

इति निर्णयपादः समाप्तः ।

* न स्वतन्त्रकृतं,—इति का० ।

† वितत्यं,—इति का० ।

‡ वितत्यं च,—इति का० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साक्षिभिश्चानुमानेन,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

अष्टादशपदोपयोगिनी व्यवहारमातृका निरूपिता ।

अथेदानीमष्टादशपदान्यनुक्रमेण निरूप्यन्ते ।

तत्र दृश्यति:—

“पदानां संहितस्त्वेष व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्यस्य पदानि शृणुताधुना ॥

अष्टादानप्रदानानि* द्यूताङ्गानादिकानि च ।

क्रमशः सम्प्रवक्ष्यामि क्रियाभेदांश्च तत्त्वतः”—इति ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वेन अष्टादानाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते । तत्र अष्टादानं सप्तविधम् । तदाह नारदः,—

“अष्टं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत् ।

दानग्रहणधर्माश्च अष्टादानमिति स्मृतम्”—इति ।

तत्राधमर्णं पञ्चविधमौदृशमष्टं देयमौदृशमदेयमनेनाधिका-
रिणा देयमस्मिन्मये देयमनेन प्रकारेण देयमिति । उत्तमर्णं
द्विविधं, दानविधिरादानविधिश्चेति । तत्र दानविधिपूर्वकत्वादि-
तरेषां तत्रादौ दानविधिरुच्यते । तत्र दृश्यति:—

“परिपूर्णं गृहीत्वाऽष्टं दृष्ट्वा साधु सन्नकम् ।

खेयारुढं साचिमदा अष्टं दद्याद्धनौ सदा”—इति ।

दृष्टेः परिपूर्णत्वं सदृष्टिकमूलद्रव्यपर्याप्तता । दृष्टिप्रभेदाच्च
दृश्यतिना निरूपिता:—

“दृष्टिस्तुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्तिता ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अष्टादानप्रधानानि,—इति पाठः प्रतिभाति ।

षड्विधाऽस्मिन्माख्याता तत्त्वतस्तान् निबोधत* ॥

कायिका कालिका चैव चक्रद्विरतः परा ।

कारिता च शिखादृष्टिर्भोगलाभस्तथैव च ॥

कायिका कर्मसंयुक्ता मासगाद्या तु कालिका ।

दृष्टेर्दृष्टिश्चक्रदृष्टिः कारिता तृणिना कृता ॥

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखादृष्टिस्तु सा मता ।

गृहात् स्तोमः सदः चेत्त्रात्^(१)भोगलाभः प्रकीर्तितः”—इति ।

दृष्टेस्तु परिमाणं मनुनोक्तम्,—

“अग्नीतिभागं गृहीत्यान्मासि वार्धुषिकः शते”—इति ।

दृष्ट्यर्थं निष्कशते प्रयुक्ते सपादनिष्कपरिमितां दृष्टिं मासि
मासि गृहीयात् । एतत्सबन्धकविषयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अग्नीतिभागोदृष्टिः स्थान्मासि मासि सबन्धके ।

वर्णकमाच्छतन्दित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥

मासस्य दृष्टिं गृहीयात् वर्णानामनुपूर्वशः”—इति ।

सल्लग्नकप्रयोगे व्यासः,—

“सबन्धे भाग आग्नीतः षष्ठो भागः सल्लग्नके ।

निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः”—इति ।

गृहीतभेदैर्दृष्टेः परिमाणान्तरमाह याज्ञवल्क्यः,—

* तत्त्वतस्तान् निबोधत,—इति का०

(१) स्तोमोऽत्र गृहवासनिमित्तकं माटकम् । सदः क्षेत्रभवं यज्ञादि,—
इति चण्डेश्वरेण व्याख्यातम् ।

“कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्”—इति ।

कान्तारगाः दुर्गमवर्त्मगन्तारः, ते प्रतिमासन्दशकं शतं दद्युः ।
सामुद्रास्तु दशगन्तारः विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायां तु न
नियम इत्याह सएव,—

“दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु”—इति ।

सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः । सबन्धके अबन्धके सर्वासु जातिषु-
त्तमर्णानुभूतासु स्वाभ्युपगतां वृद्धिं दद्युः । कचिदनङ्गीकृताऽपि
वृद्धिर्भवति । तदाह विष्णुः,—

“यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं दास्यामीति च सामकम् ।

न दद्याल्लोभतः पश्चात् स तस्मात् वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

सममेव सामकम् । प्रतिदिनकालावधिमङ्गीकृत्य गृहीतम-
वृद्धिकं धनं यदि न प्राग्ददाति, तदा अवधेरनन्तरकालादारभ्य
वर्द्धतएवेत्यर्थः । कालावधिमनङ्गीकृत्य स्वीकृतस्य धनस्य षण्मासा-
दूर्द्धं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः,—

“न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां या त्वनाकारिता कचित् ।

अनाकारितमप्यूर्द्धं वत्सराङ्गद्विवर्धते”—इति ।

याचितकं गृहीत्वा देशान्तरगमने कात्यायनः,—

“यो याचितकमादाय तमदत्ता दिशं व्रजेत् ।

ऊर्द्धं संवत्सरान्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते तु सएवाह,—

“ह्रलोद्धारमदत्ता यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।

ऊर्द्धं मासत्रयान्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

ह्रलोद्धारं, याचितकमादायेत्यर्थः । यस्तु याचितकं गृहीत्वा
देशे एव स्थितोऽपि याचितकं न प्रयच्छति, तं प्रत्याह सएव,—

“स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः कचित् ।

तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तश्च दापयेत्”—इति ।

ततः, प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः ।

“याच्यमानं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।

याच्यमानमदत्तश्चेत् वर्द्धते पञ्चकं शतम्”—इति ।

निचेपादावपि सएव,—

“निचिप्रे वृद्धिशेषश्च क्रयविक्रयएवच ।

याच्यमानमदत्तं चेत् वर्द्धते पञ्चकं शतम्”—इति ।

गृहीतपण्यमौल्यानर्पणविषये तु सएव,—

“पण्यं गृहीत्वा यो मौल्यमदत्तैव दिशं व्रजेत् ।

चतुर्वयस्योपरिष्टान्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेन
दर्शितः,—

“पण्यमूल्यं मृतिन्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।

वृथादानाच्चिकपणं वर्द्धते नाविवचितम्”—इति ।

वृथादानं, नटादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आचिकम्पणं द्यूतद्रव्यम् ।
विवचितं अनाकारितम् । पण्यमूल्यस्य वृद्धाभावः, प्रवासप्रतियाचना-
भावे । न्यासस्य तु वृद्धाभावः, यथाऽवस्थाने प्रतियाचनाभावे च ।
अन्यथा कात्यायनवचनविरोधापत्तेः । सम्भर्त्ताऽपि,—

“न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निचिप्रे च यथास्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात्स्वयं कृता”—इति ।

यथास्थिते निचेपे व्यक्तन्यथाकरणरहिते । दातुं योग्यम-
योग्यश्चेति सन्दिग्धे । प्रातिभाष्ये ऋणिप्रत्यर्पणादौ । कात्यायनोऽपि,—

“कर्मसंस्थासवद्युते पण्यमूल्ये च सर्वदा ।

स्त्रीशुक्लेषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाष्यगतेषु च”—इति ।

सर्वदेति प्रतियाचनादेः परस्तादप्यकृता वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः ।
पण्यमूल्ये कात्यायनवचनविरोधः पूर्वमेव परिहृतः । व्यासोऽपि,—

“प्रातिभाष्यं भुक्तवन्धमगृहीतञ्च दित्सतः ।

न वर्द्धते प्रपन्नः स्यादथ शुक्लं प्रतिश्रुतम्”—इति ।

भुक्तवन्धग्रहणं निचेपोपायने यथा वृद्धिर्देया, तथा गोप्यभोगे
वृद्धिर्न देयेत्येवमर्थम् । “भुक्ताधिर्न वर्द्धते”—इति गौतमस्मरणात् ।
अगृहीतं च दित्सतः,—इति कृतवृद्धापवादः, अकृतवृद्धापवादप्रसङ्गा-
दुक्तः । कृतवृद्धापवादस्य याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“दीयमानं न गृह्णाति नियुक्तं यत्सकं धनम् ।

मध्यस्थस्थापितं तस्याद्वर्द्धते न ततः परम्”—इति ।

प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य परम् ।
वृद्धिद्रव्यभेदानाह याज्ञवल्क्यः,—

“सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्तुधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिंशद्दिगुणा परा”—इति ।

पशुस्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य तैलघृतादेः स्वकृतया
वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा । नातः परं वर्द्धते । वस्तुधान्य-
हिरण्यानां यथाक्रमं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च परा वृद्धिः ।

यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् । “द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा
व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलाघृतमष्टगुणम्”—इति । यच्च
मनुनोक्तम्,—

“धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रमति पञ्चताम्”—इति ।

शदः चेत्तफलं पुष्पमूलफलानि । लवो मेषोर्णाचमरीकेशादिः ।
वाह्यो वलीवर्धतुरगादिः । धान्यशदलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं
नातिक्रामतीति ।

“उक्ताऽप्यष्टगुणा शाके बीजेचौ षड्गुणां स्मृता ।

लवणे कुप्यदमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिका”—इति ।

कुप्यन्तपुसीसकम् । तदेतत्सर्वमधमर्णयोग्यताऽनुसारेण दुर्भिचा-
दिकालवशेन व्यवस्थापनीयम् । देशभेदेनापि परां वृद्धिं दर्शयति
नारदः,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथाऽस्मिंश्च चतुर्गुणम् ।

तथाऽष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशेऽवतिष्ठते”—इति ।

देयमृणं वर्द्धमानं चिरकालावस्थितं कचित्रिगुणं कचिचतुर्गुणं
कचिदष्टगुणं भवतीत्यर्थः । वशिष्ठोऽपि,—

“वज्रमुक्तिप्रवालानां रत्नस्य रजतस्य वा ।

द्विगुणा दीयते वृद्धिः कृतकालानुसारिणी ॥

तामायःकांश्चरीतीनान्वपुणस्सीसकस्य च ।

त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कालास्त्रैरकृतस्य तु”—इति ।

मुक्तिरिति मुक्ताफलं लक्ष्यते, वज्रसाहचर्यात् । व्यासोऽपि,—

“शाककार्पासबीजेचौ षड्गुणा परिकीर्तिता ।
वदन्यष्टगुणान् काले मधुसुखरसासवान्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“तैलानामैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य सवणस्य च”—इति ।

यच्च वृद्धिविशेषो न श्रूयते, तच्च द्विगुणैव । तथाच विष्णुः ।
“अनुक्तानां द्विगुणा”—इति । अथ च वृद्धुपरमः सकृत्प्रयोगे सकृ-
दाहरणे च वेदितव्यः । तथाच मनुः,—

“कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहिता”—इति ।

उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं, तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिः । द्वैगुण्यं
नात्येति नातिक्रामति । यदि सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता । पुरुषान्तर-
संक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे, तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसेकाभ्यां*
प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववत् वर्द्धते । सकृदाहतेति पाठे
ग्रनैः ग्रनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वाऽधमर्णादाहृत्य द्वैगुण्य-
मत्येत्येति व्याख्येयम् । गौतमोऽपि । “चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य”—
इति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशेन प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमो-
ऽभिप्रेतः । चिरस्थाने,—इति निर्देशाच्छनैः ग्रनैः वृद्धियष्टे द्वैगु-
ण्यातिक्रमोऽभिमतः । उक्तस्य वृद्धुपरमस्य कचिद्द्रव्यविशेषेऽपवादमाह
वृहस्पतिः,—

* एकशपाभ्यां,—इति शा० ।

“दणकाष्ठेष्टकासूचकिण्वचर्मास्त्रिवर्माणाम् ।

हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्तते”—इति ।

किण्वः सुराद्रव्योपादानभूतो मलविशेषः । चर्मा वाणादिनिवा-
रकफलकः । वर्मा तनुचम् । हेतिरायुधम् । पुष्पफलयोर्वृद्धानिवृत्तिर-
त्यन्तसमृद्धाधमर्णविषयः । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्याभवचन-
विरोधः पूर्ववद्विज्ञेयः । वसिष्ठोऽपि,—

“दण्डवर्मास्त्रिष्टङ्गाणां मृण्मयानां तथैव च ।

अथवा वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“शिखावृद्धिं कायिकाञ्च भोगलाभं तथैव च ।

धनौ तावत्समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम्”—इति ।

तदेवं, परिपूर्णं गृहीत्वाऽऽधिमित्यत्र आधेः परिपूर्णत्वनिरूप-
णप्रसङ्गागता सविशेषा वृद्धिर्निरूपिता ।

इदानीमाधिर्निरूप्यते ।

तत्र नारदः,—

“अधिक्रियत इत्याधिः स विशेयो द्विलक्षणः ।

कृतकालोपनेयस्य यावदेयोद्यतस्तथा ॥

स पुनर्द्विविधः प्रकृतो गोप्योभोग्यस्तथैव च”—इति ।

गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णमोक्षमर्णं अधिक्रियते

आधीयते इत्याधिः । कृतकाले आधानकालएवैतद्विषाद्यवध्य-
माधिर्माया मोक्ष्यते, अन्यथा तवैव भविष्यतीत्येवं निरूपितकाले ।
उपरिष्ठात्सेवनीय इत्यर्थः* । यावद्देथोद्यतः, गृहीतधनप्रत्यर्पणावधि-
निरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः, भोग्यः फलभोग्यादिः ।
वृहस्पतिरपि,—

“आधिर्बन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तस्तुर्विधः ।

जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्योभोग्यस्तथैव च ॥

यादृच्छिकः सावधिश्च लेख्यारूढोऽथ साचिमान्”—इति ।

आधिर्नाम बन्धः । स द्विविधः, गोप्यो भोग्यश्च । पुनश्चैकैकगो-
द्विविधः, जङ्गमः स्थावरश्चेत्येवं चतुर्विधः । पुनरपि प्रत्येकं द्विविधः,
यादृच्छिकः सावधिश्चेति । यावदृणन्तव न ददामि तावदयमाधि-
रित्येवं कालविशेषावधिगूढतया कृतो यादृच्छिकः । कृतकालोप-
नेयः सावधिः । पुनश्च लेख्यारूढः साचिमानिति द्विविधः । भर-
द्वाजः प्रकारान्तरेणाधेष्टातुर्विधमाह,—

“आधिस्तुर्विधः प्रोक्तो भोग्यो गोप्यस्तथैव च ।

अर्थप्रत्ययहेतुश्च चतुर्थस्त्वाज्ञया कृतः ॥

आवणात्पूर्वलिखितो भोग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते ।

गोप्याधिसु परेभ्यः स्रन्दत्वा यो गोप्यते गृहे ॥

अर्थप्रत्ययहेतुर्य अर्थहेतुः स उच्यते ।

आज्ञाधिर्नामयो राज्ञा संसदि लाज्या कृतः”—इति ।

* स विनेय इत्यर्थः,—इति शा० ।

आवणं संसदि प्रकाशनम् । आधिग्रहणानन्तरं नाशविकारा-
दयोयथा न भवन्ति, तथा पालनीय इत्याह हारीतः,—

“बन्धं यथा स्थापितं स्थातृयैव परिपालयेत् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा तद्भृतिक्रमात्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“न्यासवत्परिपाल्योऽसौ वृद्धिर्नश्येत्तथाऽकृते ।

भुक्ते वाऽसारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ।

वज्रमूलं यच्च नष्टमृणिकं न च तोषयेत् ॥

दैवराजोपघाते च यथाधिर्नाशमाप्नुयात् ।

तथाधिं दापयेद्दृष्टान् सोदयं धनमन्यथा”—इति ।

तथाच व्यासः,—

“दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनां कश्चित् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा नाशमाप्नुयात् ॥

मृणं दाप्यस्तु तस्माग्ने बन्धनान्यमृणं तथा”—इति ।

आधेरसारत्वेऽप्येवमनुसन्धेयम् । तथाच भारदः,—

“रक्षमाणोऽपि यथाधिः कालेनेयादसारताम् ।

आधिरन्योऽयवा कार्य्या देयं वा धनिने धनम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्षमाणोऽप्यसारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनभावा धनी भवेत्”—इति ।

अयमर्थः । आधेर्गोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणात् ग्रहणात् उप-

भोगाद्याधियहणसिद्धिः, न साचिलेख्यमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण ।
तदाह नारदः,—

“आधिसु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा”—इति ।

एवं च सति, या स्त्रीकारान्ता क्रिया पूर्वा, सा बलवती; या
पूर्वाऽपि स्त्रीकारादिरहिता, सा न बलवतीत्युक्तं भवति । आधिः
प्रयत्नेन रक्षमाणोऽपि कालादिवशेन यद्यभारताङ्गतस्तदाऽन्य आधेयः ।
अथ वा धनिने धनं देयम् । आधिसिद्धौ भोगएव प्रमाणमित्याह
विष्णुः—

“द्वयोर्निष्पन्नयोराधिर्विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना कृता”—इति ।

द्वयोरपि भुक्तस्याह दृश्यतिः,—

“चेन्नमेकद्वयोर्वन्धे यद्वत्तं समकालिकम् ।

येन भुक्तं भवेत्तस्य तत् तत्सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“तुल्यकाले विमृष्टानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्वलवत्तरा”—इति ।

भोगाधिगेषे स एवाह,—

“यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ ।

विभज्याधिः समन्तेन भोक्तव्य इति निश्चयः”—इति ।

द्वयोरेकमाधिं कुर्वतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“आधिमैकं द्वयोः कृत्वा यद्येका प्रतिपद्भवेत् ।

तयोः पूर्वकृतं याज्ञं तत्कर्त्ता दण्डभाग्यवेत्”—इति ।

प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः । आधिविशेषे दण्डविशेषमाह
विष्णुः । “गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्य आधिङ्कृत्वा तस्मादनिर्मा-
न्यान्यस्य यः प्रयच्छेत्स बन्धः । ऊनां चेत्, षोडशसुवर्णं दण्डः,—
इति । साचिलेख्यसिद्धौर्लेख्यसिद्धिर्बलवतीत्याह कात्यायनः,—

“आधानं विक्रयो दानं लेख्यसाचिकृतं यदा ॥

एकक्रियाविरुद्धन्तु लेख्यं तत्रापहारकम्”—इति ।

लेख्यसिद्धत्वाविशेषेऽपि स एवाह,—

“अनिर्दिष्टं निर्दिष्टमेकं च विलेखितम् ।

आकाशभूतमादाय अनादिष्टं च तद्भवेत् ॥

यद्यद्यदाऽस्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिष्टेत्”—इति ।

अयमर्थः । आधातुराधानकाले यद्विद्यमानं धनं निरूपित-
स्वरूपं च, तद्धनमाधिलेनादिष्टं, तन्निर्दिष्टमित्युच्यते । तद्विपरीतम्
धनमाधिलेन कल्प्यमानमनिर्दिष्टमिति निर्दिष्टेदिति । निर्दिष्ट-
त्वाविशेषे याज्ञवल्क्यः,—

“आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा”—इति ।

एकमेव चेन्नमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याधाय
किमपि गृह्णाति, तच्च पूर्वस्यैव तत्चेन्नभवति नोत्तरस्य । एवं प्रतिग्रहे
क्रये च योजनीयम् । ऋणादिषूत्तरक्रियायाः प्राबल्यमाह स एव,—

“सर्वस्वार्थविवादिषु बलवत्युत्तरा क्रिया”—इति ।

यद्येकं चेन्नमेकस्याधिं कृत्वाऽन्यस्य विक्रीणीते, तत्राह वसिष्ठः,—

“यः पूर्वोत्तरमाधाय विक्रीणीते तु तं पुनः ।

किमेतयोर्वलीयः स्यात् प्रोक्तेन बलवत्तरम्”—इति ।

आधादीनां यौगपद्येऽप्याह सएव,—

“कृतं यच्चैकदिवसे दानमाधानविक्रयम् ।

त्रयाणामपि सन्देहे कथं तच्च विचिन्तयेत् ॥

अयोऽपि तद्धनं धार्यं विभजेयुर्यथाऽंशतः ।

उभौ क्रियानुसारेण त्रिभागोऽंशं प्रतिगृही” —इति ।

एतदाधितोऽप्यधिकर्णिकविषयम् । अणपर्याप्ताधिनाशे त्वाह
नारदः,—

“विनष्टे मूलनाशः स्यात् दैवराजकृतादृते”—इति ।

बहुमूल्याधिनाशे धनिकं समर्पयेदित्युक्तम् । तच्च विशेषमाह
मनुः,—

“मूलेन तोषयेद्देनमाधिलेनोऽन्यथा भवेत्”—इति ।

गोप्याधिभोगे लाभहानिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते ।

नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते”—इति ।

अथमर्थः । गोप्यस्याधेः समयातिक्रमेण भोगे सति महत्यपि
वृद्धिर्दातव्या । सोपकारे सवृद्धिके भोग्याधौ हापिते व्यवहारा-
धमलं प्रापिते सति न वृद्धिः । गोप्याधिर्विकारं प्रापितः, पूर्वव-
त्कृता देयः । विनष्टेऽदात्यन्तिकनाशं प्राप्तश्चेत्तन्मूल्यादिद्वारेणैव
निवेशः । गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरित्येतद्वलात्कारभोगविषयम् । अत-
एव मनुः,—

“न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिसुसृजेत्”—इति ।

वचनादिना आधिभोगे भोगानुसारेण लाभद्रव्यस्य माशमाह
सएव,—

“यः स्वाभिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्माकृत्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः”—इति ।

कचिद्विषये मूलद्रव्यनाशेन सह लाभनाशस्य विकल्पमाह
कात्यायनः,—

“अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा लभते न सः”—इति ।

दास्याद्याधौ कर्मफलं वेतनम् । आहितदास्यादिपौडने सए-
वाह,—

“यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणः वाच्यादन्तेन कर्मभिः* ।

पौडयेत् भर्त्सयेच्चैव प्राप्नुयात्पूर्वमाहसम्”—इति ।

आहितस्य द्रव्यस्य स्वनिवृत्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः,—

“आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति”—इति ।

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वैगुणं प्राप्ते सति यद्यकृत-
कालो गोप्याधिर्न मोक्ष्यते, तदा नश्येद्धर्मणस्य, धनं प्रयोक्तुः सम्भ-
वति । कृतकालो गोप्यो भोग्यस्याधिः सम्प्रतिपन्ने काले यदि न

* वाच्या द्येन कर्मभिः,—इति का० । मम तु, यस्त्वाधिं कर्म
कुर्वाणं वेणुद्वयेन कर्मभिः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

मोक्ष्यते, तदाऽधमर्णस्य नश्येत् । अकृतकालः फलभोग्यः कदाचिदपि न नश्यति । दैगुण्यनिरूपितकालयोरुपरि चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यमित्याह व्यासः,—

“हिरण्ये दिगुणीभूते पूर्णकाले कृतावधौ ।

बन्धकस्य धनस्त्रामी दिसप्ताहं प्रतीक्षते ॥

तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

गन्धाधेः स्वनिवृत्तेः स्वलोप्यत्तेश्च कारणं नास्ति, विषयोऽपि नास्ति । मैवम् । न केवलं दानादिरेव स्वनिवृत्तिकारणम्, प्रति-
पक्षादिरेव स्वत्वापत्तिकारणम्; किन्तु दैगुण्यनिरूपितकालप्राप्तौ
द्रव्यादीनामपि तस्य याज्ञवल्क्यवचनेनैव ऋणिधनिनोरात्यन्तिक-
स्वनिवृत्तिस्वलोप्यत्तिकारणत्वावगमात् । न च मतुवचनविरोधः,
तस्योक्तकालभोग्याधिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । यत्तु बृहस्पतिना दशाह-
प्रतीक्षणमुक्तम्,—

“पूर्णावधौ शान्तलाभे बन्धस्त्रामी धनी भवेत् ।

अनिर्गते दशाहे तु ऋणी मोक्षितुमर्हति”—इति ।

तदस्त्रादिविषयम् । हिरण्ये दिगुणीभूते,—इति व्यासेन विशेषो-
पादानात् । अत्युपन्यसेनैवोक्तम्,—

“गोप्याधिर्दिगुणादूर्ध्वं कृतकालस्तथाऽवधेः ।

आवेदयेद्दण्डकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम्”—इति ।

तद्भोगमात्रविधिपरम्, न पुनः स्वत्वापत्तिपरम् । यदा तु
शान्तलाभे धने बन्धस्य तथैवावस्थितस्य मोक्षनात् प्रागृणिकस्य
मरणादिर्भवेत्, तदा किं कार्यमित्यपेक्षितमाह बृहस्पतिः,—

“हिरण्ये दिगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके ।

द्रव्यन्नदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाच्चिकम् ॥

रचेद्वा कृतमूल्यं तु दशाहं जनसंसदि ।

ऋणानुरूपं परतो गृहीत्वाऽन्यत्तु वर्जयेत्”—इति ।

हिरण्ये दिगुणीभूते पञ्चादाधिमोक्षणादर्वागधमर्णिके मृते नष्टे
कुत्रचिद्वृत्ते चिरकालमविज्ञाते सति, आधिकृतं द्रव्यं ससाच्चिकं
विक्रीय चरितानुरूपं दिगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तं गृहीत, ततोऽवशिष्टं
वर्जयेत् राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । तथाच कात्यायनः,—

“आधाता यत्र नष्टः स्यात् धनी बन्धं निवेदयेत् ।

राज्ञा ततः स विख्यातो विक्रेय इति धारणा ॥

सदृष्टिकं गृहीत्वा तु शेषं राजन्यधार्पयेत्”—इति ।

राज्ञे समर्पणञ्च ज्ञात्याद्यभावविषयम् । तत्सद्भावे तत्रैव समर्प-
णस्य न्याय्यत्वात् । अन्यत्तु वर्जयेदित्यनेन धनदैगुण्येऽप्यकृतकाला-
वधिकाधौ धनिकस्यास्त्रामित्वमवगम्यते । धनदैगुण्ये स्वत्वप्रतिपादकं
याज्ञवल्क्यवचनं समानाधिविषयम्* । अतएव, न्यूनं अधिकं च बन्धे
आधिनाशो नास्ति, किन्तु दिगुणीभूतं द्रव्यमेव राज्ञा दाप्य इत्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“चरिचबन्धककृतं सदृष्ट्या दापयेद्भनम् ।

सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं दिगुणं दापयेत् ततः”—इति ।

चरिचं शोभनाचरितं स्वच्छाशयत्वम् । तेन यत् बन्धकं, चरिच-
बन्धकम् । तेनाधिकेन यद्द्रव्यमात्मसात् कृतं पराधीनं वा कृतं, तच्च

* समांशाधिविषयम्,—इति शा० ।

रिचवन्धककृतम् । अथवा चरिचमग्निहोत्रादिजनितमपूर्वम् । तदेव
बन्धकं चरिचवन्धकम् । तेन यद्रव्यमात्मसात्कृतं, तत्सृष्टिकमेव
दापयेत्, न तु धनद्वैगुण्येऽप्याधिनाशः । सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः ।
तेन कृतं सत्यङ्कारकृतम् । तदपि द्विगुणमेव देयं, न तु लाभादि-
नाशः* । अयमभिप्रायः । बन्धकार्पणसमय एव मया द्विगुणमेव द्रव्यं
दातव्यं नाधिनाशः इति नियमे कृते, तदेव द्विगुणभूतं दातव्यं नाधि-
नाशः इति । क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाह्य यदङ्गुलीयकादि पर-
हस्ते समर्पितं, तत्सत्यङ्कारकृतम् । तत्राङ्गुलीयकादि गृहीत्वा व्यवस्था-
मतिक्रामन् तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत् । इतरस्त्रेद-
ङ्गुलीयकादिकमेव त्यजेत् । वस्त्राधौ नियममाह प्रजापतिः,—

“यो वै धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि ।

कृत्वा तदाऽऽधिलिखितं पूर्वञ्चापि समर्पयेत्”—इति ।

यद्वन्धकस्वामिनि धनं प्रयुक्तं तत्तुल्येनैव धनेन परं धनिका-
न्तरमाधिं नयेत्, न त्वधिकेन । अयं वस्त्राधिर्धनस्य द्वैगुण्ये सति ।
समर्पतिपत्तौ तु द्वैगुणादर्वागपि द्रष्टव्यः ।

अथाधिमेचनम् ।

तत्र दृष्टव्यतिः,—

“धनं मूलीकृतं दत्त्वा यदाऽऽधिं प्रार्थयेदृणी ।

तदैव तस्य मोक्तव्यस्त्वन्यथा दोषभागधनी”—इति ।

* लाभनाशः,—इति का० ।

मूलीकृतमधमर्णेन देयं धनम् ; वस्तुभोग्याधौ मूलमात्रं, गो-
प्याधौ तु सृष्टिकम् । यदा तद्वत्वा ऋणी आधिं प्रार्थयते, तदा
धनिना स मोक्तव्यः । अन्यथा दोषभागवेदित्यर्थः । तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“उपस्थितस्य मोक्तव्यः आधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजके सति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात्”—इति ।

धनप्रयोक्तव्यसन्निहिते सति तदाप्तहस्ते सृष्टिकं धनं निधाय
स्वकीयमाधिं गृहीयात् । भोग्याधिस्तु मूलमात्रं दत्त्वा फलकालान्ते
मोक्तव्य इत्याह व्यासः,—

“फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यन्तु सामकम्”—इति ।

सममेव सामकम् । मूलमात्रं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति ।
आधिनाशनिबन्धनत्वे वैगुण्यादिकालादर्वागेव आधिर्मीक्तव्यः ।
तथाच स एव,—

“अतोऽन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वं मोचयेदधमर्णिकः”—इति ।

तद्वैगुण्यादूर्ध्वं, अर्वाक् दिसप्ताहान्मोचयेदित्येवम्परम् । अन्यथा,
आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधापत्तेः । यदि
प्रयोक्तव्यसन्निहिते तत्कुले धनग्रहीतारो न सन्ति, यदि वाऽऽधि-
विक्रयेण धनादित्सा स्यादधमर्णस्य, तत्र यत्कर्त्तव्यं तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“तत्कालकृतमूख्यो वा तत्र तिष्ठेदृष्टिकः”—इति ।

क्षणदानेष्वाकाले यत् तस्याधेर्मूल्यं, तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि
तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत्तत ऊर्ध्वं न वर्द्धते इति । भोग्याधि-
विषये कचिद्विशेषमाह बृहस्पतिः,—

“चेचादिकं यदा भुक्तमत्यन्तमधिकं ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाऽऽधिं प्राप्नुयादृणी”—इति ।

तेन प्रविष्टे सोदये द्रव्ये लयैतन्मोक्तव्यमित्येवं परिभाष्य यदा
चेचादिकमादध्यात्, तदा भोगेन चेचार्थव्ययसहितमवृद्धिकधनप्रवेशे
सति आधिमादद्यादधमर्ण इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदाऽऽखिलम् ।

मोक्ष्यआधिसदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने”—इति ।

अथमेव जयाधिरित्युच्यते लोकैः । यत्र तु वृद्धार्थेव भोग-
इति परिभाषते, तत्र भोगेनाधिकधनप्रवेशे यावन्मूलदानं नाधि-
मोक्तव्यः ।

“परिभाष्य यदा चेचं तथा तु धनिके ऋणी ।

लयैतद्वृत्तलाभेऽर्थे भोक्तव्यमिति निश्चयः ॥

प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यन्वया मम”—इति ।

क्षणग्रहणकाले धनद्वैगुणानन्तरं भोगः । मूलमात्रं दत्त्वाऽधमर्णा
बन्धनं प्राप्नोति । धनी च ऋणं मूलमात्रं न गृह्णीयात् । किन्तु
पूर्णे वर्षे समग्रवृद्धिपर्याप्ते धने प्रविष्टे सति धनिनो मूलमात्रं
देयम् । ऋणिनो बन्धलाभ इति । परस्परानुमतौ तु वृद्धपर्याप्त-
भोगेऽपि मूलमात्रदानेनैवाधिलाभः इत्यर्थः । परिभाषितकालैक-
देशेनैव समग्रवृद्धिपर्याप्तवर्षप्रवेशे स एवाह,—

“यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभागधनी ।

ऋणी न लभते बन्धं परस्परमतं विना”—इति ।

इत्याधिविधिः ।

अथ प्रतिभूः ।

तत्र बृहस्पतिः,—

“दर्शने प्रत्यये दाने ऋणे द्रव्यार्पणे तथा ।

चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥

आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् ।

दाताऽहमेतद्रविणमर्पयामीति चापरः”—इति ।

अहमेव तदीयं धनमर्पयामीति अब्रवीतीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभुवः

इत्यमाह स एव,—

“दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत् ।

निबन्धं वाहयेत् तत्र नैव राजहतादृते”—इति ।

निबन्धं ऋणं वाहयेत् धनिनं प्रापयेत् । यस्तु न दर्शयति, तं

प्रत्याह मनुः,—

“यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत् दर्शनायेह मानवः ।

अदर्शयन्स तं तत्र प्रयच्छेत् स्वधनादृणम्”—इति ।

दर्शनाय कालं दद्यादित्याह बृहस्पतिः,—

“नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनी ।

देशानुरूपतः पचं मासं सार्द्धमथापिवा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“नष्टस्याश्वेषणार्थं देयं पञ्चचयं परम् ।

यद्यसौ दर्शयेत्तस्य मोक्षव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥

कालेऽप्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् ।

स तमर्थं प्रदायः स्यात्प्रेते चैवं विधीयते”—इति ।

दानप्रत्ययप्रतिभुवोः कृत्यमाह नारदः,—

“अणिष्वप्रतिकुर्वन्तु प्रत्यये वाऽथ ज्ञापिते ।

प्रतिभूस्तु अणं दद्यादनुपस्थापयंस्तदा”—इति ।

अप्रतिकुर्वन्तु बन्धनदार्यान् अददन्तु । प्रत्यये ज्ञापिततदि-
श्वसेऽपगते । धनार्पणप्रतिभुवः कृत्यमाह सएव,—

“विश्वासायं कृतस्त्वाधिर्न प्राप्तो धनिना यदा ।

प्रापणौयस्तदा तेन देयं वा धनिनां धनम्”—इति ।

आधिप्रत्यर्पणप्रतिभुवं प्रत्याह सएव,—

“खादको वित्तहीनश्च लम्बको वित्तवान् यदि ।

मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति”—इति ।

खादको बन्धभक्षकः, लम्बकः प्रतिभूः । स तु वृद्धिं दातुं नार्हति ।

खादकादप्यत्र, मूल्येन तोषयेदिति वचनात् तन्मूल्यमात्रमेव* देयम् ।

एवमितरेषां प्रतिभुवामपि देयद्रव्यविधयो द्रष्टव्याः । प्रतिभूर्पाञ्च-
इति प्रकृतमाह कात्यायनोऽपि,—

“दानोपस्थानवादिषु विश्वासप्रपथाय च ।

लम्बकं कारयेदेवं यथायोगं विपर्यये”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूल्येन तोषयेदिति वचनात् मूलमात्र-
मेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उपस्थानं दर्शनम् । व्यासोऽपि,—

“लेखे कृते च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने ।

गृहीतबन्धोपस्थाने अणिद्रव्यार्पणे तथा”—इति ।

प्रतिभूर्पाञ्च इति शेषः । प्रतिभूमरणे व्यवस्थामाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्यधिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा अणं दद्याद्दुर्दुर्दानाय यः स्थितः”—इति ।

यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्यधिको वा मृतः, तदा तयोः पुत्राः प्राति-
भाव्यायातं पिबकृतमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्मृत-
स्तत्पुत्रा अणं दद्युः । तत्पौत्रपुत्रैरपि मूल्यमेव* देयं, न वृद्धिर्देया ।
तथाच व्यासः,—

“अणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दायाविति निश्चयः”—इति ।

तत्सुतौ पौत्रप्रपौत्रौ । वृहस्पतिः,—

“आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा”—इति ।

आद्यौ दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ, वितथे अहमेनं दर्शयिष्यामि असौ
साधुरित्येवं विधयोर्वाक्ययोः मिथ्यात्वे राज्ञा दाप्यौ । उत्तरौ दान-
र्णिद्रव्यार्पणप्रतिभुवौ विसंवादे दायादिना धने अणिकेन अप्रति-
दत्ते दाप्यौ । तयोरभावे तत्सुतौ दाप्यौ । प्रत्ययप्रतिभूवत्प्रमाण

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलमेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रतिभूरेव दाप्यो न तत्पुत्रः विवादप्रतिभूक्तसाधितं धनं दण्डश्च दाप्यः। तदभावे तत्पुत्रोऽपीत्याह व्यासः,—

“विप्रत्यये स्नेहदिव्ये दर्शने वाऽहते सति।

अणं दाप्याः प्रतिभुवः पुत्रन्तेषां न दापयेत् ॥

दानवादप्रतिभुवौ दाप्यौ तत्पुत्रकौ तथा”—इति।

यत्र दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ बन्धकं गृहीत्वा प्रातिभाष्यमङ्गीकुरुतः, तत्र विशेषमाह कात्यायनः,—

“गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनस्य स्थितो भवेत्।

विना पित्रां धनं तस्मादाप्यस्तस्य अणं सुतः”—इति।

अनेकप्रतिभूदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“बहवः सूर्यदि स्वाग्नेर्दधुः प्रतिभुवो धनम्।

एककायाश्रितेष्वेधु धनिकस्य यथा रुचिः”—इति।

“एकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवः, तदणं विभज्य स्वाग्नेन दधुः। एककायाश्रितेषु यं पुरुषं धनिकः प्रार्थयेत्, स एव कृत्स्नं दद्यात् नांशतः। एककायाधिष्ठितेषु यदि कस्यिदेशान्तरङ्गतः, तदा तत्पुत्रोऽपि दद्यात्। मृते तु पितरि पुत्रः पित्रंशमेव दद्यात्, न कृत्स्नम्। तथाच कात्यायनः,—

“एककायाप्रविष्टानां दाप्योयस्तत्र दृश्यते।

प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशन्तु मृते तु सः”—इति।

प्रातिभाष्यापलापे दण्डमाह पितामहः,—

“यो यस्त प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्या चैव तु वृष्कति।

* अत्र, यदि,—इति भवितुमुचितम्।

धनिकस्य धनं दाप्यो राज्ञा दण्डेन तत्समम् ॥

कुर्याच्च प्रतिभूर्वादं कार्यं चार्थेऽर्थिना सह।

सोपसर्गस्तदा दण्डो विवादात् द्विगुणं दमम्”—इति।

अत्र प्रतिक्रियाविधिः। तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिभूर्दापितो यत्र प्रकाशं धनिने धनम्।

द्विगुणं प्रतिदातव्यं अणिकैस्तस्य तद्भवेत्”—इति।

धनिकेन पीडितः सन् प्रतिभूस्तत्सुतोवा जनसमचं राज्ञा यद्वनं दापितस्तद्द्विगुणमणिकः प्रतिभुवे दद्यात्। यदाह नारदः,—

“यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः।

अणिकः स्वप्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत्”—इति।

कदा हि द्विगुणं दद्यादित्यपेक्षिते आह कात्यायनः,—

“प्रतिभाष्यं तु यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः।

त्रिपचात्परतः सोऽर्थं द्विगुणं लभ्यमर्हति”—इति।

द्विगुणं हिरण्यविषयम्। पश्चादौ तु विशेषो याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रससाष्टगुणस्तथा”—इति।

प्रातिभाष्ये निषेधानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा।

मिरुद्धो दण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न कश्चित् ॥

नैव रिक्तो न मित्रं वा न चैवात्यन्तवासिनः।

राजकार्यनियुक्तस्य ये च प्रव्रजिता नराः ॥

नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम्।

जीवन् वाऽपि पिता यस्य तथैवेष्ट्याप्रवर्त्तकः ॥

नाविज्ञातो गृहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति"—इति ।

सन्दिग्धोऽभिग्रस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि,—

“भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं अविभक्ते न तु स्मृतम्”—इति ।

भारद्वोऽपि,—

“साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम्”—इति ।

अस्तन्त्रेषु धनप्रयोगनिषेधमाह याज्ञवल्क्यः,—

“नस्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रयच्छेच्च कचिद्धनम् ।

दत्तञ्च लभते तत्तु तेभ्यो दत्तं तु यद्धनम्”—इति ।

अथर्णग्रहणधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रच्छन्नं साधयन्नर्थं स वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साधयमानो नृपं गच्छेत् दण्डो दाप्यश्च तद्धनम्”—इति ।

अस्यार्थः । अधमर्णेनाभ्युपगतं साक्ष्यादिभिर्भावितं वा धर्मादि-
स्मिन्पायैः साधयन् राजा न निवारणीयः । यदि तु पापात्तदा
दृश्यति,—

“धर्मापधिवलात्कारैर्गृहसम्बोधनेन” च”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, संरोधनेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

धर्मादीन् स्वयमेवाह,—

“सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्याऽनुगमेन च ।

प्रायेणाय ऋणी दाप्यो धर्म एवमुदाहृतः ॥

कदापि याचितं चार्थमानौय ऋणिकात् धनी ।

अन्वाहितं समाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥

यदा स्वगृहमानौय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।

ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ॥

दारपुत्रपशून् बध्वा कृत्वा दारोपरोधनम् ।

यत्रणं दाप्यतेऽर्थन्तु तदाचरितमुच्यते”—इति ।

मनुरपि धर्मादीनुपायान् दर्शयति,—

“धर्मेण व्यवहारेण क्लेनेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च”—इति ।

धर्मादयश्चोपायाः पुरुषापेक्षया प्रयोक्तव्याः । तदाह कात्या-

यनः,—

“राजा तु स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।

रिक्थिनं सुहृदं वाऽपि क्लेनेनैव प्रदापयेत् ॥

वर्णिकाः कर्षिकाः चैव शिष्टिपनस्याववीडुगुः ।

देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान् समीक्ष्य दापयेत्”—इति ।

दापने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतानुक्रमादाप्यो धनिनामधर्मणिकः ।

दत्ता तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्”—इति ।

समानजातीयेषु धनिषु युगपत्प्राप्तेषु गृहीतानुक्रमात् धनं

दाप्यः, भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । साधयितुमशक्तं धनिकं
प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञाऽधमर्णिकोदाप्यः साधिताद्दशकं शतम् ।

पञ्चकन्तु शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः”—इति ।

प्रतिपक्षस्थार्थस्य राजा दशमांशमधमर्णिकाद्दण्डरूपेण गृही-
यादुत्तमर्णादिशतितमं भागं वृत्त्यर्थं गृहीयादित्यर्थः । अधनिक-
क्षणादानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“हीनजातिं परिचीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिचीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्”—इति ।

ब्राह्मणग्रहणमुत्कृष्टजात्युपलक्षणार्थम् ।

“कर्मणाऽपि समं कार्यं धनिकं वाऽधमर्णिकः ।

समोऽपकृष्टजातिश्च दद्यात् श्रेयांस्तु तच्छनैः”—इति स्मरणात् ।

नारदोऽपि,—

“अथ शक्तिविहीनस्येदृणी कालविपर्ययात् ।

ग्रन्थपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम्”—इति ।

दुष्टाधमर्णिकं प्रत्याह मतुः,—

“क्षणिकः सधनोयस्तु दौरात्त्याज प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृहीत्वा द्विगुणो दमः”—इति ।

सन्दिग्धेऽर्थे क्षणग्रहणं कुर्वतोऽर्थहानिर्दण्डस्येत्याह वृहस्पतिः,—

“अनावेद्य तु राज्ञे यः सन्दिग्धार्थं प्रवर्त्तते ।

प्रसङ्गः स प्रवेशः स्यात्सर्वोऽप्यर्थो न सिध्यति”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

Pingala Chhandah Sūtra, (Sansk.) Fasc. II—III @ /6/ each	Rs. 0	12
Prithiraj Rāsau, (Sansk.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each	2	4
Ditto (English) Part II Fasc. I	0	12
Prākṛita Lakṣhanam, (Sansk.) Fasc. I	1	8
Parāśara Smṛiti (Sansk.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—4, Vol. III, Fasc. 1—2 @ 6 each	5	4
Parāśara, Institutes of (English)	0	12
Śrauta Sūtra of Apastamba, (Sansk.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Ditto Aśvalāyana, (Sansk.) Fasc. I—XI @ 6 each	4	2
Ditto Lātyāyana (Sansk.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Sāukhāyana (Sansk.) Vol. I, Fasc. 1—7, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each	3	6
Sāma Veda Saṃhitā, (Sansk.) Vols. I, Fasc. 3—10; II, 1—6, III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—3, @ 6 each Fasc.	12	6
Saṃkhyā Sūtra Vṛtti (Sansk.) Fasc. I—IV @ 6 each	1	8
Saṃkhyā Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ 6 each	1	8
Sāukhyā Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sansk.) Fasc. II	0	6
Sāṅkara Vijaya, (Sansk.) Fasc. II and III @ 6 each	0	12
Sāukhyā Pratyakṣa Bhāṣya, Fasc. III (English preface only)	0	3
S'ri Bhāṣyam, (Sansk.) Fasc. I—II	0	12
Saṃhita Saṃhitā (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	1	8
Taittiriya Aranya (Sansk.) Fasc. I—XI @ 6 each	4	2
Ditto Brāhmaṇa, (Sansk.) Fasc. I—XXIV @ 6 each	10	2
Ditto Saṃhitā, (Sansk.) Fasc. IX—XXXV @ 6 each	1	2
Ditto Prātisākhya, (Sansk.) Fasc. I—III @ 6 each	0	12
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sansk.) Fasc. II and III @ 6 each	7	1
Tāndyā Brāhmaṇa, (Sansk.) Fasc. I—XIX @ 6 each	5	1
Taittīya Chintamāni, Vol. I, Fasc. 1—9; Vol. II, 1—6, (Sansk.) @ 6 each	1	2
Tal'si Sūtra, (Sansk.) Fasc. I—III	3	6
Uttara Nāṣṭika, (Sansk.) Fasc. III, V—XII @ 6 each	1	8
Uvāṇagadāśo, (Sansk.) Fasc. I—VI @ 12 each	4	12
Vārāha Purāṇa, (Sansk.) Fasc. I—XIII @ /6/ each	1	14
Vaṣṭu Purāṇa, (Sansk.) Vol. I, Fasc. 1—VI, Vol. II, Fasc. 1—VII, @ 6 each Fasc.	1	14
Vishnu Smṛiti, (Sansk.) Fasc. I—II @ 6 each	0	12
Vivādhātūka, (Sansk.) Fasc. I—VII @ 6 each	2	1
Vishṇu Purāṇa, (Sansk.) Fasc. I—V @ 6 each	1	1
Yoga Sūtra of Patañjali, (Sansk. & English) Fasc. I—V @ 6 each	1	1

Tibetan Series.

Shen-Phyin Vol. I, Fasc. 1—5 Vol. II, Fasc. I @ 1 each	6	
Pag-Sau Chi S'ū, Fasc. I	1	0
Itoga brjo l dpag bsam khri S'ū (Tibetan & Sans.), Vol. I, Fasc. 1—3 @ 1 Vol. II, Fasc. 1	4	

Arabic and Persian Series

'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ 6 each	4	1
Ain-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1 each	22	1
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VIII)	12	4
Akbar-nāmah, with Index (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1 each	37	6
Arabic Bibliography by Dr. A. Sprenger	0	6
Persian-nāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ 6 each	7	2
Beaulieu's Oriental Biography and Dictionary pp. 201, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000	4	8
Farhang-i-Rashidi (Text), Fasc. I—XIV @ 1 each	14	0
Farhang-i-Tusi, or, Tusi's list of sayan, (Text) Fasc. I—IV @ 12 each	3	6
Ditto Azāli, (Text) Fasc. I—IV @ 1 each	1	0
Hafiz Asim, History of the Persian Manuscripts, (Text) Fasc. I	1	1
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 12 each	4	8
Ishān-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ 6 each	1	1
Ishān-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ 6 each	1	1
Ishān-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ 6 each	1	1
Madair-ul-Umra, Vol. I, Fasc. 1—3, Vol. II, 1—9 Vol. III, 1—6 @ 6/ each	9	0
Maghazi of Waqidi, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	1
Muntashih-ul-Tawarikh, (Text) Fasc. I—XV @ 6/ each	5	11

(Turn over.)

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—IV @ /6/ each	Rs. 1	8
Agni Purāṇa, (Sansk.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	4	11
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sansk.) Fasc. I—V @ 6 each	1	14
Aniruddha's Commentary (English) Fasc. I	0	12
Anu Bhāṣyam, Fasc. I	0	6
Aniruddha's Commentary (English) Fasc. I	0	12
Atcharya of Sandhya, (English) Fasc. I	0	6
Arthasāstra of Kautilya, (Sansk.) Fasc. VII—XIII @ 6 each	2	4
Ashtasāhasrikā Prajāpāramitā, Fasc. 1—VI @ /6/ each	2	4
Āśvamedhika, Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Avadāna Kalpalatā by Kshemendra (Sansk. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1 @ 1/ Vol. II, Fasc. 1	4	0
Bhāmata, (Sansk.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	6
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	0	12
Bṛhadāraṇyaka, (Sansk.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Bṛhadāraṇyaka Parāṇam, Fasc. 1—II @ /6/ each	0	12
Bṛhad Aranyaka Upanishad, (Sansk.) Fasc. VI, VII & IX @ 6 each	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ 6 each	0	12
Bṛhat Svalatā, (Sansk.) Fasc. II—III, V—VII @ 6 each	1	14
Chaitanya-Chandronya Nataka, (Sansk.) Fasc. II—III @ 6 each	0	12
Chaturvarga Chintamani, (Sansk.) Vols. I, Fasc. 1—11, II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II Fasc. 1—7 @ /6/ each	22	14
Chinmūlgya Upanishad (English) Fasc. II	0	6
Draṇyā Fasc. II and III @ /6/	0	12
Gobhilya Gṛhya Sūtra, (Sansk.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Hindu Astronomy (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Kāla Mādhyama, (Sansk.) Fasc. I—IV @ /6/	1	8
Katantra (Sansk.) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Katha Sarit Sagara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8
Kauslataki Brahman Upanishads, Fasc. II	0	6
Kurma Purāṇa, (Sansk.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Lalita-Vistara (Sansk.) Fasc. II—VI @ 6	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2	1
Madana Pārijāta, (Sansk.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	0
Manuikā Saṅgraha, (Sansk.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Markandeya Purāṇa, (Sansk.) Fasc. IV—VII @ 6 each	1	8
Markandeya Purāṇa (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	1	8
Mimamsa Darśana, (Sansk.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	6	12
Nārada Pancharātra, (Sansk.) Fasc. IV	0	6
Nārada Smṛiti, (Sansk.) Fasc. 1—III @ /6/	1	2
Nayavārtikam, (Sansk.) Fasc. I	0	6
Nirukta, (Sansk.) Vol. I, Fasc. 4—6; Vol. II, Fasc. 1—7; Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. 1—7 @ /6/ each Fasc.	8	4
Nītisara, or The Elements of Polity, By Kāmaṇḍaki, (Sansk.) Fasc. II—V @ /6/ each	1	8
Nyāyabindutika (Sansk.)	0	10
Nyaya Karmāyāni Prakaraṇam (Sansk.) Vol. I, Fasc. 1—6 Vol. II, Fasc. 1—2 @ /6/ each	3	0
Parāśara Parvan (Sansk.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8

(Continued on third page of Cover.)

Muntakhab-ul-Tawarikh (English) Vol. II. Fasc. I—V @ /12/ each	Rs.	3	12
Muntakhab ul-Tawarikh (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	..	7	4
Muntakhab-ul-Tawarikh (Text) Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2	2
Nakhat-ul-Fikr (Text) Fasc. I	..	0	6
Nizam-ul-Khidmat-i-Iskandari (Text) Fasc. I and II @ /12/ each	..	1	8
Riyazu-s-Salatin (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Ruyat-i-Iqan, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each	..	7	0
Tabaqat-i-Nasiri (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	13
Tabaqat-i-Nasiri (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	10	8
Tarikh-i-Firuz Shahr (Zinn-ul-din Barni) (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each	..	2	10
Tarikh-i-Bahar (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	3	6
Tarikh-i-Firozshahi, of Shams-i-Shah Atif (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Wasit-e-Ramin (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Zafar-namah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II. Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	6	6
Tuzak-i-Jahangiri (English) Fasc. I	..	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII. IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each	Rs.	80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No	..		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.	..		
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.	..		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883	..	3	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	..	1	8
Theophilus's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	..	1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	..	3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	..	3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	..	3	0
5. Anis-ul-Musharrabin	..	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	..	2	0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	..	3	8
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	..	2	0
9. Han Koong Tsaw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	..	1	8
10. Iqbalat-us-Sufiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	..	1	6
11. Inayah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	..	82	0
12. Jawami-ul-'Ilm ir-riyazi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	..	2	0
13. Khizmat-ul-'Ilm	..	4	0
14. Mahabharata, Vols. III and IV, @ 20/ each	..	40	0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured plates, 4to. @ 6/ each	..	18	0
16. Purana Sangraha, 1. (Markandeya Purana), Sanskrit	..	1	0
17. Sharf-e-ool-Islam	..	4	0
18. Tibetan Dictionary by Osoma de Kōrōs	..	10	0
19. Ditto Grammar	..	8	0
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	..	2	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIV @ 1/ each .. 24 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. B. L. Mitra .. 6 0

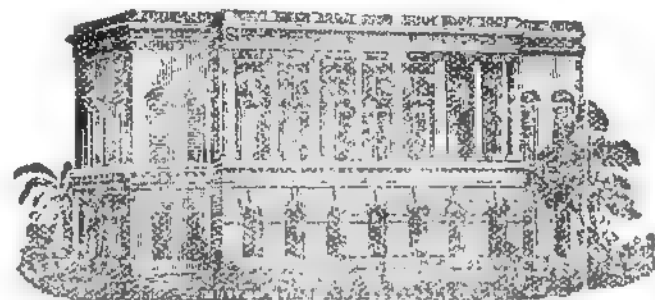
N. B. All Cheques Money Orders &c. must be made payable to the "Treasure Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 792.

पराशर-स्मृतिः ।

PARĀS'ARA SMṚITI

BY

MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA
TARKALANKARA,
VOL III.
VYAVAHARA-KANDA
FASCICULUS III.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57 PARK STREET.

1891.

पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थान् ह्रियेत तत्समं प्राप्नुयात् दमम्"—इति ।

यस्त्वधमर्णस्त्वत्तमर्णसकाशात् व्यवहारार्थं धनं गृहीतवान्, स तस्यैव धनं दद्यात्, नान्येषाम् । तदाह कात्यायनः,—

“यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्रव्यमृणिकेणैव दातव्यं तस्य नान्यथा”—इति ।

निर्धनाधमर्णविषये ऋणप्रतिदानप्रकारमाह भारद्वाजः,—

“ऋणिकस्य धनाभावे देयोऽन्योऽर्थस्तु तत्तन्मात् ।

धान्यं हिरण्यं सौहं वा गोमहिष्यादिकं तथा ॥

वस्त्रं भूदांसवर्गश्च वाहनादि यथाक्रमम् ।

धनिकस्य तु विक्रीय प्रदेयमनुपूर्वशः ॥

चेवाभावे तथाऽऽरामस्तस्याभावे हयक्रयः ।

द्विजातीनां गृहाभावे कालहारो विधीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।

स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत्”—इति ।

अथमर्थः । प्रतिदानकाले धनासम्पत्तिवशात्सृष्टिकमूलदाना-
शक्तोऽधमर्णः ऋणस्य चिरन्तनत्वं परिहरतो धनिकस्य समानार्थ-
क्रियां लेखादिरूपां पुनः कर्तुमिच्छेत्, स निष्पन्नां वृद्धिं दत्त्वा
करणं परिवर्त्तयेत्; पुनर्लेखादिक्रियां वर्त्तमानवत्सरादिचिह्नितां
कुर्यादिति । यः पूर्वनिर्जितवृद्धिं दातुमसमर्थः, स तु तां मूलत्वे-
नारोपयेत् । तदाह सएव,—

“अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।

थावती सम्भवेद्विद्धिः तावती हातुमर्हति”—इति ।

हिरण्यमदर्शयित्वा निर्जितां वृद्धिमदत्वा तत्रैव लेख्ये परि-
वर्त्तयेत् । यस्तु अणप्रतिदानकाले सवृद्धिकं मूलं दातुं न शक्नोति,
तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्तवर्णिको धनम्”—इति ।

लेख्यासन्निधाने विष्णुः । “असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्त-
मर्णस्य लिखितं दद्यात्”—इति । नारदोऽपि,—

“गृहीतोपगतं दद्यादृणिकात् वृद्धिमाप्नुयात् ।

यदि वा नो परिलिखेदृणिना चोदितोऽपि सन् ॥

धनिकस्यैव वर्द्धेत तत्रैव अणिकस्य च”—इति ।

यस्तु अणपाकरणं न करोति, तस्य प्रत्यवायः पुराणोऽपि
दर्शितः,—

“तपस्वी चाग्निहोत्री च अणवान् म्रियते* यदि ।

तपस्यैवाग्निहोत्रं सर्वं तद्धनिने भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः ।

स तस्य दासोभूत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे”—इति ।

उद्धारादिकं दातुर्ह्येयतया स्थितम् । नारदोऽपि,—

“याच्यमानं न दद्यात्तु अणमाधिप्रतिग्रहम् ।

तद्व्यं वर्द्धयेन्नावत् यावत्कोटिग्रतं भवेत् ॥

* अणं नोभ्रियते,— इति शा० ।

ततः कोटिग्रते पूर्णं दाननष्टेन* कर्मणा ।

अथः खरोवृषोदासो भवेज्जन्मनि जन्मनि”—इति ।

प्रतिदातुः कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दत्तवर्णं पाटयेन्नेष्ट्यं शुद्धे चान्यत्तु कारयेत् ।

साक्षिणं ख्यापयेद्यदा दातव्यं वा ससाक्षिकम्”—इति ।

ससाक्षिकमृणं पूर्वसाक्षिममचमेव दातव्यम् । पूर्वसाक्षिणामसम्भवे
साक्ष्यन्तरसमचमेव दातव्यमिति । नारदोऽपि,—

“लेख्यं दत्त्वा अणी शुद्धोत्तदभावे सुतैरिति” ।

† अल्पकालमदीर्घकालमृणं याच्यमानसमन्तरमेव देयम् ।

सावधित्वेन कृतं तु पूर्णं त्वधौ सान्त्तलाभं संश्रवे । धनिकर्णिकयो-
रेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवमिति । अणप्रतिदातृनाह वृहस्पतिः,—

“याच्यमानाय दातव्यमल्पकालमृणं कृतम् ।

पूर्णेऽवधौ सान्त्तलाभमभावे च पितुः कचित्”—इति ॥

अनन्तरं अणग्रहणं तस्य पितुरभावे पित्रकृतमृणं सुतैरवश्यं
दातव्यम् । अवश्यं दातव्यमित्यत्र हेतुमाह नारदः,—

* वाञ्छो नष्टेन,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, “अल्पकालमृणं देयं याचितं समन्-
तरम् । पूर्णेऽवधौ सावधौ तु सान्त्तलाभं विनिर्दिशेत् । धनिकर्णिक-
योरेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवम्”—इति । अल्पकालमदीर्घ-
कालमृणं याच्यमानसमन्तरमेव देयम् । सावधित्वेन कृतन्तु पूर्णं
अवधौ सान्त्तलाभं देयम् । इति पाठोभविष्यति, अन्यथा कोऽ-
प्येवं विधः पाठः स्यात्,—इति प्रतिभाति । परं सर्वत्र दर्शनादर्श-
नाग्रह्य पाठोमूलो रक्षितः । एवं परम् ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

“इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

उत्तममृणं, “जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्घृणवान् जायते”—

इति श्रुतिप्रतिपादितमृणम् । अधममृणं परहस्तात् कुम्भीदविधिना

गृहीतम् । कात्यायनोऽपि,—

उत्तममृणं, “जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्घृणवान् जायते”—

इति श्रुतिप्रतिपादितमृणम् । अधममृणं परहस्तात् कुम्भीदविधिना गृहीतम् । कात्यायनोऽपि,—

“मृणान् सूनुभिर्जातिः दानेनैवाधमादृणात् ।

विमोक्षस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान्”—इति ।

जातेनेत्यभिधानात् जातमात्रस्य घृणमोक्षनेऽधिकारः, किन्तु प्राप्तव्यवहारस्येत्याह सएव,—

“नाप्राप्तव्यवहारस्तु पितर्युपरते कश्चित् ।

काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथा”—इति ।

कश्चिद्विद्यमानेऽपि पितरि सुतेर्देयमित्याह सएव,—

“विद्यमानेऽपि रोगार्त्तं स्वदेशात्प्रोषिते तथा ।

विंशत्संवत्सराद्देयमृणं पितृकृतं सुतैः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“साक्षिभ्योऽपि पितुः पुत्रैः घृणं देयं विभावितम् ।

जात्यन्वपतितोऽन्तस्त्रयश्चिन्नादिरोगिणः”—इति ।

घृणदाने अधिकारिणं पुत्रं दर्शयति कात्यायनः,—

“घृणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्यान्निरुपद्रवम् ।

द्रविणार्हस्य धूर्यस्य नान्यथा दापयेत्सुतम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पितर्युपरते पुत्रा घृणं दद्यादर्थयाऽग्रतः ।

विभक्तो वाऽविभक्तो वा यो वा तामुद्वेष्टुरम्”—इति ।

विभागोत्तरकालं पित्रा यदृणं कृतं, तत्केन देयमित्यपेक्षिते आह कात्यायनः,—

“पितृणां विद्यमानेऽपि न च पुत्रो धनं हरेत् ।

देयं तद्धनिके द्रव्यं मृते गृहंस्तु दाप्यते”—इति ।

पित्रादिकृतार्णसमवाये दानक्रममाह वृहस्पतिः,—

“पित्रमादावृणं देयं पश्चादात्मीयमेव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा”—इति ।

पैतामहमृणं सममेव देयम् । तथाच सएव,—

“घृणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं च याचितम् ।

पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य च”—इति ।

तत्सुतस्यागृहीतधनस्य प्रपौत्रस्य । एतदेव अभिप्रेत्य नारदः,—

“घृणादव्याहतं प्राप्तं पुत्रैर्यत्रार्णमुद्धृतम् ।

दद्युः पैतामहं पौत्रास्तत्तुर्थाश्विर्वर्त्तते”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“पित्रभावेऽपि दातव्यमृणं पौत्रेण यत्नतः ।

चतुर्थेन न दातव्यं तस्मात्तद्विनिवर्त्तते”—इति ।

देयमृणमनेन देयमित्यस्मिन्काले देयमित्येतन्नित्यं याज्ञवल्क्य आह,—

“पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिज्ञुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ज्ञेयं देयं निऋवे साक्षिभावितम्”—इति ।

अदेयमृणमाह बृहस्पतिः,—

“सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभावं दण्डशुक्लं श्रेष्ठं यत्तन्न दापयेत्”—इति ।

सुरापानार्थं यत्कृतं तत्सौरम् । द्यूतपराजयनिमित्तकं आक्षि-
कम् । वृथादानं धूर्त्तादिभ्यो यत्तु दत्तम् । कामक्रोधप्रतिश्रुतयोः
स्वरूपं कात्यायनेन दर्शितम्,—

“लिखितं मुक्तकं वाऽपि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्त्रियै दत्तं विद्यात्कामकृतं नृणाम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्व्यं विनाशश्च ।

उक्तं तुष्टिकरं तत्तु विद्यात्क्रोधकृतं तु तत्”—इति ।

मुक्तकं लेखनरहितम् । प्रातिभावं दर्शनप्रातिभाव्यागतम् । तथाच
मनुः,—

“प्रातिभावं वृथादानमाक्षिकं सौरिकञ्च तत् ।

दण्डशुक्लावशिष्टञ्च न पुत्रो दातुमर्हति”—इति ।

दर्शनप्रातिभावे तु नैव विधिः स्यात् ।

“दण्डो वा दण्डश्रेष्ठं वा शुक्लं तच्छ्रेष्ठमेव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्” ।

कुटुम्बार्थं पितृव्यादिना कृतमृणं गृही दद्यादित्याह बृहस्पतिः,—

“पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः ।

यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्गृही दातुमर्हति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रेष्यकृत्यकरैश्च यत् ।

कुटुम्बहेतोस्तुक्षिप्तं दातव्यं तत्कुटुम्बिना”—इति ।

शिष्योऽत्र विद्यार्थी । शिष्यशालार्थी अन्तेवासी । उत्क्षिप्तम-
सन्निधानादिना स्वानुज्ञां विनाऽपि कृतमृणम् । कात्यायनोऽपि,—

“प्रोषितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

दासस्त्रीभ्रातृशिष्यैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा पिता”—इति ।

भृगुरपि,—

“चण्डं पुत्रकृतं पित्रा शोध्यं यदनुमोदितम् ।

सुतस्त्रेहेन वा दद्यान्नान्वत्तदातुमर्हति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पितुरेव नियोगादा कुटुम्बभरणाय च”—इति ।

कुटुम्बव्यतिरिक्तविषये याज्ञवल्क्यः,—

“न योषित्यतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्याद्दण्डं कुटुम्बार्थी न पतिः स्त्रीकृतं तथा”—इति ।

न पुत्रेण कृतं पितेत्यस्य कचिदपवादमाह बृहस्पतिः,—

“कृतं वा यद्दण्डं कृच्छ्रं दद्यात्पुत्रेण तत्पिता”—इति ।

अत्र पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षणार्थम् । पितृग्रहणञ्च प्रभोरुप-
लक्षणार्थम् । तथाच कात्यायनः,—

“कुटुम्बार्थमशक्ते तु गृहीतं व्याधिनाऽथवा ।

उपस्रवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतन्तु तत् ॥

कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्येषु यत्कृतम् ।

* इत्यमेवं पाठः सर्वत्र । मम तु, दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः”—इति ।

न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“नोपग्रीष्णिकग्रीष्णलूवरजकव्याधयोषिताम् ।

अणं दद्यात्पतिस्त्रियां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया”—इति ।

योषित्यस्या कृतमृणं न दद्यादित्यस्यापवादमाह नारदः,—

“दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा सुमूर्षुणा ।

या वा तद्वक्ष्यमादद्याद् यतो अक्षयमृणं ततः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रतिपक्षं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति”—इति ।

अप्रतिपक्षमपि तद्वक्ष्यग्रहणे स्त्रिया देयमित्याह कात्यायनः,—

“अणे कृते कुटुम्बार्थं भर्तुः कामेन या भवेत् ।

दद्युः तद्वक्ष्यनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि”—इति ।

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं कृतमृणं कुटुम्बी दद्यात् । तस्मिन् प्रोषिते तद्वक्ष्यनः सर्वे दद्युः । नारदोऽपि,—

“पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।

मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वम्वक्ष्यनः”—इति ।

अनेककणदाहसमवाये याज्ञवल्क्यः,—

“रिक्थयाही अणं दाप्यो योषिद्व्याहस्यैव च ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः”—इति ।

यो यदीयं द्रव्यं अक्षयरूपेण गृह्णाति, स तत्कृतमृणं दाप्यः ।

तदभावे तु रागादिवशाद्यो यदीयां भार्यां गृह्णाति, स तत्कृतमृणं

दाप्यः । तदभावे अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्र अणं दाप्यः । पुत्रहीनस्य अक्षयिनः अणं दाप्याः । एतेषां समवाये पाठक्रमादेव दाप्यः ।

नन्वेतेषां समवाये एकदाऽनुपपन्नः । पुत्रे सत्यन्यस्य अक्षय्याहिला-
सम्भवात् । न च पुत्रे सत्यपि पितृभ्रात्रोः अक्षय्यहारित्वमिति वाच्यम् ।

“न भ्रातरो न पितरः पुत्रे तद्वक्ष्यहारिणः ।

यतो अक्षय्यहरा एते पुत्रहीनस्य अक्षयिनः”—इति

पुत्रे सति अक्षय्याहिलस्यास्यतत्वात् । योषिद्व्याहिलमपि न सम्भवति,

“न दितौयस्य साध्वीनां कश्चिद्भर्तोपदिश्यते”—इति ।

तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः,—इत्येतदप्यनर्थकम् । अ-
क्षय्याही अणं दाप्यः,—इत्यनेनैकार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य अक्षयिनः,—
इत्येतदपि । पुत्रस्य अक्षय्याहिलेणैव अणपाकरणाधिकारस्य अक्षय-
याही अणं दाप्य इत्युक्तत्वात्,—इति ।

तदेतदसङ्गतम् । सत्स्यपि स्त्रीवादिषु पुत्रेऽनन्याश्रयवर्तिषु वा
सर्वपुत्रेषु पितृव्यादीनां अक्षय्याहिलसम्भवात् । स्त्रीवादीनां
अक्षय्याहिलाभावं अनुराह,—

“अनग्रीष्णौ स्त्रीवपतिनौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।

सम्भ्रान्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः”—इति ।

सर्वपुत्रस्यानन्याश्रयस्य अक्षय्यायोग्यतां गौतम आह । “तथा
सर्वपुत्रोऽनन्याश्रयस्तो न लभेतैकेषाम्”—इति । अतः पुत्रे सत्यपि
अक्षय्याही अन्यः सम्भवति । योषित्पाही शास्त्रनिषिद्धोऽप्यतिक्रा-
न्तनिषेधः सम्भवत्येव । तदाह नारदः,—

“परपूर्वाः स्त्रियस्त्रियाः सप्त प्रोक्तायथाक्रमम् ।

पुनर्भूस्त्रिविधास्त्रासां स्त्रैरिणी च चतुर्विधा ॥

कन्यैवास्तयोनिर्था पाणिग्रहणदूषिता ।

पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्कषा ॥

देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्था प्रदीयते ।

उत्पन्नसाहसाऽन्यसौ सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥

असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्था प्रदीयते ।

सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥

स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।

कामात्ममाश्रयेदन्तं प्रथमा स्त्रैरिणी तु सा ॥

कौमारं पतिमुत्सृज्य तन्तं पुरुषमाश्रिता ।

पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता ।

मृते भर्तारि तु प्राप्तान् देवरादीन्प्राप्य सा ।

उपगच्छेत्परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥

प्राप्तादेशा धनक्रीता सुत्पिपासाऽऽतुरा च सा ।

तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥

अग्निमा स्त्रैरिणीणां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।

ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यसौ उपाधितः”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“या तु सम्बन्धनैव स्त्री सापत्या वाऽन्यमाश्रयेत् ।

योऽस्यादद्याद्दणं भर्तुर्दत्तुमेदा तथैव ताम्”—इति ।

तदाश्रितभ्रात्रादिविषयम् । अतएव कात्यायनः,—

“बालपुत्राऽधिकार्या वा भ्रातरं* याऽन्यमाश्रिता ।

आश्रितस्तद्वृणं दद्याद्बालपुत्राविधिः स्मृतः”—इति ।

यदपि नारदेनोक्तम्,—

“अधनस्य द्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।

ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम्”—इति ।

तत्, धनभागिनोः पुत्रयोषिद्वाहयोरभावे यः कोऽपि तदुप-
भोक्ता स ऋणं दद्यादित्येवं प्रतिपादनार्थम् । यद्वा, पुत्रहीनस्य
ऋक्थिन इत्यनेन पुत्राभावे योषिद्वाही दाप्य इत्युच्यते । ऋक्थ-
शब्देन सैव चास्य धनं स्मृतमिति योषितो विवक्षितत्वात् । अयमभि-
प्रायः । स्त्रैरिणीनामन्तिमायाः पुनर्भुवां प्रथमायाश्च स्त्रप्रधनायाः
सापत्यास्त्रियाश्च याहिणः अभावे पुत्रोदाप्यः, पुत्राभावे धनं निरपत्या-
योषिद्वाही दाप्य इति । अतएव नारदः,—

“धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रो धनस्त्रीधनिनोः स्त्रीहारौ धनिपुत्रयोः”—इति ।

धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये धनहारौ ऋणं दद्यात् । धन-
हारिणः स्त्रीहारिणस्याभावे पुत्रएव दद्यात् । धनपुत्रहीनस्य ऋक्थि-
नइत्यनेन पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य यो ऋक्थी, तस्य धनस्त्रीहारि-
पुत्रऋणं दाप्य इत्युच्यते । तथाच नारदः,—

“ब्राह्मणस्य तु यद्देयं बान्धवस्य न चास्ति चेत् ।

निर्वपेत् तत्सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥

वदा तु न सकुलाः सुर्न च सम्भिवान्धवाः ।
तदा दद्याद्विभक्तं तेन्यस्तस्य निचिपेत्—इति ॥
इति कणादानप्रकरणम् ।

अथ निक्षेपाख्यस्य द्वितीयपदस्य विधिरुच्यते ।

तत्र निक्षेपस्वरूपं नारद आह,—

“सं द्रव्यं यत्र विस्मभाविचिपत्यविश्रुतः ।

निक्षेपो नाम तत्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”—इति ।

उपनिधिन्यासौ निक्षेपविशेषौ । तयोः स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“अनास्थातं व्यवहितमसङ्घातमदर्शितम् ।

सुद्राक्षितञ्च यद्वत्तन्तदौपनिधिकं स्मृतम् ।

राजपौरादिकभयाद् दायादानाञ्च वञ्चनात् ।

स्वायतेऽन्यस्य यद्रूपं न्यासः स परिकीर्तितः”—इति ।

रूपसङ्गाविशेषमकथयित्वा समयमन्यहो रक्षणार्थं यत् स्वायते,
तद्रूपमौपनिधिकम् । निक्षेपविधिमाह मनुः,—

“कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापते धनिन्यास्ये निक्षेपं निचिपेद्बुधः”—इति ।

बृहस्पतिः,—

“स्नानं गृहं स्वस्वमेव तदर्थं विविधान् गुणान्* ।

सत्यं गौत्रं बन्धुजनं परीक्ष्य स्नापयेन्निधिम्”—इति ।

तस्य निक्षेपस्य पुनर्द्विविध्यमाह नारदः,—

* स्नानं गृहं स्वस्वमेव तदर्थं विविधान् गुणान्,—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

“स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।

प्रतिदानं तथैवास्त्य प्रत्ययः स्याद् विपर्यये”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“ससाक्षिकं रहोदत्तं द्विविधं तदुदाहृतम् ।

पुत्रवत् परिपाक्यं तद्विनश्यत्यनवेक्षया ॥

स्थापितं येन विधिना येन यच्च विभावितम्* ।

तथैव तच्च दातव्यमदेयं प्रत्यनन्तरे”—इति ।

स्थापकेतरस्य यस्य स्थापितद्रव्ये स्वाभ्यमस्ति, स इह प्रत्यनन्तर-
इत्युच्यते । मनुरपि,—

“यो यथा निचिपेद्भस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।

स तथैव गृहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः”—इति ।

दायो दानं स्थापनमिति यावत् । ग्रहो ग्रहणम् । पासयितुः
फलमाह बृहस्पतिः,—

“ददतो यद्भवेत्पुण्यं हेमरूप्याम्बरादिकम् ।

तत् स्नात् पासयतो न्यासं तथैव शरणागतम्”—इति ।

भयकस्य च दोषस्तेनैव दर्शितः,—

“भर्तृद्रोहे यथा नार्याः पुंसः पुत्रसुहृदधे ।

दोषोभवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम्”—इति ।

देवाद्युपचाते तु न दोष इत्याह बृहस्पतिः,—

“राजदेवोपचातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् ।

गृहीतद्रव्यसहितं तत्र दोषो न विद्यते”—इति ।

* यथाविधि,—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

गृहीतुरिति शेषः । राजशब्देनासमाधेयनिमित्तमुपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,—

“अराजदैविकेनापि निश्चितं यच्च नाग्रितम् ।

गृहीतुः सह भाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते”—इति ।

नारदः,—

“गृहीतुः सह चोऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।

दैवराजकृते तद्वन्न चेत् तस्मिन्नाकारितम्”—इति ।

दैवग्रहणं तत्करोपलक्षणार्थम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“न दाप्योऽपहतं तत्तु राजदैविकतत्करैः”—इति ।

मतुरपि,—

“सौरैर्हतं जलेनोद्धमग्निना दग्धमेव च ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किञ्चन”—इति ।

यदि तस्माद्भूनात् लोकमपि स गृह्णाति, तदा दद्यादित्यर्थः ।

तथाच सएव,—

“समुद्रे नाप्नुयात् किञ्चित् यदि तस्मात्स संहरेत्”—इति ।

कश्चित् केनचित् हेतुना नष्टमपि गृहीता मूलदारेण न दाप्य-

इत्याह कात्यायनः,—

“ज्ञात्वा द्रव्यविधोगन्तु दाता यच्च विनिश्चिपेत् ।

सर्वापायविनाशेऽपि गृहीता नैव दाप्यते”—इति ।

उपेक्षादिना नाग्रे तु दृश्यतिराह,—

“भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीत्वा यदि नाग्रेयेत् ।

न दद्याद्याप्यमानो वा दाप्यसं सोदयं भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितञ्चैव येन दाप्यः सएव तत्”—इति ।

अत्र विशेषमाह व्यासः,—

“भक्षिते सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षिते ।

किञ्चिद्रूपं प्रदाप्यः स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितम्”—इति ।

याचनानन्तरं अदत्तस्य पश्चाद्दैवराजोपघाते स्थापकाय मूलमात्रं देयम् । तथाच व्यासः,—

“याचनानन्तरं नाग्रे दैवराजकृतेऽपि सः ।

गृहीता प्रतिदाप्यः स्यात्”—इति ।

मूलमात्रमिति शेषः । प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापराधेन वृद्धिदाना-
योगात् । याचनानन्तरमदाने दण्डमाह नारदः,—

“दाप्यमानस्तु यो दातुर्निक्षेपं न प्रयच्छति ।

दण्डः स राज्ञा भवति नष्टे दाप्यस्य तत्समम्”—इति ।

यः पुनः स्थापकाननुज्ञया निक्षेपं प्रमुञ्चे, तस्य दण्डमाह सएव,—

“यथार्थं साधयेत्तेन निक्षेपेनाननुज्ञया ।

तथापि स भवेद्दण्डस्तस्य सोदयमावहेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आजीवन् स्नेह्या दण्डो दाप्यस्तस्मापि सोदयम्”—इति ।

दृश्यतिरपि,—

“न्यासद्रव्येण यः कश्चित् साधयेदात्मनः सुखम्* ।

* साधयेत् कार्यमात्मनः,—इति का० ।

दण्डः स राज्ञा भवति दाप्यस्तथापि सोदयम्"—इति ।

अथ दण्डोऽपि समएव याच्यः । तदाह मनुः,—

“निचेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेद्भुजम् ।

तथोपनिधिहर्तारं विशेषेणैव पार्थिवः”—इति ।

दृष्टव्यतिरपि,—

“मृहीतं निज्जुते यच साक्षिभिः श्रपयेन् वा ।

विभाव्य दापयेद्वाप्तं तत्समं विनयं नृपः”—इति ।

स्वापकस्यानृतवादित्वे दण्डमाह मनुः,—

“निचेपो ह्यनिवेद्यो यः धनवान् कुलसन्निधौ ।

तावानेव स विशेषो विबुद्धं दण्डमर्हति”—इति ।

असाक्षिनिचेपे साक्षिवचनविरुद्धं न दण्डः । असाक्षिके तु दृष्ट-
व्यतिराह,—

“रहो दप्ते निधौ यच विसंवादः प्रजायते ।

विभावकं तच दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम्”—इति ।

पक्षीदस्वापकयोरनृतवादित्वे दण्डमाह मनुः,—

“निचेपस्यापहर्तारं अनिचेपारमेव च ।

सर्वैरुपायैरन्विच्छेत् श्रपयेच्चैव वैदिकैः ॥

यो निचेपं नार्पयति यस्यानिष्ठिय याचते ।

तावुभौ चौरवच्छासौ प्रदायौ तत्समं दमम्”—इति ।

निक्षिप्तद्रव्यमकाले ददतो द्विगुणोदण्डः । तदाह कात्यायनः,—

“याच्यस्त्रपनिधिः काले काचहीनम् वर्जयेत् ।

काचहीनं दददण्डं द्विगुणं प्रदायते”—इति ।

यद्गयादुपनिधिरन्यस्य हस्ते न्यस्तः, तद्गयातीते काले स याच्यः ।

तद्गयातीतेऽपि काले स्वयमेव नार्पणीयः । “सहृद्याचनेऽर्पयेत्”—

इति दृष्टव्यतिस्मरणात् । तद्गये वर्त्तमाने स्वयमेव दीयमानं काच-
हीनम् । तद्गानमिष्टं नैवेति तद्गतोऽपि दण्डोयुक्तः । यस्तु बला-

वष्टम्भेन निचेपं न ददाति, तं राजा निगृह्य दापयेदित्याह मनुः,—

“येषां न दद्याद्यदि तु तद्विरणं यथाविधि ।

इत्थं निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिहितस्य च ।

कुर्याद्विनिर्णयं राजाऽप्रचिखत्यासधारिणम्”—इति ।

अप्रचिखन् अताडयन् । यदा तु स्वयमेव न दद्यात्, तदा प्रत्य-
नन्तरं प्रत्याह सएव,—

“अच्छलेनैव वाऽन्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं साधैव परिमाधयेत्”—इति ।

निचेपेऽभिहितं धर्मं याचितादिष्वतिदिशति नारदः,—

“एषएव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।

शिक्षिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च”—इति ।

याच्यवक्तव्योऽपि,—

“याचितान्वाहितन्यासनिचेपादिष्वर्थं विधिः”—इति ।

याचितमुखवादिषु परकीयमलङ्कारार्थम् । अन्वाहितं स्वस्मिन्

स्वितं परधनं धनिकान्तरस्य तथा कृतम् । न्यासनिचेपौ पूर्वमेवा-

भिहितौ । दृष्टव्यतिरपि,—

“अन्वाहिते याचितके शिक्षिन्यासे सवन्धने ।

एषकोदितो धर्मस्तथाच शरणागते"—इति ।

श्रित्पितृभ्यामनाम, अङ्गुलीयकरणाय स्वर्णकारादिहस्तसमर्पितः । अनेनायाचितस्य श्रित्पितृहस्तन्यस्तस्य देवराजोपघातेन विनाशे स्वर्णकारप्रभृतयस्तदा न दाया इत्युक्तं भवति । अत्रापवादमाह कात्यायनः,—

“यैश्च संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिश्चितैः ।

तदूर्द्ध्वं स्थापयन् श्रित्पि दापो देवहतेऽपि तम्”—इति ।

नैर्मन्त्रार्थं रजकादिन्यस्तवस्त्रादिविषयेऽप्याह सएव,—

“न्यासदोषादिनाशः स्थाष्मिन्स्त्रिंशदापयेत् ।

दापयेच्छिल्पिदोषात्तत् संस्कारार्थं यदर्पितम्”—इति ।

यच्च तन्त्रादिकं वस्त्रार्थं कुविन्दादौ न्यस्तं, खण्डपटादिदशायां नष्टं, परिपूर्णदशायां वा कुविन्दादिना दीयमानं स्वामिना न गृहीतं नष्टं, तत्राप्याह सएव,—

“स्वल्पेनापि च यत्कर्म नष्टं चेद्भूतकस्य तत् ।

पर्याप्तं दिक्षतस्तस्य विनश्येत्तदगृह्यतः”—इति ।

स्वल्पेन प्रान्तरचनादिना विकलं नष्टं चेत्, भूतकस्य श्रित्पिनो-
नष्टम् । पुनर्वर्तनग्रहणमन्त्रेणैव रचनादिक्रियां कुर्यादित्यर्थः । यदि स्वामी पुनस्तन्त्रादिकं नार्पयति, तदा पुनर्वागाद्यभावे वेतनं श्रित्पिने दत्तं दाता न लभते । पर्याप्तं परिपूर्णवस्त्रादिकं, आदिस्तो-
भूतकस्य यः स्वामी, तस्य दीयमानमगृह्यतस्तत्पर्याप्तं विनश्यति ।
याचितकविषयेऽपि विशेषस्तैवोक्तः,—

“यदि तत्कार्यमुद्दिष्टं कालं परिनिश्चयं वा ।

याचितोऽर्द्धकृते तस्मिन्नप्राप्तं न तु दाप्यते”—इति ।

यत्तु कार्यं दीर्घकालसाध्यं, तत्कार्यार्थं यदि याचितः, यदि वा संवत्सरपर्यन्तं दीयतामित्येवं कालं परिनिश्चयं याचेत, तच्च कार्यमध्ये परिनिश्चितकालमध्ये वा प्रतियाच्यमानो याचितकं न ददाति ; असौ न सोदयं दाप्यः । याचितकमात्रमेवासौ कृते कार्यं परिनिश्चितकालात्यये वा दद्यात् । यदि तदाऽपि न ददाति, तदा देवादितोविनाशे जाते मूल्यं देयमित्यर्थः । आह सएव,—

“अथ कार्यविपत्तिस्तु तथैव स्वामिनो भवेत् ।

अप्राप्ते चैव काले तु दाप्यन्वर्द्धकृतेऽपि तत्”—इति ।

इति निक्षेपप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयः ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपद्यत वा ।

विक्रीयेतासमर्चं* यत्तु ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“निक्षेपान्वाहितश्रासहृतयाचितवन्धकम् ।

उपांशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते”—इति ।

अस्वामिना कृतो व्यवहारो निवर्तते इत्याह कात्यायनः,—

“अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

* विक्रीयतेऽसमर्चं,— इति मन्त्रान्तरवृत्तः पाठः ।

नारदोऽपि,—

“अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रयएवच ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यशः”—इति ।

ततस्वामिविक्रये याज्ञवल्क्यः,—

“इतं प्रणष्टं द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु पणवति पणान्”—इति ।

यदा पुनः परहस्तादवाप्नुयात् धनस्वामी, तदा त्वाह सएव,—

“नष्टापहतमासाद्य हत्तारं याहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ वा गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्”—इति ।

नष्टमपहतं वा स्वकीयद्रव्यं अधिगन्तुरपहर्तुर्वा हस्ते दृष्ट्वा अधिगन्तारमपहर्तारं वा राजपुरुषादिभिर्प्राहयेत् पुरुषः; राजा-
द्यानयनार्थदेशकालातिक्रमश्चेद्भवति, तदा स्वयमेव गृहीत्वा राज्ञे
समर्पयेदित्यर्थः । यदा पुनर्विक्रयार्थमेव स्वकीयं द्रव्यं केतुर्हस्ते
पश्यति, तदाऽप्याह सएव,—

“स्वं लभेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमुख्ये बेलाहीने च तस्करः”—इति ।

स्वामी स्वसम्बन्धिद्रव्यमन्यविक्रीतं यदि पश्यति, तदा लभेत
गृहीत्वा । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । केतुः पुनरप्रका-
शिते गोपिते क्रये दोषो भवति । हीनाद्रह्यागमोपायहीनात् रह-
एकान्ते हीनमुख्ये अस्पतरेण द्रव्येणाधिकमुख्ये बेलाहीने राव्यादौ

* गृहीत्वा,—इति यस्यान्तरहतः पाठः ।

कृते क्रये च स चोरो भवति । तस्करवदण्ड्यो भवतीत्यर्थः । यथोक्तं
मनुना,—

“द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राक् राज्ञे विनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपविक्रये”—इति ।

येन केचा हीनमुख्येन क्रयात् प्रागेव राज्ञे निवेदितं, न तत्र
दोषः । उपविक्रयशब्दस्यार्थस्तेनैव दर्शितः,—

“अन्तर्गृहे वहिर्गामाग्निशायामसतो जनात् ।

हीनमुख्यञ्च यत्कीतं ज्ञेयोऽसावुपविक्रयः”—इति ।

असतोजनात् चण्डालादेरित्यर्थः । असद्ग्रहणं स्वाम्यननुज्ञाता-
द्युपलक्ष्यार्थम् । अतएव नारदः,—

“अस्वाम्यनुमताद्वासादसतश्च जनाद्रहः ।

हीनमुख्यमवेलायां क्रीणस्तदोषभागवत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्वनं ज्ञातृभिः स्वकम्”—इति ।

नाष्टिको नष्टधनः, तद्वनं नष्टधनं, ज्ञातृभिः साक्षादिभिः,
प्रकुर्वीत साधयेदित्यर्थः । आह याज्ञवल्क्यः,—

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धोदमस्तत्र राज्ञस्तेनाविभाविते”—इति ।

आगमस्तु स्वत्यन्तरेऽभिहितो द्रव्यः,—

“सम्भं दानक्रयप्राप्तं श्रौष्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजातस्य वञ्चिधस्तु धनागमः”—इति ।

स्वकीयधनस्य स्वकीयत्वानपगतिरपि दानाद्यभावेन साधनीये-

त्याह कात्यायनः,—

“अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा खं लभते धनम्”—इति ।

अथैतद्वक्तव्यं विक्रीतं न भवतीति प्रमाणाः प्रमाथ्य स्वकीयं धनं नाष्टिकः विक्रेतादेः सकाशात्लभते इत्यर्थः । पञ्चविषये* विशेष-
माह दृश्यतिः,—

“पूर्वस्वामी तु तद्व्यं यदाऽऽगत्य विभावयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनीयं केतुः शुद्धिकृतो भवेत्”—इति ।

मूलं विक्रेता । विक्रेतुर्दर्शनानन्तरं ध्यायः,—

“मूले समाहते केता नाभियोज्यः कथञ्चन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत्”—इति ।

यदा तु मूलभूतो दर्शितो विक्रेता न किञ्चिदुत्तरं ददाति,
तदात्वाह दृश्यतिः,—

“विक्रेता दर्शितो यत्र विहीनो व्यवहारतः ।

केद्वराशोर्मूलदण्डौ प्रदद्यात् स्वामिनो धनम्”—इति ।

यदा तु मूलभूतो विक्रेता देशान्तरगतः, तदा कात्यायन आह,—

“मूलानयनकाशश्च देवो योजनसङ्ख्या ।

प्रकाशं प्रकथं कुर्यात् साक्षिभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ॥

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ।

प्रसाधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किञ्चन”—इति ।

अयमर्थः । यस्तु केता काशविक्रमेणापि मूलं दर्शयितुं न

शक्नोति, क्रयप्रकाशनञ्च करोति, स नराधमः । तस्माच्च नाष्टिको धनं लभते इति । तदुक्तं मनुना,—

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितम् ।

अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम्”—इति ।

केतुः सकाशाद्भूतगणपमर्द्धमूलं दत्तैव । तथाच कात्यायनः,—

“वणिक्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

स्वामी दत्वाऽर्द्धमूल्यन्तु प्रगृहीयात्स्वकं धनम्”—इति ।

अविज्ञाताश्रयादविज्ञातस्थानकादित्यर्थः । क्रयप्रकाशनपक्षयोः*

सति सम्भवे मूलानयनपक्षेण ग्राह्यः । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

आहरेत् मूलमेवासौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत्”—इति ।

यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति, तदा दण्ड इत्याह
सएव,—

“अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाऽप्यविशोधयन् ।

यथाऽभियोगं धनिने धनं दाप्योदमञ्च सः”—इति ॥

नाष्टिकविप्रयोगमाह सएव,—

“यदि खं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरवद्दण्डमर्हति”—इति ।

* यत्र विषये,—इति का० । मम तु, अन्य विषये,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलानयनक्रयप्रकाशनपक्षयोः,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

यत्तु प्रकाशिते क्रये क्रेतुः स्वल्पप्रतिपादकं मरीचिवचनम्,—

“वणिक्स्त्रीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

दिवा गृहीतं यत् क्रेता स शुद्धो लभते धनम्”—इति ।

तदेवं नाष्टिकेन साधितद्रव्यविषयम्* । अन्यथा, अथ मूलमना-
हार्यम्,—इति प्रागुदाहृतमनुवचनविरोधप्रसङ्गात् । यदा क्रेता
साक्षादिभिः क्रयं न विभावयति, नाष्टिकोऽपि स्वकीयत्वं, तदा
निर्णयमाह दृष्टस्थितिः,—

“प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्यनाधिकत्वेन स्वयं कुर्यादिर्निर्णयम्”—इति ।

ननु मानुषप्रमाणाभावेऽपि दिव्यस्य विद्यमानत्वात्प्रमाणहीन-
वादएव न सम्भवति । उच्यते । अस्यस्वामिविक्रयविवादे दिव्या-
भावात् तथा ।

“प्रकाशं च क्रयं कुर्यात् साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ॥

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वन्मुभिः” ॥—इति

वचनेन साक्षीतरप्रमाणाभावोऽवगम्यते । तदेवाह कात्यायनः,—

“अद्वैतं द्वयोरपक्षतं तत्र साक्ष्यवधारतः ।

अविज्ञातक्रयोदोषस्तथा चाप्रतिपादनम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तदेवं नाष्टिकेनासाधितद्रव्यविषयम्,
—इति पाठः प्रतिभाति ।

† अस्मिन्स्वामिविक्रये दिव्याभावात् तथा,—इति ज्ञा० ।

एतद्द्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ।

अविज्ञातस्थानकृतक्रेतनाष्टिकयोर्द्वयोः”—इति ।

अस्वामिविक्रेतुरिव स्वाम्यदत्तमुपभुञ्जामस्य दण्डमाह नारदः,—

“उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधाऽपि वा”—इति ।

* अविज्ञातात् क्रयोऽविज्ञातक्रयः । अथवा परमार्थतोऽयं स्वामी-
त्यज्ञानात्क्रयोऽविज्ञातक्रयः* । मरीचिरपि,—

“अविज्ञातमिवेशत्वाद्यत्र मूर्ख्यां न विद्यते ।

हानिस्तत्र समा कस्याः क्रेतनाष्टिकयोर्द्वयोः ॥

अनर्पितन्तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ।

अनिर्दिष्टन्तु यद्वयं वासचेचगृहादिकम् ॥

स्वल्पेनैव भुञ्जानः चोरवदण्डमर्हति ।

अनङ्गाहं तथा धेनुं नावं दासं तथैव च ॥

अनिर्दिष्टं स भुञ्जानो दद्यात्पणचतुष्टयम् ।

दासौ गौका तथा धुर्यो बन्धकं नोपभुञ्जते ।

उपभोक्ता तु तद्वयं पक्षेनैव विशोधयेत् ॥

दिवसे दिपणं दासीं धेनुमष्टपणं तथा ।

ययोदशमनङ्गाहं मत्स्यं भूमिश्च षोडश ॥

गौकामश्वश्च धेनुश्च साङ्गुलं कार्मिकस्य च ।

वस्त्रात्कारेष यो भुङ्क्ते दाप्यष्टापणं दिने ॥

* अयं यन्त्रः, अस्वामिविक्रेतुरिवेत्यादिग्रन्थात् पूर्वं भवितुमुचितः ।

परमादर्शपुस्तकेषु दर्शनादत्रैव दक्षितः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उलूखले पणार्द्धं सुसलस्य पणद्वयम् ।
शूर्पस्य च पणार्द्धं देविधं सुनिरववीत्—इति ।
अस्त्रामिविक्रयाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“वणिक्प्रभृतयो यत्र क्रयं* सम्भूय कुर्वते ।
तत्सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम्”—इति ।

तत्राधिकारिणो दर्शयति दृष्टस्यतिः,—

“कुलीनदद्यानलसैः प्राज्ञैः नाणकवेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्यात्सह क्रियाम्”—इति ।

क्रियां कृषिवाणिज्यशिल्पिक्रतुसङ्गीतसैन्यात्मिकाम् । नाणक-
विज्ञानं वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते । आयव्ययज्ञानमात्रं कृषिक्रिया-
याम् । सङ्गीतादिशिल्पिक्रियायां प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । क्रतुक्रियायां
तु कुलीनत्वप्राज्ञत्वशुचित्वादि । सैन्यक्रियायां शूरत्वमात्रम् । दक्षता-
नलसत्वे तु सर्वत्रोपयुज्यते । अतएवादृष्टादि निषेधति सएव,—

“अग्निकालसदुर्बुद्धिमन्द्भाग्यनिराग्रधैः ।

वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्तव्याबुधैः क्रियाः”—इति ।

ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति, ते द्रव्यानुसारेण
लाभभाजः । तथाच दृष्टस्यतिः,—

“प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना ।

* क्रमः,—इति का० । क्रमः,—इति ग्रन्थान्तररूपतः पाठः समीचीनः ।

समन्यूनाधिकैरंगैर्लाभस्तेषां तथाविधः”—इति ।

लाभवदेव व्यादिरपि तथैवेत्याह सएव,—

“समन्यूनाधिकोवाऽंगो धेन चित्तस्तथैव सः ।

व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात्ततस्तेषां* तथाविधः”—इति ।

द्रव्यानुसारेण लाभ इत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ”—इति ।

संविदा समयेन पुरुषविशेषानुसारेण, कृतौ कल्पितौ लाभालाभौ
ज्ञेयौ, न तु द्रव्यानुसारेणेत्यर्थः । सम्भूयकारिणं कर्तव्यमाह व्यासः,—

“समचमसमचं वाऽवञ्चयन्तः परस्परम् ।

नानापणानुसारान्ते प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥

अगोपयन्तो भाण्डानि शुल्कं दद्युश्च तेऽध्वनि ।

अन्यथा दिगुणं दाप्यः शुल्कस्थानात् वह्निः स्थिताः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाण्डपिण्डव्यथोद्धारभारसाराद्यवेक्षणम्^(१) ।

कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कुर्यात् लाभस्तेषां,—इति पाठः प्रति-
भाति । कुर्यात् लाभं गृहीतं चैव हि,—इति ग्रन्थान्तररूपतः पाठः ।

(१) भाण्डं क्रयविक्रयसमूहः । पिण्डं माषेयम् । व्यथोवेतनम् । उद्धार-
स्तस्मात् देयद्रव्यात् प्रयोजनविशेषादाकर्षणम् । भारउद्धारः । सारं
प्रकाशं चन्दनादि । व्यथवेक्षणं रक्षणयोजनादि । इति विवादरत्ना-
करीया व्याख्या ।

सम्भूयकारिणां परस्परं विवादनिर्णयप्रकरमाह बृहस्पतिः,—

“परस्त्रीकाः साक्षिणश्च तएवोक्ताः परस्परम् ।

संनिग्धेऽर्थे वक्ष्यमाणां ते न चेद् द्वेषसंयुताः* ॥

यः कश्चिद्वक्षकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।

अपचैः स विप्रोक्तः स्यात् सर्ववादेऽप्ययं विधिः”—इति ।

देवराजकृतद्रव्यहानिविषयेऽप्याह सएव,—

“अयहानिर्यदा तत्र देवराजकृताद्भवेत् ।

सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथाऽऽगतः”—इति ।

अथाथैव हानिः अयहानिः, न तु अयाधर्था व्ययः । प्रातिखिक-
दोषेण द्रव्यनाशे सएवाह,—

“अनिर्दिष्टो वार्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् ।

तेनैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम्”—इति ।

अनिर्दिष्टः समवाय्यः, न तु अनुज्ञातः । चौरादिभ्यः पालयितु-
र्लाभाधिक्यमस्तीत्याह कात्यायनः,—

“चौरतः सलिखादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः”—इति ।

समाहरेत् सशक्त्या परिपालयेत् ।

यस्तु समवायिभिः प्रयुक्तं धनं समवायिभिः सह प्रतिपादना-
दिभिः न साधयति, तस्य लाभहानिः । तदाह बृहस्पतिः,—

* न चेद्द्वेषसंयुताः,—इति ग्रन्थान्तरवृत्तः पाठः ।

† प्रवासाय,—इति का० ।

‡ तस्यांशं दशमं दत्वा नृक्षीयुस्ते ततोऽपरम्,—इति पाठान्तरम् ।

“समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं* तथैव तत् ।

न थाचते च यः कश्चित् लाभात्स परिहीयते”—इति ।

सर्वानुगतः सर्वेषां कार्यमेकएव कुर्यात् । तदाह सएव,—

“बहूनां समतो यस्तु दद्यादेकोधनं नरः ।

करणं कारयेद्वाऽपि सर्वैरेव हतम्भवेत्”—इति ।

करणान्तरस्यादिकम्† । सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“रृत्विजः समवेतास्तु यथा सचे निमग्नितः ।

कुर्युर्यथाऽर्हतः कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणान्तथा”—इति ।

तथेति कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः । तथाच सएव,—

“सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांश्चकल्पयेत्”—इति ।

इयं चांशकल्पना “तस्य द्वादशशतं दक्षिणा”—इत्येवं क्रतुसम्बन्धि-
मात्रतया विहितायां दक्षिणायामेव, न रृत्विग्विशेषोक्तेखेन विहि-
तायाम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“रथं हरेत् वाऽध्वर्युर्ब्रह्माऽऽधाने च वाजिनम् ।

होता हरेत्तथैवाश्वं उद्गाता चाप्यनः क्रये(१)”—इति ।

दक्षिणांशकल्पमामाह सएव,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साधनीयं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† करणं केषादिकम्,—इति विवादरत्नाकरव्याख्या ।

(१) केषांचिन्नाखिनामाधाने अध्वर्यवे रथश्चाप्रायते, ब्रह्मणे वेगवा-
नश्च, होत्रे चाश्वः, उद्गात्रे सोमोद्गाहकमनः प्रकटम् । इति
चण्डोग्यरीत्या व्याख्या ।

“सर्वेषामर्धिनोमुख्यास्तदर्धनार्धिनोऽपरे ।

तृतीयिनस्तृतीयांशस्तुरीयांशस्तु पादिनः”—इति ।

सर्वेषां षोडशर्लिजां मध्ये मुख्यास्तवारोहोचध्वर्युब्रह्मोद्गातारः ।
ते गोशतस्थार्धिनः, सर्वेषां भागपरिपूर्णापपत्तिवशादायाताष्टाचला-
रिंशद्रूपार्द्धेणार्द्धभाजः । अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थाद्विवाह्याणां चं-
प्रसोतारस्तदर्धिनः धनमुख्यांशस्तार्द्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्द्धभाजः ।
ये पुनस्तृतीयिनोऽश्वावाकनेष्ट्रग्रीध्रप्रतिवृत्तारस्ते तृतीयिनोमुख्यांशस्य
षोडशगोरूपतृतीयांशभाजः । ये पादिनो यावस्तोदनेदपोदसुब्रह्म-
ण्यास्ते मुख्यास्य भागस्य चतुर्थ्यांशेन द्वादशगोरूपेणांशभाजः । मुख्यानां
चतुर्णां मिथोविभागः समत्वेनैव । एवं तदनन्तरादीनामपि मिथोवि-
भागः । तथाच कात्यायनसूत्रम् । “द्वादश द्वादशाद्येभ्यः षट्षट्द्विती-
येभ्यः चतस्रस्तस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रः इतरेभ्यः”—इति । स्वकी-
यकर्मकक्षापस्थाशक्ताऽकरणे कृतानुसारेण भागोदेयइत्याह मनुः,—

“अतिग्यदि दृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽंशः सहकर्तृभिः”—इति ।

सहकर्तृभिः, सम्भूयकारिभिरित्यर्थः । कृतकर्मांशानुसारेण
दक्षिणां दद्यादित्युक्तम् । तस्य कचिदपवादमाह सएव,—

“दक्षिणासु प्रदत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।

कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्”—इति ।

अन्येन स्वस्वगणवर्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन । कर्ममध्ये अतिक्करणे*
भारद आह,—

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अतिदुर्मरुते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“अतिजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म विल्लरेत् ।

लभते दक्षिणाभागं स तस्मात्सम्प्रकल्पितम्”—इति ।

सम्भूयकारिणां कृषिकराणां कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः,—

“पर्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च ।

ऊपरं मुषिकव्याप्तं क्षेपं यत्नेन वर्जयेत्”—इति ।

वाङ्मविवर्जनीयानाह सएव,—

“कृशातिदृष्टं चुष्टं च रोगिणं प्रपलायिनम् ।

काणं खञ्जं विनाऽऽदद्यात् वाङ्मं प्राज्ञः कृषीवलः”—इति ।

प्रातिस्निकदोषात् फलहानौ विशेषमाह सएव,—

“वाङ्मवीजात्ययाद्यस्य चेन्नहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनाम्”—इति ।

वाङ्मवीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थम् । सम्भूयकारिणां
शिल्पिनां विभागमाह सएव,—

“हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वते ।

कर्मानुरूपं निर्वृत्तं लभेरंस्ते यथाऽंशतः”—इति ।

निर्वृत्तोभूतिः । कात्यायनोऽपि,—

“शिल्पाकारिशकुशला* आचार्यश्चेति शिल्पिनः ।

एकद्वित्रिचतुर्भागांश्चरेयुस्ते यथाऽंशतः”—इति ।

स्तेनान् प्रत्याह सएव,—

“स्नाम्याश्रया तु यच्चोरैः परदेशात्समाहतम् ।

राज्ञे दत्ता तु षड्भागं भजेयुस्ते यथाऽंशतः ॥

* शिल्पकामिशकुशला,—इति रत्नाकररुचः पाठः ।

चतुरोऽङ्गान् भजेन्मुखाः शूरस्थंशमवाप्नुयात् ।
 समर्थस्तु हरेर्द्व्यङ्गं शेषास्त्रान्ये समाग्निः"—इति ।
 परदेशात् वैरिदेशादित्यर्थः । प्रबलवैरिदेशादाहृतधनविषय-
 मेतत् । दुर्बलवैरिदेशादाहृतविषये त्वाह कात्यायनः,—
 “परराज्ञाङ्गुनं यस्तु चोरैश्चेदाज्ञयाऽऽहृतम् ।
 राज्ञे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि”—इति ।
 सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकाख्यं पदमुच्यते ।

तत्र नारदः,—

“दत्ता द्रव्यमसम्यग्धः पुनरादातुमिच्छति ।
 दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥
 अदेयमथ देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।
 व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः”—इति ।
 अदेयस्वरूपभेदानाह रहस्यतिः,—
 “सामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वस्यासयाचितम् ।
 प्रतिश्रुतमथान्यस्तु न देयं लघुया स्मृतम्”—इति ।
 सामान्यमनेकखलकं रथ्यादि । नारदोऽपि,—
 “अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् ।
 निचेपं पुत्रदारस्तु सर्वस्वं चान्यथे सति ॥
 आपत्त्वपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना ।
 अदेयान्याङ्गराश्यां यच्चान्यस्यै प्रतिश्रुतम्”—इति ।

अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमप्यदेयम् । अतएव दत्तः,—

“सामान्यं याचितं न्यासत्राधिदारास्तु तद्वनम् ।
 अन्वाहितञ्च निचेपं सर्वस्वं चान्यथे सति ॥
 आपत्त्वपि न देयानि नव वस्त्रानि पण्डितैः ।
 यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः”—इति ।
 अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डो मनुनाऽभिहितः,—
 “अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।
 तावुभौ चोरवच्छास्यौ दण्डौ चोत्तमसाहसम्”—इति ।
 अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अतएव नारदः,—
 “गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ।
 दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षिता”—इति ।
 किं तर्हि देयमित्यपेक्षिते स एवाह,—
 “कुटुम्भभरणाद्व्ययं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।
 तदेयमुपरुद्धान्यत् ददद्दोषमवाप्नुयात्”—इति ।
 भर्त्तव्यं कुटुम्भमुपरुध्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—
 “सर्वस्वं गृहवर्जन्तु कुटुम्भभरणाधिकम् ।
 यद्व्ययं तत्त्वत्कं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा”—इति ।
 याज्ञवल्क्योऽपि,—
 “स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते”—इति ।
 सुतस्यादेयत्वं एकपुत्रविषयम् । तस्यापि दाने कृते सन्तानविच्छे-
 दापत्तेः । अतएवैकस्य पुत्रस्य दानं निषेधति वसिष्ठः । “न त्वेकं
 पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषाम्”—इति ।

“अतश्च सुतदाराणां वशित्वं तनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुतेपितुः”—इति ।

एवमादौनि सुतस्यादेयत्वप्रतिपादकानि वचनान्येकपुत्रविषया-
णीत्यवगम्यते । अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृवियोगसहजमएव देयः ।

“विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत्”—इति

कात्यायनस्मरणात् । न नेयाः स्युरनिच्छव इत्यनापदिषयम् ।

“आपत्कालेऽपि कर्त्तव्यं दानं विक्रयएववा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रविनिश्चयः”—इति

तानेवाधिकृत्य तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रस्य प्रतिग्रहप्रकारविशेषो-
वशिष्टेन दर्शितः । “पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाह्वय राजानि च
निवेद्य निवेदनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्जलाऽदूरवान्धवमसन्निकृष्टमेव
गृहीयात्”—इति । अदूरवान्धवं सन्निकृष्टमातुलादिबान्धवम् ।
असन्निकृष्टं सन्निकृष्टश्चादपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव । स्थावरविषये देयं
द्रव्यमाह प्रजापतिः,—

“सप्तागमात् गृह्येचाद् यद्यत् चेत् प्रचीयते ।

पित्र्यं वाऽथ स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्”—इति ।

सप्तम्यन्नागमेभ्यो यत् प्रचीयते समधिकं स्वात्तद्दातव्यत्वेन
विवक्षितमिति । स्वयं प्राप्तं द्रव्यं अविभक्तधनैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि
देयम् । “स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तम्”—इति वृहस्पतिवचनात् । यत्तु
तेनैवोक्तम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एकोऽप्यनीशः सर्वेषु दानाधमनविक्रये”—इति ।

तदविभक्तस्यावरविषयं, सप्तानधिकस्यावरविषयं वा । सप्ता-
धिकस्यैव देयत्वेनाभिधानात् । किञ्चिद् भर्त्ता भार्ययाऽनुज्ञातमेव
देयम् । किञ्चिद्वासेन स्वार्जितमपि स्वाम्यनुज्ञातमेव देयम् ।
तथाच सएव,—

“सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तश्च यद्वेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

सौदायिकं विवाहसम्बन्धम् । क्रमायातं पितामहादिक्रमायातम् ।

स्त्रीज्ञात्यनुमतं सावशेषं देयम् ।

“वैवाहिके क्रमायाते सर्वं दानं न विद्यते”—इति

तेनैवोक्तत्वात् ।

इत्थं देयादेयस्वरूपं निरूपितम् । दत्तादत्तयोस्तु स्वरूपं निरूप्यते ।

तत्र दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशात्मकम् । तथाच नारदः,—

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।

पश्यमूल्यं भृतिसुखा खेदात् प्रत्युपकारतः ॥

स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः ।

अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगानुगर्हितम् ॥

तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छ्रययोगतः ।

बाह्यमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ॥

कर्त्ता ममायं कर्त्तुमिति प्रतिज्ञाभेच्छया च यत् ।

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते ॥

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सर्वदानं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्तम्भम्”—इति ।

पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । मृतिर्वेतनं कृतकर्षणे दत्तम् ।
तुल्या वन्दिशरणादिभ्यो दत्तम् । स्नेहादुहिषादिभ्यो दत्तम् ।
प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तम् । स्त्रीशुल्कं परि-
णयनार्थं दत्तम् । अनुग्रहार्थं अदृष्टार्थं* दत्तम् । तदेतत्पण्यमूल्यादि
सप्तविधं दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः”—इति ।

भयेन वन्दिशरादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादिविषयकोपनि-
र्घातनाथान्यस्यै दत्तम् । पुत्रविद्योगादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम् ।
उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहा-
सेनोपहासेन दत्तम् । द्रव्यव्यत्यासेन दत्तं एकस्य द्रव्यमन्यस्यै
ददाति, दानव्यत्यासेन दत्तं अन्यस्यै दातव्यस्यान्यस्यै दानम् ।
हस्तयोगतः श्रतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् ।
बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण दत्तम् । मूढेन शोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् ।
अस्वतन्त्रेण पुत्रदायादिना दत्तम् । आर्त्तेन रोगोपहतेन दत्तम् ।
मत्सेन मदग्नियमितेन, उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादयस्तेन अपवर्जितं
दत्तम् । अयं मदीयमिदं करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रति-
लाभमकुर्वाणाय दत्तम् । अयोग्याय योग्योक्तिमात्रेण दत्तम् । यज्ञं
करिष्यामीति धनं सन्धा धूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तम् । एवं
षोडशप्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमित्युच्यते ।
तथाच कात्यायनः,—

* अदृष्टार्थं,—इति का० पुस्तके नास्ति ।

“कामक्रोधास्तत्त्वादा क्रीवोन्मत्तप्रमोहितैः ।

यत्थासपरिहासाच्च यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥

या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोचा स्यात्प्रतिश्रुता ।

तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे† न देया स्यात् कथञ्चन ॥

अथ प्रागेव दत्ता स्यात् प्रतिदाप्यः स तां बलात् ।

दण्डञ्चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः”—इति ।

उत्कोचस्वरूपमाह सएव,—

“स्नेहसाहसिकोद्वृत्तपारदारिकसम्भवात् ।

दर्शनाद्वृत्तमष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्त्तनात् ॥

प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते ।

न दाता तत्र दण्डः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभाक्”—इति ।

मध्यस्थ उक्तानुवादकः‡ । चकारात् याहकः समुच्चीयते । तावुभौ
दोषभाजौ दण्डनीयावित्यर्थः । आर्त्तदत्तेत्यादिकं तु धर्मकार्य-
व्यतिरिक्तविषयम् । तथाच सएव,—

“स्वस्तेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।

अदत्ता तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संग्रहः”—इति ।

मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनीयतामाह,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तस्मिन्नर्थेऽप्रसिद्धे तु,—इति यस्यान्तरौयः
पाठस्तु समीचीनः ।

† संसनात्,—इति यस्यान्तरद्वयः पाठः ।

‡ उक्तापादकः,—इति का० ।

यच्च वाऽप्युपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्”—इति ।
 योगउपधिः । अदेयदानतत्प्रतिग्रहयोर्दण्डो नारदेनोक्तः,—
 “गृह्णात्यदत्तं योऽसौ भादृयस्यादेयं प्रयच्छति ।
 अदेयदायको* दण्डस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः”—इति ।
 इति दत्ताप्रदानिकम् ।

अथ वेतनस्यानपाकर्माख्यं विवादपदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्यानपाकर्मा तद्विवादपदं स्मृतम्”—इति ।

वेतनं कर्ममूल्यम् । तस्यानपाकर्मा भृत्यायासमर्पणं, समर्पितस्य परावर्त्तनं वा । तच्च समर्पणे विशेषमाह नारदः,—

“भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् ।

आदौ मध्येऽवसाने च कर्मणो यदिनिश्चितम्”—इति ।

एतावदेव तत्कर्मकरणाद्वास्वामीति भाषाया अभावे विशेष-
 माह सएव,—

“भूतावनिश्चितायानु दशभागमवाप्नुयुः ।

स्वामिगोवीर्यशस्यानां वणिगोपक्षवीवलाः”—इति ।

गोवीर्यं पाञ्चमानगवादिप्रभवं पयःप्रभृति । यदि कर्मस्वामी
 भृत्याय दशमं भागं न प्रयच्छति, तदाऽसौ राज्ञा दण्ड इत्याह
 याज्ञवल्क्यः,—

* दायको,—इति का० ।

“दायस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुशस्यतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महौचिता”—इति ।

यत्तु बृहस्पतिनोक्तम्,—

“त्रिभागं पञ्चभागं वा गृहीयात्सीरवाहकः”—इति ।

तदायाससाध्याकृष्टचेचकर्तृविषयम् । तत्रापि त्रिभागपञ्चभागौ
 व्यवस्थया विकल्पितौ वेदितव्यौ । तथाच सएव,—

“भक्ताच्छादभृतः सीराद्भागं गृहीत पञ्चकम् ।

जातशस्त्रे त्रिभागान्तु प्रगृहीयात्तथाऽभृतः”—इति ।

अशनाच्छादानाभ्यां भृतः कृषीबलः चेचजातशस्त्रात्पञ्चमं भागं
 गृहीयात् । ताभ्यामभृतस्तृतीयं भागमित्यर्थः । एतावद्वास्वामीति
 परिभाषायां सत्यामपि कश्चित्ततोऽन्यं स्वामिबुद्धिपरिकल्पितं
 वेतनं देयं, कश्चित्ततोऽप्यधिकं देयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“देयं कालश्च योऽतीयास्नाभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तदा तु स्वामिनः कन्दोऽधिकं देयं ततोऽधिके”—इति ।

यः स्वाम्यान्नामन्तरेण वाणिज्यादित्थाभसाधनदेशकालातिक्रमं
 करोति, स्नाभं च बद्धतरय्यकरणदण्डं करोति, तस्मै स्वामी
 स्वेच्छानुसारेण किञ्चिद्दद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण बद्धस्नाभं करोति,
 तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं देयमित्यर्थः । अनेकभृत्यकर्तृककर्मणि
 वेतनार्पणप्रकारमाह सएव,—

“यो यावत् क्रियते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाधं चेत् साध्ये कुर्यात् यथाश्रुतम्”—इति ।

यदा पुनरेकं कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां बद्धभिर्वा क्रियमाण-

सुभयोरप्यसाध्यं चेदुभाभ्यामेवापरिसमापितं; तदा यो यावत्कर्म-
करोति, तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयं, न पुनः
समम् । साध्ये उभाभ्यां कर्मणि परिसमापिते तु यथाश्रुतं यथावत्प-
रिभाषितं तावदुभाभ्यां देयम् । न पुनः प्रत्येकं कृत्स्नवेतनं देयं,
नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् । भृत्यानां कर्तृत्वमाह नारदः,—

“कर्मोपकरणं तेषां क्रियां प्रति यदाहितम् ।

आप्तभावेन तद्रक्ष्यं न जैष्ठ्येन कदाचन”—इति ।

तेषां कर्मस्वामिनां कर्मोपकरणं लाङ्गलादि क्रियां उद्दिश्य
यस्मिन् कृत्ये निहितं, तेन सर्वदा निःशयेन रक्ष्यमित्यर्थः । बृह-
स्पतिरपि,—

“भृतकस्तु न कुर्वीत स्वामिना ग्राह्यमप्यपि ।

भृतिहानिं समाप्नोति ततो वादः प्रवर्त्तते”—इति ।

यस्तु भृतिं स्वीकृत्य कर्म न करोति, तं प्रत्याह सएव,—

“भृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थस्वेदमं दाप्यो दिगुणं तच्च वेतनम्”—इति ।

अभृहीतवेतनविषये याज्ञवल्क्य आह,—

“अभृहीते समं दाप्यो भृत्यैरक्ष्य उपस्करः”—इति ।

समं, यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं, तावदेव स्वामिने दद्यात्,
न तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यदा, अनाङ्गीकृतवेतनं दत्त्वा बला-
त्कारयितव्यः । तदाह नारदः,—

“कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यादत्त्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणः दिगुणं भृतिमाप्नुयात्”—इति ।

प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् । तदाह कात्यायनः,—

“कर्मोपकरणं तु यः कृत्वा सर्वं नैव तु कारयेत् ।

बलात् कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति ।

स चेन्न कुर्व्यात् तत्कर्म प्राप्नुयाद्दिगुणं दमम्”—इति ।

द्विगतं कार्यापणद्विगतमित्यर्थः^(१) । यस्तु मनुवचनम्,—

“भृत्योऽनात्मी न कुर्व्याद् यो दर्पात्कर्म यथोचितम् ।

स दण्डः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्”—इति ।

तदर्धावशेषितविषयम् । किञ्चिन्मात्रावशेषे तु दण्डवर्जवेतना-
दानम् । तदाह सएव,—

“यथोक्तमार्त्तः स्वस्वो वा यस्तु कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमन्योनस्यापि कर्मणः”—इति ।

यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय कालात्पूर्वमेव कर्म
त्यजति, तं प्रत्याह नारदः,—

“कालेऽपूर्णं त्यजन् कर्म भृतेर्नाशमवाप्नुयात् ।

स्वामिदोषादकरणे यावद्भृतिमवाप्नुयात्”—इति ।

स्वामिदोषात् पारुष्यकरणादिस्वामिदोषात् । नारदः,—

“भाण्डं यममागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।

दाप्योयत्तच्च नष्टं स्वाहैवराजकृतादृते”—इति ।

वाहकदोषतः भृतकदोषतः । बृहस्पतिः,—

(१) एतद्व्याख्यानदर्शनात् द्विगतं दममिति पाठः प्रतीयते । जैष्ठ्य-
प्रमाणात् सर्वमेव दिगुणं दममिति पाठोऽवश्यते ।

“प्रमादाभाशितं दाप्यः सप्तं दिर्ज्ञानाशितम् ।

न तु दाप्यो हतश्चौरैर्दग्धमूढं जलेन वा”—इति ।

द्रोहनाशितं तीव्रप्रहरादिना द्रोहेण नाशितम् । दृढमनुः,—

“यः कर्मकाले संप्राप्ते न कुर्याद्विघ्नमाचरेत् ।

उद्धृत्यान्यसु कार्यः स्यात् स दाप्योद्दिगुणां भूतिम्”—इति ।

यज्ञवल्क्यः,—

“अराजदैवकाघातं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

प्रस्थानविघ्नश्चैव प्रदाप्यो दिगुणां भूतिम् ॥

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

भूतिमर्द्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्याजकोऽपि च”—इति ।

अराजदैवकोघातो यस्य भाण्डस्य, तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन नाशितं, तदा तन्मूखानुसारेण तद्भाण्डं दापनीयः । यस्तु प्रस्थान-
समयमेव व्यवस्थाभ्युपगतं कर्म त्यजन् प्रस्थानविघ्नं करोति,
तदाऽसौ दिगुणां भूतिं दाप्यः । यस्तु भृत्यान्तरोपादानावसरसम्भवे
स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजति, असौ भृत्यः सप्तमं भागं दाप्यः । यः पुनः
पथि प्रक्रान्ते गमने वर्त्तमाने सति कर्म त्यजति, स भूतेस्तुर्थं भागं
दाप्यः । अर्द्धपथे त्यजन् सर्वाभूतौर्दापनीयः । यस्तु स्वामी भृत्यं
स्वयमेव कर्म त्याजयति पूर्वोक्तदेशेषु, असावपि पूर्वोक्तसप्तमभागा-
दिकं दापनीयः । एतच्चाव्याधितादिविषयम् । व्याधितस्यापराधा-
भावात् । यदा पुनर्व्याधितो व्याध्यपगमे तदितरदिवसान् परिगणय्य
पूयति, तदा सप्तमएव सर्वां भूतिम् । तदाह मनुः,—

“आर्तः स कुर्यात् स्वस्यः सन् यथाभाषितमादितः ।

सुदौर्घस्यापि कालस्य तत्समेतैव वेतनम्”—इति ।

त्याजकस्य स्वामिनस्तुर्थभागादिदापनमविक्रीतभाण्डविषयम् ।

विक्रीते तु भाण्डे विशेषो दृढमनुनाऽभिहितः,—

“पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्भृत्यन्यजेद्यदि ।

अगतस्यापि^(१) देयं स्यात् भूतेरर्द्धं समेत सः”—इति ।

आसेधेन प्रतिबद्धभाण्डविषये राजाद्यपहतभाण्डविषये* चाह
कात्यायनः,—

“यथां च पथि तद्भाण्डमाचिह्येत त्रियेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात् तावतो भूतिम्”—इति ।

भाटकस्वीकृतेन यानादिना भाण्डनेतरं प्रत्याह नारदः,—

“अनीय भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहने^(२) ।

दाप्यो भूतेः चतुर्भागं सर्वामर्द्धपथे त्यजन् ॥

—अनयन् वाहकोऽप्येवं भूतिहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

यः शकटादिकं भाटयित्वा तदेवोपकारं शून्यमादाय देश-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, राजाद्यपहतभाण्डविषये,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, यदा,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, उपस्कार,—इति पाठः प्रतिभाति ।
एवं परम् ।

(१) अगतस्यापि यावद् गन्तव्यमगतस्याप्येति चण्डेश्वरीया व्याख्या ।

(२) भाण्डवान् स्वामी । यानं शकटादि । वाहनमश्वादि ।

नारदः* । उपकारशब्देन तदाधारोक्त्यते । परभूमौ
गृहनिर्माणादिभाटकदातारभृत्याह नारदः,—

“परभूमौ गृहं कृत्वा सोमं^(१) दत्त्वा वसेत्तु यः ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत् तृणकाष्ठानि चैष्टकाम्”—इति ।

तथा,—

“सोमादिना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छंस्तृणकाष्ठादि न गृहीयात् कथञ्चन ॥

यान्येव तृणकाष्ठानि त्रिष्टकाविनिवेशिताः ।

विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्”—इति ।

अनिश्चितः तृणकाष्ठादिग्रहणापरिभाषायामित्यर्थः । परिभा-
षिते तु यथा परिभाषा तथेति । वेदयेत्, निवेदयेदित्यर्थः । भाटकं
दत्त्वा द्रव्याद्यर्पणार्थं गृहीतमणिकादिपात्रभेदनादावप्याह स एव,—

“सोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।

गृहीतुरावहेद्भग्नं गृहं वाऽन्यत्र संश्रवात्”—इति ।

संश्रवः परस्परसंघर्षः । तेनास्पृशेतां कार्त्तुर्जन वा भिन्नं पूर्ववत्कृत्वा
भाण्डं वा तन्मूर्च्छं वा स्वामिने देयम् । संश्रवादित्यत्र भेदे तु भाटक-
गृहीतुरेव तदित्यर्थः । कृतकर्मणे भृत्याय वेतनादातारभृत्याह
वृहस्पतिः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स भूतिं न प्राप्नुयात्,—इति त्वधिकं भवितुं
युक्तम् ।

† तेन श्रेयतः,—इति का० ।

(२) सोमं वासमूच्यम् ।

“कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्यादेतन्न भूते ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् विनयं चानुरूपतः”—इति ।

निमग्नं भृत्यं पयि त्यजतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“त्यजेत्पयि सहायं यो भृत्यं रोगान्तमेव च ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं ग्रामे अहमपालयन्”—इति ।

पण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषये त्वाह नारदः,—

“शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वदेत्* ।

अनिच्छन् शुल्कदाताऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतदव्याधितादिविषयम् । व्याधितविषये तु सत्यन्तरम्,—

“व्याधिता संभ्रमा यथा राजाधर्मपरायणा ।

आमन्त्रिता च नागच्छेत् अवाच्या वड्वा सृता”—इति ।

अत्यन्तावशुके जातसंभ्रमा संभ्रमपदेन उक्ता । तत्रैव व्याकुला
यथा । वड्वा दासी । दासीग्रहणमत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् । उप-
भोक्तारं प्रत्याह नारदः,—

“अप्रयच्छन् तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।

अक्रमेण च सङ्गच्छेद्वातयेद्वा नखादिभिः ॥

अयोगौ यः समाक्रमेद्दण्डभिर्वा विवासयेत्^(१) ।

* तदा,—इति का० ।

† अङ्ग,—इति का० शा० ।

(१) अक्रमेण कामशास्त्रोक्तप्रकारविरोधेन । वातयेद्वा नखादिभिरित्वा-
जाप्येतदनुसङ्गनीयम् । अयोगौ सुखादौ, समाक्रमेत् साम्यधर्मं
कुर्यात् । आत्मार्थं भाटयित्वा वड्वाभिः पुत्रैः सह विशेषेण वासये-
दिति वचनार्थः ।

शुक्लं त्वष्टृगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु"—इति ।

पण्यस्त्रियास्त्रपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणेऽभिहितम्,—

“मृहीत्वा वेतनं वेष्ट्या लोभादन्यत्र गच्छति ।

तां दमं दापयेद्वन्यादित्यस्यापि च भाटकम्”—इति ।

अत्र निर्णयमाह नारदः,—

“वेष्ट्या प्रधाना यास्तत्र कामुकाः तद्मृहीषिताः ।

तत्समुत्पेषु कार्येषु निर्णयं संग्रहे विदुः”—इति ।

इत्थं वेतनस्थानपाकर्माभिहितम् ।

अथेदानीमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपद- मभिधीयते ।

तस्य स्वरूपं नारद आह,—

“अभ्युपेत्य तु श्रूषां यस्यां न प्रतिपद्यते ।

अश्रूषाऽभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

आज्ञाकरणं श्रूषा । श्रूषकस्य पञ्चप्रकारः । तथाच सएव,—

“श्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टोऽमनीषिभिः ।

चतुर्विधः कर्मकरः शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥

श्रिथ्यान्नेवाशिभृतकाः चतुर्थस्त्रिधिकर्मकम् ।

एते कर्मकराश्चेया दासास्तु गृहजादयः ॥

सामान्यमस्त्रतन्त्रत्वं तेषामाहुर्मनीषिणः ।

जातकर्मकरस्तुको^(१) विशेषो वृत्तितस्तथा ॥

कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभकर्मकरे स्मृतम् ॥

गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्याऽवस्करगोधनम् ।

गुह्याङ्गस्यर्जनोच्छिष्टविण्मूत्रगृहणोज्ञानम् ॥

इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरूपस्थानमथान्ततः ।

अशुभकर्म विशेषं शुभमन्यदतः परम्”—इति ।

तत्र श्रिथ्यो वेदविद्यार्थी । अन्नेवासौ श्रिथ्यश्रिथ्यार्थी । मूल्येन
यः कर्म करोति, स भृतकः । अधिकर्मस्तत्कर्मकुर्वतामधिष्ठाता ।

अशुचिस्थानं उच्छिष्टप्रक्षेपार्थं कृत्तादिकम् । अवस्करः गृहसंमार्जित-
पांशादिनिषेधत्यागस्थानम् । भृतकस्य चिविधः । तदुक्तं तेनैव,—

“उत्तमः कार्यकर्त्ता च मध्यमस्तु हवीषस्तः ।

अधमो भारवाही स्यादित्येवं चिविधो भृतः”—इति ।

दासस्वरूपमपि तेनैव दर्शितम्,—

“गृहजातस्तथा क्रीतो सम्भोदायादुपागतः ।

अस्माकान्भृतस्तददाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महत्स्यर्णाद्युद्धे प्राप्तः पण्ये जितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रमज्याऽवसितः कृतः ॥

भक्तदासस्य विशेषस्तथैव बड्वाऽऽहतः ।

विक्रेता चात्पन्नः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः”—इति ।

(१) जातकर्मकरः स जातकर्मकरः । यस्यान्तरे तु जातिकर्मकर-
इति पाठः । अत्रापि तथैवार्थः ।

गृहजातः स्वगृहे दास्यां जातः । क्रीतो मूख्येन । सन्धः प्रति-
गृहादिना । दायागतो रिक्तग्राहिलेन प्राप्तः । अन्नाकालभृतः दुर्भिक्षे
दासत्वाय पोषितः । आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधीनतां नीतः ।
अणभोचित अणमोचनप्रत्युपकारतया दासत्वमभ्युपगतः । युद्धप्राप्तः
समरे विजित्य गृहीतः । पणविजितः दासत्वपणके युतादौ जितः ।
तवाहमित्युपगतः तव दासोऽस्मीति स्वयमेवागतः । प्रव्रज्याऽवसितः
प्रव्रज्यातस्थितः । कृतः कृतकालः, एतावत्कालं त्वं महाश इत्युपगत-
इति । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थे एव दासत्वमभ्युपगतः । बड़वया
गृहदास्या आहतः तत्तोभेन तामुदाह्य दासत्वेन प्रविष्टः । यः
आत्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेता । एवं पञ्चदशप्रकाराः । यस्तु
मनुनोक्तम्,—

“ध्वजाहतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदक्षिणौ ।

पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः”—इति ।

तत् तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं, न तु परिसङ्ख्यार्थम् । अत्र शिष्याणां
कर्मकृतौ विशेषो नारदेनोक्तः,—

“आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शूश्रूषेत् प्रयतो गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च”—इति ।

विद्या चाप ययौ । तदुक्तं बृहस्पतिना,—

“विद्या ययौ समाख्याता अग्यजुःसामसूक्त्यः ।

तदर्थं गुरुशूश्रूषां प्रकुर्याच्च प्रचोदिताम्”—इति ।

अग्नेवाशिनामपि कर्मकृतौ विशेषस्तेनोक्तः,—

“विज्ञानमुच्यते शिष्यं हेमरूप्यादिसंस्कृतिः ।

नृत्यादिकञ्च तन्नामं कुर्यात्कर्म गुरोर्गृहे”—इति ।

नारदोऽपि,—

“स्वं शिष्यमिच्छन्वाहन्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम्”—इति ।

आचार्यस्यापि कर्त्तव्यमाह सएव,—

“आचार्यः शिष्येदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत्”—इति ।

अन्यकर्म्मकारकमाचार्यं प्रत्याह कात्यायनः,—

“यस्तु न याहयेत् शिष्यं कर्म्मणि न्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं तस्मात् शिष्यो निवर्त्तते”—इति ।

परिभाषितकालात्प्रागेव विद्याप्राप्तावपि तावत्कालं वसेदित्याह

नारदः,—

“शिष्यितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समापयेत् ।

तत्र कर्म च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कृतशिष्योऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अग्नेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः”—इति ।

कुलं प्रत्याह नारदः,—

“शिष्यन्तमदुष्टञ्च यस्वाचार्यं परित्यजेत् ।

बलादासयितव्यः स्यात् बध्नन् च सोऽहंति”—इति ।

बधोऽव ताडनादिः । परिभाषितकालसंपूर्त्तौ कर्त्तव्यमाह
नारदः,—

“गृहीतशिल्पः समये कृत्वाऽऽचार्य्यप्रदक्षिणम् ।

शक्तिस्थानुमान्यैर्न शक्नोवासी निवर्त्तते”—इति ।

भृतकानामपि भृतिकृतः कालकृतश्च विशेषो दृश्यतिना
दर्शितः,—

“यो भुङ्क्ते परदासीन्तु स ज्ञेयो बड्वाभृतः ।

कर्म्म तत्त्वामिनः कुर्यात् यथाऽश्वेन भृतो नरः ॥

बड्वाधार्थभृतः प्रोक्तस्तथा भागभृतोऽपरः ।

हीनमध्योत्तमलक्ष्य सर्वेषामेव चोदितम् ॥

दिनमासार्द्धषण्मासचिमासाब्दभृतस्तथा ।

कर्म्म कुर्यात् प्रतिज्ञातं लभते परिभाषितम्”—इति ।

अर्धभृतस्तु बड्वाधत्वं समर्थात्पमहत्वाभां द्रष्टव्यम् । ते चाल्पल-
महत्वे शक्त्यनुसारतो द्रष्टव्ये । तथाच नारदः,—

“भृत्यस्तु त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः ।

शक्तिभक्तानुसाराभां तेषां कर्मात्रया भृतिः”—इति ।

भागभृतस्तु द्वैविध्यमाह दृश्यतिः,—

“द्विप्रकारो भागभृतः रूपणो जीवितः स्मृतः ।

जातसंस्तान्तथा चौरास्तभते तु न संशयः”—इति ।

अधिकर्म्मकृतस्तु स्वरूपमाह नारदः,—

“अर्थव्यधिकृतो यः स्नात् कुटुम्बस्तु तथोपरि ।

सोऽधिकर्म्मकृतो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः”—इति ।

एवं निरूपितेभ्यः शिष्यान्नेवाभिभ्यः भृतकाधिकर्म्मकरेभ्यो*
दासानां भेदं दासशब्दव्युत्पत्तिदर्शनमुखेनाह कात्यायनः,—

“स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्भुगुः”—इति ।

अयमर्थः । यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाद्दारत्वं, तथा
स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वम्,—इति भृगुराचार्य्यमन्यते,—इति ।
तेन चात्यन्तपारार्थ्यमासाद्य शुश्रूषकाः दासाः पारार्थ्यमात्रमासाद्य
शुश्रूषकाः कर्म्मकरा इत्युक्तं भवति । दासत्वञ्च ब्राह्मण्यतिरिक्तेष्वेव
त्रिषु वर्णेषु विशेष्यम् । “दास्यं विप्रस्य न कश्चित्”—इति तेनैवोक्त-
त्वात् । तेष्वपि दास्यमानुलोभ्येनैवेत्याह सएव,—

“वर्णानामानुलोभ्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।

राजन्यवैश्यशूद्राण्यजतां हि स्वतन्त्रताम्”—इति ।

प्रातिलोभ्येन दासत्वप्रतिषेधः स्वधर्म्मपरित्यागिभ्योऽन्यच्च द्रष्टव्यः ।
तथाच नारदः,—

“वर्णानां प्रातिलोभ्येन दासत्वं न विधीयते ।

स्वधर्म्मत्यागिनोऽन्यच्च दारवद्दासता मता”—इति ।

दारवद्दासता मतेति वचनात् ब्राह्मणस्य सर्वणं प्रति दासत्व-
प्रामाण्यमाह कात्यायनः,—

“असर्वणं तु विप्रस्य दासत्वं नैव कारयेत्”—इति ।

यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यं भजते, तदाऽसौ नाशुभं कर्म्म
कुर्यादित्याह सएव,—

“श्रुताध्ययनसम्पन्नं तदूतं कर्म्म कामतः ।

* भृतकाधिकर्म्मकरेभ्यश्च,—इति भवितुं युक्तम् ।

तथापि नाशुभं किञ्चित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः”—इति ।

जनं हीनमपि कर्म कामतो वेतनग्रहणमनरेण स्नेहया पर-
हितार्थम् । अचिद्यवैश्वविषये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“अचिद्ययश्चैव वैश्वश्च ब्राह्मणोऽवृत्तिकर्षितम् ।

विभ्रयादानग्रंथेन स्वानि कर्माणि कारयेत्”—इति ।

यस्य द्विजातिं बन्धादास्यं कर्म कारयति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“दास्यन्तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संकृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रभावत्वाद्वाज्ञा दास्यः शतानि षट्”—इति ।

प्रभावस्य भावः प्रभावत्वं, तस्यादिति । शूद्रन्तु यथा कथमपि
दास्यं कारयेदित्याह सएव,—

“शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव च ।

दास्यायैव हि दृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा”—इति ।

पञ्चदशप्रकाराणां दासानां मध्ये गृहजातक्रीतसन्धदायागतानां
चतुर्णां दासत्वं स्वामिप्रसादादेव मुच्यते नान्यथेत्याह नारदः,—

“तत्र पूर्वसप्ततुर्वर्गो दासत्वात् न विमुच्यते ।

प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेवां क्रमागतम्”—इति ।

आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह
नारदः,—

“विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् च आत्मानं नराधमः ।

स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्याच्च मुच्यते”—इति ।

प्रज्याऽवसितस्यापि दास्यमोक्षो नास्तीत्याह सएव,—

“राज्ञएव हि दासः स्यात् प्रज्याऽवसितो वरः ।

न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चन”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रज्याऽवसितो राज्ञो दास आभरणान्तिकम्”—इति ।

प्रज्याऽवसितस्य दासत्वं ब्राह्मणेतरविषयम् । ब्राह्मणस्तु निर्वास्य-
इत्याह कात्यायनः,—

“प्रज्याऽवसिताये तु चयोवर्णाद्विजातयः ॥

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं अचिद्यं विशः”—इति ।

निर्वासनप्रकारमाह नारदः,—

“पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु वः स्वधर्मं न तिष्ठति ।

अपदेनाहयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत्”—इति ।

प्रज्याऽवसितात्मविक्रेतव्यतिरिक्तानामस्वाकालमृतादीनां दास्या-
पनयनप्रकारमाह सएव,—

“अस्वाकाले धृतोदास्यामुच्यते गोद्वयं ददत् ।

तद्वचितं दुर्भिक्षे यत् न तु शूद्धोदकर्मणा ॥

आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।

स्वपत्न्याभ्रमृष्टं दत्वा तदृणास्त विमुच्यते ॥

भक्तस्योत्प्रेषणेनैव भक्तदासो विमुच्यते ।

निग्रहाद्वावाचस्तु मुच्यते वज्रवाऽऽहतः”—इति ।

स्वामिनः प्राणसंरक्षणाय गृहजातादयः सर्वे दास्यामुच्यन्ते
इत्याह नारदः,—

• इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भक्षितस्यापि यत्नेन न तच्छुध्यति कर्मणा,—
इति यस्यान्तरहतपाठस्तु समीचीनः ।

“यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंग्रहात् ।

दासत्वात् विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च”—इति ।

दासाभासानां मोचनमाह याज्ञवल्क्यः,—

“बलादासीकृतशौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते”—इति ।

चकारादाहितो दत्तश्च गृह्यत । नारदोऽपि,—

“चोरापहतविक्रीता ये च दासीकृतावस्थात् ।

राज्ञा मोचयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेह्यते”—इति ।

यस्त्वेकस्य पूर्वं दास्यमङ्गीकृत्य परस्यापि दासत्वमङ्गीकरोति,
असावपरेण विस्मर्जनीय इत्याह सएव,—

“तवाहमिति वाऽऽत्मानं योऽस्त्वतन्त्रः प्रयच्छति ।

न स तस्याभुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम्”—इति ।

दासविमोचनेतिकर्तव्यतामाह सएव,—

“सदासमिच्छेद्यः कर्तुमदासश्रीतमानसः ।

स्कन्धादादाय तस्यासौ भिक्षात्कुम्भं सदाश्रया ॥

साक्षताभिः सपुण्याभिर्मूर्द्धन्यङ्गिरवाकिरेत् ।

अदास इति चोक्ता पिः प्राप्नुयस्व तथोत्सृजेत् ॥

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपाक्षितः ।

भोव्याजोऽय प्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सताम्”—इति ।

इत्यभुपेत्याश्रयूपाख्यं विवादपदं समाप्तम् ।

* प्राप्नुयस्व तथोत्सृजेत्,—इति यज्ज्ञान्तरुतः पाठः ।

अथ सम्बिद्ध्यतिक्रमाख्यविवादपदस्य विधिरुच्यते ।

तस्य लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्,—

“पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

समयस्थानपाकर्षं तद्विवादपदं सतम्”—इति ।

समयस्थानपाकर्षं अव्यतिक्रमः समयपरिपालनम् । तद्व्यतिक्रम-
माणं विवादपदं भवतीत्यर्थः । तदुपयोगिनमर्थमाह बृहस्पतिः,—

“वेदविद्याविदोविप्रान् ओचियांश्चाग्निहोत्रिणः ।

आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्”—इति ।

यज्ञवल्क्योऽपि,—

“राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु ।

जैविद्यान् वृत्तिमद्भूयात्स्वधर्मः पाल्यतामिति”—इति ।

ब्राह्मणान् जैविद्यान् वेदत्रयसम्यक्ज्ञान् वृत्तिमद्भूरिहिरण्यादि-
सम्यक्ज्ञं कृत्वा स्वधर्मोवर्णाश्रमश्रुतिसंतिविहितो भवद्भिरनुष्ठीयता-
मिति तान् ब्रूयात् । वृत्तिसम्यक्तिस्य बृहस्पतिना दर्शिता,—

“अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्यात् गृहभूमयः ।

मुक्तभाव्याश्च^(१) नृपतिर्लैखयित्वा स्वशासने”—इति ।

तेभ्यो दद्यादित्यर्थः । तेषां कर्तव्यमाह बृहस्पतिः,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

(१) अनाच्छेद्यकराः, न आच्छेद्यः आहर्तव्यः करोराजयाज्ञभागोयासां
तथाविधाः । गृहभूमय इति द्वितीयार्थे प्रथमा । गृहभूमिरित्यर्थः ।
मुक्तभाव्याख्यस्वरजदेशः ।

पौराणां कर्म कुर्युस्तु सन्दिग्धेऽर्थे च निर्णयम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मा राजकृतस्य चः”—इति ।

श्रौतस्मार्त्तधर्मानुपमर्देन गोचाचारेण* देवगृहपासनादिरूपो-
द्यो धर्मः समयाभिष्यक्तो भवेत्, सोऽपि यत्नेन पास्ननीयः । तथा,
राज्ञा च निजधर्माविरोधेनैव यावत्पथिकभोजनं देयं अस्मद्राति-
मण्डलं तुरङ्गादयो न प्रक्ष्यापनीया इत्येवं रूपः समयनिष्यक्तः, सोऽपि
रक्षणीयः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कर्त्तव्यविशेषोऽभिहितः ।
ग्रामादिसर्वसमुदायानां तु साधारणकार्यमाह बृहस्पतिः,—

“ग्रामश्रेणीगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया ।

बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्यं तथैव च ॥

वाटचौरभये बाधा सर्वसाधारणी स्यता ।

ततोपशमनं कार्यं सर्वेणैकेन केनचित्”—इति ।

चकारेण पाषण्डनैगमदीनां चोपसंग्रहः । ततश्च ग्रामश्रेणीगण-
पाषण्डनैगमादीनामुपद्रवकाले धर्मकार्यं च यां पारिभाषिकीं
समयक्रियां विना उपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्यञ्च दुःसाध्यं, सा
पारिभाषिकी समयक्रिया सर्वैर्मिहितैः कार्या । वाटचौरभयो भये
प्राप्ते तदा चोरोपशमनं सर्वैः समूय कर्त्तव्यमित्यर्थः । धर्मकार्यं तु
विशेषकेनैवोक्तः,—

* गोचारेण,—इति का० ।

“सभा प्रया देवगृहं तडागारामसंस्कृतिः ।

तथाऽनाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥

कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्माभिरंगतः ।

यत्नेवं* लिखितं पञ्च धर्म्या सा समयक्रिया ॥

पास्ननीया समस्तैस्तु चः समर्थो विसंवदेत् ।

सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात्”—इति ।

यजनक्रिया सोमयागादिकर्त्तव्यो दानम् । कुलायनं दुर्भिक्षा-
दिपीडितवृथागमनम् । तस्मिन्नागते सति यत्संविधानं विधेयं,
तदेव तच्छब्देनोच्यते । निरोधः दुर्भिक्षाद्यपगमपर्यन्तं धारणम् ।
अंगतः गृहचेचपुरुषादिप्रयुक्तसंगृहीतधनेनाक्यकत्वेन वा स्थितेन
कार्यमिति । एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदायिभिः पास्न-
नीया, किन्तु राज्ञाऽप्येत्याह नारदः,—

“पाषण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु ।

संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा”—इति ।

पाषण्डा वेदवाद्या वेदोक्तलिङ्गधारिणो वा अतिरिक्ता वा सर्वे
लिङ्गिनः । तेषु मध्ये अभिचरणाद्याः समयाः सन्ति । नैगमाः
सार्थिका वणिक्प्रभृतयः । तेषु सकल्पकसन्देशहरपुरुषतिरस्का-
रिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवः समयाः विद्यन्ते । अथवा, नैगमा-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यत्नेवं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पीडितजनागमनम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

आप्तप्रणीतत्वेन वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति ये पाशुपतादयः । ब्रातगण-
शब्दघोरर्थः कात्यायनेन दर्शितः,—

“नानायुधधराब्राताः समवेतास्तु कीर्त्तिताः ।

कुक्षानान्तु समूहस्तु गणः स परिकीर्त्तितः”—इति ।

पूगे ब्राते चान्योन्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमित्यादयः सन्ति
समयाः । गणे तु पञ्चमेऽहनि पञ्चमे वाऽब्दे कर्णवेधः कर्त्तव्य इत्यादि-
समयाः । दुर्गे धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र यास्यता न तदिकेय-
मित्यास्ते समयः । जनपदे तु कचिदिकेतुर्हस्ते कचित् केदहस्ते
शुक्लपक्षमित्यादिकोऽस्त्यनेकविधः समयः । तत्समयजातं यथा न
भ्रंशति न च व्यतिवर्तते, तथा राजा कुर्यादित्यर्थः । समुदाये तु
पुरुषविषये विशेषमाह दृहस्यतिः,—

“कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनन्तरम्”—इति ।

मध्यस्थैः प्रतिभूभिः । कार्याणि समूहकार्याणि । कात्यायनोऽपि,—

“समूहानां तु यो धर्मः तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः”—इति ।

समूहकार्यकारिषु देयोपादेयान्निभजति दृहस्यतिः,—

“विदेयिणो व्यसजिनः शास्त्रीनालसभौरवः ।

दृष्ट्वा कुम्भाश्च बालाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः ॥

शुचयो वेदधर्मज्ञाः दृष्ट्वा दान्ताः कुलोद्भवाः ।

सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्यास्तु महत्तमाः”—इति ।

ते च कियन्तः कर्त्तव्या इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“दौ जवः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“युक्तियुक्तश्च यो हन्याद्यः कार्यान्वकाशदः ।

अयुक्तश्चैव यो ब्रूयात्स दाप्यः पूर्वसाहसम्”—इति ।

दृहस्यतिरपि,—

“यस्तु साधारणं हिंसात् क्षिपेत् चैविद्यमेव वा ।

संवित्क्रियां विहन्याश्च स निर्वाहस्ततः पुरात्”—इति ।

समूहिनामयधर्मेण देवादिना कार्यकरणे दण्डमाह स एव,—

“बाधाकुर्युर्यदैकस्य सम्भूतादेषसंयुताः ।

राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः शास्त्रास्त्रैवानुबन्धतः ॥

न यथा समयं जह्युः स्वमार्गे स्थापयेच्च तान्”—इति ।

यस्तु मुख्यः समूहद्रव्यादिकमपहरति, तस्य दण्डमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“गणद्रव्यं हरेद्द्वयस्तु संविदं लङ्घयेन्नु यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राज्ञादिप्रवासयेत्”—इति ।

मर्षाद्वाटकादीनां पुरास्त्रिर्वासनमेव दण्डमाह दृहस्यतिः,—

“अहन्नुदः सूचकश्च भेदकत्वाहसी तथा ।

श्रेणीपूगनृपदेष्टा क्षिप्रं निर्वाह्यते तदा ॥

पुरश्रेणीगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः ।

वाग्धिगदमं परित्यागं प्रकुर्युः पापकारिणः ॥

तैः कृतं यत्स्वधर्मेण निगद्धानुपहं नृणाम् ।

तद्राज्ञाऽप्यनुमन्यं निरुद्धार्था हि ते स्मृताः”—इति ।

निरुद्धार्थाः, अनुज्ञातकार्या इत्यर्थः । पाषण्ड्यादिसर्वसमूहेषु यथा राज्ञा वर्तितव्यं, तदाह नारदः,—

“यो धर्मः कर्म यस्यैषामुपस्थानविधिश्च यः ।

यस्यैषां प्राप्नुयादर्धमनुमन्येत तत्तथा ॥

प्रतिकूलश्च यद्राज्ञः प्रकृत्यवमतं च यत् ।

दोषवत् करणं यत्तु स्यादनाज्यकल्पितम् ॥

प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्”—इति ।

धर्माजटावत्त्वादि । कर्म प्राप्त*पर्युषितभिचाटनादि । उपस्थानविधिः समूहकार्यार्थं घट्टादिध्वनिमाकर्ष्य मण्डपादौ मेलनम् । वृक्षपादानं^(१) जीवनार्थं तापसवेषपरिग्रहः । राज्ञः प्रतिकूलमाधिकारिशुद्धकर्तृकं त्रैवर्णिकविवादे धर्मविवेचनम् । तस्य च प्रतिकूलत्वमुक्तं स्मृत्यन्तरेण,—

“यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् ।

तस्य प्रणश्यते राष्ट्रं वलं कोषश्च नश्यति”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, प्राप्तः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) इयम्, यस्यैषां प्राप्नुयादर्धमित्यस्य व्याख्या । एतद्व्याख्यादर्शनेन, यस्यैषां प्राप्नुयादर्धमित्यत्र, यस्यैषां वृक्षपादानम्,—इति पाठः प्रतिभाति । विवादरत्नाकरे तथैव पाठोद्धृतो वर्तते । परमाहर्षपुस्तकेषु दर्शनात् यस्यैषां प्राप्नुयादर्धमित्यस्यैव पाठो मूले रक्षितः । शा० का० पुस्तकयोस्तु, प्रत्युपादानं,—इति पाठो वर्तते ।

प्रकृत्यवमतं स्वभावतएव यदननुज्ञातं; पाषण्ड्यादिषु ताम्बूलभक्षणं, परस्पररोपतापः, राजपुरुषाश्रयणेनान्योन्यमर्घापहरणादि । दोषवत्करणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विधवादी वैश्यात्वादिकं पाषण्ड्यादिभिः प्रकल्पितम् । संवित्पञ्चमे दण्डमाह मनुः,—

“यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेन्नरोलोभात्तं राज्ञादिप्रवासयेत् ॥

निरुद्ध द्वापयेदेनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णकं निष्कं* शतमानश्च राजतम्^(१) ॥

एवं दण्डविधिकुर्यात् धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणम्”—इति ।

सत्येन ग्रपयेन । एतेषां निर्वासनचतुःसुवर्णनिष्कशतमानरूपाणां जातिविद्यामुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । समूहपूजार्थं राजा समर्पितं द्रव्यं समूहाय यो न ददाति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“समूहकार्ये आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।

सदा सम्मानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥

* चतुःसुवर्णान् घट्ट निष्कान्,—इति ग्रन्थान्तररहितः पाठः ।

(१) अपि च, “साष्टं शतं सुवर्णानां निष्कमाङ्गमौषधः”—इत्यादि-निष्कानां श्ववच्छेदार्थं चतुःसुवर्णकमिति निष्कविशेषणमुपासम् । शतमानं राजतं रत्निकाणां विंशत्यधिकं शतत्रयमिति चण्डेन्द्रेण व्याख्यातम् ।

समूहकार्यप्रदितो यत्नमेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दायो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम्”—इति ।

विभज्य ग्रहणमण्ड्रव्यविषयम् । यतस्तत्पचविषये स एवाह,—

“वाणसासिकं वत्सरं वा विभक्त्यं यथाऽंशतः ।

देयं बधिर* वृद्धान्धस्त्रीवासातुररोगिषु ॥

शान्तानिकादिषु तथा धर्मेषु समातनः”—इति ।

राज्ञः प्रसादलब्धवद्गुणमपि सर्वेषां सममित्याह स एव,—

“यज्ञैः प्राप्तं रचितं वा गणार्थं वा ऋणं कृतम् ।

राज्ञः प्रसादलब्धं सर्वेषां तत्समाहितम्”—इति ।

एतदभचितविषयम् । भचिते तु कात्यायन आह,—

“गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कलणं भचितं भवेत् ।

आत्मार्यं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्”—इति ।

ये तु समुदायं प्रसाद्य तदन्तर्गता ये च समुदायचोभादिना
ततो बहिर्भूताः, तान् प्रत्याह स एव,—

“गणिनां शिष्यवर्गाणां गताः सूर्ये तु मध्यताम् ।

प्राकृतस्याधमर्णस्य समांशः सर्व एव ते ॥

* देयं वा निस्त्र, —इति का० ।

† सर्वेषां तत्समूहितम्,—इति का० । सर्वेषामेव तत्समम्,—इति
यज्जान्तरधृतः पाठः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्राकृतस्य धर्मस्य,—इति यज्जान्तरधृतस्य
पाठः समीचीनः ।

तथैव भोजनैर्भावं* दानधर्मक्रियासु च ।

समूहस्योऽंशभागी स्यात् प्रगतस्वंगभागभाक्”—इति ।

संविज्ञातिक्रमाख्यं विवादपदम् ।

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“क्रीता मूखेन यः पण्यं क्रीता न वज्र मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

क्रीताऽनुशयानुत्पत्त्यर्थं क्रीता क्रयात् प्रागेव सम्यक् परीक्षेत ।
तथाच स एव,—

“क्रीता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्षाऽभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”—इति ।

परीक्षाऽभिमतं क्रीतं तद्दोषदर्शनेऽपि ग्रहीतुरेव भवति, न
विक्रेतुः । तथाच बृहस्पतिः,—

“परीक्षितं वज्रमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत्”—इति ।

तत्कालपरीक्षितस्य पुनरर्पणभावः सावधिविषयः । तत्सद्यः
परीक्षणस्य विहितत्वात् । तथाच व्यासः,—

“वर्मकाष्ठेष्टकासूत्रधान्यासवरसस्य च ।

* भोज्यवैभावं,—इति का० ।

† प्रगतस्वंगभागिति,—इति का० । प्रगतस्वंगभाक् च तु,—इति
यज्जान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्येषां सद्यः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

वस्तुव्यतिरिक्तानां सद्यएव परीक्षणम्”—इति ।

क्रीतानां पणानां द्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह सएव,—

“अष्टादोष्टं परीक्षेत पञ्चाष्टादोष्टमेव तु ।

मणिमुक्ताप्रवालानां सप्ताष्टात् स्यात् परीक्षणम् ॥

द्विपदामर्धमासं स्यात् पुंसान्तद्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाष्टात्सर्वबीजानामेकाष्टात्सोऽष्टवाससाम् ॥

अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संज्ञायते कश्चित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्”—इति ।

यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे तु न प्रतिदेयमित्याह कात्यायनः,—

“अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दुष्टं पश्चादिभाषितम् ।

क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु”—इति ।

अविज्ञातं परीक्षया तत्त्वतोऽपरिज्ञानं यस्य द्रव्यस्य; तत् यावत्-
परीक्षाकाल उक्तः, तस्मिन् काले प्रतिदेयम् । अन्यथा तत्कालाति-
क्रमे दुष्टतया परिज्ञातमपि क्रीतं तत्स्वामिने न देयमित्यर्थः । पण्यानां
देशकालवशादुपचयापचयौ प्रथमतो ज्ञातव्यावित्याह नारदः,—

“अयं वृद्धिं च जानीयात् पण्यानामागमं तथा”—इति ।

अथादिपण्यानामस्मिन् काले अस्मिन्देशे च वृद्धिर्भविष्यतीति
जानीयात्, तथा आगमं कुलीनत्वादिज्ञानार्थमुत्पादकजन्मभूम्या-
दिकञ्च जानीयादित्यर्थः । एवं सम्यक् परीक्ष्य गुणदोषदर्शनादि-
कारणमन्तरेण नानुग्रहः कार्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“अयं वृद्धिश्च वणिजा पण्यानामविजानता ।

क्रीत्वा नानुग्रहः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक्”—इति ।

परीक्षितपण्यानां क्रयकालोत्तरकालम्* । क्रयकालपरिज्ञाने
पुनः क्रेतुर्विक्रेतुरनुग्रहो न भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । पण्य-
दोषतद्वृद्धिसंयकारणचित्याभावेऽनुग्रहकालाभ्यन्तरे यद्यनुग्रहं
करोति, तदा पण्यषड्भागं दण्डनीयः । अनुग्रहकारणसद्भावे-
ऽप्यनुग्रहकालातिक्रमेण योऽनुग्रहं करोति, सोऽप्येवं दण्डनीयः ।
एतच्चोपभोगविनश्वरवस्तुविषयम् । उपभोगेनाविनश्वरवस्तुविषये प्रत्य-
र्पणे वृद्धिमाह नारदः,—

“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते कथीः ।

विक्रेतुः प्रतिदेयन्तस्मिन्नेवाविवक्षितम्?”—इति ।

द्वितीयादिदिवसप्रत्यर्पणे तु विशेषस्तेनैषोक्तः,—

“द्वितीयेऽङ्गि ददत्क्रेता मूल्यात् चिंशांशमावहेत् ।

द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः क्रेतुरेव च”—इति ।

परतोऽनुग्रहः न कर्तव्य इत्यर्थः । यत्तु पुनर्मनुनोक्तम्,—

“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदप्यस्येहानुग्रहो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहान्तद्वयं दद्याच्चैवाददीत वा”—इति ।

* अथ, इति शेषः,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्रेतुरिव विक्रेतुः,—इति पाठः
प्रतिपाति ।

‡ दुष्क्रीतां मन्यते क्रियाम्,—इति का० ।

§ तस्मिन्नेवाङ्गि चाक्षतम्,—इति, तस्मिन्नेवाङ्गिबीक्षितम्,—इति च
ग्रन्थान्तरद्वयौ पाठौ ।

तदुपभोगेनाविनश्यरश्मिचक्रयानुश्रयादिविषयम् । तत्रैव द-
शाहादेकत्वात् । तथाच कात्यायनः,—

“भूमेर्दशाहे विक्रेतुरायः तत्क्रेतुरेव च* ।

द्वादशाहः सपिण्डानामपि चाक्षयमतः परम्”—इति ।

वासोविषयेऽपि नारदः,—

“परिशुक्तम् यदासः क्षिष्टरूपं मलीममम् ।

सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”—इति ॥

इति क्रीतानुश्रयः ।

अथ विक्रीयसम्प्रदानम् ।

तस्य स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यच्च प्रदीयते ।

विक्रीयसम्प्रदानान्तत् विवादपदमुच्यते”—इति ।

पण्यद्वैविध्यमुक्तं तेनैव,—

“लोकैऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्थावरं जङ्गममनथा ।

क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वे तत्पण्यमुच्यते ॥

षड्विधस्तस्य तु बुधेः दानादानविधिक्रमः ।

गणिमन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः त्रिया”—इति ।

गणिमं सङ्ख्येयं क्रमुकफलादि । तुलिमं तुल्यया धायं हेमचन्द-
नादि । मेयं त्रीणादि । क्रियया वाहनदोहनादिक्रियोपलक्षितमश्व-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

महिष्यादि । रूपतः पण्यांगनादि । त्रिया पद्मरागादि । तदेतत् षट्-
प्रकारमपि पण्यं विक्रीयप्रयच्छन्सोदयन्दाय इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्गामं वा दिगागते”—इति ।

गृहीतमूल्यं पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे
क्रेत्रे न समर्पयति; तच्च पण्यं परिक्रयकाले बज्रमूल्यं सत्कालान्तरे
स्वल्पमूल्येनैव लभ्यते, तदा सोदयं दृष्ट्वा सहितं विक्रेता क्रेत्रे दाप-
नीयः । यदा मूल्यद्वारासक्तः पण्यसोदयो नास्ति; किन्तु क्रयकाले
यावदेव यतो मूल्यस्य यत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव, तदा तत्पण्य-
मादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य योलाभस्तेनोदयेन सहितं दाप-
नीयः । यथाऽऽह नारदः,—

“अर्धश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्थानिनामेष नियमोदिग्गामं दिग्विचारिणाम्”—इति ।

यदा त्वर्धमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन् पण्ये वस्त्रगृहा-
दिके य उपभोगः तदाच्छादनसुखनिवासादिरूपो विक्रेतुः, तत्-
सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाऽऽह नारदः,—

“विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।

स्थावरस्य चयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम्”—इति ।

अथगृह्णेन गतभोग उक्तः । यद्यपि तस्य दानमशक्यं, तथापि
तदनुगुणद्रव्यं देयम् । जङ्गमानां तु तत्कर्मनिमित्तं मूल्यं दाप्यः ।
यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय
देशान्तरे विक्रीतस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दाप-

नीयः । विष्णुस्तु विक्रेतुर्दण्डमप्याह । “गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्यासौ मोदयं दाप्यो राज्ञा चापि पण्यगतं दण्डः”—इति । यस्तु विक्रीयानुशयवशाच्चाप्ययति, यस्तु क्रीत्वाऽनुशयवशाच्च गृह्णाति, तं प्रत्याह कात्यायनः,—

“क्रीत्वा प्राप्तं न गृहीयाद् यो न दद्याददूषितम् ।

स मूल्याद्दशभागस्तु दत्त्वा स्वश्रव्यमाप्नुयात् ॥

अप्राप्तेऽर्धं क्षण्णकाले कृते नैव प्रदापयेत् ।

एवं धर्मी दद्याद्वास्तु परतोऽनुशयो न तु”—इति ।

अदूषितं, जलादिनेति शेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनादिनेति शेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनादिकालोऽर्थक्रियाकालः । तस्मिन् प्राप्ते सति अग्रहणे अदाने वा कृती दशमभागं प्रदापयेत्^(१) । किन्तु तमदत्तैव स्वश्रव्यमाप्नुयात् । एष धर्मी-दद्याद्वास्तु प्राप्तेदित्यः । ततः परमनुशयो न कर्त्तव्यः । विक्रीया-सम्प्रयच्छतोऽपि विक्रीतं पण्यं विक्रेतृपात्रे स्थितं तस्य यदि देवादिना नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“देवराजोपधातेन पण्यदोषोपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः”—इति ।

याचितस्येति विशेषणेन अयाचने न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थादव-गम्यते । नारदोऽपि,—

(१) एतद्व्याख्यानदर्शनात्, अप्राप्तेऽर्थक्रियाकाले कृती नैव प्रदापयेत्,—इति वचनपाठः प्रतिभाति । परमादर्शपुस्तकेषु दृष्टयव पाठः मूले निवेशितः । मम तु, अग्रहणे अदाने वा कृते,—इत्येव पाठः प्रतिभाति ।

“उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्नियेत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः”—इति ।

यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिः, तथा दीयमानपण्य-मगृह्णातः क्रेतुरपीत्याह सएव,—

“दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यञ्च यः क्रयौ ।

सएवास्तु भवेद्दोषो विक्रेतुर्व्याऽप्रयच्छतः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वं क्रेतर्थगृह्णाति* ।

हानिश्चेत् क्रेतदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत्”—इति ।

यस्तु विशेषं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते, यश्चान्यहस्ते विक्रीय तदन्यस्मै तत् प्रयच्छति, तयोः समानदण्ड इत्याह,—

“निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

मूल्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥

अन्यहस्ते च विक्रीय तथाऽन्ये तत् प्रयच्छति ।

सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च”—इति ।

एतद्विद्विपूर्वकविषयम् ।

“ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यो विक्रीणीतेऽविचक्षणः ।

तदेव विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा”—इति

दृष्टस्यतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वके तु क्रेतुः अपरावर्त्तनमेव ।

अतएव एवंविधनियमोदत्तमूल्ये क्रये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पूर्वक्रेतर्थगृह्णाति,—इति ग्रन्थान्तररुद्ध-पाठस्तु समीचीनः ।

पक्षे क्रेतविक्रेतोः समयादृते प्रवृत्तौ वा न कश्चिदोषः । तथाच नारदः,—

“दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

अदत्तेऽन्यत्र समयाच्च विक्रेतुरतिक्रमः”—इति ।

यत्र पुनर्वाचावेण क्रयोमा भूदिति विक्रेतुहसो केषा यत्कि-
ञ्चिद्द्रव्यं दत्तम्, तत्र क्रेतुर्दोषवशेन क्रयासिद्धौ आह व्यासः,—

“सत्यंकारश्च^(१) यो दत्ता यथाकाशं न दृश्यते ।

पण्यमेव निरुद्धं नदीयमानमगृह्यतः”—इति ।

अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यंकारद्रव्यस्योत्सर्गोऽभिमतः । अस्मिन्नेव
विषये विक्रेतुदोषवशेन क्रयासिद्धौ आह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

क्रीत्वाऽनुग्रयानुत्पत्त्यर्थं कतिपयपण्यानां विक्रयानर्हत्वमाह मनुः,—

“नान्यदन्येन संसृष्टं रूपं विक्रयमर्हति ।

न सावद्यश्च न न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्,—इति ।

इति क्रयविक्रयानुग्रयाख्यं विवादपदम् ।

अथ स्वामिपालविवादपदविधिः ।

तत्र तु तदभिधानप्रतिज्ञा मनुना कृता,—

“पशुषु स्वामिनाञ्चैव पाशानाञ्च व्यतिक्रमे ।

(१) यश्च क्रेतुवामेन क्रयपरिच्छितये विक्रेते समर्पितं, तत्सत्यंकारपदार्थः—
इति चण्डेश्वरीया व्याख्या ।

विवादं सम्यवक्ष्यामि यथावदुद्भूतत्वतः”—इति ।

विवादं विवादापनोदमित्यर्थः । स्वामिपालयोः कर्त्तव्यमाह
नारदः,—

“उपानयेद्गाः गोपालः पुनः प्रत्यर्पयेत्तथा”—इति ।

यावन्तः प्रातः समर्पितास्तावन्तः सायं प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः ।
गवादिपरिपालकस्य भूतिपरिमाणमाह नारदः,—

“गवां शताद् वत्सतरो धेनुः स्याद्विशताद् भूतिः ।

प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहो वाऽष्टमेऽहनि”—इति ।

प्रतिसंवत्सरं वत्सतरो द्विहायनी गौः भूतिः भूतके कल्पनीया,
द्विगते तु सप्तगौः, अष्टमे दिवसे दोहस्य भूतित्वेन कल्पनीय-
इत्यर्थः । सन्दोहः सर्वदोहः ।

“तथा धेनुभूतः क्षीरं लभेतैवाष्टमेऽखिलम्”—इति

बृहस्पतिसंस्मरणात् । इयञ्च भूतिकल्पना परिभाषितभूतिवि-
शेषाभावविषये । परिभाषिते तु भूतिविशेषे स एव देयः । मनुस्तु
प्रकारान्तरेण भूतिमाह,—

“गवां क्षीरभूतोयस्तु स दुष्टाद्दशतोवराम् ।

गोस्नाभ्यनुमतो भूत्यः सा स्यात्पालेऽभूते भूतिः”—इति ।

दशतो दशदोग्धूणां मध्ये वरासुत्कृष्टां स्त्रीकृत्य तत्क्षीरं क्षीर-
भूतो गृह्णीयात् । क्षीरशून्यानां तु क्षीरमूल्यतो भूतिः कल्पनीया ।
यद्यसौ द्रव्यान्तरेण भूतः, न तत्रैषा भूतिरित्यर्थः । यस्त्वेवं परि-
कल्पितं वेतनं गृहीत्वा पशुम् पालयन् भूत्यः स्वदोषेण पशुम् मार-
येत् विनाशयति वा, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“प्रमादमृतमष्टांश्च प्रदायः कृतवेतनः”—इति ।

प्रमादग्रहणं पालकदोषोपलक्षणार्थम् । प्रमादश्च मनुना स्पष्टी-
कृतः,—

“नष्टं विनष्टं क्षमिणा दंशितं विषमे मृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पालएव तु”—इति ।

प्रसङ्गं चोरैरपहतो न दाप्यः । तथाच सएव,—

“विशिश्य तु हतं चोरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“पालग्रहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विज्ञवे ।

यत्प्रणष्टं हतं वा स्यान्न पालेऽपि किञ्चिदपि”—इति ।

एतत्पुरुषकारकरणे वेदितव्यम् । पुरुषकाराकरणे तु भवत्येव
किञ्चिदपि । पुरुषकारस्य स्वरूपं नारदेन दर्शितम्,—

“क्षमिचोरव्याघ्रभयात् दुरीशभ्रातृ पालयेत् ।

व्याघ्रच्छेकितः क्रोशेत् स्वामिने तु निवेदयेत्”—इति ।

व्याघ्रच्छेत्, प्रयतेतेत्यर्थः । यः प्रसृतार्थं न यतते, तं प्रत्याह
सएव,—

“अव्याघ्रश्चक्रविक्रोशन् स्वामिने ग्रामिवेदयन् ।

दातुमर्हति गोपस्तान् विनयश्चैव राजनि”—इति ।

विनयप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्द्धचयोदशपणाः स्वामिने द्रव्यमेव च”—इति ।

अर्द्धचयोदशपणाः सार्द्धं द्वादशकार्षापणाः । पालदोषमाह मनुः,—

“अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसङ्गं वृकोह्न्यात्पाले तत्किञ्चिदपि भवेत्”—इति ।

अनायति, उपद्रवनिराकरणाय अनागच्छतीत्यर्थः । यां, अजा-
विकजातीयाम् । एतत्सुगमस्यलस्यविषयम् । दुर्गमस्यलविषये तु न
दोष इत्याह सएव,—

“तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथोवने ।

ग्रामपेत्य वृकोह्न्यान्न पालस्तत्र किञ्चिदपि”—इति ।

अवरुद्धानां, पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । दैवमृतानां पुनः
कर्णादिकं दर्शनीयम् । तथाच मनुः,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च वक्ष्यस्त्रिस्तुरोचनम् ।

पशुस्त्रिस्तुरो दद्यात् मृतेष्वङ्गानि दर्शनम्”—इति ।

सत्यन्तरमपि,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च शृङ्गस्त्रिस्तुरोचनम् ।

पशुस्त्रिस्तुरो दद्यात् मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्”—इति ।

गोप्रचारभूमिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ग्रामेच्छया गोप्रचारी भूमौ राजेच्छयाऽपि च”—इति ।

ग्रामेच्छया ग्रामाल्पत्वमहत्त्वापेक्षया यदृच्छया वा गवां दण्डादि-
भक्षणार्थं कियानपि भूभागः कृतः परिकल्पनीयः । गवां प्रचार-
स्थानासनसौकर्यार्थं ग्रामचेचयोरन्तरमाह सएव,—

“धनुःशतं परीणाहो ग्रामचेचयोरन्तरमवेत् ।

द्वे शते खर्वटे शस्यं नगरस्य चतुःशतम्”—इति ।

ग्रामवेचधोरकारं धनुःशतपरिमितम् । सर्वदैवविधिना ग्रस्यं
कार्यम् । खर्वटस्य प्रचुरकष्टकसन्मानस्य ग्रामस्य दे शते अन्तरे ग्रस्यं,
नगरस्य च बज्जमसदीर्घस्य चतुःशतपरिमिते अन्तरे ग्रस्यं
कार्यमिति । तत्र पशुनिवारणाय वृत्तिरपि कल्पनीयेत्याह
कात्यायनः,—

“अजातेष्वेव ग्रसेषु कुर्यादावरणं सदा ।

दुःखेन विनिवार्यन्ते लम्बस्वादुरसा मृगाः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पथि चेचे वृत्तिः कार्या यामुद्रो नावलोकयेत् ।

न लङ्घयेत् पशुर्नाथो न भिन्द्यात् यां च सूकरः”—इति ।

एवं च पशुनिवारणे कृतेऽपि तामतिक्रम्य ग्रस्यादिविनाशे सति
मनुराह,—

“पथि चेचे परिहृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।

स पालः शतदण्डार्हो विपासान् वारयेत् पशून्”—इति ।

पथि चेचे परिहृते सति तां वृत्तिमतिक्रम्य ग्रस्यघाते स पालः
पशुकार्ये पण्यशतदण्डार्हः । एवं, ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्तिनि
चेचे परिहृते सति तां वृत्तिमतिक्रम्य ग्रस्यघाते स पालः शतपण-
दण्डार्हः । तदनेन, अपरिहृते पालस्य दण्डाभावः सूचितः । मनुस्मृ-
त्यात् दण्डं निषेधति,—

“तत्रापरिहृतं धान्यं ग्रह्णितुः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेदण्डं नृपतिः पशुरक्षिणम्”—इति ।

एतद्दीर्घकालप्रचारविषयम् । दीर्घकालप्रचारे तु दण्डमर्हति ।

अतएवावकाशप्रचारे दोषाभावमाह विष्णुः । “पथि ग्रामग्रान्ते च
न दोषोऽवकाशम्”—इति । दण्डपरिमाणन्तु पशुविशेषेण दर्शितं
याज्ञवल्क्येन,—

“माषानष्टौ तु महिषौ ग्रस्यघातस्य कारिणौ ।

दण्डनीया तदर्द्धन्तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् ॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्तदिगुणोदमः ।

समनेषां विव्रीतेऽपि खरोष्ठं महिषीसमम्”—इति ।

परग्रस्यघातकारिमहिषीस्वामी प्रतिमहिष्यष्टौ माषान् दण्ड-
नीयः । चतुरोमाषान् गोस्वामी । मेघस्वामी द्वौ द्वौ माषौ । एषा-
मेव पशूनां ग्रस्यभक्षणदारभ्य यावच्छयनमनिवारितानां स्वामी
यथोक्तदण्डात् दिगुणं दण्डनीयः । तथा,

“तथाऽजाविकवत्सानां पादोदण्डः प्रकीर्तितः”—इति

सत्यन्तरोक्तं वेदितव्यम् । माषस्यात्र तादृशपणस्य विंशति-
तमो भागः,

“माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः”—इति

नारदस्मरणात् । भक्षयित्वोपविष्टस्य वत्सविषये यथोक्ताचतुर्गुणो-
दण्डः । तदुक्तं सत्यन्तरे,—

“वत्सानां दिगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः”—इति ।

यत्पुनर्नारदेनोक्तम्,—

“माषं गां दापयेदण्डं द्वौ माषौ महिषं तथा ।

तथाऽजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाषिकः”—इति ।

तन्मुहूर्तमात्रभक्षणविषयम् । अतएवाह तुः शङ्खखितौ ।

“रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च माषान् रात्रिमुहूर्त्ते माषं दण्डं ग्रासे”-इति ।

आतुरपशुविषये तु न दण्ड इत्याह नारदः,—

“जराग्रं* गृहीतो वा वज्राग्निहतोऽपि वा ।

अपि सर्पेण वा दृष्टो वृक्षादा पतितो† भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हतो वाऽपि व्याधिभिर्वाऽप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्”—इति ।

अनातुरेष्वपि केषुचित् पशुषु दण्डाभावमाह सएव,—

“गौः प्रसूता दशाहन्त महोक्षो वाऽपि कुञ्जराः ।

निवार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक्”—इति ।

मनुरपि,—

“अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशून् तथा ।

सपालान् वा विपालान् वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत्”—इति ।

वृषामहोक्षाः । अथवा, वृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि,—

“महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकाऽऽगन्तुकादयः ।

पालोयेषां च ते मोक्ष्या देवराजपरिभुताः”—इति ।

आदिशब्देन मृतवत्सादयो गृह्यन्ते । अतएवोग्रना,—

“अदण्ड्या मृतवत्सा च संज्ञा रोगवती ज्ञा ।

अदण्ड्याऽऽगन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिसारिणी ॥

अदण्ड्या चोत्सवे गावः आहुकाले तथैव च”—इति ।

* ग्राह,—इति शा० ।

† वृक्षादापतितो,—इति का० ।

परशस्यविनाशे न केवलं स्वामी दण्डनीयः, अपि तु शस्यमपि
दापनीयः । तथाच वृहस्पतिः,—

“शस्यान्निवारयेत् गासु चीर्णं दोषद्वयं भवेत् ।

स्वामी शतदमं दाप्यः पालस्ताडनमर्हति ॥

—शदश्च सदमं चीर्णं समूले कार्षभचिते”—इति ।

अतएव नारदः,—

“समूलशस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयाच्छतम् ।

बधेन गोपोमुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्”—इति ।

तत्स्वामी शस्यस्वामी । शदश्च सामन्तादिभिः परिकल्पितो देयः ।

तथाच सएव,—

“गोभिस्तु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतियाचते ।

सामन्तानुमतं देयं धान्यवत्तत्र कल्पितम्”—इति ।

यस्तु शनसा शदयाचननिशेधोऽर्थात् कृतः,—

“गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति चिदिवौकसः”—इति ।

स ग्रामादिसमीपस्थानावृतचेचविषयः ।

इति स्वामिपालाख्यं विवादपदम् ।

अथ सीमाविवादनिर्णयः ।

तत्र तावत्सीमा चतुर्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा गृहसीमा
क्षेत्रसीमा च,—इति । सा च यथाक्रमं पञ्चलक्षणा । तदुक्तं नारदेन,—

“ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्यता”-इति ।

ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । मत्स्यिनी जललिङ्गान्विता । नैधानी निखाततुषाङ्गारादिमती । भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परविषया-
पत्तिनिर्भिता । राजशासननीता ज्ञादचिह्नाद्यभावे राजेच्छया
निर्मिता । तथाच व्यासः,-

“शामयोद्भवयोः सीमा वृक्षा यत्र समुन्नताः ।

समुच्छिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥

क्षुब्धगा वज्रजला मत्स्यकूर्मसमन्विता ।

प्रत्यक् प्रवाहिनी यत्र सा सीमा मत्स्यिनी मता ॥

तुषाङ्गारकपालैस्तु कुजेरायतनैस्तथा ।

सीमाऽत्र चिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते”-इति ।

वृक्षाश्च न्यपोधादयः । तदाह मनुः,-

“सीमावृक्षास्तु कुर्वीत न्यपोधाश्चत्यकिंसुकान् ।

ग्राह्यसीमावृक्षांश्च चौरिण्यैव पादपान्”-इति ।

प्रत्यक् प्रवाहिनीत्यनेन वाप्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते ।
तानि च दृश्यतिना दर्शितानि,-

“वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरास्तथाः ।

स्नाननिबनदीस्रोतःशरगुह्यनगादयः ॥

प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा”-इति ।

तुषाङ्गारकपालैरिति करीषादीनां गुप्तलिङ्गानामप्युपलक्षणम् ।
तानि च तेनैव दर्शितानि,-

“करीषास्तुषाङ्गारगर्कराऽयकपालिका ।

चिकतेष्टकगोवालकार्पाशास्त्रीणि भस्त्रा च ॥

प्रचिथ कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत्”-इति ।

तानि च सीमालिङ्गानि स्थविरेवालानां दर्शनीयानि । तथाच
दृश्यतिः,-

“ततः पौगण्डवालानां प्रथमेन प्रदर्शयेत् ।

वार्द्धके च शिशूनाम्ने दर्शयेद्युस्तथैव च ॥

एवं परम्पराज्ञाते सीमाभ्रान्तिर्न जायते”-इति ।

एवं निरूपितैर्लिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयं कुर्यादित्याह मनुः,-

“एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवादमानयोः ।

यदि संग्रहएव स्थालिङ्गानामपि दर्शने ॥

साक्षिप्रत्ययएव स्यात् सीमावादविनिर्णये ।

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवाचिनः ॥

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ”-इति ।

प्रथमं तावदर्थिप्रत्यर्थिलिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयः । अथाचाप्य-
विश्वासस्तदा लिङ्गविषयकात् सीमाविषयकाद्वा साक्षिप्रत्ययात्
निर्णयः । यदा साक्षिनामभावस्तदा सामन्तैर्विनिर्णयः इत्यर्थः ।
“तेषामभावे सामन्ताः”-इति कात्यायनेनोक्तत्वात् । के पुनः साम-
न्ता इत्यपेक्षिते स एवाह,-

“संसक्तकास्तु सामन्तास्तसंसक्तास्तथोत्तराः ।

संसक्तसक्तसंसक्ताः पञ्चाकाराः प्रकीर्तिताः”-इति ।

विप्रतिपन्नसीमकस्य चेत्तस्य चतसृषु दिक्षु सन्निहितग्रामादि-
भोक्तारः संसक्ताः । एतएव सामन्तशब्दाभिधेयाः । यदा पुनरदृष्ट-

संसक्तका न सन्ति, तदा संसक्तसंसक्ततत्संसक्तैः निर्णयः कार्यः। तदाह सएव,—

“स्वार्थसिद्धौ च दुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात्।

तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥

संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः।

कर्त्तव्यास्तुविदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥

तेषामभावे सामन्तामौलद्वद्धोद्धृतादयः।

स्वावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा”—इति।

वृद्धादिलक्षणं तेनैवोक्तम्,—

“निबध्यमानं येदृष्टं तत्कार्यं सुगुणान्वितैः।

वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥

ये तत्र पूर्वसामन्ताः पञ्चाद्देशान्तरङ्गताः।

तन्मूलत्वात्तु ते मौलाः ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः।

उपश्रवणसम्भोगभयस्थानोपचिह्निताः।

उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः”—इति ॥

साक्षिप्रभृत्युद्धृतपर्यन्तानामभावे मनुराह,—

“सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणाम्।

इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥

व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्ताग्नूलखानकान्।

व्यालपाशानुद्धृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान्”—इति।

अन्यांश्चेति चकारेण सीमाकर्षका उपलक्ष्यन्ते। तथाच याज्ञ-
वल्क्यः,—

“सीमोविवादे चेन्नस्य सामन्ताः स्वविरादयः।

गोपाः सीमारूपाणाञ्च सर्वे च वनगोचराः।

नयेयुरेते सीमानं स्वसाक्षारतुषट्पदैः ॥

सेतुवल्मीकनिष्ठास्थितैत्याद्यैरुपलक्षिताम्”—इति।

भारदोऽपि,—

“यामसीमास्तु च वहिर्ये च स्युः क्षपिजीविनः।

गोपाः शाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनगोचराः”—इति।

ते च ग्रपथैः प्रापिताएव निर्णयं ब्रूयुः। तथाच वृहस्पतिः,—

“प्रापिताः ग्रपथैः स्त्रैः स्त्रैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम्।

दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः”—इति।

स्त्रैः स्त्रैरिति,

“सत्येन प्रापयेद्विप्रं चचियं वाहनायुधैः”—

इत्यादि लोकव्यवस्थया प्रतिपादितैः इत्यर्थः। मनुरपि,—

“यामेयककुलानां तु समचं सीमसाक्षिणः।

प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तथैवच विवादिनोः ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम्।

तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण यामयोर्द्वयोः”—इति।

सीमासाक्षिणां तु लक्षणमाह वृहस्पतिः,—

“आगमश्च प्रमाणश्च भोगं कामश्च नाम च।

भूभागलक्षणश्चैव ये विदुस्तैश्च साक्षिणः”—इति।

यदा पुनर्लिङ्गानि न सन्ति, विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया*
सन्दिग्धानि, तदा निर्णयोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

* लिङ्गतया,—इति का०।

“सामन्ता वा समग्रामाख्यत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तसम्बन्धनाः सीमां नयेयुः स्थितिधारिणः”—इति ।

रक्तसम्बन्धिनो रक्ताम्बरधरा धर्मारोपितचित्तिखण्डाः* सीमां प्रदर्शयेयुः । स्त्रैः स्त्रैः प्रपथैः प्रापिताः सन्तः सीमां नयेयुः । तथाच मनुः,—

“शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्त्रिणो रक्तवाससः ।

सुहृतेः प्रापिताः स्त्रैः स्त्रैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्”—इति ।

नयेयुरिति वज्रवचनमपि अविवक्षितम् । एकस्यापि सीमा-प्रदर्शकस्य दृष्ट्यतिना दर्शितत्वात्,—

“शास्त्रचिह्नैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसंमतः ।

रक्तमाख्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सीमानं दर्शयेन्नरः”—इति ।

अतु नारदेनोक्तम्,—

नैकः समुच्चयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।

महत्तादस्य कार्यस्य क्रियैषा वज्रपु स्थिता”—इति ।

तदुभयानुमतधर्मविज्ञतिरिक्तविषयम् । खलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञान उपायविशेषमाह नारदः,—

“निष्पगाऽपहतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु† ।

तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात्”—इति ।

प्रत्यर्थिसमञ्जसविप्रतिपक्षाया अस्मान्कालोपलक्षितभुक्तेर्वा नि-क्षितयुरित्यर्थः । एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्क्रमण-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मूर्द्धारोपितचित्तिखण्डाः—इति तु भवितुं युक्तम् ।

† साक्षिसामन्तादिना सीमाज्ञानोपाये विषयमाह,—इति शा० ।

‡ निष्पगापहतोत्सृष्टचिह्नैर्विगतभूमिषु,—इति शा० ।

दिनादारभ्य यावत् क्षिपचं यदि राजदैविकव्यसनं नोत्पद्यते, तदा तत्प्रदर्शनात् सीमानिर्णयः । तथाच कात्यायनः,—

“सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्यर्धे तथैवच ।

क्षिपचपञ्चसप्ताहं देवराजकमिष्यते”—इति ।

यस्त्वपि निषेधः सत्यन्तरेऽभिहितः,—

“वाक्पारुष्ये महीवादे दिव्यानि परिवर्जयेत्”—इति ।

स उक्तसचणपुरुषाभावविषय इत्यविरोधः । कथमर्धं च निर्णय-इत्यपेक्षिते नारदः,—

“यदा तु न स्युर्ज्ञातारः सीमायाश्चापि लक्षणम् ।

तदा राजा द्वयोः सीमासुखयेदिष्टतः स्वयम्”—इति ।

इष्टतः, इच्छातः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अभावे शास्त्रचिह्नानां राजा सीमाः प्रवर्त्तिता”—इति ।

शास्त्राणां सामन्तादीनां चिह्नानां वृत्तादीनामभावे राजैव सीमाः प्रवर्त्तयिता । यामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं प्रविभज्य उभयोर्ग्रामयोः समर्थं तन्मध्ये सीमासिद्धानि कारयेत् । यदा तस्याभूनेर्यत्रैवोपकारातिशयो दृश्यते, तदा तस्यैव ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया । तथाच मनुः,—

“सीमायामविषयायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिमेकेषां उपकारादिति स्थितिः”—इति ।

अविषयायां, शास्त्रज्ञापकशून्यायामित्यर्थः । खणादिनिर्णयवत् सीमानिर्णयो नावेदनानन्तरमेव कार्यः, किन्तु प्रकाशितेषु खेतादिषु । तदाह सएव,—

“सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासे नयेस्त्रीमां सप्रकाशेषु सेतुषु”—इति ।

ग्रामग्रहणं नगरादिरप्युपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“सीमान्तवासि* सामन्तैः कुर्यात् चेत्तद्विनिर्णयम् ।

ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोः”—इति ।

यदा रागलोभादिवशात् सीमासाक्षिणोर्निर्णयं न कुर्युः, तदा दण्डनीया इत्याह सएव,—

“बल्लनान्तु गृहीतानां न सीमानिर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयादा लोभादा दायास्तत्तमसाहसम्”—इति ।

एतत् ज्ञानविषयम् । अज्ञानविषये तु नारदः,—

“अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्याः राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

सामन्तात्परतो ये सुस्तत्संज्ञा मृषोदिते ।

संसक्तसक्तसक्तास्तु विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥

मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डं दत्त्वा पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेन व्यवस्थिताः”—इति ।

साक्षिणां मिथोवैमत्याभिधाने दण्डमाह कात्यायनः,—

“कौर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तत्तमसाहसम्”—इति ।

सीमाचङ्क्रमणकर्तृणामपि दण्डमाह सएव,—

“यद्योक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दायास्तु दिशतं दमम्”—इति ।

* सामन्तभावे—इति का० शा० ।

अज्ञानादनृतवचने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनर्विचारः प्रवर्त्तयितव्यः । तथाच कात्यायनः,—

“अज्ञानोक्तान्* दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ।

त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तान् तस्मान्मौलादिभिः सह ।

समीक्ष्य कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः”—इति ।

नयुत्सृष्टचेतविषये निर्णयमाह वृहस्पतिः,—

“अन्यग्रामात्समाहृत्या दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।

महानद्याऽथवा राज्ञा कथं तच्च विचारणा ॥

नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।

अन्यथा न भवेत्सामो नराणां राजदैवकः ॥

अथोदयौ जीवनश्च देवराजवशाङ्गणाम् ।

तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचारयेत् ॥

ग्रामयोर्भयोर्यच्च मर्यादा कल्पिता नदी ।

कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशाङ्गणाम् ॥

एकच कूलपातन्तु भूमेरन्यच्च संस्थितिम् ।

नदीतीरे प्रकुरुते तस्य तां न विचारयेत्”—इति ।

एतद्व्युत्पन्नग्रन्थतीरविषयम् । उत्पन्नग्रन्थविषये तु सएवाह,—

“उत्पन्नग्रन्थं समुत्सृज्य ॥ भूमिच्छिन्ना यदा भवेत् ।

* अज्ञानोक्तौ,—इति का० ।

† स तैश्च,—इति शा० ।

‡ समाग्र्य,—इति शा० ।

§ एतदनुम,—इति शा० । एवं पदञ्च ।

॥ समुत्सृज्य,—इति शा० ।

नदीस्रोतःप्रवाहेण* पूर्वस्वामी लभेच्च ताम्”—इति ।

तां वृक्षाणां भूमिं पूर्वस्वामी यावदुपग्रस्यफलप्राप्तिस्त्वावलभेते-
त्यर्थः । फलप्राप्तेरुद्धं तु पूर्ववचनविषयसमानता । राजदत्तविषये
कचिदपवादमाह सएव,—

“या राज्ञा क्रोधलोभेन हस्तन्यायेन वा कृता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतच्च स्वत्वहेतुप्रमाणवत्चेचविषयम् । प्रमाणाभावे तु सए-
वाह,—

“प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जतोयस्य या कृता ।

गुणाधिकाय वा दत्ता तस्य तां न विचालयेत्”—इति ।

मृदादिविषये निर्णयस्तेनैव दर्शितः,—

“निवेशकास्त्रादारभ्य मृद्ववर्थापणादिकम् ।

येन यावद्वयया भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

अरमिदयमुत्पुण्य परकुल्यादि वेशयेत्”—इति ।

अवस्करादिभिस्तुप्ययादिकं न रोधयेदित्याह नारदः,—

“अवस्करसलस्रभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्ययसुरस्त्रानराजमार्गाञ्च रोधयेत्”—इति ।

वृक्षस्यतिः,—

“यान्थायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः ।

तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यन्तु केनचित्”—इति ।

* प्रवाहे च,—इति का० झा० ।

† मृद्ववर्थापणादिकम्,—इति झा० ।

यस्य संसरणे श्रद्धादिकं करोति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“यस्तच्च संसरे श्रद्धं वृक्षारोपणमेववा ।

कामात्पुरीषकुर्त्याच्चेत्तस्य दण्डस्तु माषकः”—इति ।

राजमार्गे तु पुरीषकर्तुर्दण्डमाह मनुः,—

“समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेधमनापदि ।

स द्वौ कार्वापणौ दद्यात् अमेधश्चाग्रे शोधयेत् ।

आपद्गतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बालएवच ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोधयिमिति स्थितिः”—इति ।

अमेधादिना तडागादिषु दोषं कुर्वतां दण्डमाह कात्यायनः,—

“तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेधेन विनाशयेत् ।

अमेधं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥

दूषयन् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

पुण्यानि पावनोद्यानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम्”—इति ।

मर्यादाभेदेनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमाऽतिक्रमणे तथा ।

चेचस्य हरणे दण्डाधमोत्तममध्यमम्”—इति ।

अनेकचेचव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा । तस्याः प्रकर्षण
भेदेन, सीमानमतिक्रमणं कर्षणे, चेचस्य तथा निन्दितप्रदर्शनेन*
हरणे, यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । चेचग्रहणं
मृदारामाद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात् चेचादिहरणे सएवाह,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निन्दितत्वप्रदर्शनेन,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“ग्रहं तटाकमारामं चेष्टं वा भीषया हरन् ।

ग्रतामि पञ्च दण्डः स्यादज्ञानाद्विश्रतं दमः”—इति ।

ये तु बलादपट्टियमाणचेष्टादिभूमयस्तेषां उत्तमोदण्डः प्रयोक्तव्यः ।

“बलात्सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेदइत्येको दण्ड उत्तमसाहसः”—इति

स्मरणात् । यत्तु शङ्खलिखिताभ्यां सीमाऽतिक्रमणे दण्डाधिक्य-
मुक्तम् । “सीमाव्यतिक्रमे लघुसहस्रम्”—इति । तत्समयसीमाऽति-
क्रमविषयम् । सीमासन्निधूतपञ्चदशादिविषये कात्यायनः,—

“सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां चेचयोर्दयोः ।

फलं पुष्पञ्च सामान्यं चेचस्वामिषु निर्दिशेत्”—इति ।

अन्यचेष्टे जातवृक्षादिविषये सएव,—

“अन्यचेष्टे तु जातानां ग्राखा यचान्यसंस्थिता ।

स्वामिनस्तु विजानीयात् यस्य चेष्टे तु संस्थिता”—इति ।

परचेष्टे प्रार्थनया क्रियमाणसेतुकूपादिकं चेचस्वामिना न
निषेद्धम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“न निषेधोऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमौ हरन् कूपः स्वल्पचेष्टो बह्वदकः”—इति ।

यत्स्वल्पबाधकं महोपकारकं चेष्टादिकञ्च भवति, तत् चेष्टं
स्वामिना न निषेद्धम् । यत्पुनर्बहुबाधकं स्वल्पोपकारकं च,
तन्निषेद्धम् भवति । नारदोऽपि,—

“परचेष्टस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिबध्यते ।

महागुणोऽल्पदोषसेतु रङ्गिरिष्टा चये सति”—इति ।

सेतुश्च द्विविधः । तथाच सएवाह,—

“सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः खेयो बध्यस्तथैव च ।

तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बध्यः स्थातन्निवर्त्तनात्”—इति ।

सेत्वादिसंस्कारविषये नारदः,—

“पूर्वप्रवृत्तमुच्छिन्नं न पृष्ट्वा स्वामिनस्तु यः ।

सेतुं प्रवर्त्तयेत् कश्चिन्न स तत्फलभाग्यवेत् ॥

मृते तु स्वामिनि पुनस्तदंशे वाऽपि मानवे ।

राजानमामृत्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्”—इति ।

चेचस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा सेत्वादिप्रवर्त्तने
याज्ञवल्क्यः,—

“स्वामिने योऽनिवेद्यैव चेष्टे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगः तदभावे महीपतेः”—इति ॥

प्रार्थनयाऽर्घदानेन वा लब्धानुज्ञः सन्नेव परचेष्टे सेतुं प्रवर्त्तये-
दित्यस्य तात्पर्यम् । न तु सेतुप्रवर्त्तकस्य पालनाकृषिनिषेधे
तात्पर्यम् । तस्याप्रसक्तत्वात् । अथ वा, दृष्टलाभफलभोक्तृत्वनिषेधे
तात्पर्यमस्तु । कात्यायनोऽपि,—

“अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

मृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥

व्ययं* स्वामिनि चायाते न निवेद्य नृपे यदि ।

अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तद्वतं लभते व्ययम्”—इति ॥

* देयं,—इति यस्यान्तरद्वयः पाठः ।

चेचस्वामिपार्श्वं चेचमिदमहं कर्षामीदमङ्गीकृत्य पश्चाद्योन
कर्षति, अन्येन वा न कर्षयति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“कालाहतमपि चेचं यो न कुर्यान्न कारयेत् ।

स प्रदायोऽहृष्टग्रहं चेचमन्येन कारयेत्”—इति ॥

यद्यपि फलाहतं ईषफलेन विदारितं न सख्यबीजावापाहं,
तथायाहृष्टचेचस्य फलं यावद्धचोत्पत्त्यर्थं सामन्तादिकल्पितं ताव-
दसौ स्वामिने दापनीयः । तच्च चेचं पूर्वकर्षकादौ विधाय तत्का-
रयेत् । दृष्टव्यतिरपि,—

“चेचं गृहीत्वा यः कश्चित् न कुर्यान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स ग्रहं दायो राज्ञे दण्डश्च तत्समम्”—इति ॥

स्वामिने कियान् ग्रहोदेय इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“चिरावसजे दशमं ह्यवमाणे तथाऽष्टमम् ।

सुसंस्कृतेषु षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथाविधि”—इति ॥

चिरावसजे चिरकालमहृष्टे चेचे कर्षामीति स्त्रीकृत्योपेक्षिते,
थावत् फलमनुपेक्षिते लभ्यते तस्य दशमभागन्दायः । सुसंस्कृते चेचे
उपेक्षिते षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः । असक्तप्रेतनष्टचेचविषये नारदः,—

“असक्तप्रेतनष्टेषु चेचिकेषु निवापितः ।

चेचश्चेदिकृषेत् कश्चिदनर्हति च* तत्फलम् ॥

ह्यवमाणेषु चेचेषु चेचिकः पुनराव्रजेत् ।

खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा चेचमवाप्नुयात्”—इति ॥

* कश्चिदनुकुर्वीत,—इति का० । कश्चिदभ्रवीत स,—इति ग्रन्थान्तर-
दृष्टपाठस्तु समीचीनः ।

खिलोपचारः खिलभञ्जनार्थोऽयम् । तस्येयन्ताऽवधारणार्थं वि-
चारं तस्याह स एव,—

✓“संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्याद्वत्सरेस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसन्नन्तु चेचं स्यादट्वीसमम्”—इति ॥

यदा पुनः खिलोपचारं स्वामी न ददाति, तदाऽप्याह
कात्यायनः,—

“अशक्तितो न दद्याच्चेत् खिलार्थं यः कृतोऽयम् ।

तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात् परतः स्वामिने तु तत्”—इति ।

इति सीमाविवादनिर्णयः समाप्तः ।

अथ दण्डपारुष्यम् ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिसोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते”—इति ॥

परगात्रेषु स्थावरजङ्गमादेरनेकद्रव्येषु । हस्तपादायुधादिभिरि-
त्यादियहणाद्यावादिभिः । द्रोहो हिंसनम् । तथा भस्माभिः भस्म-
रजःपङ्कपुरीषाद्यैः । उपघातः संस्पर्शरूपं मनोदुःखोत्पादनम् ।
तदुभयं दण्डपारुष्यम् । तस्य चैविध्यमाह स एव,—

“तस्यापि दृष्टं चैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात्

अवगुरणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥

हीनमधोत्तमानान् द्रव्याणामनतिक्रमात् ।

चीष्टेव साहसान्याहुस्तत्र कष्टकग्रोधनम्—इति ॥

निःशङ्कपातः निःशङ्कप्रहरणम् । चीष्टेव साहसानि साह-
सीकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । दण्डपारुष्ये पञ्चप्रकाराविधय-
स्तेनैवोक्ताः,—

“विधिः पञ्चविधस्तत्रः एतयोर्द्वयोरपि ।

पारुष्ये सति संस्थादुत्पत्तेः शुभयोर्द्वयोः ॥

स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते ।

पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् दोषभाक् ॥

पश्चाद्यस्त्योऽप्यसत्कारो पूर्वतु विनयो गुरुः ।

द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुवध्नाति योऽधिकम् ॥

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वावा यदि वोत्तरः ।

पारुष्यदोषादुत्तयोः युगपत्संप्रवृत्तयोः ॥

विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ।

शपाकषण्डपाषण्डयज्ञेषु बधिरेषु च* ॥

वस्त्रिपत्रात्यदारेषु† गुर्वीचार्थान्तिकेषु ‡ ॥

मर्यादाऽतिक्रमे सद्यो घातएवानुशासनम् ॥

यमेव व्यतिरेकेरन्ते? सन्तं जगं नृषु ।

* शपाकपशुचण्डालवैश्यावधकवस्त्रिषु,—इति यज्यान्तरद्वयः पाठः ।

† दारिषु,—इति यज्यान्तरद्वयः पाठः ।

‡ गुर्वीचार्थान्तिकेषु च,—इति का० । गुर्वीचार्थान्तिकेषु च,—इति
यज्यान्तरे ।

§ व्यतिवर्त्तने,—इति यज्यान्तरद्वयः पाठः ।

सएव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाक् नृपः ॥

मलास्ते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्—इति ॥

यस्तु पश्चात् प्रवृत्तस्यापराधाभवोद्वहस्यतिना दर्शितः,—

“आकृष्टस्तु समाक्रोशन् ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाऽपराधिनं* चैव नापराधी भवेन्नरः”—इति ॥

योऽपि पश्चात् प्रवृत्तस्तु दण्डः कात्यायनेन दर्शितः,—

“आभीषणेन दण्डेन प्रहरेद् यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पौडितो वाऽथ स दण्डः परिकीर्त्तितः”—इति ॥

सोऽपि पूर्वप्रवृत्तदण्डादल्पदण्डार्थः । ‘दण्डपारुष्यसंख्याकारण-
माह याज्ञवल्क्यः,—

“असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतोभयात्”—इति ॥

यदा कश्चिद्रहस्येनाहं ताडित इति राज्ञे निवेदयति । तदा
चिह्नैः तद्वाचगतश्रमादिभिः, कारणप्रयोजनपर्यालोचनरूपाभिर्यु-
क्तिभिः, आगमेन जनप्रवादेन, च शब्दादिव्येन च, कूटचिह्नकरण-
सम्भावनाभयात् परीक्षा कार्येत्यर्थः । राजशासनद्रव्यविशेषेण दण्ड-
विशेषमाह सएव,—

“न्यूने पद्मरजःस्पर्शे† दण्डोदग्रपणः स्मृतः ।

* हत्वाऽऽतताधिनं,—इति यज्यान्तरद्वयः पाठः ।

† भस्मपद्मरजः स्पर्शे,—इति का० ।

अमेध्य* पार्श्वदेशादि स्यर्शने द्विगुणस्ततः ॥

समेवेव परस्त्रीषु द्विगुणः चोत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्द्धदमोमोहमदादिभिरदण्डनम्"—इति ॥

अमेध्यशब्देन स्नेहमखकर्णादिदूषिकाशुक्रोष्णिष्टादिकं गृह्यते ।
पुरीषादिस्पर्शं कात्यायनः,—

“हृदिमूत्रपुरीषाद्यैः पादादौ च चतुर्गुणः ।

षड्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि त्र्यष्टगुणः स्मृतः”—इति ॥

आदिशब्देन वसायुक्तज्ञानां गृह्यन्ते । ताडनार्थं हस्तोद्यमने
ताडने च दण्डमाह सएव,—

“उद्गूरणे तु हस्तस्य कार्य्या द्वादशकोदमः ।

सएव द्विगुणः प्रोक्तः ताडनेषु सजातिषु”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“उद्गूरणे हस्तपादे दशविंशतिकः क्रमात् ।

परस्परम् सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम्”—इति ॥

हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्यते सति यथाकमं दशविंशतिपण-
कौ दमौ । परस्परमवधार्य शस्त्रे उद्यते सति सर्वेषां वर्णानां मध्य-
मसाहसोदण्ड इत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताडने सएव,—

“गोषितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्धरः ।

द्वाविंशतं पणान् दायोद्विगुणं दर्शनेऽसृजः”—इति ॥

* समे च,—इति शा० ।

† दार्ष्टानिकसूत,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

सगादिभेदे दण्डमाह मनुः,—

“त्वग्भेदकः शतं दण्डो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसच्छेदे शतं निष्कान्* प्रवास्यस्वस्थिभेदकः”—इति ॥

पादाद्याकर्षणादौ याज्ञवल्क्यः,—

“पादकेशादिषु कराकर्षणे तु पणान् दश ।

पिण्डाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥

करपाददन्तभङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्योदण्डो व्रणोद्भेदे स्मृतकल्पहते तथा ॥

चेष्टाभोजनवाकरोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

ग्रीवादिप्रणभङ्गे च दण्डो मध्यमसाहसः ॥

एकं ध्रुतां बहूनाम् यथोक्तद्विगुणोदमः”—इति ॥

अवमत्य केशं गृहीत्वा योऽसृष्टित्याकर्षति, असौ दशपणं
दण्डः स्यात् । यः पुनरंशुकेनावेष्ट गादमापौद्याकृत्य पादेन
घटयति, असौ शतपणान् दण्डः । करपाददन्तानां प्रत्येकभङ्गे
कर्णनासिकयोश्च छेदने स्मृतकल्पहते च मध्यमसाहसो दण्डः ।
गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रप्रतिभेदने ग्रीवाहस्तप्रणभङ्गे मध्यम-
साहसोदण्डः । मिलितैकस्याङ्गभङ्गं कुर्वतां बहूनां एकस्यापराधे
यो दण्डोक्तः, तच्च तस्मात् द्विगुणोदण्डः प्रत्येकं वेदितव्य इत्यर्थः ।
कात्यायनोऽपि,—

“कर्णोष्ठप्राणपादादिजिह्वाभासाकरस्य च ।

* मांसभेदे शतं निष्कान्,—इति का० । मांसभेदा तु वसिष्कान्,—
इति ग्रन्थान्तररुतः पाठः ।

केदने चोत्तमोदण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥

मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहते सति ।

यथा यथा भवेदुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा”—इति

प्रातिलोभ्येन प्रहारे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विप्रपीडाकरं केचमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्गूर्णं प्रथमोदण्डः संस्पर्शं तु तदर्धकः”—इति ॥

ब्राह्मणपीडाकरमब्राह्मणस्य चक्षियादेरङ्गं करचरणादिकं
केतव्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्तमवर्णोपलक्षणार्थम् । अतएव मनुः,—

“येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्यजः ।

केतव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्”—इति ॥

उद्गूर्णं वधार्थमुद्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसोवेदितव्यः । शूद्रस्य
तत्रापि केदनमेव हस्तादेः । तदाह मनुः,—

“पाणिमुद्यस्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति”—इति ।

उद्गूरणार्थं शस्त्रादिसंस्पर्शं प्रथमसाहसादर्धदण्डो वेदितव्यः ।
भस्मादिस्पर्शने पुनः चक्षियवैश्ययोः प्रातिलोभ्यापवादेषु द्विगु-
णोदमः ।

“वर्णानामानुलोभ्येन तस्मादर्धाङ्गुलानितः”—

इति वाक्पाह्व्योक्तन्यायेन दण्डः कल्पनीयः । कात्यायनः,—

“वाक्पाह्व्ये यथैवोक्तः प्रतिलोभानुलोमतः ।

तथैव दण्डपाह्व्ये पात्योदण्डो यथाक्रमम्”—इति ॥

तत्रापि शूद्रविषये विशेषमाह मनुः,—

“अवनिष्ठीवतोदर्पात् दावोष्ठौ केदयेष्टपः ।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. KEGAN PAUL, TRENCH,

TRÜBNER & CO., LD.

PATERNOSTER HOUSE, CHANCERY CROSS ROAD, LONDON. W C

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—
of the fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi. (Text) Fasc. I—IV @ 6 each	Rs.	1	8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. I—XIV @ 6 each	...	1	14
Atikeya Aranyaka of the Rig Veda. (Text) Fasc. I—V @ 6 each	...	1	14
Ann Bhāshyam (Text) Fasc. I—II	...	0	12
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I	...	0	6
*Aphorisms of the Vedānta, (Text) Fasc. VII—XIII @ 6 each	...	2	10
Aśtāśāstrīkā Prajñapāramitā, (Text) Fasc. I—VI @ 6 each	...	2	4
Aśvavidyaka, (Text) Fasc. I—V @ 6 each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. I—III; Vol. II, Fasc. I @ 1	...	4	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. II—VIII @ 6 each	...	2	10
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	...	0	12
Bṛhaddevatā (Text) Fasc. I—III @ 6 each	...	1	2
Bṛhadbharṇa Purāna, (Text) Fasc. I and II @ 6 each	...	0	12
*Bṛhat Aranyaka Upanishad, (Text) Fasc. VI, VII & IX @ 6 each	...	1	2
* Ditto (English) Fasc. II—III @ 6 each	...	0	12
*Bṛhat Saṃhitā, (Text) Fasc. II—III, V—VII @ 6 each	...	1	14
*Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. II—III @ 6 each	...	0	12
Chaturvarga Chintamani (Text) Arts. 1, Fasc. I—II; II, 1—25	...	23	10
Part I, Fasc. I—18 Part II, Fasc. I—9 @ 6 each	...	0	4
*Chāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	...	0	12
*Dāśarūpa, (Text) Fasc. II and III @ 6	...	0	12
Gopatha Brahmana, (Text) Fasc. I—II	...	0	12
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. II—III @ 6 each	...	0	12
Kāla Māhātmya, (Text) Fasc. I—IV @ 6 each	...	1	8
Katantra, (Text) Fasc. I—VI @ 12 each	...	1	8
Katha Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ 12 each	...	10	8
*Kāshītaki Brahman Upanishad, (Text) Fasc. II	...	0	6
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. I—IX @ 6 each	...	3	6
*Lalitā-Vistara, (Text) Fasc. III—VI @ 6 each	...	1	8
Ditto (English) Fasc. I—III @ 12 each	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. I—IX @ 6 each	...	3	6
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. I—III @ 6 each	...	1	2
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. IV—VII @ 6 each	...	1	8
Markaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. I—II @ 12 each	...	2	4
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. II—XIX @ 6 each	...	6	12
*Nārada Pañcharātra, (Text) Fasc. IV	...	0	6
Nārada Smṛiti, (Text) Fasc. I—III @ 6	...	1	2
Nyayavārtika, (Text) Fasc. I	...	0	6
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4—6; Vol. II, Fasc. I—6; Vol. III, Fasc. I—6; Vol. IV, Fasc. 1—8 @ 6 each	...	8	10
*Nīṭisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sansk.) Fasc. II—V @ 6/ each	...	1	8
Nyayabindutika, (Text) ...	...	0	10
Nyāya Kusumājali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—2 @ 6/ each	...	3	0
ariśiṣṭa Purvaṇ, (Text) Fasc. I—IV @ 6/ each	...	1	8

(Continued on third page of Cover.)

Pingala Chhandah Sūtra, (Sansk.) Fasc. II—III @ 16/ each	Rs.	0	1
Prithivī Rāsam, (Sansk.) Part I Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ 16/ each	...	2	...
Ditto (English) Part II Fasc. I	...	0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sansk.) Fasc. I	...	1	8
Parāśara Smṛiti (Sansk.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—4 Vol. III, Fasc. 1—2 @ 6 each	...	5	4
Parāśara Institutes of (English)	...	0	1
Sranta Sūtra of Anantamba, (Sansk.) Fasc. I—XII @ 16/ each	...	1	4
Ditto Kāvalāvana, (Sansk.) Fasc. I—XI @ 6/ each	...	4	2
Ditto Ityāvana (Sansk.) Fasc. I—IX @ 16/ each	...	3	...
Ditto Sāṅkhāyana (Sansk.) Vol. I, Fasc. 1—7, Vol. II, Fasc. 1—2, @ 16/ each	...	3	6
Sāma Veda Saṃhitā, (Sansk.) Vols I Fasc. 5—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ 16 each Fasc.	...	12	6
Saṅkhyā Sūtra Vṛitti (Sansk.) Fasc. I—IV @ 16/ each	...	1	8
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ 16/ each	...	1	4
Sāṅkhyā Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ 16/ each	...	0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sansk.) Fasc. II	...	0	6
Saṅkhyā Vijaya, (Sansk.) Fasc. II and III @ 6/ each	...	0	12
Sāṅkhyā Pravachana Bhāṣya Fasc. III (English preface only)	...	1	8
S'ri Bhāṣyam, (Sansk.) Fasc. I—II	...	0	12
Snānīya Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ 12/ each	...	1	8
Taittiriya Aranya (Sansk.) Fasc. I—XI @ 6/ each	...	4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sansk.) Fasc. I—XXIV @ 16/ each	...	9	1
Ditto Saṃhitā, (Sansk.) Fasc. IX—XXXV @ 16/ each	...	10	2
Ditto Prāśastikhyā, (Sansk.) Fasc. I—III @ 16/ each	...	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sansk.) Fasc. II and III @ 6/ each	...	0	12
Tāndyā Brāhmaṇa, (Sansk.) Fasc. I—XIX @ 6 each	...	7	...
Tattva Chintāmanī Vol. I, Fasc. 1—9; Vol. II, 1—7 (Sansk.) @ 6 each	...	6	0
Ta'ṣī Sul'ṣan, (Sansk.) Fasc. I—III	...	1	2
Upaniṣad Nishidhā (Sansk.) Fasc. III, V—XII @ 6/ each	...	3	0
Uvāśagadānā, (Sansk.) Fasc. I—VI @ 12/	...	1	4
Varaha Purāna, (Sansk.) Fasc. I—XIII @ 16/ each	...	1	14
Vaṇa Purāna, (Sansk.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII @ 6 each Fasc.	...	4	14
Vishnu Smṛiti, (Sansk.) Fasc. I—II @ 16/ each	...	0	12
Vivādārūṇākara, (Sansk.) Fasc. I—VII @ 16/ each	...	3	10
Vṛihannārada Purāna, (Sansk.) Fasc. I—6 @ 16/	...	2	4
Yoga Sūtra of Patañjali, (Sansk. & English) Fasc. I—V @ 14/ each	...	4	...

Tibetan Series.

Sher-Phyin Vol. I, Fasc. 1—5 Vol. II, Fasc. I—2 @ 1/ each	Rs.	7	0
Png-Sam thi S'ia, Fasc. I—II @ 1/ each	...	2	...
Rtoga brjod Apig tsam Akhri S'ia (Tibetan & Sans.), Vol. I, Fasc. 1—4 @ 1/ Vol. II, Fasc. I	...	4	0

Arabic and Persian Series.

*Alumgirnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ 16/ each	Rs.	4	14
Am-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XIII @ 1/ each	...	12	...
Ditto (English) Vol. I Fasc. 1—7 Vol. II Fasc. 1—2	...	15	12
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	...	37	0
Arabic Bibliography by Dr. A. Sprenger	...	0	6
Bādshāhnamah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ 16/ each	...	7	2
Catalogue of Persian books and MSS in the library of A. S. B., Fasc. I	...	1	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix Part I XXI @ 1/ each	...	21	0
Fara ug-i-Rashidi (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	...	14	0
Furist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ 12/ each	...	3	0
Futūh-ul-Shām Waqūf, (Text) Fasc. I—IX @ 16/ each	...	3	6
Ditto Azādi, (Text) Fasc. I—IV @ 16/ each	...	1	...
Haft Asmān, History of the Persian Musawi (Text) Fasc. I	...	0	12
History of the Ghuzn, (English) Fasc. I—VI @ 12 each	...	4	8
Iqbānamah-i-Jahangiri, (Text) Fasc. I—III @ 6 each	...	...	2
Isabān, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ 12/ each	...	33	1
Maṣīr-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, 1—9 Vol. III, 1—7 @ 16/ each	...	9	6
Maghazi of Wāqidi, (Text) Fasc. I—V @ 16/ each	...	1	0
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ 16/ each	...	6	14

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Tawarikh (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each	Rs.	3	12
Muntakhab-ul-Lubab, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	..	7	..
Muntakhab-ul-Alamgir (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2	..
Nekhlāt-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	..	0	6
Nizami's Khiradnamah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each	..	1	8
Riyazu-s-Salatin, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Sayyid's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each	..	7	0
Tabaqat-i-Nasiri, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	10	8
Tarikh-i-Firuz Shah of Zia-ul-din Barni (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10	..
Tarikh-i-Bahar, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	3	6
Tarikh-i-Firozshahi, of Shams-i-Siraj Afif (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14	..
Was-o-Bamin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Zafarnamah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VIII @ /6/ each	6	6	..
Tuzak-i-Jahangiri (English) Fasc. I ..	..	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each .. Rs. 80 0
Ditto Index to Vols. I—XVIII .. 5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7). @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. CENTURY REVIEW of the Researches of the Society from 1781—1832 .. 3 0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 1 8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 1 8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 3 0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 3 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chronomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 3 0
5. Anis-ul-Muslarrihin .. 3 0
6. Catalogue of Lossi. Vertebata .. 2 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3 8
8. Examination and Analysis of the Muckonzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor .. 2 0
9. Ban Koong Tsow, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1 8
10. Ittilahāt-us-Sūfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1 8
11. Inayah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32 0
12. Jawami-ul-'ilm ir-riyazi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2 0
13. Khizānat-ul-'ilm .. 4 0
14. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 18 0
16. Purāṇa Saṅgraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit .. 1 0
17. Snarayaṇi-Isām .. 4 0
18. Tibetan Dictionary by Csoma de Kőrös .. 10 0
19. Ditto Grammar .. 8 0
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIV @ 1/ each .. 24 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

N. B. All Cheques Money Orders &c. must be made payable to the "Treasure Asiatic Society" only.

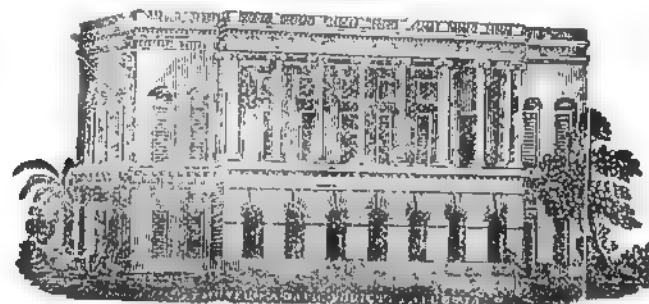

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 821.

परमेश्वर-स्मृतिः ।

PARĀSARA SMṚITI

BY

MAHĀMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA

TARKALANKARA,

VOL. III.

VYAVAHARA-KANDA

FASCICULUS IV.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57 PARK STREET.

1892.

अवमूचयतोमेढ्रं पुरीषकरणे गुदम् ॥

केग्रेषु गृह्यतो हस्तौ केदयेदविचारयम् ।

पादयोर्दाढिकायाञ्च घ्रीवायां वृषणेषु च ॥

सहासगमभिप्रेषुस्तृष्णापक्षजः ।

कस्यां कृताङ्गोनिर्वाहः स्त्रियौ वाऽस्य निहन्तयेत्”—इति ।

अङ्गच्छेदनादौ विशेषमाह कात्यायनः,—

“देहेन्द्रियविनाशे तु यदा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तदा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पण्डितैः”—इति ॥

तुष्टिकरं व्रणतुष्टिकरम् । समुत्थानं व्रणारोपणम् । तस्मिन्मि-
त्तकस्य व्यथो व्रणगुह्यत्वानुसारेण पण्डितैरौपचार्यं व्ययार्थं च कल्पि-
तमानं व्रणारोपणं देयम् ।

“समुत्थानं व्ययं चासौ दद्यादाव्रणारोपणम्”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । वृहस्पतिरपि,—

“अङ्गावपीडने चैव केदने भेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहतञ्च यत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कलहापहतं देयं दण्डञ्च द्विगुणस्तथा ।

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानकं व्ययम् ॥

दाप्योदण्डञ्च यो यस्मिन् कलहे समुदाहतः”—इति ।

याम्यपशुपीडायां दण्डमाह विष्णुः । “याम्यपशुघाते कार्वाण्यं
दण्डः । पशुस्त्रामिने तु तन्मूत्रं दद्यात्”—इति । मूत्रदानञ्च
मृतपशुविषयम् । मरणाभावे तु समुत्थानव्ययं दद्यात् । तथाच

सएव । “सर्वे च पुरुषपीडाकराः समुत्थानव्ययं दाया याम्यपशु-
पीडाकराश्च”—इति । प्राणिघातनिमित्तकोदण्डः कश्चिदशक्यप्रति-
कारविषये नास्तीत्याह मनुः,—

“क्षिप्ते नष्टे युगे भग्ने तिर्यक् प्रतिसुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥

भेदने चैव यन्माणां धोक्तरश्मयोस्तथैव च ।

आक्रन्दे चाप्यपेक्षीति न दण्डं मनुरब्रवीत्”—इति ॥

शक्यप्रतिकारोपेक्षकस्य दण्डमाह सएव,—

“यथापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।

तत्र खामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमम्”—इति ॥

प्राजकः शकटादिनेता । वैगुण्यं नाम वैकल्यं वेतनलाघवाच्चं
स्वाम्यनुमतम् । यत्र समर्थप्राजकदोषेण प्राणिहिंसा, तत्र न
स्वामिनोदण्डः, किन्तु प्राजकस्येत्याह सएव,—

“प्राजकस्येद्वेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति”—इति ।

आप्तः समर्थ इत्यर्थः । पञ्चभिन्नोद्दे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दुखे च शोणितोत्पाते शाखाऽङ्गुष्ठेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यानेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणोदमः”—इति ।

क्षुद्रपशूनामजाविप्रभृतीनां दुःखोत्पादने शोणितोत्पादने ।
शाखाशब्देन शृङ्गादिकं ज्ञेयते । अङ्गानि करचरणादीनि । तेषां
छेदे वा चयाक्रमं द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्विपणचतुर्व्यवस्था-

वृषण इत्यादिरूपः । तेषां लिङ्गछेदने मृत्युकरणे वा मध्यमसाहसो-
दण्डः, मूल्यादानं च । महापशूनां गोगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु
स्थानेषु पूर्वोक्तादण्डाद् द्विगुणदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । कार्षापण-
शतदण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुरपि । “पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी तथा
गजाश्वोद्गोघातेष्वेकएवार्थः । मांसविक्रयी च याम्यपशुघाती च
कार्षापणम्”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“द्विपणो द्वादशपणो बधे तु मृगपक्षिणाम् ।

सर्पमार्जारनकुलश्वसूकरबधे नृणाम्”—इति ।

मनुरपि,—

“गोकुमारीदेवपशुसुखाणं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं बधे ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रं शीरवत्क्लिष्वं भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्पूर्वं गोगजोद्गहयादिषु ॥

क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसतो दशतोदमः ।

पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

गर्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्वात् पञ्चमाषकः ।

माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने”—इति ।

राशो दण्डदानवत्स्वामिनः प्रतिरूपकं मूल्यां वा दद्यादित्याह
कात्यायनः,—

“प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् ।

तस्मान्तरूपं मूल्यां वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः”—इति ।

स्वावरप्राणिपीडाकारिणां दण्डमाह मनुः,—

“वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा”—इति ।

फलपुष्पोपभोगतारतम्यानुरोधेनोत्तममध्यमादयो दण्डाः कल्प-
नीयाः । तथाच दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः । “फलोपयोगद्रुम-
च्छेदो उत्तमसाहसम् । पुष्पोपयोगद्रुमच्छेदो मध्यमसाहसम् ।
बलीगुल्ललताच्छेदो कार्षापणशतम् । दण्डच्छेदकम् । सर्वे च तत्-
स्वामिनां तदुत्पत्तिम्”—इति । फलपुष्पोपभोगद्रुमच्छेदकादयः
क्षिप्रद्रुमस्वामिनां तदुत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपितद्रुमफलादिभोगकाल-
पर्यन्तं दाया इति शेषः । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्द्विगुणोदमः ॥

चैत्यश्रगानमीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दण्डो वृक्षेऽथ विभ्रुते ॥

गुल्मगुच्छचुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्यतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तव्यम्”—इति ।

प्ररोहिशाखिनां वटादीनां शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने च
यथाक्रमं विंशतिपणादण्डादारभ्य पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो-
दण्डोद्विगुणः । विंशतिपणचत्वारिंशत्पणाश्रीतिपणा इत्येवं रूपः ।
अप्ररोहिशाखिनामावादीनामुपजीव्यद्रुमाणां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु
चैत्यादिस्थानेषूपस्रानां वृक्षाणां शाखादिच्छेदने, अश्वत्थपलाशा-
दीनां शाखादिच्छेदनेऽपि पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणः दण्डः । गुल्मा माल-
त्यादयः । गुच्छाः कुरुण्डकादयः । चुपाः करवीरादयः । लता-

द्राक्षाऽविमुक्तादयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः । ओषधयः फल-
पाकान्ताः शालिप्रभृतयः । वीरुधोगुडुचीप्रभृतयः । एतेषु स्थानेषु
विकर्त्तने पूर्वोक्तादण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः । कुण्ड्यादिघाते* गृहे
कण्डकादिप्रक्षेपणे च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अभिघाते तथा भेदे केदे कुण्ड्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्व्यं तथा ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरन्तथा ।

षोडशाश्वः पणं दाप्यो द्वितीयो मध्यसाहसम्”—इति ।

मुद्गरादिना कुचस्थाभिघाते, विदारणे, द्वैधीकरणे, यथाक्रमं
पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणश्च दण्डः । अवपातने पुनस्तयो दण्डाः
समुच्चिताः, कुचसम्पादनार्थं धनमपि देयम् । परगृहे कण्डकादि-
प्रक्षेपणे षोडशपणो दण्डः । विषभुजङ्गादिप्रक्षेपणे मध्यमसाहसो-
दण्ड इत्यर्थः ।

इति दण्डपारुष्यम् ।

अथ वाक्पारुष्यम् ।

तस्य लक्षणं नारदेनोक्तम्,—

“देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् ।

यद्यत्रः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते”—इति ।

कलहप्रिया गौडा इति देशाक्रोशः । अतिलोचुपा मृद्वणा इति

* कुचामिघाते,—इति का० ।

जात्याक्रोशः । क्रूरचित्ता वैश्यामिषा इति कुलाक्रोशः । आक्रोश-
खैर्भाषणं, न्यङ्गमवयवं, तदुभययुक्तं यदुद्देगजनार्थं वाक्यं, तदाक्-
पाख्यमित्यर्थः । तस्य चैविध्यमाह सएव,—

“निष्ठुरास्त्रीलतीप्रत्वान्तदपि चिविधं स्यतम् ।
साचेपं निष्ठुरं ज्ञेयमस्त्रीलं न्यङ्गसंयुतम् ॥
पतनीयैरुपक्रोशैस्त्रीप्रमाज्जर्मनीषिणः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः परस्याक्षिपति कश्चित् ।
अमूखैर्वाऽथ मूखैर्वा निष्ठुरा वाक् स्यता बुधैः ॥
न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधास्तु कुरुते यदा ।
वृत्तेर्देशकुलानां वाऽप्यस्त्रीला सा बुधैः स्यता ॥
महापातकथोक्ता च रागद्वेषकरी च या ।
जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक्”—इति ॥

प्रथममध्यमोत्तमभेदेन चैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“देशग्रामकुलादीनां चेपः पापेन योजनम् ।
इष्टं विना तु प्रथमं वाक्पाख्यं तदुच्यते ॥
भगिनीमाहसन्धसुपपातकशंसनम् ।
पाख्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥
अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।
पाख्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनम्”—इति ।

* वसशीयै,—इति शा० ।

निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

‘चेपङ्करोति चेद्दण्डः पणानर्द्धचयोदश’—इति ।

सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण^(१) न्यूनाङ्गादीनां तर्जनीतर्जनं यः
करोति, असावर्द्धाधिकद्वादशपणं दण्डनीयः । एतत्समवर्णगुणविष-
यम् । तथाच बृहस्पतिः,—

“समजातिगुणानान्तु वाक्पाख्ये परस्परम् ।

विमथोऽभिहितः शास्त्रे पणानर्द्धचयोदश”—इति ।

यस्तु मतुवचनम्,—

“काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।

तथ्येनापि भुवन् दाप्यो दण्डः कार्षापणावरम्”—इति ।

तदपि दुर्दन्तविषयम् । माचाद्याचेपकं प्रत्याह मतुः,—

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आचारयञ्क्तं दाप्यः पन्थानं वाऽददहुरोः”—इति ।

एतच्चापराधिषु माचादिषु जायायां वा निरपराधायां वेदि-
तथ्यम् । खस्ताद्याचेपे दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“क्षिपन् खस्तादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम्”—इति ।

प्रातिसोम्यानुलोम्याभ्यामाक्रोशे दण्डमाह मतुः,—

“शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

(१) सत्येन यथा नेत्रशून्ये नेत्रशून्यस्त्वमसीति । असत्येन यथा, नेत्रवन्तं
प्रति नेत्रशून्यस्त्वमसीति । अन्यथास्तोत्रेण यथा, अन्तं प्रति चक्षु-
स्त्वानतिशयेनासीति ।

वैश्वोऽध्यर्द्धशतं देयः शूद्रस्तु बध्ममर्हति ॥
 पञ्चाशत् ब्राह्मणो दण्डः क्षत्रियस्याभिर्ग्रसने* ।
 वैश्वे स्याद्ध्यर्द्धपञ्चाशत् शूद्रे वादशकोदमः ॥
 दृष्टत्वे द्विगुणं तच्च शास्त्रविद्विस्तरदाहृतम् ।
 वैश्वमाचारयःकूटो दाप्यः स्यात्प्रथमं दमम् ॥
 क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रसुत्तमसाहसम्”—इति ।

बाह्यादिकेदमनिष्ठुराभिभाषणे याज्ञवल्क्यः,—

“बाह्यधीवानेनसक्खिविनाशे वाचिके दमः ।
 शतसदधिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥
 अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।
 तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः चेमाय तस्य तु”—इति ।

बाह्यादीनां विनाशे तव बाह्य क्षिप्तौत्येवं वाचा प्रतिपादिते
 प्रत्येकं शतपरिमितो दण्डः । पादनासादिषु तु वाचिके तदधिकः
 पञ्चाशत्पणाधिको दण्डः । अशक्तस्त्वेवं वदन् दश पणान् दण्डनीयः ।
 शक्तः पुनः क्षीणशक्तिं एवं वदन् शतपणाद्यात्मकं दण्डं दत्त्वा तस्य
 चेमाय प्रतिभुवं दद्यादित्यर्थः । अक्षीणभाषणे दण्डमाह सएव,—

“अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च ।
 शतं प्रदापयेद्वाजा पञ्चविंशतिकं दमम्”—इति ।

तीव्राक्रोशे दण्डमाह सएव,—

“पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।
 उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम्”—इति ।

* दशोनः क्षत्रियः स्मृतः,—इति शा० ।

मनुरपि,—

“वापोपपापवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आद्यमध्योत्तमान्दण्डान् दद्युस्त्वेते यथाक्रमम्^(१)”—इति ।

वैविद्याद्यभिषेपे याज्ञवल्क्यः,—

“वैविद्यनृपदेवानां दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमोयामदेशयोः”—इति ।

जातयः ब्राह्मणादयः । पूगाः सागाः । शूद्रमधिल्लत्याह तुर्म-
 नुनारदौ,—

“एकजातिर्द्विजातिं तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यग्रभवो हि सः ॥

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो यामदेशयोः ।

नामजातिग्रहक्षैषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥

निखेयोऽयोमयः शकुर्व्वलप्राये दशाङ्गुलः”—इति ।

दृष्टस्यतिरपि,—

“धर्मोपदेशं धर्मैष विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेक्षयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः”—इति ।

कचित् वाक्पातव्यदण्डापवादमाह सएव,—

“सकूटश्चापमुदिष्टो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्तु पारुष्ये ब्राह्मणो नापराधुयात्”—इति ॥

इति वाक्पातव्यम् ।

(१) पापमुपपापात् न्यूनं विवक्षितम् । पापवक्ता आद्यसाहसं दण्डं द-
 द्यात् । उपपापवक्ता मध्यमसाहसं, महापापशंसक उत्तमसाहसमित्यर्थः ।

अथ स्तेयम् ।

तल्लक्षणमाह मनुः,—

“स्वात्साहसं तन्वयवत्प्रसभङ्गं यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वाऽप्यव्ययते यदि”—इति ।

अर्थः । द्रव्यरचकराजाध्यक्षादिसमचं बलावष्टम्भेन यत् पर-
द्रव्यापहारादिकं क्रियते, तस्माहसं; स्तेयं पुनरसमचं वञ्चयित्वा
यत्पपरद्रव्यग्रहणं, तदिति । यत्तु राजाध्यक्षादिकमाहत्य न मयेदम-
पहतमिति भयाश्रित्युते, तदपि स्तेयं भवति । अतएव नारदः,—

“उपायैर्विविधैरेषां हलयित्वाऽपकर्षणम् ।

सुप्रमत्तप्रमत्तेभ्यो द्रव्याणामपहारतः ॥

मृद्गाण्डासनखट्वाऽस्थितानुचर्मदण्डादि यत् ।

ग्रमीधान्यं कृतामस्य शुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जन्तु गोवर्जं पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहञ्च मयग्रीहियवादिकम् ॥

हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंसगजवाजिनः ।

देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्”—इति ।

तत्स्वरूपानुपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“यादृक्कैर्गृह्यते चोरो लोत्रेणथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

अन्येऽपि शक्या गच्छा जातिनामादिनिष्ठवे ।

युतस्त्रीपानसक्ताश्च शक्यभिन्नमुखस्वराः ॥

परद्रव्यग्राहिणश्च प्रच्छका गूढचारिणः ।

“निराया व्यवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः”—इति ।

यादृक्कै राजपुरुषैर्लोत्रेणपहतभाजनादिना चौर्यचिह्नेन, नष्ट-
द्रव्यदेशादारभ्य चोरपादानुसारेण वा चौराग्रहीतव्याः । पूर्वकर्मा-
पराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धवासकः अप्रज्ञातस्थानवासी ।
जातिनिष्ठो नाहं शूद्र इति । नामनिष्ठो नाहं इति ।
आदिग्रहणात् स्वदेश्यामकुलाद्युपलक्ष्यते । नष्टद्रव्यविक्रयाः भिन्न-
भाजनजीर्णवस्त्राद्यनिष्ठातस्वामिकविक्रयकारिणः । एवंविधलिङ्गैः
पुरुषान् गृहीत्वा चोराभवन्ति न वा इति सम्यक् परीक्षेत, न तु
तावता स्तेनं निश्चिनुयात् । तदाह नारदः,—

“अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चोरेणापि परिचितं लोत्रं यन्मात्परीक्षयेत् ॥

असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याश्वासत्यसन्निभाः ।

दृश्यन्ते विविधाभावाः तस्माद्युक्तं परीक्षणम्”—इति ।

तत्स्वरूपेऽपि द्विविधः । तदाह बृहस्पतिः,—

“प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तत्स्वराद्विविधाः स्मृताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधा ॥

नैगमा वैयक्तितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ।

दैवोत्पातविदोभद्राः शिष्यज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतत्स्वराद्येते तथा कुहकजीविनः”—इति ।

प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकारा इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“प्रकाशवञ्चकाः तच्च कूटमागतुलाऽऽग्निताः ।

उत्कोचकाः शोषधिकाः कितवाः पञ्चयोधितः ॥
प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेष्टव्यतयः ।
इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशतस्करा भुवि"—इति ।

अप्रकाशतस्कराणां स्वरूपमाह दृश्यतिः,—

“सन्धिच्छिदः पाञ्चमुखो* द्विचतुष्टयदशरिणः ।

उत्क्षेपकाः प्रक्षहरा ज्ञेयाः प्रक्षतस्कराः”—इति ।

आसोऽपि,—

“साधनाङ्गान्वितारानौ विचरन्त्यविभाविताः ।

अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रक्षतस्कराः ॥

उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पान्धुद्वन्द्विकादयः ।

स्त्रीपुंसयोः पञ्चशेखी चोरा नवविधाः स्मृताः”—इति ।

उत्क्षेपको धनिनामनवधानमवधार्य तद्वनमुत्क्रान्त्य ग्राहकः ।

सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ स्थित्वा तत्तत्तन्निभेत्ता । यः कान्ता-
रादौ पथिकानां प्रक्षापहारकः परीधानादिग्रथितं धनं गृहीतुं
तद्वन्धिं शोचयति, स उद्वन्धिकः । प्रकाशतस्कराणां नैगमादीनां
दण्डमाह दृश्यतिः,—

“संसर्गचिह्नरूपैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदायापहतं दण्डादमेः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

प्रक्षाय दोषं व्यामिश्रं पुनः संक्रुत्य विक्रयौ ।

पथं तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्डश्च तत्समम् ॥

* प्राक्तमुखो,—इति यस्यान्तरे पाठः ।

अज्ञातोषधिमन्त्रस्तु यस्य व्याधेरतत्त्ववित् ।

रोगिणोऽर्थं समादत्ते स दण्डश्चोरवद्विषक् ॥

कूटाक्षदेविनः बुद्धा राजभार्याहराश्च ये ।

गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।

विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वासाः सर्वेऽप्येव ते ॥

ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु यो नृणाम् ।

भावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥

दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।

हिंस्रतः कृपणा नृणां बध्नास्ते राजपूरुषैः ॥

अल्पमूर्खं तु संक्रुत्य नयन्ति बङ्गमूर्खताम् ।

स्त्रीवालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥

हेमरत्नप्रवालाद्यान् कचिमान् कुर्वते तु ये ।

क्रैतुर्मूर्खं प्रदायास्ते राजा तद्विगुणं दमम् ॥

मथ्यन्त्या वञ्चयत्येकं खेहलोभादिना यदा ।

साक्षिणस्यान्यथा ब्रूयुः दायास्ते द्विगुणं दमम्”—इति ।

अप्रकाशतस्कराणां सन्धिच्छिदादीनां दण्डमाह सएव,—

“सन्धिच्छेदकतो ज्ञात्वा शूलमायाहयेत् प्रभुः ।

तथा पान्धुमुखो वृद्धे गलन्मध्वाऽवलम्बयेत् ॥

मनुष्यहारिणो राजा दग्धयास्ते कटाग्रिना ।

गोहर्तुर्नासिकां किञ्चात् बध्वा वाऽभ्यसि मज्जयेत् ॥

उत्क्षेपकस्तु सन्दर्शैर्भेत्तव्यो राजपूरुषैः ।

धान्यहर्ता दशगुणं दाप्यः स्याद्विगुणं दमम्"—इति ।

यन्त्रिभेदकस्य दण्डमाह भनुः,—

“अङ्गुली यन्त्रिभेदस्य ह्येदयेत् प्रथमे यष्टे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति"—इति ।

अङ्गुली तर्जन्यङ्गुली । अतएव नारदः,—

“प्रथमे यन्त्रिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्बधः ।

द्वितीये चैव यष्टेऽपि तृतीये बधमर्हति"—इति ।

वन्दिग्रहादीनां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वन्दिग्रहान् तथा वाजिकुञ्जराणां च हरिणः ।

प्रसङ्गं घातकांश्चैव शूलानारोपयेन्नरान्"—इति ।

अथमङ्गुलिकेदनादिप्राणान्तिको दण्ड उत्तमसाहसप्राप्तियोग्य-
द्रव्यविषयः ।

“वधः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गुलिकेद इत्युक्तः दण्ड उत्तमसाहसे"—इति

नारदस्मरणात् । शुद्रमध्यमोत्तमद्रव्येषु प्रथममध्यमोत्तमसाहस-
रूपदण्डनियमो नारदेन दर्शितः,—

“साहसेषु यण्वासे चिषु दण्डोमनीषिभिः ।

यएव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु चिष्वनुक्रमात्"—इति ।

जात्यादिभेदेन तारतम्यमाह भनुः,—

“अष्टगुणं तु शुद्रस्य स्तेये भवति किष्किपम् ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् चचियस्य च ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णञ्चापि शतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दानगुणवेदिनः ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः ।

शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ।

रत्नानां चैव सर्वेषां शतादप्यधिकं बधः ॥

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।

शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।

रत्नानाञ्चैव मुख्यानां हरणे बधमर्हति"—इति ।

यस्मिन्नपहारे योदण्डं सक्तः, स शुद्रकर्तृकेऽष्टगुणः, वैश्यकर्तृके
षोडशगुणः, चचियकर्तृके द्वात्रिंशद्गुणः, ब्राह्मणकर्तृके चतुःषष्टिगुणः
शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वा । शेषेषु स्वल्पमूल्याषु
मूल्यादेकादशगुणं दण्डं कल्पयेत् । शुद्रद्रव्यानां माघात् न्यूनमूल्यानां
मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः । तथाच नारदः,—

“काष्ठभाण्डदण्डादीनां मृगयानां तथैव च ।

वेणुवेणवभाण्डानां तथा स्याद्यस्त्रिचर्मणाम् ॥

शाकानामार्द्रमूल्यानां हरणे फलमूलयोः ।

गोरसेषु विकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥

पकास्नानां कृतास्नानां मत्स्यानामामिषस्य च ।

सर्वेषामेव मूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः"—इति ।

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“सूचकार्पासकिष्णानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य द्रवस्य च ॥

वेणुवैशवभाण्डानां सवधानां तथैव च ।

मन्मथानाञ्च हरणे नृदोभक्षणएव च ॥

अजानां पचिष्ठाश्चैव तैलस्य च दूतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वानानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः"—इति ।

तदल्पप्रयोजनविषयम् । स्वल्पप्रयोजनद्रव्यापहारादीनां न दण्ड-
इत्याह मनुः,—

“दिजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः दाविचू द्वे च मूलके ।

आददानः परचेनाञ्च देयं दातुमर्हति ॥

चणकग्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमापयोः ।

अग्निष्विद्वैर्यहीतया सुष्टिरेका पथि स्थितैः ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।

अस्यस्तनविधानेन वर्तयं हीनकर्मणा"—इति ।

महापराधेऽपि ब्राह्मणस्य न बध्दण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“सचिक्रं ब्राह्मणं कृत्वा खराद्यादिप्रवासयेत् ।

महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत्"—इति ।

अपि तु खलाटे चिक्रं कृत्वा खदेष्टाभिर्वासयेत् । तथाच मनुः,—

“गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

क्षेत्रे च सपदं कार्यं ब्रह्मपुत्राग्निराः पुमान्"—इति ।

एतच्चाहनादि प्रापश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकात्, न तु प्राय-

श्चित्तं चिकिर्षताम् । तथाच मनुः,—

“प्रापश्चित्तमकुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।

अज्ञा राज्ञा खलाटे तु दाप्याश्चोत्तमसाहसम्"—इति ।

भक्तावकाशादिदानेन चोरोपकारिणं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“भक्तावकाशान्युदकशस्त्रोपकरणव्ययान् ।

चोरस्य ददतो वर्तुं ज्ञानतोदममुत्तमम्"—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“चोराणामभक्तदा ये सुस्तथाप्युदकदायकाः ।

भेत्ता तथैव भाण्डानां प्रतिग्रहणएव च ।

समदण्डाः सृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान्"—इति ।

चोरोपेक्षिणं प्रत्याह नारदः,—

“शक्रास्य ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।

उत्क्रोशतां जनानाम्नु ह्रियमाणे धने तथा ॥

श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः"—इति ।

चोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पथि चोरोद्धर्तुरविवीतके ॥

स्वखीनि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामो बहिःक्रोशात् दशग्राम्यथवा पुनः"—इति ।

अयमर्थः । यदा ग्राममध्येऽपि बध्नो द्रव्यहरणं वा जायते, तदा ग्रामपतेरेव चोरोपेक्षादोषस्तत्परिहारार्थं ग्रामपतिरेव चोरं गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेत् । तदशक्तौ धनिने इतं दद्यात् । यदि

स्वयमाक्षोरपदं निर्गतं न दृश्यते । दर्शने तु तत्पदं वच प्रविशति,
तद्विषयाधिपतिरेव चोरं धनं चार्पयेत् । तथाच नारदः,—

“गोचरे यस्तु सुख्येते तेन चोरः प्रयत्नतः ।

याज्ञो दाय्योऽथवा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥

निर्गतं पुनरेतस्याज चेदन्यत्र याति तत् ।

सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत्”—इति ।

विवीते स्वपक्षारे विव्रीतस्वामिनएव दोषः । यदा त्वध्वन्येव
तत् क्षतं भवति अविवीतके वा विव्रीतादन्यत्र चेत्ते, तदा चोरो-
द्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य चापराधः । यदा पुनर्यामादहिः-
सीमान्तपर्यन्ते चेत्ते दोषोजायते, तदा तद्गामवासिनएव दधुर्घदि
सीधो वहिस्चोरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र तत्प्रविशति, सएव
यामसोरार्षणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकयाममध्ये क्रोशमात्रा-
दहिःप्रदेशे दोषादिकं जायते चोरपदञ्च जनसंमर्दाङ्गं, तदा
पञ्चयामी दशयामी वा दद्यात् । विकल्पस्तु प्रत्यासत्त्याद्यपेक्षया
व्यवस्थितः । यदा दापयितुमशक्नोराजा, तदा स्वयं दद्यात् । तथाच
गौतमः । “चोरक्षतमवजित्य यथास्त्रानं गमयेत् स्वकोशाद्वा
दद्यात्”—इति । सेयसन्देहे निर्णयोपायमाह बृहस्पतिः,—

“यदि तस्मिन् दाय्यमाने भवेन्मोघे तु संशयः ।

सुचितः श्रपणं दायो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत्”—इति ।

चोरवधप्रकारविशेषमाह नारदः,—

“यांस्तान् चोरान् गृहीतान्तान्विताद्याभिवध्य च ।

अवस्य च सर्वत्र हन्याच्चित्रवधेन तु”—इति ।

इति सेयप्रकरणम् ।

अथ साहसम् ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“साहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः ।

तस्याहसमिति प्रोक्तं सहोबलमिहोच्यते”—इति ॥

ननु साहसं चौर्यवाग्दण्डपाहयस्त्रीसंग्रहणेभ्यो न व्यतिरिच्यते,
तेषां तदवान्तरविशेषत्वात् । तथाच बृहस्पतिः,—

“मनुष्यमारणश्चौर्यं परदाराभिमर्शनम् ।

पाहयस्तुभयश्चैव साहसं तु चतुर्विधम्”—इति ।

तत्कथं पृथगस्य व्यवहारपदता । सत्यम् । तथापि बलदर्पावष्ट-
भोपाधितसेभ्यो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम् ।
मनुष्यमारणरूपस्य साहसस्य तेभ्योऽतिरेकात्तदर्थं वा पृथगभिधानम् ।
तस्य च वैविध्यमाह नारदः,—

“तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

पञ्चमूखोदकादीनां जेजोपकरणस्य च ।

भङ्गाचेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्यतम् ॥

वासोपश्लक्षपानानां गृहीपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्युतम् ॥
व्यापादो विषयस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।
प्राणापरोधि यस्यान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्”—इति ।

चिविधेऽपि साहसे दण्डमाह सएव,—

“तस्य दण्डः क्रियापेचः प्रथमस्य अतावरः ।
मध्यमस्य तु शास्त्रशैर्दृष्टः पञ्चमतावरः ॥
उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इत्यते ।
बधः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वासिनाङ्गने ॥
तदङ्गकेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे”—इति ।

परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“तन्मूल्याद्विगुणं दण्डं निष्कवे तु चतुर्गुणम् ।
यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ॥
यस्यैवमुक्ताऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम्”—इति ।

साहसविशेषेषु दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृत् भ्रातृभार्याऽपहारकः ।
सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥
सामन्ताकुलिकादीनां गणद्रव्यस्य हारकः* ।
पञ्चाशत्पणकोदण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥
स्रग्ध्वन्द्विविधवागामी निष्कष्टेनाभिधायकः ।
अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालस्योत्तमान् स्तृगन् ॥

* अथकारस्य कारकः,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

शूद्रः प्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत् ॥

वृषचुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥

पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यश्चल्लिङ्गाम् ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियश्चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीक्षासु शिलां बध्ना प्रवेशयेत् ॥

विषाग्निदम्पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासोष्ठौ कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥

श्वेचवेश्मवनग्रामनिवेशनविदाहकाः* ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यासु कटाग्निना”—इति ।

अविज्ञातकर्तृसाहसिके साहसिकज्ञानोपायमाह बृहस्पतिः—

“हतः संदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।

पूर्ववैरातुमानेन ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥

प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिबान्धवाः ।

प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥

विश्लेषोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नहोढेन मानवैः ।

* विव्रीतस्त्रिदाहकाः,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

एषोदिता घातकानां तत्कराणाञ्च भावना"—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अविज्ञातहतस्यापि कस्यहं सुतबान्धवाः ।

प्रष्टव्या थोषितस्याश्च परमुंसि रताः पृथक् ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सह ।

मृत्युदेशसमाखनं पृच्छेदाऽपि जनं ग्रनेः”—इति ।

सक्तज्ञानोपायासम्भवे तु कात्यायनः,—

“विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं साहसः सम्यक्वर्तते ।

प्रपथैः स विप्रोद्यः स्यात्सर्वबाधेभ्यश्च विधिः”—इति ।

साहसिकवधे विशेषमाह व्यासः,—

“ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् ससहायं सवान्धवम् ।

हन्वाच्चिबन्धोपायैरुद्देजनकरैर्मृपः”—इति ।

दृष्टव्यतिरपि,—

“प्रकाशवधकां ये तु तथाचोपांशु घातकाः ।

ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा हन्तव्या विविधैर्बधैः”—इति ।

एतत्प्रह्लादप्रश्नविधादिविषयम् । तदाह बौधायनः । “अविद्या-
दीनां ब्राह्मणवधे बधः सर्वस्वरक्षणश्च । तेषामेव तुल्यपक्षवधे यथा
वसमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेत्”—इति । बद्धनामेकघातार्थं प्रष्टव्यानां
दोषानुरूपदण्डाभिधानार्थमाह कात्यायनः,—

“एकघ्नेद्वयो हन्तुः संरन्धाः पुरुषं नराः ।

मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः”—इति ।

यो मर्मघातकः स एव बधानुरूपदण्डभाग्यवतीत्यर्थः ।

तथा,

“आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ।

युद्धोपदेशकश्चैव तदिनाशप्रवर्तकः ॥

उपेक्षाकारकश्चैव दोषवक्ताऽनुमोदकः ।

अनिषेद्धा समो यः स्यात् सर्वे तत्कार्यकारिणः ॥

यथाशक्त्यनुरूपम् दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्”—इति ।

अनुरूपं दोषानुरूपम् । मर्महन्तुर्दोषभागित्वं दयोर्दर्शयति स एव,—

“आरम्भकसहायश्च दोषभाजौ तदर्द्धतः”—इति ।

एवं मार्गानुदेशकानां कालान्तरेऽपि दोषसाधवमूहम् । साह-
समदृशापराधेऽपि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश”—इति ।

एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दास्यामि त्वं मङ्गमेतावद्धनं देहीति
समयं कृत्वा वस्त्रप्रदानं नेजकस्य नियमातिक्रमे दण्डप्राप्त्यर्थम् ।
नियममाह मनुः,—

“शास्त्राख्ये फलके चक्षुषे निज्यादासांसि नेजकः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत्”—इति ।

प्रमादाज्ञाशने नारदः,—

“साध्याष्टभागोदीयेत सक्तद्वौतस्य वाससः ।

द्वितीयांशस्त्रितीयांशस्तुर्यांशोऽर्द्ध एव च ॥

चर्द्धचयानुपरमः पादांशापचयः क्रमात् ।

धावन्तु चीणसक्तीर्षं तावत्स्याजियतचयः”—इति ।

अष्टपणक्रीतस्य तेन सहद्वीतस्य वस्त्रस्य नाशने एकपणेन न्यूनं
मूत्रं देयम् । द्विधौतस्य पणद्वयेन, त्रिधौतस्य त्रिपणेन, चतुर्धौ-
तस्य पणचतुष्टयम् । ततः परं प्रति निर्णेजनमवशिष्टं मूत्रं पादपा-
दापचयेन यावज्जीर्णं देयम् । जीर्णस्य नाशने त्रिच्छातो मूत्रदान-
कल्पनमित्यर्थः । पितापुत्रविरोधे साक्षादीनां दण्डमाह सएव,—

“पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरेण तयोर्यः साक्षिण्यष्टगुणो दमः”—इति ।

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं वार-
यति, स पणचयं दण्ड्यः । यश्च तपोः सपणे विवादे पणदाने प्रति-
भूर्भवति कलहं वा वर्द्धयति, स तु त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणं
दण्डनीय इत्यर्थः । अन्येष्वपि तत्सदृशापराधेषु दण्डमाह सएव,—

“तुलाशासनमानानां कूटक्षत्राणकस्य च ।

एभिस्तु व्यवहर्ता यः सदाप्योदममुत्तमम् ॥

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यस्याप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीची तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥

भिवङ्मिथ्या चरन् दाप्यस्तिर्व्यञ्जु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमम् ॥

अबध्यं यस्य बध्नाति बध्यं यस्य प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारश्च स दाप्योदममुत्तमम् ॥

मानेन तुलया वाऽपि योऽग्रमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्योद्विगतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥

भेषजस्त्रेहसवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पणेषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दण्ड्यस्तु योऽग्र ॥

मृत्सर्पमणिसूत्राद्यः काष्ठवस्त्रकवाससाम् ।

अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥

समुद्रपरिवर्त्तश्च सारभाण्डश्च क्षपिमम् ।

आधानं विक्रयस्यापि नयतो दण्डकल्पना ॥

हीने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विगतो दण्डो मूत्रवृद्धौ तु वृद्धिमान् ॥

सन्भूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुणिच्छिनाम् ।

अर्घस्य द्वायं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥

सन्भूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्मताम् ।

विक्रीणताश्च विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥

राजनि स्थाप्यते* योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा निस्त्रवस्तस्माद् वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥

स्वदेशपक्षे तु शतं वणिग् गृहीत पञ्चकम् ।

दशकं परदेशे तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अर्घोऽनुपहृतकार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेवच”—इति ।

तुला तोलनदण्डः । प्रस्तादि परिमाणम् । नाणकं सुव्रा-
चिह्नितं इण्डानिकादि । एतेषां कूटक्षेत्रप्रक्षिद्रपरिमाणादभ्यघा-
न्यूनत्वमाधिक्यं वा, इत्यादिरव्यावहारिकमुद्रितत्वं वा, तासादिगर्भत्वं
वा, करोति; यस्य चपुसीबादिरूपेक्षैर्व्यवहरति, तावुभौ प्रत्येक-

* स्थाप्यते,—इति शा० ।

मुक्तमसाहसं दण्डनीयौ । यः पुनर्नाणकपरीचकः सम्यगेव कूटमिति
ब्रूते, असम्यग् वा सम्यगिति, सोऽप्युत्तमसाहसं दण्डनीयः । यः
पुनर्वैद्यः आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीवनार्थं चिकित्साज्ञोऽहमिति तिर्थ-
क्षनुश्चराजपुरुषेषु चिकित्सां करोति, स यथाक्रमं प्रथममध्यमो-
त्तमसाहसं दण्डनीयः । योऽपि वणिग्त्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्ट-
मांशं कूटमानेन कूटतुलया वाऽपहरति, असौ पणानां द्विगतं
दण्डनीयः । अपह्रियमाणद्रव्यस्य पुनर्दृष्टौ हानौ च दण्डस्यापि
दृष्टिहानी कल्पनीये । भेषजमौषधद्रव्यं, स्नेहोदतादि, गन्धद्रव्य-
सुगौरादि । एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणं दण्डः ।
न विद्यते बज्रमूल्या जातिर्यस्मिन् मृच्चर्मादिके, तदजाति । तस्मिन्
जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बज्रमूल्याजातीय-
सादृश्यसम्पादने, विक्रेयस्थापादितसादृश्यस्य मृच्चर्मादेः पण्यस्याष्ट-
गुणोदण्डः । समुद्रकस्य करण्डकादेः परिवर्त्तनं व्यत्यासः । योऽन्य-
देव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा अन्यदेव स्फटिकानां पूर्णं
हस्ताक्षरात् समर्पयति, यश्च सारभाण्डं कस्त्रिकादिकं क्वचिमं
कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति, तस्यैवं दण्डकल्पना । क्वचिमकस्त्रि-
कादेर्मूल्याभूते पणे न्यूने, न्यूनपणमूल्या इति यावत् । तस्मिन् क्वचिमे
विक्रीते पञ्चाशत्पणोदण्डः । पणमूल्या तु शतं, द्विपणमूल्या तु द्विशतो-
दण्डः । एवं मूल्यादृष्टौ दण्डदृष्टिरुच्येया । राजनिरूपितार्घ्यस्य द्वांशं
दृष्टिं वाऽपि जानन्तो वणिजः कारुशिषिणां—कारुणां रजकादीनां
शिषिणां चित्रकारादीनां पीडाकरं अर्घान्तरं लाभलोभात् कुर्वन्तः
पणसहस्रं दण्डनीयाः । ये पुनर्देशान्तरादागतं पण्यं हीनमूल्या

प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणीते, तेषामुत्तमसाहसो
दण्डः । राजनि सन्निहितेऽपि सति, यस्तेनार्घ्यमिरूप्यते, तेनार्घ्येन
क्रयो वा विक्रयो वा कार्यः । निस्त्वः निर्गतस्त्वः अवशेषः ।
तस्माद्राजनिरूपितादर्घ्यात् योनिस्त्वः, स एव वणिजां लाभकारी,
न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितादर्घ्यात् । अर्घकरणे विशेषमाह मनुः,—

“पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पचे मासे” तथा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः—इति ।

स्वदेशपण्ये शतपणमूल्या पञ्चकं लाभार्थं गृहीयात्, परदेशे तु
दशपणं लाभं गृहीयात्; यस्य पण्यग्रहणदिवस एव विक्रयः । यः
पुनः कालान्तरे विक्रीणीते, तस्य कालोत्कर्षवशात् लाभोत्कर्षः कल्प्यः ।
देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादि-
स्थानेषु प्रयुक्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्यान सह मेसयित्वा, यथा
शतपणमूल्या पण्ये दशपणोलोभः सम्पद्यते, तथा क्रेतविक्रेतोरनु-
ग्रहकार्यधोराशा स्थापनीयः ।

इति साहसप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसङ्ग्रहणम् ।

तस्य चैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“पापमूलं सङ्ग्रहणं चित्रकारं निबोधत ।

बलोपाधिक्रते हे तु तृतीयमनुरागजम् ॥

* पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पचे पचे,—इति मुद्रितमनुसंहितायां पाठः ।

अनिच्छया तपकृतं मत्तोन्नतकृतं तथा ।
प्रलये चक्षु रश्मि वलात्कारकृतं तु तत् ॥
हृष्टना गृह्यमानीय दत्ता वा मदकारणम् ।
संयोगः क्रियते चक्षु तदुपाधिकृतं विदुः ॥
अन्योन्यमनुरागेण दूतसम्प्रेषणेन वा ।
कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्”—इति ।

पुनरपि वैविध्यमाह स एव,—

“तत्पुनस्त्रिविधं प्रकृतं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
अपाङ्गप्रेषणं हास्यं दूतसम्प्रेषणं तथा ॥
सर्गस्य भूषणं स्त्रीणां प्रथमं सङ्ग्रहः स्रुतः ।
प्रेषणं गन्धमाख्यानां धूपभूषणवाससाम् ॥
सम्भाषणं रश्मि च मध्यमं सङ्ग्रहं विदुः ।
एकग्रन्थाऽऽसनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ॥
एतत्सङ्ग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः”—इति ।

योषित्सङ्ग्रहणज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पुमान् सङ्ग्रहणे याज्ञः केशाकेशि परस्त्रिया ।
सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तिर्दयोस्तयोः ॥
नीवीक्षनप्रावरणसक्तिकेशादभर्षणम् ।
अदेशकाससम्भाषा सहैकस्नानमेव च”—इति ।

स्त्रीपुंसयोर्मियुगीभावः सङ्ग्रहणम् । तत्र प्रवृत्तः, परभार्य्या सह
केशाकेशिक्रीडनेन ; सद्य अभिनवेः कामजैः कररुहदृग्नादिकृतप्रप-
त्तिः, दयोः सम्प्रतिपत्त्या वा, याज्ञः । योऽपि परदारपरिधान-

यन्निप्रदेश-कुचप्रावरण-जघन-शिरोरुहादित्यर्शनं साभिलाष इव
करोति ; निर्जनदेशे जनाकीर्णेष्वम्बकाराकुले, अकाले संलाप-
करोति, परभार्य्या सहैकच मञ्चकादौ तिष्ठति, सोऽपि याज्ञः ।
मनुरपि,—

“स्त्रियं स्पृष्टेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।

परस्परस्थानुमते सर्वं सङ्ग्रहणं स्रुतम् ॥

दर्पादा यदि वा मोहात् लाघवादा स्वयं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं भुङ्क्तेति तच्च सङ्ग्रहणं स्रुतम्”—इति ।

तत्र दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्वजातावुत्तमो दण्डः आनुलोम्येषु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्य्याः कर्णादिकर्त्तनम्”—इति ।

चतुर्णामपि वर्णानां वलात्कारेण सजातीयगुप्तपरभार्य्यागमने
साग्रीतिपणसहस्रं दण्डः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णगुप्तपरभार्य्या-
गमनं, तदा मध्यमसाहसोदण्डः । यदा पुनः सर्वर्णमगुप्तमनुलो-
म्येन गुप्तां वा व्रजति, तदा मनुना विशेष उक्तः,—

“सहस्रं ब्राह्मणोदण्डो गुप्तां विप्रां वलाङ्गजम् ।

शतानि पञ्च दण्डाः स्त्र्यादिष्वन्या सह सङ्गतः ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दायो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां चण्डियविशोः सहस्रान्तु भवेद्दमः”—इति ॥

एतद्गुह्यस्त्रिभार्य्यादित्यतिरिक्तविषयम् । तत्र दण्डान्तरविधा-
नात् । तदाह नारदः,—

“माता मातृव्याया यन्मूर्धातुक्षानी पित्रव्याया ।

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी कुषा ।

दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ॥

राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्षोत्तमा च या ।

आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतत्पग उच्यते ॥

शिश्रस्त्रोत्कर्त्तनं* तत्र नान्योदण्डो विधीयते”—इति ।

प्रतिज्ञोन्नेन उल्लङ्घनीगमने चर्चियादेर्वधः । एतद्गुप्ताविष-
यम् । अन्यत्र धनदण्डः । तथाच मनुः,—

“उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्ताया सह ।

विभुतौ शूद्रवद्विष्टौ दग्धयौ वा कटाग्रिना ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान् सेवेतान्यः पुमान् यदि ।

वैशं पञ्चग्रतं कुर्यात् चर्चियन्तु सहस्त्रिणम्”—इति ।

शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने शिङ्गच्छेदनसर्वस्त्रहरणे, गुप्तगमने तु
वधसर्वस्त्रापहारौ । तथाच श्रव,—

“शूद्रोगुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्षमावसन् ।

अगुप्तैकाङ्गसर्वस्त्री गुप्तौ सर्वेण हीयते”—इति ।

अथैव विषये दृष्टान्तिरपि,—

“सहसा कामयेद्यस्य धनं तस्यास्त्रिणं हरेत् ।

उल्लङ्घ्य शिङ्गदृष्टौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु”—इति ।

शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः । “आर्यस्त्रियाऽभिगमने शिङ्गोद्धारः
सर्वस्त्रहरणम्”—इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णगमने नासादिकर्त्तनम् ।

* शिश्रस्त्रोत्कर्त्तनात्,—इति यज्ज्ञान्तरुतः पाठः ।

अयं वधाद्युपदेशो राज्ञः, तस्यैव पासनाधिकारात् । न द्विजातिमा-
चस्य । “ब्राह्मणः परौचार्थमपि शस्त्रं नाददौत”—इति शस्त्रग्रहणस्य
निषेधात् । यदा तु राज्ञोनिवेदनेन कास्त्रातिपातग्रहा, तदा
द्विजातिमाचस्यापि वधाधिकरोऽस्यैव,

“शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

माततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमुच्छति”—इति

शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानात् । चर्चियवैश्वयोरन्योन्यस्यभिगमने यथा-
क्रमं सहस्रपञ्चग्रतपणात्मकौ दण्डौ । तदाह मनुः,—

“वैश्वसेत् चर्चियां गुप्तां वैश्यां वा चर्चियो व्रजेत् ।

यो ब्राह्मणमगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः”—इति ।

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अवहृद्वासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्त्रपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणकं दमम्”—इति ।

उक्तलक्षणा वर्णस्त्रियो दास्यः । ताएव स्वामिना शूश्रूषाहानि-
व्युदासार्थं गृहएव स्यातथमित्येवं पुरुषान्तरभोगतो निरुद्धा-
अवरुद्धाः । नियतपुरुषपरिग्रहाभुजिष्याः । यदा दास्योऽवरुद्धा-
भुजिष्या वा भवेद्युः, तासु तासु । अशब्दात् वैश्यास्त्रैरिणीनामपि
साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां ग्रहणम् । तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया
गम्यास्त्रपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्डनीयः । परगृहीतत्वेन तासां
परदारतुल्यत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य नारदोऽपि,—

“स्त्रैरिष्यब्राह्मणी वैश्या दासी निष्कासिनी च या ।

गम्याः सुरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आस्त्रेव तु भुजिभ्यासु दोषः आत्परदारवत् ।

गम्यास्तपि हि गोपेयाद्यतस्ताः सपरिग्रहाः”—इति ।

निष्कासिनी स्नात्यनवरुद्धा दासी । अनवरुद्धास्याभिगमने
याज्ञवल्क्यः,—

“प्रसङ्गा दास्यभिगमे दण्डोदग्रपणः स्मृतः ।

वह्मनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक्”—इति ।

पुरुषसभोगजीविकासु दासीषु स्त्रैरिष्यादिषु च शुल्कदान-
मन्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दण्डपणोदण्डः । अनिच्छन्ती-
मेकां गच्छतां वह्मनां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मकोदण्डः । कन्या-
हरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं तन्यथाऽधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये बधः स्मृतः ।

सकामास्त्रनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः”—इति ।

अलङ्कृतां विवाहाभिमुखीं कन्यां अपहरन् उत्तमसाहसं दण्ड-
नीयः । तदनभिमुखीं सवर्णां अपहरन् प्रथमसाहसं दण्डनीयः ।
उत्तमवर्णजां कन्यामपहरतः चत्विचादेर्बधेव । आनुलोम्येन सका-
मापहारे तु दण्डो न भवति । अकामामपहरन् प्रथमसाहसं दण्ड-
नीयः । कन्यादूषणे तु दण्डमाह सएव,—

“दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां बधः स्मृतः ।

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्धेतुमिष्याऽभिग्रंथने ॥

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्तां स्त्रीं च मध्यमम्”—इति ।

यदा कन्यां बलात्कारेण नखचतादिना दूषयति, तदा तस्य
करच्छेदः । यदा पुनस्तामेव अङ्गुलीप्रचेपेण योनिशतं कुर्वन् दूष-
यति, तदा विशेषमाह मनुः,—

“अभिवद्वा तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः ।

तस्याशु कर्त्ये अङ्गुलौ दण्डश्चार्हति षट्शतम् ॥

सकामां दूषयन्तुल्यो नाङ्गुलीच्छेदमर्हति ।

द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतोदमः ।

शुल्कं च दिगुणं दद्यात् शिफासैवाप्नुयाद्दण्डः ।

या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥

अङ्गुल्योरेव च केदं खरेणोदहनं तथा”—इति ।

यदा पुनरुल्लूखजातीयां कन्यां सानुरागामकामां* गच्छति, तदा
तस्य चत्विचादेर्बधः । यदा सवर्णां सकामां अभिगच्छति, तदा
गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात् । अनिच्छति पितरि दण्डरूपेण
राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामां तु गच्छतो बधेव । तदाह मनुः,—

“उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो बधमर्हति ।

शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥

योऽकामां दूषयेत्कन्यां च सद्यो बधमर्हति ।

सकामां दूषयन्तुल्यो न बधं प्राप्नुयात्तरः”—इति ।

चण्डालादिगमने दण्डमाह सएवां,—

* सानुरागामकामां वा,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† सर्वेभ्यादर्शपुस्तकेष्वित्यमेव पाठः । परन्तु अन्याभिगमने,—इत्या-
दिवचनद्वयं याज्ञवल्क्यसंहितायां पश्यते ।

“अन्याऽभिगमने लङ्घ्यः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथाऽङ्गाएव स्थादन्यस्याय्यागमे बधः ॥

अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽपि मेहतः* ।

चतुर्विंशतिको दण्डः तथा प्रजितासु च”—इति ।

अन्यां चण्डालीम् । तां गच्छन्तं चैवर्णिकं प्रायश्चित्तानभिमुखं,
“सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम्”—इति मनुवचनानुसारेण सहस्रं दण्ड-
यित्वा कुत्सितबन्धेन भगाकारेणाङ्गयित्वा पुराभिर्वासयेत् । शूद्रः
पुनः चण्डालीं गच्छन्नङ्गाएव । अन्य इति पाठे चण्डालएव भवति ।
चण्डालस्य तूत्कृष्टजातिस्त्रियाभिगमने बधएव । योषां मुखादाव-
भिगच्छतः पुरुषं वा मुखे मेहतः प्रजितां गच्छतः चतुर्विंशति-
पणोदण्डः । वक्ष्यन्त्या स्त्रीसङ्गहे दण्डमाह बृहस्पतिः†,—

“विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगसंज्ञन्तद्दिवादपदमुच्यते”—इति ।

स्त्रीरक्षणमाह मनुः,—

“अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वेर्दिवानिशम् ।

विषये सज्जमानासु संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥

* पुरुषं वाऽभिमेहतः,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

† अथ कियान् ग्रन्थांशः आदर्शपुस्तकेषु परिभ्रष्ट इत्यनुमीयते । यतः
समन्तरोद्भूतवचनं स्त्रीपुंसयोगाख्यव्यवहारपदस्य लक्षणपरमेव, न तु
वक्ष्यन्त्या संग्रहे दण्डविधायकम् । भवितव्यमत्र, वक्ष्यन्त्या स्त्रीसंग्रहे
दण्डविधायकेन प्रमाणेन । तस्य न दृश्यते । अतः कारणात् कियान्
ग्रन्थांशः प्रचीनइत्यवगम्यते । समन्तरोद्भूतं विवाहादिविधिः
स्त्रीयामित्यादिवचनं नारदस्येति कृत्वा मितार्चरादाबुद्धतमस्ति ।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरक्ष्या विशेषतः ।

दयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।

यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दूर्बला अपि ॥

स्त्रां प्रसूतिश्च वित्तञ्च* कुलमात्मानमेव च ।

स्त्रश्च धर्मं प्रयत्नेनां जायां रक्षन् हि रक्षति ॥

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसङ्गं परिरक्षितुम् ।

एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥

अर्थस्य सङ्गहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

श्रीचे धर्मोऽनपत्त्याश्च पारिणाम्यस्य रक्षणे”—इति ।

स्त्रैः पुरुषैः भर्तृभिः सर्वदा अस्वतन्त्राः कार्य्याः । विषये गीता-
दावासक्तास्ततो व्यावर्त्तनीयाः । अरक्षितास्तु दुश्चरितेन भर्तृपितृ-
कुलयोः शोकं कुर्युः । तस्मात् कुलद्वयद्वयार्थं रक्ष्यास्ताः । यद्यपि
प्रसङ्गं रक्षितुमशक्यास्तथाप्यर्थसङ्गहादौ नियोजनेन पुरुषान्तर-
चिन्तनावसरस्याप्रदानेन रक्षेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि,—

“सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः ।

अश्रुदिभिः गुरुस्त्रीभिः पालनीया दिवानिशम्”—इति ।

दोषरहितस्त्रीपरित्यागिनं प्रत्याह नारदः,—

“अनुकूलामदुष्टां वा दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।

त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा”—इति ।

* प्रसूतिं चरित्रञ्च,—इत्यन्यत्र पाठः ।

† प्रजाश्चैव,—इति शा० ।

दण्डेन स्थापयितुमशक्ये त्वाह चाश्ववक्त्रः,—

“आज्ञासम्पादीनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दास्यः द्वितीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः”—इति ।

बुद्ध्या स्त्रियं त्यजेदित्याह नारदः,—

“अन्योन्यं त्यजतो धर्मः स्थादन्योन्यविशुद्धये ।

स्त्रीपुंसयोः न चोदाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः”—इति ।

विवाहसंस्काररहितयोरत्यक्तजातीयस्त्रीपुंसयोर्विरोधेनान्योन्य-
न्यजतो दोषो नास्ति । विवाहसंस्कृतायास्तु व्यभिचारादेव त्यागो-
न विरोधमात्रेण । एतच्च स्वस्वस्वच्छन्दव्यभिचारिणीविषयम्,

“स्वच्छन्दगा तु या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते”—इति

यमस्मरणात् । शिष्यगाद्या अपि सन्याज्याः । तथाच वसिष्ठः,—

“चतस्तस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा तथा ।

पतिप्री तु विशेषेण जुह्तिनोपगता तथा”—इति ।

नारीतोऽपि । “गर्भप्रीं अधमवर्णशिष्यसुतगामिनीं पानव्यसना-
सक्तां धनधान्यविक्रयकरीं विवर्जयेत्”—इति । विवर्जनं च व्यव-
हारपरित्यागः । तथाच वसिष्ठः,—

“व्यवायतीर्थगमनधर्मैभ्यश्च निवर्त्तते”—इति ।

व्यवायः सम्भोगः । तीर्थगमनशब्देन स्नानार्चकर्मं लक्ष्यते, धर्म-
शब्देन च श्रौतम् । चशब्देन सम्भाषणादिकम् । व्याधितादीनान्तु
सम्भोगमात्रस्य त्याग इत्याह देवकः,—

“व्याधितां स्त्रीप्रजां बन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्त्तवाम् ।

अदुष्टां लभते त्यजुं तीर्थान् त्वेव कर्त्तव्यः”—इति ।

तीर्थात्मन्भोगात्,—इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“बन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्धां प्रतिकूलाञ्च सर्वदा ।

कामतो नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं न दोषभाक् ॥

वादिनीं पूर्वाग्निनीञ्च भर्ता निर्वासयेत् गृहात् ।

स्त्रीं धनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविध्वंसिनीं तथा ॥

भर्तुश्च धनमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेद्गृहात्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“भर्तुः प्रतिनिषेधेन या भार्या स्कन्दयेदृतुम् ।

तां ग्राममध्ये विख्याप्य भूणप्रीं तु नयेत् गृहात् ॥

अशुश्रूषाकरीं नारीं बन्धकीं परिहंसकाम् ।

त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः क्षिप्रमप्रियवादिनीम्”—इति ।

त्यागस्य अनिधनेन कार्यः । तथाच यमः,—

“स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याः विवस्त्रास्त्यागमप्रवीत् ।

न बध् न च वैरूप्यं बध् स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥

न चैव स्त्रीबध् कुर्यात् न चैवाङ्गविकर्त्तनम्”—इति ।

स्त्रीणां बध् कुर्वन् तासां विवर्जनं कुर्याद्भर्ता, न कर्णनासादि-
कर्त्तनमित्यर्थः । अयञ्च स्त्रीपुंसधर्मं आचाराध्याये प्रपञ्चित इति
नात्र कथ्यते ।

इति स्त्रीसङ्ग्रहः ।

अथ दायभागस्थं व्यवहारपदं कथ्यते ।

तत्र नारदः,—

“विभागोऽयं पितृस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”—इति ।

दायोनामः यद्गुणं स्वामिसम्बन्धादेवान्यस्य सम्भवति^(१), तदुच्यते ।

स द्विविधः अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्चेति । पितृधनं पितामहधनं वा अप्रतिबन्धो दायः । पुत्रादिधनं तु पित्रादीनां सप्रतिबन्धो दायः^(२) ।

तस्य विभागोदायविभाग इत्युच्यते । अतएव दायशब्देन पितृ-
द्वाराऽऽगतं मातृद्वाराऽऽगतं च द्रव्यमेवोच्यते इति । संग्रहकारस्य,—

“पितृद्वाराऽऽगतं द्रव्यं मातृद्वाराऽऽगतञ्च यत् ।

कथितं दायशब्देन तस्य भागोऽधुनोच्यते”—इति ।

विभागकालमाह मनुः,—

“ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः सह ।

भजेरन् पैतृकं स्वयं अनीशास्ते हि जीवतोः”—इति ।

ऊर्ध्वं पितुरिति पितृधनविभागकालः । मातुरुर्ध्वमिति मातृ-

(१) स्वामिनः धनस्वामिनः सम्बन्धः स्वामिसम्बन्धः । स च दायभाग-
प्रकरणोक्तः पुत्रत्वादिसंस्थेयं यावत् न तु क्रौट्यादिः । तेन स्वा-
मिनः सक्ताश्चात् कौतं धनं न दायः ।

(२) सर्वस्यामेवावस्थायां पित्रादिधनं पुत्रादिर्लभते इति तत्र प्रति-
बन्धाभावात् तदप्रतिबन्धोदायइत्युच्यते । पुत्रादिधनं तु पित्रादेः
सप्रतिबन्धोदायः । तत्पुत्रादौ विद्यमाने तद्गुणस्य पित्रादेर्लभ्य-
मस्तथा सप्रतिबन्धत्वात् ।

धनविभागकालः । ततश्चैतदुक्तं भवति । पितरुर्ध्वं मातरि जीवन्त्या-
मपि पितृधनविभागः कार्यः । तथा मातरुर्ध्वं पितरि जीवितेऽपि
मातृधनविभागः कार्यः एव । अन्यतरधनविभागे उभयोरुर्ध्वकाल-
प्रतीक्षणानुपयोगादिति । तदुक्तं संग्रहकारेण,—

“पितृद्रव्यविभागस्य जीवन्त्यामपि मातरि ।

अस्वतन्त्रतयाऽस्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥

मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।

सत्त्वपत्येषु यस्माच्च स्त्रीधनस्य पतिः पतिः”—इति ।

अयमर्थः । पतिमरणे पितृभार्यायाः पत्युपरमादस्वातन्त्र्येण
न स्वामित्वं, यस्माच्चापत्येषु विद्यमानेषु भार्याधनस्य भार्यामरणे-
ऽपि पतिर्न स्वामी, तस्मात्तयोरन्यतरस्मिन् जीवत्यन्यतरधन-
विभागोयुक्तः—इति । एतेन जीवतोस्तत्तत्द्रव्यविभागेषु पुत्राणां
न स्वातन्त्र्यमित्यर्थादुक्तं भवति । तथा शङ्खः । “न जीवति पितरि
पुत्रा रिक्तं भजेरन् । यद्यपि स्थात् पश्चादधिगतं, ते अनर्हाएव
पुत्राः । अर्थधर्मयोः अस्वातन्त्र्यात्”—इति । अस्यार्थः । यद्यपि
जन्मानन्तरमेव पुत्राः पितृधननिमित्तं प्रतिपन्नाः, तथापि पितरि
जीवति तद्गुणं न विभजेरन् । यतो धर्मार्थयोरस्वातन्त्र्यादिभाग-
करणेऽनर्हाः । अर्थास्वातन्त्र्यं नाम, तदादानप्रदानयोरस्वातन्त्र्यम्—
इति । तथाच हारीतः । “जीवति पितरि पुत्राणां अर्थादान-
विसर्गाच्चेष्टस्वातन्त्र्यम्”—इति । अर्थादानमर्थोपभोगः । विसर्गा-
व्ययः । आच्चेष्टोभृत्यादेः शिक्षार्थमधिच्चेष्टादिः । धर्मास्वातन्त्र्यं, पृथ-
ग्विष्टापूर्त्तादावप्रवृत्तिः । यत्तु देवसेनोक्तम्,—

“पितर्युपरते तच्च विभजेरन् पितुर्धनम् ।

अस्मान् हि भवेत्तेषां निर्दोषे पितरि स्थिते”—इति ।

तदप्यस्मात्प्रतिपादनपरं । पितृधने पुत्राणां जन्मना स्वाम्यस्य लोकसिद्धत्वात् । ननु शास्त्रैकसमधिगम्यस्य स्वत्वस्य कथं लोक-
सिद्धता । शास्त्रसिद्धत्वञ्च, “स्वामी स्वव्यक्तयसंविभागपरिग्रहाधि-
गमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं ज्ञानं चक्षियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्य-
शूद्रयोः”—इति गौतमवचनादवगम्यते । अप्रतिबन्धोदायो स्वव्यक्तं,
न सप्रतिबन्धोदायः । संविभागः सप्रतिबन्धोदायः । अनन्यपूर्वस्य
जलदणकाष्टादेः स्त्रीकारः परिग्रहः । निष्ठादिप्राप्तिरधिगमः । एतेषु
निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यज्ञज्ञं,
तदधिकमसाधारणम् । चक्षियस्य विजयदण्डादिसत्त्वं यत्तद-
साधारणम् । वैश्यस्य क्षत्रिगोरक्षादिसत्त्वं निर्विष्टं, तदसाधा-
रणम् । शूद्रस्य दिजशूद्रादिना भृतिरूपेण यज्ञज्ञं, तदसाधा-
रणम् । एवमनुसोमप्रतिलोमजानां स्वस्वविहिताश्वसारथ्यादिना
यज्ञज्ञं तदधिकमित्यर्थः । तत्रैव संग्रहकारोऽन्यायमाह,—

“वर्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव न”—इति ।

अन्यस्वस्यान्यवस्ते स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्वामित्वापत्तेः । अतः
शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वम् । किञ्च, यदि यस्यान्तिके यद्वस्ते दृष्टं
तस्य स एव स्वामी, तर्ह्यस्य स्वमनेनापहतमिति न ब्रूयात् । यस्यै-
वान्तिके दृष्टं तस्यैव स्वामित्वात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे,

“योऽदत्तादायिनोऽस्त्वास्तिसेत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा सोमस्यैव सः”—इति

याजनादिना अदत्तादायिनः सकाशाद्व्यमर्जयतो दण्डविधा-
नमनुपपन्नं स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वम् ।

नैवम् । लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् ।
ग्रीष्मादिवत् । आहवनीयादीनां वैदिकादीनामपि लौकिकपाका-
दिसाधनत्वमस्तीत्येकान्तिकोऽहेतुः—इति चेत् । न । न हि तेषा-
माहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं, किं तर्हि लौकिकान्यादि-
रूपेणेत्यस्ति वैषम्यम्^(१) । किञ्च, पामराणामपि स्वत्वव्यवहारदर्शनात्
स्वत्वस्य लौकिकत्वमवगम्यते^(२) ।

यत्तु गौतमवचनम् । “स्वामी स्वव्यक्तयसंविभागेषु”—इत्याद्य-
नुपपन्नमित्युक्तम् । तच्च । प्रतिग्रहाद्युपायस्यास्य लौकिकत्वे स्थिते
ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहाद्युपायनियमार्थत्वात् शास्त्रस्य^(३) । यदप्युक्तं,
अन्यस्य स्वमनेनापहतम्—इति न ब्रूयादिति । तदसत् । स्वत्वहेतु-

(१) संस्कारविशेषसंस्कृतोऽह्यग्निराहवनीयउच्यते । अस्ति च तत्र रूप-
व्यमर्जयनीयत्वमस्ति । तत्रालौकिकहोमसाधनत्वमलौकिकेना-
हवनीयत्वेन रूपेण । लौकिकपाकादिसाधनत्वन्तु लौकिकेनाभित्वेनैव
रूपेणेति भावः ।

(२) स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे तु शास्त्रानभिज्ञानां पामराणां स्वत्व-
व्यवहारश्च न सम्भवति । न हि शास्त्रमविज्ञाय तदेकसमधिगम्यो-
ऽर्थः शक्यते ज्ञातुमिति भावः ।

(३) प्रतिग्रहाद्युपायकं स्वत्वं लौकिकमेवेति स्थिते तेषां प्रतिग्रहाद्युपा-
यानामनियमेन सर्वेषां सर्वत्र प्राप्तौ सत्त्वां ब्राह्मणस्याधिकं ज्ञानमि-
त्यादिगौतमवचनेन ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहः क्षत्रियस्यैव विजयदण्डादि-
रौत्वा अदृष्टार्थतया उपाया नियम्यन्ते । तन्नियमातिक्रमात् पुत्रव्यव-
हारवैति स्वत्वन्तु जायते एवेति भावः ।

भूतकसादिसन्देशात् स्वत्वसन्देशोपपत्तेः । यदपि चोक्तं, “योऽदत्ता-
दायिनः”—इति अदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिना द्रव्य-
मर्जयितुर्दण्डविधानमनुपपन्नमिति । तदप्यसत् । प्रतिग्रहादिनिय-
तोपायकस्यैव स्वत्वस्य लौकिकत्वात् नियमातिक्रमेण द्रव्यमर्जयतो-
दण्डविधानमनुपपद्यते । एवं, “तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति”—इति प्राय-
श्चित्तविधानमपि । एवं च स्वत्वस्य लौकिकत्वे असत्प्रतिग्रहादिसम्ब-
धनं तत्पुत्रादीनां दायत्वेन स्वमिति विभाज्यम्^(१) । न तेषां दोष-
सम्बन्धस्य^(२) ।

“सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रहएवच”—इति

सन्तुष्टारणात् ।

इदमत्र चिन्तनीयम् । विभागात् स्वं स्वस्य वा विभागः—इति ।
अत्रायं पूर्वपक्षः । विभागात् स्वं, जन्मनैव स्वत्वे उत्पन्नमात्रस्य
पुत्रस्यापि स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुरधिकार-
विधिर्न स्यात्^(१) । किञ्च,

(१) स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे सत्प्रतिग्रहादिना सम्बन्धे स्वत्वमेव न
स्यात् तस्योत्सर्गविधानात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे त्वसत्प्रतिग्रहादि-
सम्बन्धेऽपि स्वत्वं भवत्येव । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्तीति प्रायश्चित्तस्य
कार्ययितुदेव न तत्पुत्रादीनाम् । स स्वत्ववर्जिता यथोक्तं प्राय-
श्चित्तसमुत्पन्नं प्रत्यवायभागी भवति, तस्य तद्वनमधर्म्यश्च भवति ।
तत्पुत्रादीनाम् दायरूपमेव तद्वनमिति न तेषां प्रत्यवायः । तेषां
तद्वनस्य धर्म्यत्वादित्याशयः ।

(२) साधारणधनस्यैव विनियोगासम्भवमिति भावः ।

“भर्ता प्रीतेन यदन्नं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममश्रीयाद्द्यादा स्थावराकृते”—इति

प्रीतिदानवचनमप्यनुपपन्नं स्यात् । यदपि,—

“मणिसुक्ताप्रवासानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

पितृप्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राणाभरणानि च ।

स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके”—इति ।

तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम्^(१) । तस्मात्, स्वामिनाशादि-
भागादा स्वत्वं न जन्मनैव ।

राज्ञान्तरात् । जन्मनैव स्वत्वं लोके प्रसिद्धम् । विभागशब्दस्य
वङ्गस्वामिकधनविषये लोके प्रसिद्धो नान्यदीयधनविषयो न प्रहीण-
विषयः^(२) । किञ्च “उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वात्तमेतेत्याचार्याः”—इति
गौतमवचनाज्जन्मनैव स्वत्वमवगम्यते ।

यद्युक्तम्, मणिसुक्ताप्रवासानाम्,—इत्यादिवचनं पितामहोपात्त-
स्थावरविषयमिति । तदयुक्तम् । न पिता न पितामह इति वचनात्
पितामहस्य हि स्वार्जितमपि धनं पुत्रपौत्रयोः सत्तोरदेयमिति च
जन्मना स्वत्वप्रमयतीति ।

यद्युक्तम् । अर्थसाध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकार इति ।
तदयुक्तम् । वचनादेवाधिकारावगमात् । यदपि चोक्तं, जन्मनैव

(१) जन्मनैव स्वत्वे स्थावरस्य प्रसाददानस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति तन्न प्रति-
बिध्यते । तस्माद्विभागादिना स्वत्वं न जन्मनेति भावः ।

(२) न प्रहीणविषयो न निर्विषय इत्यर्थः ।

स्वत्वे भर्त्ता प्रीतेन यद्वत्तमित्यादि विष्णुवचनं नोपपद्यते,—इति ।
तदप्युक्तम् । साधारण्येऽपि द्रव्यस्य वचनादेव प्रीतिदाने पितुर-
धिकारोपपत्तेः । स्थावरादौ तु स्त्रार्जितेऽपि पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव ।

“स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्त्रयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वांश्च दानं न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिश्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः”—

इत्यादिवचनात् । आपदादौ तु स्त्रातन्त्र्यमस्येव ।

“एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थेषु विशेषतः”—इति

स्मरणात् । तस्मात्, सुष्ठूक्तं जगन्मैव स्त्रात्वमिति । प्रकृतमनुसरामः ।
अपरमपि विभागकालमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विभागश्चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः”—इति ।

यदा पिता विभागं कर्तुमिच्छति, तदा पुत्रानात्मनः सकाशा-
दिच्छया विभजेत् । इच्छया विभागप्रकारः, ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति ।
श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः । उद्धारप्रकारः सत्यन्तरे दर्शितः,—

“ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्गरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्त्रान्तुरीयं तु यवीयसः”—इति ।

अथवा । सर्वं ज्येष्ठादयः पुत्राः समांशभाजः^(१) । अथ^(२) विषमोभागः

(१) इदं सर्वं वा स्युः समांशिन इत्यस्य व्याख्यानम् ।

(२) अथचेति सोद्धारविभागरूपदर्शनार्थः ।

स्त्रार्जितद्रव्यविषयः । क्रमागते तु सर्वेषामपि समांशः स्यात् । पितु-
रिच्छया विषमविभागस्यायुक्तत्वात् । नारदोऽपि कालान्तरमाह,—

“अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेद्युर्ध्वनं समम् ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ॥

निवृत्ते वाऽपि रमणे पितर्युपरतस्यृहे”—इति ।

ग्रन्थोऽपि । “अकामे पितरि चक्षुर्विभागो वृद्धे विपरीते
चेतसि दीर्घरोगिणि च”—इति । अस्वार्थः । अकामे विभागम-
निच्छति पितरि अतिवृद्धे विपरीतेऽप्रकृतिस्थे दीर्घरोगिणि अचि-
कित्सरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छाया विभागो भवतीत्यर्थः । दीर्घ-
रोगग्रहणमतिकुपितादेरुपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अथयाग्रास्त्रकारौ च न विभागे पिता प्रभुः”—इति ।

पित्रा समविभागकरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्ता वा श्वशुरेण वा”—इति ।

यदि स्त्रीच्छया पिता पुत्रान् समभाजिनः करोति, तदा अद-
त्तस्त्रीधनाः पत्न्योऽपि पुत्रसमांशभाजः कार्याः । दत्ते तु स्त्रीधने,
“दत्ते तद्धै प्रकल्पयेत्”—इति पुत्रांशादूर्द्ध्वांशभाजो भवन्ति । पितु-
रूर्ध्वं धर्मविद्वत्कार्यं विभागः कर्त्तव्य इत्याह प्रजापतिः,—

“एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाव्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्भूम्या पृथक्क्रिया”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“एकपात्रेण वसतां पितृदेवदिजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे”^(१)—इति ।

पिचोरुर्ध्वं विभागे प्रकारनियममाह चाश्वत्थः,—

“विभजेयुः सुताः पिचोरुर्ध्वं नृक्यमृणं समम्”—इति ।

ननु पिचोरुर्ध्वं विभागेऽपि विषमविभागो मनुना दर्शितः ।

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्युपक्रमः,—

“ज्येष्ठ एव तु गृहीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।

शेषास्तुपुत्रीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यदरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्पुत्रीयन्तु यवीयसः” ॥

तथा, “उद्दारेऽनुद्धृते तेषामियं स्यादंशकल्पना ।

एकाधिकं हरेज्येष्ठः पुत्रोऽर्धं ततोऽनुजः ॥

अंशमंशं यवीयांश्च इति धर्माश्चवस्थितः”—इति ।

गौतमोऽपि । “विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदयुक्तो-
रक्षी गोवृषः । काणः खोडः कूटः वण्डोमध्यमस्थानेकश्चेत् । अवि-
श्रान्तिवर्षी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां चैकैकं यवीयसः । समं चेतरेतः
सर्वम्”—इति । अयमर्थः । सर्वस्मात् पितृधनादिशतितमोभागो-
ज्येष्ठस्य । मिथुनं गोमिथुनं प्रसिद्धम् । उभयतोदतोऽश्वाश्चतरगर्दभाः,
तेषां यथासम्भवं अन्यतराभ्यां युक्तोरथः । खोडोवृद्धः । कूटः गृह-
विक्रयः । वण्डो विलोपितवाणधिः । अविश्रेषितत्वात् गवाश्चादीनां

(१) अनेन वचनेन सखासाधारमधनेन पृथक्पृथक् पित्राद्यर्चनात् विभागे
धर्मव्यतिरिक्ति दर्शितम् ।

यथासम्भवं अन्यतरस्थोद्धारः कर्त्तव्योमध्यमस्य । यवीयसस्तु, धान्यं
त्रीक्षादि, अयो खोडम् । अनोयुक्तं शकटयुक्तम् । चतुष्पदां गवादी-
नामेकैकं पृथक् पृथगानुपूर्व्येण यवीयस उद्धारः । वृहस्पतिरपि,—

“जन्मविद्यागुणश्रेष्ठो ह्यंशं दायादवाप्नुयात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यथा यथा विभागोत्यधनं यागार्थतामियात् ।

तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम्”^(१)—इति ।

जीवद्विभागेऽपि विषमविभागो नारदेनोक्तः,—

“पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेदयसि क्षितः ।

ज्येष्ठं ज्येष्ठविभागेन यथा वाऽस्य मतिर्भवेत् ॥

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः ।

तेषां स एव धर्म्यः स्यात् सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥

स्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पातनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा”—इति ।

तस्माज्जीवद्विभागेन च विषमविभागोऽस्तीति कथं सुताः

* न सर्वस्य,—इति का० ।

† इत्येव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । परमयं पाठः न समोचोः ।

जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे च,—इति पाठस्तु समोचोः प्रतिभाति ।

(१) अनेन धनस्य यागार्थत्वं यथा भवति, तथा भागाधिक्यं कस्तव्यमिति
ब्रुवता विद्यादिगुणवतां भागाधिक्यं आपितम् । तदीयधनस्योत्सर्गतो-
सम्प्राप्तत्वात् सम्भाष्यमानत्वादित्यभिप्रायः ।

सममेव विभजेरन्निति नियम्यते । मैवम् । सत्यं ग्राह्यतो विषम-
विभागोऽस्ति, तथापि लोकविदित्वादनुबन्धादिवत् नानुष्ठीयते ।
उक्तञ्च संयहकारेण,—

“यथा नियोगधर्मेऽयं नानुबन्धावधोऽपि वा ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैव सम्प्रति वर्तते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दातुं विभजेत् समम्”—इति
स्वमतमुपन्यस्य “ज्येष्ठोदायादइत्येके”—इत्येकीयमतेन हस्तधनग्रहणं
ज्येष्ठोपन्यस्य, देशविशेषे, “सुवर्णं कृष्णं गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य
रथः पितुः परिभाण्डञ्च, गृहोऽलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके”—
इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा “तच्छास्त्रप्रतिषिद्धम्”—
इति निराकृतवान् । तच्च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्, “मनुः
पुत्रेभ्यो दातुं अथ भजदित्यविशेषेण श्रूयते”—इति । तस्माद्विषम-
विभागः शास्त्रसिद्धोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः,—
इति सममेव विभजेरन्निति नियमो घटते ।

स्वयं द्रव्याज्जंसमर्थतया पितृद्रव्यमनिच्छतोऽपि यत्किञ्चिद्दत्त्वा
दायविभागः कर्त्तव्यः तत्पुत्रादीनां दायग्रहणेऽपि निवृत्त्यर्थमित्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“शक्रस्यानीदमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया”—इति ।

पुत्राणां मातृधनविभागो दुहितृभावे द्रष्टव्यः । तथाच शण्व,—

“मातुर्दुहितरः श्रेष्ठमृणात्ताभ्य चतेऽन्यः”—इति ।

मातृकृतर्णपाकरणावशिष्टं मातृधनं दुहितरोविभजेरन् । अतश्च,
मातृकृतर्णसमं न्यूनं च मातृधनं दुहितृणां सद्भावेऽपि पुत्राण्येव

विभजेरन्,—इत्यर्थाद्वगम्यते^(१) । अत्र गौतमेन विशेषोद्दिष्टः ।
“स्वोधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च”—इति । ऊढाऽनूढ-
दुहितृसमवाये मातृधनमनूढानामेव^(२) । ऊढास्तपि सधननिर्धन-
दुहितृसमवाये निर्धनानामेवेत्यर्थः^(३) । पैतामहे पौत्राणां विभागे
विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अनेकपितृकाणाम् पितृतो दायकल्पना”—इति ।

यदा पितृतः अविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य मृताः, तत्रैकस्य द्वौ
पुत्रौ, अन्यस्य चयः, अपरस्य चत्वारः । तत्र पौत्राणां पैतामहे द्रव्ये
अपि जन्मनैव स्वतः पुत्रैरविशिष्टं, तथापि पित्र्यं दावेकं चयो-
ऽप्येकं चत्वारोऽप्येकं सभन्ते इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य दृश्यति,—

“तत्पुत्रा विषमसमाः पितृभागहराः सन्ताः”—इति ।

तत्पुत्राः प्रमौतपितृकाणामेकैकस्य पुत्राः, विषमसमाः न्यूना-
धिकसङ्ख्याः, स्वं स्वं पैतृकं भागमेव सभन्ते इत्यर्थः । यदा स्वसुत-
योरविभक्तयोर्मध्ये कश्चित् भ्राता मृतः तत्सुतस्तु पितामहादय्यप्राप्तांशः
पितामहोऽपि नासीत्, तदा त्वाह कात्यायनः,—

“अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं चक्यभागिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन स्वस्य नैव पितामहात् ॥

सभेतांशं च पित्र्यं तु पितृव्यान्तस्य वा सुतात् ।

(१) तथाच विभजेरन् सुताः पित्रोस्तुद्रव्यस्य सममिति मातृधने पुत्रा-
नामधिकारः इति द्रष्टव्यमिति भावः ।

(२) इदमप्रत्तानामित्यस्य व्याख्यानम् ।

(३) तथाच अप्रत्तापदमनूढापरम्, अप्रतिष्ठितापदञ्च निर्धनापरमिति भावः ।

सएवांशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ॥

समेत तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत्”—इति ।

समेत तत्सुतो वा,—इत्यस्य अयमर्थः । तस्यापि विभाव्यधनस्या-
मिपौत्रस्य सुतोऽपि पितुरभावे तद्भागं समेत, तत ऊर्ध्वं तत्सुततौ
वृद्धप्रपितामहधनविभागकरणनिवृत्तिः,—इति । तथाच देवसः,—

“अविभक्तविभक्तानां कुलानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ।

तावत् कुलानां सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदस्ततः परम्”—इति ।

जीवत्पितृकस्य पुनः पित्रा सह कथं पितामहधनविभाग-
इत्याकाङ्क्षायामाह वृहस्पतिः,—

“द्रव्ये पितामहोपात्ते जज्ञमे स्त्रावरेऽपि वा ।

सममंशितमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“भूय्यां पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात् सदृशं स्त्राम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः”—इति ।

भूः शालिचेनादिका । निबन्धः ; एकस्य पर्णभारस्य इयन्ति
पर्णानि, तथैकस्य क्रमुकभारस्य इयन्ति क्रमुकपर्णानीत्याद्युक्तलक्षणः ।
द्रव्यं सुवर्णरजतादि । यत् । पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिसम्पत्तिम्,
तत्र पितुः पुत्रस्य च स्त्राम्यं लोकप्रसिद्धमिति विभागोऽस्ति । हि
यस्मात् सदृशं समानं स्त्राम्यं, तस्मात् न पितुरिच्छयैव विभागो-
नापि पितुर्भागद्वयम् । ततश्च, पितृतो भागकल्पनेत्येतत्स्त्राम्ये समा-
नेऽपि वाचनिकम् । अतः,—

“दावंशौ प्रतिपद्येत विभज्यतात्मनः पिता”—

इत्येवमादिकं युगान्तरे विषमविभागप्रतिपादनपरतया स्थापि-
तम् । स्त्रार्जितद्रव्यविषयं वा । पैतामहधनविषये तु न कापि
विषमविभागः,—इति । तथा, अविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दी-
यमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारोऽस्तीति* गम्यते ।

पैतामहोपात्तेऽपि कश्चित् पितुरिच्छयैव स्त्रार्जितवर्द्धिभागो-
भवतीत्याह मनुः,—

“पैत्रकं तु पिताद्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्”—इति ।

यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहतं यदि पितोर्द्वरति, तदा स्त्रार्जि-
तमिव पुत्रैः सार्द्धमकामतः स्वयं न विभजेत्,—इति । एवं च सति,
पितामहोपार्जिते न स्त्रेच्छयाविभाग इत्युक्तं भवति । वृहस्पतिरपि,—

“पैतामहं हतं पित्रा स्वग्रन्था यदुपार्जितम् ।

विद्याग्नौर्ध्यादिना प्राप्तं तत्र स्त्राम्यं पितुः स्मृतम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्वग्रन्थाऽपहतं द्रव्यं स्वयमाप्तञ्च यद्ववेत् ।

एतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागं नैव दाप्यते”—इति ।

यत्परैरपहतं क्रमायातं स्वग्रन्थैर्बोद्धृतं, यत्कष्टं क्रमायातं, यच्च विद्या-
ग्नौर्ध्यादिना स्वयमेवार्जितं, तत्सर्वं पिता विभागं पुत्रैर्न दाप्यइत्यर्थः ।
विभागोत्तरकाशोत्पन्नस्य भागकल्पनाप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

* निषेधेऽप्यविरोधोऽस्तीति,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पितामहोपात्तेऽपि,—इति भवितुमुचितम् ।

“विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्”—इति ।

अथमर्थः । विभक्तेषु पुत्रेषु सवर्णायां भार्यायां जातः पुत्रः पित्रोर्भागं भजते इति विभागभाक्—इति । मातृभगवत्पुत्रायां हुतितरि, ताभ्यः स्मृतेऽन्यः,—इत्युक्तत्वात् । असवर्णायां जातस्तु स्नांशमेव पित्र्यास्रभते, मातृकं तु सर्वमेव । अतएव मनुः,—

“ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्भग्नम्”—इति ।

पित्रोरिदं पित्र्यम्,

“अजीशः पूर्वजाः पित्रोः भ्रातृभागे विभक्तजाः”—इति

स्मरणात् । मातापित्रोर्भागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्नामी, पित्रा सह पूर्व विभक्तत्वात् । विभक्तजस्य भ्रातृधने न स्नामीत्यर्थः । विभागोत्तरकाशं पित्रा स्रमर्जितमपि विभागोत्तरकाशमुत्पन्न-
स्यैव । तथाच मनुः,—

“पुत्रेः सह विभक्तेन पित्रा स्रतु स्रमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमजीशः पूर्वजाः स्मृताः”—इति ।

ये च विभक्ताः पुनः पित्रा सह संसृष्टास्तेषां विभागोत्तरकाश-
मुत्पन्नेन सह विभागोऽस्तीत्याह मनुः,—

“संसृष्टास्तेन वा ये सुर्विभजेत स तैः सह”—इति ।

अजीवद्विभागोत्तरकाशं जातस्य पुत्रस्य भागकल्पनामाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दृष्ट्वादा तद्विभागः स्नादायव्ययविशोधितात्”—इति ।

पितरि मृते भ्रातृविभागसमयेऽस्यष्टगर्भायां मातरि भ्रातृवि-
भागोत्तरकाशमुत्पन्नस्य विभागः, दृष्ट्वाद्भ्रातृभिर्दृष्टीतात् आयव्य-

विशोधितात् उपपत्त्यापत्त्याभ्यां शोधिताद्भगत् किञ्चिदुद्धृत्य
स्नांशसमोदातव्यः स्नादित्यर्थः ।

एतच्च मृतभ्रातृभार्यायामपि विभागसमये अस्यष्टगर्भायां
विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । स्यष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रती-
क्ष्यैव विभागः कर्तव्यः । “अथ भ्रातृणां दायविभागो याज्ञान-
पत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रस्ताभात्”—इति वशिष्ठस्मरणात् । विभ-
क्तेभ्यः पितृभ्यामर्पदाने विभक्तजस्य पुत्रस्य निषेधाधिकारो नास्ति,
इत्तं च तेन न* प्रत्याहर्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्”—इति ।

अजीवद्विभागे मातुरंशकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितरूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत्”—इति ।

एतच्च स्त्रीधनस्य अप्रदाने वेदितव्यम् । दत्ते त्वर्धमेव, “दत्ते
त्वर्धोऽग्रहारिणी”—इति स्मरणात् । अतएव सत्यन्तरम्,—

“जनन्यपधना पुत्रैर्विभागेऽंशं समं हरेत्”—इति ।

अपधना प्रातिस्निकस्त्रीधनशून्या जननी पुत्रैर्विभागे क्रियमाणे
पुत्रांशसममंशं हरेदित्यर्थः । जननीग्रहणं सापत्न्यादेरुपलक्षणार्थम् ।
तथाच व्यासः,—

“असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशः प्रकीर्तिताः ।

पितामहस्य सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः”—इति ।

अतु कौशिकं, माताऽप्यंशं समं हरेदिति जीवनोपयुक्तमेव
धनं माता स्वीकरोतीति । तच्च । अंशसमशब्दयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

* दत्तं चेतन्न,—इति ज्ञा० ।

सथोच्येत, वरुधने जीवनोपयुक्तं गृह्णाति स्वरुधने पुत्रसमाप्त-
मिति । तदपि न । विधिवैधव्यप्रसङ्गात्^(१) । भिन्नमादृकाणां सवर्णानां
समसङ्गानां विभागप्रकारमाह व्यासः,—

“समानजातिसङ्ख्या ये जातास्त्रेकेन सूनवः ।

विभिन्नमादृकास्त्रेषां मादृभागः प्रशस्यते^(२)”—इति ।

दृश्यतिरपि,—

“यद्येकजाता बहवः समानाजातिसङ्ख्या ।

सधनैस्त्रैर्विभक्त्यं मादृभागेन धर्मतः”—इति ।

विषमसङ्ख्यानाम् विभागं स एवाह—

“सवर्णसङ्ख्या ये* विभागस्त्रेषु शस्यते”—इति ।

भिन्नजातीनां पुत्राणां विभागमाह याज्ञवल्क्यः,—

“चतुस्त्रिंशद्व्येकभागाः सूर्यवर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

अथजास्त्रिंशद्व्येकभागा विज्जास्तु द्व्येकभागिनः”—इति ।

वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः, ब्राह्मणादिवर्णस्त्रीषु^(३) ब्राह्मणेनोत्पन्ना-
ब्राह्मणमूर्धावसिक्तामृनिषादाः^(४) यथाक्रमम् प्रत्येकं चतुस्त्रिंशद्व्येक-

* सवर्णासङ्ख्या ये,—इति शा० ।

(१) वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(२) एकस्यां स्त्रियां यावन्तः पुत्रा जाताः अपरस्यामपि तावन्तएव
सेव्यावाः तदा मातुर्देवाय विभागइति कृत्वा तैर्विभक्त्यमित्याशयः ।

(३) तथाच वर्णशब्देन वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते ।
ब्राह्मणाधिकरत्नकारके वीक्षायां शब्द प्रत्ययः ।

(४) ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मणः, क्षत्रियया मूर्धावसिक्ता,
वैश्यायाम्मृः, शूद्रायां निषादः । अन्यैव रीत्या उत्तरग्रन्थोक्त्याख्येयः ।

भागा भवेयुः । क्षत्रियादिवर्णस्त्रीषु क्षत्रियेणोत्पन्नाः क्षत्रियमाहि-
त्योपास्त्रिंशद्व्येकभागाः, वैश्येन वैश्यामुत्पन्नौ वैश्यकरणौ द्व्येकभा-
गिनौ । मनुरपि,—

“ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतसस्तु यदि स्त्रियः ।

तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥

सर्वं वा अथजातन्तु दशधा प्रविभक्त्य तु ।

धर्मं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥

चतुरंगान् हरेद्विप्रः त्रीनंगान् क्षत्रियास्तुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्व्यंशं एकं शूद्रास्तुतो हरेत्”—इति ।

एतत् प्रतिग्रहप्राप्तभृत्यतिरिक्तविषयम् । अतएव दृश्यतिः,—

“न प्रतिग्रहभृद्देया क्षत्रियादिसुताय वै ।

यद्यथेषां पिता दद्यान्मृते विप्रास्तुतो हरेत्”—इति ।

प्रतिग्रहविशेषणसामर्थ्यात् क्रयादिक्रया भूः क्षत्रियादिसुता-
नामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च^(१) ।

“शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति”—इति ।

यन्तु मनुवचनम्,—

“ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न अथ्यभाक् ।

यदेवाथ पिता दद्यात्तदेवाथ धनं भवेत्”—इति ।

तस्मीतिदत्तधनसङ्गावविषयं इत्यविरुद्धम् । आनुलोम्येन जात-

(१) यदि हि क्रयादिक्रया भूमिः क्षत्रियादिपुत्राणामपि न भवेत्,
तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते । शूद्रापुत्रस्य विशेषनिषेध-
कार्थ्याक्ष क्षत्रियादिपुत्राणां तत्राधिकारोऽस्तीति भावः ।

लैकपुत्रस्य स्वयमृष्टप्रकारमाह देवकः,—

“आनुलोम्येन पुत्रस्तु पितुः सर्वस्यभागभवेत्”—इति ।

एतच्च निषादव्यतिरिक्तविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“निषादएकपुत्रस्तु विप्रस्यस्तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्रधादाता तु संहरेत्”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“यद्यपि स्नातु चतुषो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमादृष्टाच्छूद्रापुत्राय धर्मतः”—इति ।

तदशुश्रूषशूद्रापुत्रविषयम् । अत्रियेण वैश्येण वा शूद्रायास्तुत्यक्तः एकः पुत्रः अर्द्धमेव हरेत्, न निषादवत् तृतीयमंशम् । तथा वृहदिष्युः । “द्विजातीनां शूद्रस्त्रेकः पुत्रोऽर्द्धहरोऽपुत्रस्य स्वयस्य या गतिः सा भागार्धस्य”—इति । प्रत्यासन्नसपिण्डस्यान्यदर्थं भवतीत्यर्थः । अजीवत्विभागे केषुचित् भ्रातृव्यसंस्कृतेषु भगिनीषु वा संस्कृतास्तु तत्संस्कारः पूर्वसंस्कृतेभ्रातृभिः कर्तव्य इत्याह व्यासः,—

“असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते भगता ।

संस्कार्या भ्रातृभिः श्रोत्रैः कन्यकाश्च यथाविधि”—इति ।

भगिनीसंस्कारे तु विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेः ।

भगिन्यश्च निजादंशाद्वा त्वंशं तुरीयकम्”—इति ।

पितरुर्ध्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुद्राद्यद्वयेण संस्कृतव्याः । भगिन्यश्चासंस्कृताः निजादंशाद्यज्जातीया कन्यका तज्जातीयपुत्रभागात् तुरीयं चतुर्थं भागं दत्वा संस्कृतव्याः ।

अनेन पितरुर्ध्वं दुहितरोऽयंशभागिन्य इति गम्यते । अतएव मनुः,—

“तेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः स्वं दद्युर्भातरः पृथक् ।

स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः”—इति ।

ब्राह्मणादयो भ्रातरः ब्राह्मणादिभ्यो भगिनीभ्यो द्विजाति-विहितेभ्योऽंशेभ्यः^(१) स्वात् स्वादंशादात्मौयाद्भागचतुर्थभागं दद्युः ।

एतदुक्तं भवति । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या चैका, तत्र पित्र्यं द्रव्यं द्वेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं कन्यायै दत्वा शेषं पुत्रो गृहीयात् । अथ द्वौ पुत्रौ कन्या चैका, तदा पितृधनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं कन्यायै दत्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृहीतः । अथ एकः पुत्रः द्वे कन्ये, तदा पित्र्यं धनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णाति । एवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च समविषमास्तु योजनीयम् ।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः अत्रिया कन्या चैका, तत्र पित्र्यं द्रव्यं सप्तधा विभज्य अत्रियपुत्रभागान् त्रीन् चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं अत्रियकन्यायै दत्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ अत्रिया कन्यैका, तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य त्रीन् भागान् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं अत्रियकन्यायै दत्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृहीयाताम् ।

(१) तेभ्योऽंशेभ्य इति तच्छब्देन ब्राह्मणादीनां पुत्राणां स्वस्रजाति-विहिता अंशाः परामृश्यन्ते । तदिदमुक्तं, द्विजातिविहितेभ्योऽंशेभ्य इति ।

एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च सङ्ख्याया वैषम्ये च सर्वत्राद्यं नियम इति मेधातिथेर्व्याख्यानम् । एतदेव विज्ञानेश्वरयोगिनोऽप्यभिप्रेतम् । भारुचिस्तु । चतुर्भागपदेन विवाहसंस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यं विवक्षितम् । अतो दायभाक्कमसंस्कृतकन्यानां नास्तीति मन्यते । तदेव चन्द्रिकाकारस्याप्यभिप्रेतम् । तदाह । “अतएव न दायभार्ग्यमंग्रहरणम्, किन्तु विवाहसंस्कारार्थम् । अतएव देवलेनोक्तम्,—

“कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं देयं वैवाहिकं वसु”—इति ।

अथ यद्युक्तियुक्तं, तद्व्याख्यानम् । जीवद्विभागे तु यत्किञ्चित् पिता ददाति तदेव लभते कन्या, विशेषाश्रवणात् । पित्र्यधनाभावे नारदः,—

“अविद्यमाने पित्र्ये स्त्रांशादुद्धृत्य वा पुनः ।

अवश्यकार्थाः संस्काराः सङ्कोचोऽप्यविवक्षितः^(१)”—इति ।

भ्रातृणां भगिनीनां च संस्काराः जातकर्माद्याः पूर्वसंस्कृतेः भ्रातृभिः पितृधनाभावेऽपि सावश्यकत्वेन कर्तव्याः । पैटकद्रव्यविभागकाले स्वदत्तालङ्कारादिकमपि कन्यका प्राप्नोतीत्याह शङ्खः,—

“विभज्यमाने वै द्राघे कन्याऽलङ्कारमेव हि”—इति ।

किञ्चित् स्त्रीधनं च लभेतेति^(२) । मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपं दायग्रहणक्रमश्चाह याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वेभ्यश्चादृष्टकेषु । मम तु, पितृद्रव्यात्,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

(१) पितृद्रव्याभावे भ्रातृभगिनीनां संस्कारे अयङ्कासः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ।

(२) अयमप्यंशः शङ्खवचनस्यैव शेष इति प्रतिभाति ।

“औरसो धर्मपत्नीजः तत्समः पुत्रिकासुतः ।

चेचजः चेचजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः सुतः ।

कानीनः कन्यकाजातः मातामहसुतो मतः ॥

अचतायां चतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

कीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विश्वः सहोद्वजः ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

पिण्डदोऽंग्रहरस्यैषा पूर्वाभावे परः परः”—इति ।

एषां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरः पिण्डदः आहूतः, अंग्रहरो धनहर इत्यर्थः । औरसपुत्रिकयोः समवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते अपवादमाह मनुः,—

“पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तञ्च विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः”—इति ।

वसिष्ठोऽपि कश्चिदपवादमाह । “तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरसः प्रतिपद्यते चतुर्थभागभागी स्यादत्तकः”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांग्रहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णा वा यासांश्चादनभाजनाः”—इति ।

सवर्णाः चेचजदत्तकादयः । ते औरसे सत्यपि चतुर्थांग्रहराः । असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोद्वजपौनर्भवाः^(१) औरसे सति न

(१) कानीनादीनां प्रच्छन्नोत्पन्नत्वेन न सवर्णत्वमित्याशयः ।

चतुर्थ्यांशहराः, अपि तु यासां दानमेव लभन्ते इत्यर्थः । यत्तु विष्णुनोक्तम्,—

“अप्रग्रस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः ।

पौनर्भवस्य ते नैव पिण्डश्चक्षुःश्रमागिनः”—इति ।

तदौरसे सति चतुर्थ्यांशनिषेधनपरमेव^(१) । यच्च मनुनोक्तम्,—

“एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वधुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृगंस्थायं प्रदद्यात्तत्प्रजीवनम्*”—इति ॥

तदौरसप्रशंसापरमेव न चतुर्थ्यांशभागनिषेधपरम् । अन्यथा चतुर्थ्यांशभागप्रतिपादकवशिष्टकात्यायनवचनयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

यदपि तेनैवोक्तम्,—

“षष्ठं तु चेचजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाङ्क्षनात् ।

औरसोविभजन् दातुं पित्र्यं पञ्चममेवच”—इति ।

तत्रेयं व्यवस्था । अत्यन्तगुणवत्त्वे चतुर्थ्यांशभागित्वं, प्रतिकूलत्व-
निर्गुणत्वयोः षष्ठांशभागित्वं, प्रतिकूलत्वमात्रे निर्गुणत्वमात्रे च पञ्च-
मांशभागित्वमिति^(२) । यदपि हारीतेनोक्तम् । “विभजिष्यमाण
एकविंशं कानीनाय दद्यात्, विंशं पौनर्भवाय, एकोनविंशं?

* प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्,—इति का० ।

† एकविंशत्,—इति शा० ।

‡ विंशत्,—इति शा० ।

§ एकोनविंशत्,—इति शा० ।

(१) न तु यासां दाननिषेधपरमिति भावः ।

(२) तथाच प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वे निमित्ते षष्ठांशप्रयोजिके, प्रत्येकस्तु पञ्चमांशप्रयोजिके इति भावः ।

द्वामुख्यायणाय, अष्टादशांशं च चेचजाय, सप्तदशांशं पुत्राय*, इत-
रदौरसाय पुत्राय दद्यात्”—इति । एतदसवर्णनिर्गुणपुत्रविषयम् ।
यत्तु मनुना,—

“औरसः चेचजस्यैव दत्तः क्षत्रिमएवच ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धस्य दायादाबान्धवाश्च षट् ॥

कानीनस्य सहोदस्य क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तस्य शौद्रस्य षड्दायादबान्धवाः”—

इति षट्पदयमभिधाय पूर्वषट्कस्य दायादबान्धवत्वं उत्तरषट्कस्या-
दायादबान्धवत्वमुक्तं, तत् पुनः समानगोचरेण सपिण्डत्वेन वा
उदकप्रदानादिकार्यकरत्वं षट्पदयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् ।
पितृधनग्रहणं तु पूर्वस्याभावे सर्वेषामस्येव ।

“न भ्रातरो न पितरः पुत्रा ऋक्यहराः पितुः”—इति

औरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां ऋक्यहारित्वस्य
मनुनैव प्रतिपादितत्वात्^(१) । द्वामुख्यायणस्तु जनयितुरपि ऋक्यं
भजते । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्त्वसमौचीनोऽयं पाठः । कस्यापि
पुत्रविशेषस्य ह्यत्र निर्देश उचितो न पुत्रमात्रस्य ।

† पुत्रप्रतिनिधीनामपि,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

(१) वचने पुत्रा इति ऋक्यवचनोपादानात् प्रतिनिधौ श्रुतशब्दप्रयोगस्य
सिद्धान्तसिद्धतया च पुत्रप्रतिनिधिष्वपि पुत्रशब्दप्रयोगोपपत्तेः
सर्वेषामेव पुत्राणां ऋक्यहरत्वं प्रतिपादितमिति भावः ।

“अपुत्रेण परचेने नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ ऋक्षी पिण्डदाता च धर्मतः”—इति ।

यदा गुर्वादिना नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रः सन्नपुत्रस्य चेचे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति, स द्विपितृको ह्यामुखायणो-
दयोरपि ऋक्षहारी पिण्डदश्च । यदा स्वयं पुत्रवान् परपुत्रार्थमेव परचेने पुत्रमुत्पादयति, तदुत्पन्नः चेचिणएव पुत्रो भवति न बीजिनः । यथोक्तं मनुना,—

“क्रियाऽभ्युपगमादेव बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्यैव भागिनौ दृष्टौ बीजी चेचिकएवच ॥

फलं त्वमभिसन्धाय चेचिणं बीजिनं तथा ।

प्रत्येकं चेचिणामर्थो बीजाद्योनिर्वस्वीयसी”—इति ।

अस्यार्थः । अत्रोत्पन्नमपत्यमुभयोरपि भवतु,—इति संविदं कृत्वा यत् चेचं स्वामिना बीजावापार्थं बीजिने दीयते, तस्मिन् चेचे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिचेचिणौ स्वामिनौ । यदा तु तत्रोत्पन्नमप-
त्यमावयोरस्त्विति संविदमकृत्वा परचेने बीजिना यदपत्यमुत्पाद्यते, तदपत्यं चेचिणएव न बीजिनः । यतो बीजाद्योनिर्वस्वीयसी । गवाश्वादिषु दृष्टत्वादित्यर्थः । गुर्वादिनियोगोऽपि वाग्दत्ताविषय-
एव । अन्यस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् ।

“देवरादा सपिण्डादा स्त्रिया सङ्गिः नियुक्तया ।

बीजेक्षिताऽधिगन्तव्यां सन्तानस्य परिचये ॥

विधवायां नियुक्तस्य वृत्ताक्तो वाग्यतो निम्नि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितौयं कथञ्चन ॥

पुत्रे नियोगादुत्पन्ने यथावद्विधवैव सा ।

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियुक्तव्या द्विजातिभिः ॥

अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ।

नोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कश्चित् ॥

न विवाहविधौ युक्तं विधवावेदनं पुनः ।

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ॥

मनुव्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रयासति ।

स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ॥

वर्णानां सङ्करं यत्र कामोपहतचेतनः ।

तदा प्रभृति यो मोहात्प्रमौतपतिकां स्त्रियम् ॥

नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः”—इति ।

नन्वत्र विकल्पोऽस्तु, विधिप्रतिषेधयोरुभयोर्दर्शनात् । अतो-
विनियोगस्य वाग्दत्तादिविषयत्वमनुपपन्नमिति चेत् । न । मनुनैव
नियोगस्य तद्विषयत्वप्रतिपादनात् ।

“यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥

यथाविध्यभिगम्येतां शृङ्गावस्त्रां शूचिप्रताम् ।

मियो भजेताप्रसवात्सक्तसकृदृतावृतौ”—इति ।

दत्तकादीनां न बीजिच्छक्यभाक्कम् । तथाच मनुः,—

“गोचच्छक्ये जनयितुर्न भजेद्वत्तिमः सुतः ।

गोचच्छक्यानुगः पिण्डोव्यपैति ददतः स्वधा”—इति ।

कचिमग्रहणं वोपलक्षणार्थम्* । दत्तव्यतिरिक्तानां गौणपुत्राणां
कथ्यभाक्प्रतिपादकानि वाक्यानि युगान्तरविषयाणि, कसौ युगे
तेषां पुत्रत्वेन परिग्रहणस्य स्मृत्यन्तरे निषिद्धत्वात् ।

“दत्तौरसेतरेषां पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाश्रमग्रहः ॥

कसौ युगे लिमान् धर्मान् वर्ज्यानाद्धर्मनौषिणः”—इति ।

शूद्रधनविभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽग्रहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिनम् ॥

अभ्राह्मको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते”—इति ।

कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । मृते पितरि यदि परि-
णीतापुत्राभ्रातरः सन्ति, तदा ते दासीपुत्रं स्वभागाद्वर्धभागिनं
कुर्युः । अथ परिणीतापुत्रा दुहितरो वा तत्पुत्रा वा न सन्ति,
तदा तद्धनं दासीपुत्रो लभते । तदभावे अर्द्धमेव । द्विजातीनां
दास्यामुत्पन्नस्य पितुरिच्छयाप्यंशं न लभते नाप्यर्द्धम् । जातोऽपि
दास्यां शूद्रेणेति विशेषणात् । किन्त्वसुकूलक्षेत्रजीवनमात्रं लभते
इत्यभिप्रायः । अपुत्रदायग्रहणक्रममाह याज्ञवल्क्यः,—

“पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सन्नृपाचारिणः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, दत्तिमग्रहणं वोपलक्षणार्थम्,—
इति पाठः प्रतिभाति । तथाच दत्तिमादयः पुत्रा जनयितुर्गोत्रकृत्वे न
भवेरन्,—इति पर्यावसितोपपन्नार्थ इति भावः ।

एषामभावे पूर्वस्य धनभागोत्तरोत्तरः ।

स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः”—इति ।

औरसादयो द्वादशविधपुत्रा यस्य न सन्त्यसावपुत्रः । तस्य मृतस्य
धनं पत्न्यादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरो गृह्णाति । अयं
दायग्रहणक्रमः सर्वेषु मूर्द्धावसिक्तादिष्वनुलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्म-
णादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । पत्नी विवाहादिसंस्कृता नारी । सा
प्रथमं पत्युर्धनं गृह्णाति । तदाह दृहस्यतिः,—

“कुलेषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।

असुतस्य प्रमोतस्य पत्नी तद्धनहारिणी”—इति ।

अत्र विशेषमाह दृहमनुः,—

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च”—इति ।

तदयं अपुत्रदायग्रहणक्रमः । द्वादशविधपुत्रशून्यस्य मृतस्य धनं
पत्नी गृह्णाति । तदभावे दुहिता । तदभावे दौहित्रः । तदभावे
माता । तदभावे पिता । तदभावे भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः ।
तदभावे पितामही । तदभावे तद्धनं पितामहो गृह्णाति तत्पुत्रा-
स्तत्पुत्राश्च । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामहः तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्चेति
सप्तमपर्यन्तं गोत्रजा धनं गृह्णाति । सपिण्डानामभावे समानोदका-
धनं गृह्णाति । समानोदकाश्च सपिण्डानामुपरि सप्त पुत्राः, जन्म-
नामज्ञानपर्यन्ता वा । तदुक्तं दृहमनुना,—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्तताश्चतुर्दशात् ।

जन्मानामस्यतेरेके तत्परं गोचमुच्यते”—इति ।

गोचजानामभावे बान्धवा धनं गृह्णन्ति । बान्धवाश्च त्रिविधा-
बौधायनेन दर्शिताः,—

“आत्मपितृव्यसुः पुत्राः आत्ममातृव्यसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृव्यसुः पुत्राः पितुर्मातृव्यसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृव्यसुः पुत्राः मातुर्मातृव्यसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः”—इति ।

वन्धुव्यपि यस्मात्सन्नतरः स एव पूर्वं गृह्णाति । अतएव दृश्यते,—

“बहवो ज्ञातयो यत्र संकुल्या बान्धवास्तथा ।

यस्मात्सन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत्”—इति ।

वन्धूनामभावे आचार्यः । आचार्याभावे शिष्यः । तदाह मनुः,—

“यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्* तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं संकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव च”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “सपिण्डाभावे आचार्यः आचार्याभावे अन्ते-
वासी”—इति । शिष्याभावे सन्नध्वारौ, तस्याभावे यः कश्चित्

श्रोत्रियो गृह्णाति । तदाह गौतमः । “श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य
श्वश्रुं भजेरन्”—इति । तदभावे ब्राह्मणः । तदाह मनुः,—

“सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा श्वश्रुभागिनः ।

* यो ह्यासन्नतरः पिण्डः,—इति शा० ।

वैविद्याः शुचयोदान्तास्तथा धर्मो न हीयते”—इति ।

ब्राह्मणधनं न कदाचिदपि राजगामि । अत्रियादिधनं तु
सन्नध्वारिपर्यन्तानामभावे राजगामि । तदुक्तं मनुना,—

“अहाय्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः”—इति ।

नारदेनापि,—

“ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन ।

ब्राह्मणाथैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा”—इति ।

संयहकारेणापि,—

“पितृव्यविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृव्यसन्ततेः ।

तस्यामविद्यमानायां तत्पितामहसन्ततेः ॥

असत्यामपि तस्यान्तु प्रपितामहसन्ततेः ।

एवमेवोपपत्तीनां* सपिण्डा श्वश्रुभागिनः ॥

तदभावे सपिण्डाः† स्युराचार्यः शिष्य एव च ।

सन्नध्वारौ सन्निधः पूर्वाभावे परः परः ॥

शुद्धस्यैकोदकाभावे राजा धनमवाप्नुयात् ।

आचार्यस्याप्यभावे तु तथा अत्रियवैश्ययोः”—इति ।

नव्यनपत्यस्य धनं प्रथममेव पत्नी गृह्णातीत्येतदनुपपन्नम् । पत्नी-
सङ्गावेऽपि भ्रातृणां धनगृहणस्य पत्नीनां वा भरणमात्रस्य नारदे-
नोक्तत्वात्,—

* एवमेवोपपत्तीनां,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमीचीनं प्रतिभाति ।

† यत्र, संकुल्याः,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

“आह्वणमप्रजाः प्रेषात् कश्चित् प्रजयेत वा* ।
विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनचयात् ।
रक्षन्ति श्रद्धां भर्तुष्वेदाद्विन्दुरितरासु तत्”—इति ।

ननु,

“संस्पृष्टानां तु योभागशेषाश्चैव स इत्यते”—

इति प्रकृत्य आह्वणमप्रजाः प्रेषादित्यादिवचनस्य पठितत्वेन
संस्पृष्टआह्वणार्थानामनपत्यानां भरणमात्रं संस्पृष्टआह्वणं च धन-
ग्रहणम् ।

“संस्पृष्टानाम् यो भागशेषाश्चैव स इत्यते ।

अनपत्याग्रभागो हि निर्बीजेचित्तरानियात्”—

इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अथ वा । अविभक्तविषयत्वमस्तु,
यावत्तदवस्थवचनं तु विभक्तस्यासंस्पृष्टिनो भर्तृधनं पत्येव प्रथमं
गृह्णातीत्येवंपरमित्यविरोधः । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“पिता हरेदपुत्रस्य श्वस्यं भ्रातर एववा”—इति ।

यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—

“विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात्”—इति ।

ऐममुवचनं तावत् न क्रमप्रतिपादनपरम्, एव वेति विकल्प-

* प्रजनेन्नरः,—इति शा० ।

† अथ क्रियावपि मन्त्रः प्रकीर्त इति प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भर्तृधनमिति तु समीचीनः पाठः प्रतिभाति ।

§ अथ, तत्र,—इति भवितुमुचितम् ।

अवस्थात् । कात्यायनवचनं तु पत्यां व्यभिचारिणां पित्रादेरपत्य-
धनग्राहित्वप्रतिपादनपरम् ।

“भर्तृधनहरी पत्नी या स्यादव्यभिचारिणी ।

अपचारक्रियायुक्ता निर्लज्जा वार्थनाशिका ।

व्यभिचाररता या च स्त्री धनं सा न चार्हति”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । धनं जीवनायोपकृतं चेचांशं नार्हतीत्यर्थः ।

धारेन्नरस्तु, अनपत्यधनं पत्नी गृह्णातीत्येवमादिवचनसंज्ञातस्य प्रका-
रान्तरेण विषयव्यवस्थामाह । नियोगार्थिनी पत्नी अनपत्यस्य
विभक्तस्य यद्वनं गृह्णाति* । तथाच मनुः,—

“धनं यो विभज्याद्वातुः मृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातृत्वाद्य दद्यात्तस्यैव तद्वनम् ॥

कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तच विभागः स्यादिति धर्मा व्यवस्थितः”—इति ।

विभक्तधने भ्रातरि मृते अपत्यद्वारेणैव पत्याधनसम्बन्धः,
नान्यथा । अविभक्तधनेऽपि तथैवेत्यभिप्रायः । गौतमोऽपि । “पिण्ड-
गोचर्षिसम्बन्धा श्वस्यं भजेरन् स्त्री वा अनपत्यस्य वीजं वा लिप्से-
त”—इति । संयत्कारोऽपि,—

“आह्वेषु प्रविभक्तेषु संस्पृष्टेष्वप्यसस्तु वा ।

गुर्वदिशंनियोगस्या पत्नी धनमवाप्नुयात्”—इति ।

तदनुपपन्नं, पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगाश्रयणात् । अश्रुतोऽपि

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तद्वद्वहति इति तु भवितुमुचितम् ।

निधोगो गौतमादिवचनवशात्कस्यते इति युक्तमिति चेत् । न ।
गौतमादिवचनानामर्थान्तरपरत्वात् । तथा हि । तत्र यद्गौतमवचनं,
“सपिण्डसम्बन्धा ऋषिसम्बन्धा ऋक्षं भजेरन् । स्त्री वा अनपत्यस्य
बीजं लिप्सेत”—इति । तस्य नायमर्थः, यदि बीजं लिप्सेत तदा
पत्नी अनपत्यधनं गृह्णातीति । अपि तर्ह्यनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रर्षि-
सम्बन्धागृहीयुः । जाया न । सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत संयता वा
भवेदिति । वाग्रब्दस्य पक्षान्तरवचनत्वेन यद्यर्थे प्रयोगाभावात् । यदपि
धनं यो विभूत्यादित्यादि मनुवचनं, तदपि चेन्नजस्यैव धनसम्बन्धं
वक्ति न पत्न्या इति । शङ्खवचनमपि संयताया एव धनसम्बन्धं
वक्ति, न तु देवरादिनियुक्तायाः । अन्यथा,

“अपुत्रा ग्रयनं भर्तुः पाक्षयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यान्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च”—इति ।

तथा,

“अपुत्रा ग्रयनं भर्तुः पाक्षयन्ती व्रते स्थिता ।

भुञ्जीतामरणात् शान्ता दद्यादा उर्ध्वमाप्नुयुः”—

इति मनुकात्यायनवचनविरोधप्रसङ्गात् । तस्मादनपत्यस्य विभक्त-
स्यासंसृष्टिनो मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाति इत्येव व्यवस्था व्याचसी ।
यन्तु स्त्रीणां धनसम्बन्धाभावप्रतिपादकवचनम्,—

“यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तजानधिकृतास्तु ये ।

तदुक्त्यभाजस्ये* सर्वे प्रासादद्वन्द्वभाजनाः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अष्टव्यभाजस्ये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् ।

स्थानेषु खेषु जुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु”—इति ।

तद्यज्ञार्थमेव सम्पादितधनविषयम् । यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—

“अदाधिकं राजगामि योषिद्वृत्त्यौर्ध्वदेहिकम् ।

अपास्य ओचियद्रव्यं ओचियेभ्यस्तर्पयेत्”—इति ।

अर्पणमशनाच्छादनोपयुक्तं* धनिनः आह्वाद्युपयुक्तञ्च सुक्ता
अदाधिकधनं राजगामि भवति । ओचियद्रव्यं तु योषिद्वृत्त्यौर्ध्व-
देहिकमपास्य ओचियस्यैव न राज्ञ इत्यर्थः । यदपि नारदे-
नोक्तम्,—

“अन्यत्र ब्राह्मणात्किञ्चिद्राजा धर्मपरायणः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः”—इति ।

तदुभयमप्यवस्तुस्त्रीविषयं, पत्नीशब्दश्रवणात्^(१) । यदपि शा-
रीतेनोक्तम्,—

“विधवा यौवनस्था चेत् पत्नी भवति कर्कशा ।

आयुषो रक्षणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा”—इति ।

तदपि शङ्खितव्यभिचारस्त्रीविषयम् । यदपि प्रजापतिवचनम्,—

“आदकं भर्तृहीनायाः दद्यादामरणान्तिकम्”—इति ।

* अथयामशनाच्छादनोपयुक्तं,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमोच्चैर्न प्रति-
भाति ।

† दद्यादा रमयात् स्त्रियाः,—इति का० ।

(१) पत्नी दुहितरः इत्यादि धनाधिकारबोधकवचनेऽपि शेषः ।

यदपि स्तव्यम्,—

“अस्मार्थं तण्डुलप्रस्थमपराङ्गे तु सेन्धनम्”—इति ।

तदेतदचनद्वयं हारीतवचनेन समानार्थम् । या च श्रुतिः ।
“तस्मात् स्त्रियोनिरिन्द्रिया अदायादाः”—इति । सा पालीवतग्रहे^(१)
तत्पत्न्या अंशोनास्तौत्येवम्परा । इन्द्रियशब्दस्य “इन्द्रियं वै सोम-
षीयः”—इति सोमे प्रयोगदर्शनात् । यत्तु पत्न्याः स्थावरग्रहण-
निषेधकं दृश्यतिवचनम्,—

“यदिभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादिविधिसंस्तृतम् ।

तज्जाया स्थावरं मुक्ता लभेत गतभर्तृका”—इति ।

तदितरदायादानुमतिमन्तरेण स्थावरविक्रयनिषेधपरम् । अन्यथा,—

“जङ्गमं स्थावरं हेम रूपं धान्यरसान्तरम् ।

आदाय दापयेत् आहुं माससंवत्सरादिकम् ॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्तीयमातुलान् ।

पूजयेत् कथ्यपूर्ताभ्यां दृष्टानायातिथींस्तथा”—इति

अनेन विरोधप्रसङ्गात् । संसृष्टिविभागप्रकारमाह मनुः,—

“विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तविभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते”—इति ।

समविभागविधानादेव विषमविभागनिराकरणसिद्धेः ज्यैष्ठ्यं
तत्र न विद्यते इति पुनर्विषमविभागनिराकरणं विषमधनेन

संसृष्टानां धनानुसारेण विषमविभागप्राप्त्यर्थम् । संसर्गः कैरित्य-
पेक्षिते दृश्यति,—

“विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या तत्संसृष्टः स उच्यते”—इति ।

यः पूर्वं पित्रादिना विभक्तः पुत्रादिः पुनः प्रीत्या तेन सह
समापन्नः, स संसृष्ट उच्यते । येन केनापि सहवासमापन्न इत्यर्थः ।
कचित्संसृष्टिनां विषमविभागमाह दृश्यति,—

“संसृष्टानाम् यः कश्चित् विद्याग्नौर्व्यादिनाऽधिकम् ।

प्राप्नोति तत्र दातव्योद्वांशः श्रेयाः समांशिनः”—इति ।

विद्यादिना प्राप्ते अधिके धने अंशद्वयं दातव्यं न सर्वस्मिन्निति ।
एतत्संसृष्टद्वयानुपरोधेनार्जितेऽपि विभाव्यत्वप्राप्त्यर्थम्^(१) । अपुत्रस्य
संसृष्टिनः स्वव्यपाहिणं दर्शयति याज्ञवल्क्यः,—

“संसृष्टिनस्तु संसृष्टौ सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेचांशं जातस्य च मृतस्य च”—इति ।

अयमर्थः । संसृष्टिनो मृतस्यांशं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां
भार्यायां पत्यादुत्पन्नस्य पुत्रस्य इतरः संसृष्टौ दद्यात्, पुत्राभावे
संसृष्टेवापहरेत् ; न पत्न्यादि । पत्नीनामप्रप्तदुहितृणां च भरण-
मात्रम् । तदाह नारदः,—

(१) साधारणधनोपघातेनार्जितुर्भागादयस्य सामान्यतया प्राप्तत्वात्
संसृष्टविषये विशेषवचनारम्भस्यार्थवत्त्वात् तत्रानुपघातार्जितेऽपि
संसृष्टधने अर्जकस्य द्वावंशौ इतरेषामेकैकोऽंश इति कथ्यते इति
भावः ।

(१) अस्ति पालीवतोग्रहः । तेन यात्रविशेषेण यजमानेन सोमः प्रेष्यते ।
तत्र सोमे पत्न्या अंशो नास्तौत्यर्थः ।

“भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामजीवनसथात् ।
रक्षन्ति श्रम्यां भर्तुस्तेदाच्छिन्दुरितरासु तत् ॥
यदा दुहितरसंस्थाः* पित्र्योऽंशो भरणे मतः ।
आ संस्काराद्वरेद्भागं^(१) परतो विभ्रयात् पतिः”—इति ।

सोदरस्य तु सोदर इति, सोदरस्य संसृष्टिनः तस्यांशं सोदरः
संसृष्टौ पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य दद्यात् । तदभावे स्वयमेवापहरेत्, न
भिक्षोदरः । संसृष्टौति पूर्वोक्तस्यापवादः† । संसृष्टिनो भिक्षोदरस्य
सोदरस्यासंसृष्टिनः सद्भावे उभयोरपि विभज्य धनग्रहणमित्याह
सएव,—

“अन्योदर्थं तु संसृष्टौ नान्योदर्थोऽधनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि वाऽऽदद्यात्सोदरो नान्यमाहजः”—इति ।

सापत्यधाता संसृष्टौ अन्योदर्थोऽधनं हरेत् न त्वसंसृष्टौ । असं-
सृष्ट्यपि सोदरः सोदरस्य धनमाददीत । न पुनरन्योदर्थः संसृ-
ष्टेव । अतएव मनुः,—

“येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा द्विषेतांशप्रदानतः ।

द्विषेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न क्षुप्यते ॥

सोदर्यां विभजेयुस्तं समेत्य संहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः”—इति ।

* यदा तु दुहिता तस्याः,—इति का० ।

† नास्त्यवमंशः का० पुनर्के ।

(१) भागोऽत्र भरणस्य ।

अयमर्थः । येषां संसृष्टिणां भिक्षोदराणां भ्रातृणां मध्ये यः
कोऽपि ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा विभागकाले देशान्तरगमनादिना
स्वांशान् अक्षेत्, तस्य भागो न क्षुप्यते—पृथगुद्धरणीयः । न संसृ-
ष्टिनएव गृहणीयः । किन्तु तमुद्धृतं भागमसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टि-
नश्च भिक्षोदराः सनाभयो भगिन्यश्च देशान्तरगता अपि समागम्य
सन्भूय न्यूनाधिकभावमन्तरेण विभजेयुः । अन्ये मन्यन्ते ।

“असंसृष्ट्यपि वा दद्यात् संसृष्टो नान्यमाहजः”—

इत्यास्यायमर्थः । यत्र संसृष्टा भिक्षोदराः असंसृष्टाश्च सोदराः,
तत्रासंसृष्टा अपि सोदरा एव धनं गृहणीयुः न तु भिक्षोदराः
संसृष्टा अपीति । यन्तु, येषां ज्येष्ठइत्यादिमनुवचनं संसृष्टानां
भिक्षोदराणामसंसृष्टानामेकोदराणां च सर्वेषां धनग्रहणप्रतिपाद-
कम् । तत् जङ्गमस्यावरात्मकोभयद्रव्यसद्भावविषयम् । अतएव
प्रजापतिः,—

“अनर्धनन्तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्धनं वाऽंशतः”—इति ।

अयमर्थः । संसृष्टानां भिक्षोदरभ्रातृणामनर्धनं गृहधनं द्रव्यं
वा जङ्गमात्मकं यथाऽंशतो भवेत् । सोदराणामसंसृष्टानां गृह-
क्षेत्रादिकं स्थावररूपं यथाऽंशतो भवेत्,—इति^(१) । याज्ञवल्क्यवचनन्तु
जङ्गमस्यावरचोरन्यतरसद्भावविषयमिति । तत्र यद्युक्तं तदुपायम् ।

यदा तु संसृष्टभिक्षोदराभावः, तदा पिता पितृव्यो वा यः संसृष्टः

(१) तथाच भूमिस्तुल्योः पृथगुपादानात् द्रव्यपदं जङ्गमपरम् । तेन
स्थावरमसंसृष्ट्यपि सोदरस्य गृहणीयात् । जङ्गमन्तु संसृष्टिनोभिक्षो-
दराः असंसृष्टिनः सोदरा विभज्य गृहणीयुः ।

सएव गृहीयात् । तथाच गौतमः । “संस्तुष्टिनि प्रेते संस्तुष्टो-
क्षयभाक्”—इति । यदा पिता पित्र्यो वा संस्तुष्टो न विद्यते,
तदा तसंस्तुष्टभिर्जोदरो भ्राता गृहीयात् । तदभावे तसंस्तुष्टपिता,
तदभावे माता, तदभावे पत्नी । तदाच श्रद्धाः । “सर्वातस्य क्षपु-
षस्य भ्रातृगामि ब्रूयं तदभावे पितरौ शरेयातां तदभावे ज्येष्ठा
पत्नी”—इति । ज्येष्ठा संयता, न तु पूर्वोक्ता । संस्तुष्टभ्रातृपुत्राणां
पत्न्याश्च धर्मवाचे धनयज्ञप्रकारमाह नारदः,—

“मृते पतौ तु भार्यास्तु सभ्रातृपितृमातृकाः ।

सर्वे सपिण्डाः स्वधनं विभजेयुर्यथाऽंगतः”—इति ।

पत्नीभ्रातृपितृमातृभावविशिष्टा सभ्रातृपितृकाभार्याः सर्वे
सपिण्डा भ्रातृपुत्रादयः । तच्च भ्रातृपुत्राणां स्वपितृशतः भार्याणां
भर्तृशतः संस्तुष्टधनस्य विभाग इत्यर्थः । पत्नीनामभावे संस्तुष्टपुत्रांशं
तद्भगिनी गृह्णाति । तथाच दृश्यतिः,—

“या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं क्षमुर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च”—इति ।

यशश्चो भ्रातृमातृभावसमुच्चयार्थः । केचित्तु, “या तस्य
दुहिता”—इति पठित्वा पत्नीनामभावे दुहिता गृहीतेत्याहुः ।
दुहितृभगिन्योरभावे,

“अनन्तरः सपिण्डादयस्तस्य तस्य धनं भवेत्”—

इत्युक्तप्रत्यावृत्तिक्रमेण सर्वे सपिण्डादयो धनं गृहीयुः । प्रति-
पक्षे दोषाणामभावात् । अतएव दृश्यतिः,—

“मृतोऽनपत्योऽभार्येदेवभ्रातृपितृमातृकाः ।

सर्वे सपिण्डास्तदायं विभजेयुर्यथाऽंगतः”—इति ।

वानप्रस्थयतिनैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं को वा गृह्णातीत्यपेक्षिते
आह याज्ञवल्क्यः,—

“वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां स्वधनभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसंस्थिद्वयधर्मभ्राजेकतीर्थिनः”—इति ।

अथ प्रातिसौम्यक्रमेण नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं आचार्या-
गृह्णाति, न पित्रादिः । उपकुर्वाणस्य धनं पित्रादयएव गृह्णाति ।
यतेस्तु धनमध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदनुष्ठानचमः सन्निव्यो गृ-
ह्णाति । दुर्दृष्टस्य भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थधनं धर्मभ्राजेकतीर्थी
गृह्णाति । धर्मभ्राता समानाचार्यकः । एकतीर्थी एकाश्रमी । धर्मभ्राता
चासावेकतीर्थी च धर्मभ्राजेकतीर्थी ।

अथवा । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनमाचार्यसंस्थिद्वयधर्म-
भ्राजेकतीर्थिनः क्रमेणैव गृह्णाति । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोगृह्णाती-
त्यर्थः । यस्तु वसिष्ठेनोक्तम् । “अनंग्रास्त्वाश्रमान्तरगताः”—इति ।
तदन्त्याश्रमिणामन्याश्रमिधनयज्ञनिषेधपरम् । न तु समानाश्रमिणां
परस्परस्वकयज्ञनिषेधपरम् ।

नन्वेतेषां धनसम्पन्नएव नास्ति कुतस्तदिभागः । प्रतिपक्षादे-
र्धनार्जनोपायस्य निषिद्धत्वात् । “अनर्थमिच्छो भिक्षुः”—इति गौतम-
स्मरणाच्च । तच्च,

“अश्रोमासस्य वृत्तां वा तथा संवत्सरस्य च ।

अर्थस्य निचयं कुर्यात् कृतमाश्रयजे* त्यजेत्”—

* क्रमादश्रयजे,—इति शा० ।

इति वामजस्तस्य भक्त्यन्वितोऽस्ति ।

“कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽपि विवृष्टाद् यतिः ।

योगसम्भारभेदांश्च गृहीयात् पादुके तथा” —

इति वचनादयतेरपि वस्त्रपुस्तकादिकं विवृतमेव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयाचार्थं वस्त्रपरिग्रहोऽस्त्विति तदिभागो घटतएव । दाया-
नर्हणाच्च मनुः,—

“अनंग्रौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केषिन्निरिन्द्रियाः” — इति ।

निरिन्द्रियाः व्याधिना विकलेन्द्रियाः । नारदोऽपि,—

“पिष्टदिट् पतितः षण्डो यस्य सादौषपातिकः ।

औरसा अपि नैतेऽंगं कभेरन् खेचजाः कुतः” — इति ।

वशिष्ठोऽपि । “अनंग्रास्त्राग्रमान्तरगताः” — इति । याज्ञवल्क्यः,—

“क्लीबोऽय पतितस्तस्यः पङ्कुरन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्सरोगाद्याः* भर्तव्याः सुनिर्ग्रन्थाः” — इति ।

तस्यः पतितोत्पन्नः । आदिग्रन्थेन मूकादयो गृह्यन्ते । एते
निरंग्रन्थाः अक्षयभाजो न भवन्ति । केवलमग्रनाच्छादनेन भर्तव्याः
पोषणीयाः । अभरणे तु प्रत्यवायमात्रं मनुः,—

“सर्वेषामपि तज्जायां हातुं शक्ता मनीषिणः ।

यासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददह्ववेत्” — इति ।

* अन्धोऽचिकित्सरोगार्तो,— इति का० ।

† इत्यमेव पाठः आदर्शपुस्तकेषु, तज्जायां,— इति तु पाठः समीचीनः
प्रतिपाति ।

अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । पतितस्य भर्तव्यत्वादि नास्तीत्याह
देवसः,—

“तेषां पतितवर्जिभ्यो भक्तं वस्त्रं प्रदीयते” — इति ।

पतितग्रन्थेन तज्जातोऽप्युपलक्ष्यते । आग्रमान्तरगता अपि ते
भर्तव्याः । अतएव वशिष्ठः । “अनंग्रास्त्राग्रमान्तरगताः । क्लीबो-
न्मत्तपतितस्मरणं क्लीबोन्मत्तानाम्^(१)” — इति । अंगानर्हणां पुत्रा-
स्तंग्रभाजः । तदाह देवसः,—

“तत्पुत्राः पिष्टदार्पांगं कभेरन् दोषवर्जिताः” — इति ।

निरंग्रन्थानां पुत्रा औरसाः खेचजाश्च क्लीबादिदोषवर्जिता-
भागहारिणो न दत्तकादयः । अतएव याज्ञवल्क्यः परिसंघटे,—

“औरसाः खेचजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः” — इति ।

निरंग्रन्थानां दुहितरो यावत् विवाहं भर्तव्याः संस्कर्तव्याः,
पत्न्यस्य साधुवृत्तयो यावज्जीवं भर्तव्याः । तथाच सएव,—

“सुतास्येषां च भर्तव्या यावद्दे भर्तृणात्कृताः ।

अपुत्रा योषितस्येषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ॥

निर्वाणायभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैवच” — इति ।

अन्यामपि भागानर्हान् दर्शयति याज्ञवल्क्यः,—

“अग्रमोक्षसुतस्यैव समोपायस्य जायते ।

(१) क्लीबोन्मत्तानामाग्रमान्तरगतानामपि क्लीबोन्मत्तस्मरणमेव । अर्थात्
क्लीबोन्मत्तानां स्मृत्या यदुच्यते भरण्यादिकं, आग्रमान्तरगतानामपि
तेषां तदेव भवतीति भावः ।

प्रमव्याऽवधितस्यैव न चक्ष्यन्तेषु चार्हति"—इति ।

मनुरपि,—

“अनियुक्तासुतस्यैव पुत्रिण्याऽऽप्तस्य देवरात् ।

उभौ तौ नार्हतौ भागं जारजातककामजौ”—इति ।

स्त्रीधनविभागमाह आश्ववक्ष्यः,—

“पितृदत्तं भ्रातृमातृदत्तमध्यम्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यश्च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुः”—इति ।

अध्यम्युपागतं विवाहकालेऽग्निसन्निधौ मातृकादिभिर्दत्तम् ।

तथाच कात्यायनः,—

“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते अग्निसन्निधौ ।

तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्”—इति ।

आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तमधिविन्नस्त्रियै दत्तम्^(१) । आद्य-
ग्रन्थेन अध्यावाहनिकचक्ष्यक्रयादिप्राप्तम् । तथाच मनुः,—

“अध्यम्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्यतम्”—इति ।

षड्विधमिति न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थम् । नाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदाय ।

अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्,—

“यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।

(१) एकस्यां स्त्रियां विद्यमानायां यद्यन्यां स्त्रियमुदहति, तदा पूर्वोक्ता
स्त्री अधिविभजेत्युच्यते ।

अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥

प्रीत्या दत्तञ्च यत्किञ्चिदन्येन शशुरेण वा ।

आधिवेदनिकस्यैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते”—इति ।

बन्धुदत्तं कन्यामातृपितृबन्धुभिर्दत्तम् । शुल्कं, यद् गृहीत्वा कन्या
दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनादनु पश्चाद्दत्तम् । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“गृहीपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।

मूल्यं सम्भन्तु यत्किञ्चित् शुल्कं तत् परिकीर्तितम् ॥

विवाहात्परतो यत्तु लभं भर्तुः कुलात् स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तु तद्वयं लभं पितृकुलात् तथा”—इति ।

पिचादिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः,—

“पितृमातृपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्वा द्विसहस्रं दातव्यं स्थावरादृते”—इति ।

यथाशक्ति स्थावरव्यतिरिक्तं धनं द्विसहस्रकार्षापणपर्यन्तं दातव्य-
मित्यर्थः । अथञ्च नियमः प्रत्यब्ददाने^(१) वेदितव्यः । अनेकाब्दे तू-
पजीवनार्थं सक्तदेव दाने नायमवधिनियमः । नापि स्थावरपर्यु-
दासः । तथाच बृहस्पतिः,—

“दद्याद्धनञ्च पर्याप्तं चेचांशं वा यदिच्छति”—इति ।

अतएव सौदायिके स्थावरेऽपि यथेष्टविनियोगार्हत्वमुक्तमेव,—

“ऊढया कन्यया वाऽपि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लभं सौदायिकं स्यतम् ॥

(१) प्रत्यब्ददानएव स्थावरपर्युदासः न तूपजीवनार्थं दाने इति भावः ।

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्नातव्यमिष्यते ।

यस्मान्नदानृगंस्त्वार्थं तदेतदुपजीवनम् ॥

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि"—इति ।

पतिदत्तस्थावरेऽपि विशेषमाह नारदः,—

“भर्ता प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि च ।

सा यथाकाममश्रीयात् दद्यात् वा स्थावरादृते”—इति ।

पिशादिभिरुपाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं न भवतीत्याह कात्या-
यनः,—

“तत्र सोपाधि यद्वत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पिशा भ्राजाऽयवा पत्या न तत् स्त्रीधनमिष्यते”—इति ।

उत्सवादौ धारणार्थं दत्तमलङ्कारादिकं सोपाधिदत्तम् । योगवशेन
वचनादिनेत्यर्थः । शिष्यादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न भवतीत्याह सएव,—

“प्राप्तं शिष्यैषु यद्वत्तां प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्नातं तदाः तत्र श्रेष्ठं तु स्त्रीधनं स्मृतम्”—इति ।

अन्यतः स्नादित इति यावत्^(१) । तदेतत् स्त्रीधनं दुहितृदौ-
हित्रपुत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्तादयो गृह्णन्ति ।
अथैवं क्रमः । मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहिता गृह्णाति । अतएवोक्तं
तेनैव,—

१ तदेतत् तत् प्रजीवनम्,—इति यस्यान्तरुद्धतः पाठः ।

२ दुहितृ,—इति यस्यान्तरुद्धतः पाठः ।

३ भवेत्,—इति यस्यान्तरुद्धतः पाठः ।

“मातुर्दुहितरः श्रेष्ठमृणात्ताभ्यः श्वतेऽन्वयः”—इति ।

गौतमोऽपि । “स्त्रीधनं दुहितृणां अप्रप्तानां अप्रतिष्ठिताणां
च”—इति । दुहितृणामभावे दौहित्र्यो गृह्णन्ति । तद्दुहितृणां
प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । भिषमादृकाणां दौहित्र्याणां
विषमाणां समवाये मातृतो भागकल्पना । तथाच गौतमः ।
“पितृमातृव्यसूतवर्गे भागविशेषः”—इति । दुहितृदौहित्रीणां
समवाये मनुः,—

“यस्मादां दुर्दुहितरस्तासामपि यथाऽर्हतः ।

मातामह्याधनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्”—इति ।

दौहित्रीणामयभावे दौहित्र्याधनहारिणः । तथाच नारदः,—

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः”—इति ।

दुहितृदुहितृणामभावे तदन्वयो दौहित्र्यो गृह्णातीत्यर्थः ।
दौहित्र्याणामभावे,

“विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं श्वकथमृणं समम्”—

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनतः मातृश्वणापाकरणतोऽवशिष्टं मातृधनं
पुत्रा गृह्णन्ति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं श्वकथं भगिन्यश्च समाभयः”—इति ।

एतत् पुत्राणां दुहितृणां च समूय मातृश्वकथयाहित्वपरं न
भवति ; किन्तु तेषां धनसम्पत्त्यै प्राप्ते समविभागप्राप्त्यर्थं, समश्व-
अवणात् । यदपि शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तम् । “समं सर्वे सहोदरा-
मातृकं श्वकथमर्हन्ति कुमार्यश्च”—इति । तदपि मनुवचनेन समा-

नार्थम् । अथ वा, एतद्वचनद्वयं भर्तुः कुलसम्बन्धीधनविषयम् ।
अस्मिन्नेव विषये दृश्यते,—

“स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनौ ।

अप्रप्ता चेत्समुद्रा तु लभते सा न मादकम्”—इति ।

अपत्यानां पुमपत्यानाम्* । यत्तु पारस्करेणोक्तम्,—

“अप्रप्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।

पुत्रस्तु नैव लभते प्रप्तायां तु समांशभाक्”—इति ।

तदप्रतिष्ठितो षण्डदुहित्वविषयम् । अतएव मनुः,—

“मातुस्तु द्यौतकं यत् स्थात् कुमारौभागएव सः”—इति ।

द्यौतकं पित्रकुलसम्बन्धम् । अनपत्यचीनजातिस्त्रीधनं उत्तमजाति-
अपत्नीदुहिता गृह्णाति, तदभावे तदपत्यम् । तदुक्तं मनुना,—

“स्त्रियास्तु यद्वेदितं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणौ तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्”—इति ।

ब्राह्मणौ जात्यधमजात्युपलक्षणार्थम्† । पुत्राणामभावे पौत्रा गृह्णाति
पौत्राणामपि पितामहपुत्रापाकरणम् । पुत्रपौत्राणां देयमिति अधि-

* मान्यानाम्,—इति का० ।

† इत्येव पाठः सर्वेष्वेवार्थेषु । मम तु, अप्रतिष्ठितादत्तदुहित्व-
विषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ ब्राह्मणौ जात्युत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमो-
चीनं प्रतिभाति । ब्राह्मणौपदसुत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति तु पाठः
समोचीनो भवति ।

कारश्रवणात् । अस्तु ऋणापाकरणेऽधिकारः । अथ्यभाक्त्वं कुत इति
चेत् । तच्च । “अथ्यभाजः ऋणं प्रतिकुर्युः”—इति गौतमवचनेन
अथ्यभाजमेव ऋणापाकरणाधिकारश्रवणात् । पौत्राणामप्यभावे
भर्तादयोऽपि अथ्यभाजः । अत्रैव विवाहभेदेन विशेषमाह मनुः,—

“ब्राह्मदेवार्धगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वनम् ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥

यत्तस्यै स्थाद्वनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते”—इति ।

ब्राह्मदेवार्धगान्धर्वप्राजापत्यविवाहेषु संस्कृताया भार्याया यद्वनं
तदुहितादिपौत्राणां तद्वनहारिसन्ततेरभावे सति भर्तृगामि, न पुन-
र्भावादीनामित्यर्थः । आसुरराक्षसपैशाचविवाहसंस्कृतायाः भार्याया-
धनं मातापित्रोर्भवतीत्यर्थः । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“बन्धुदत्तान्तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत्”—इति ।

तदासुरादिविवाहसंस्कृतस्त्रीविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“आसुरादिषु यत्तस्यै स्त्रीधनं पैतृकं स्त्रियाः ।

अभावे तदपत्यानां मातापित्रोः तदिष्यते”—इति ।

भर्तादिभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्रीधनं सोदरएव गृह्णाति ।
तथाच गौतमः । “भगिनौशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः”—इति ।
सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः । यत्पुनस्तेनैवोक्तम् । “स्वस्र
शुल्कं वोढाऽर्हति”—इति । तच्छुल्कग्रहणानन्तरं संस्कारात् प्राक्
मृतायां द्रष्टव्यम् । अतएव चाज्ञवल्क्यः,—

“मृतायां दत्तमादद्यात् परिशोधोभयव्ययम्”—इति ।

यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं भूषणादि, तदपि सोदरा-
एव गृहीयुः । तथाच बौधायनः,—

“कथं नृताया गृहीयुः कन्यायाः सोदराः समम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत्”—इति ।

अनपत्यपुत्रिकाधनमपि सोदरो गृह्णाति । तथाच पैठीनसिः,—

“प्रेतायां पुत्रिकायाम् न भर्ता दायमर्हति ।

अपुत्रायां कुमार्याश्च भ्रात्रा तदुपायमित्यपि”—इति ।

पुत्रिकायां पितुः पश्चादौरससङ्गावे सएव गृहीयात् न भर्ता ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“अपुत्रायां नृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।

धनं तु पुत्रिकाभर्ता हरेच्चैवाविचारयन्”—इति ।

तत्पश्चादुत्पन्नभ्रात्राभावे वेदितव्यम् । यत्तु कश्चिद्वचनं स्त्रीधनं
स्त्रीयादीनां भवतीत्युक्तं दृश्यते,—

“मातृव्यसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृव्यसा ।

अनूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता ॥

यदाऽऽसामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव च ।

तत्सुतो वा धनं तासां स्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः”—इति ।

अस्यायमर्थः । ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभावे, आसुरादिषु माता-
पितरभावे, मातृव्यसादीनां धनं यथाक्रमं मातृव्यस्त्रीयाद्या-
गृहीयुः । कश्चिज्जीवन्त्याः सप्रजाया अपि पत्न्याधनं भर्ता गृही-
यादित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“कुर्मिन्ने धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति”—इति ।

संप्रतिरोधके वन्दिगृहादौ स्वकीयद्रव्याभावे स्त्रीधनं गृहीत्वा
पुनस्तस्यै न दद्यात् । प्रकारान्तरेण गृहीतं पुनर्दद्यादेव । तथाच
कात्यायनः,—

“न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदि चैकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्दद्यात् ।

सदृष्टिकं प्रदाप्यः स्थादृष्ट्यैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाय भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्थाद् यद्यसौ धनवान् भवेत्”—इति ।

देवसोऽपि,—

“वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्ता तत् स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥

वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सदृष्टिकम्”—इति ।

विभाज्यद्रव्यमाह कात्यायनः,—

“पैतामहश्च पित्र्यश्च यत्नान्यत्स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागे तु सर्वमेव विभज्यते”—इति ।

पितृद्रव्योपजीवनेन स्वयमर्जितं यत्तद्विभजेत् तदनुपजीवने-
नार्जितस्याविभाज्यत्वात् । एतन्नित्यमपि अष्टावशिष्टं विभजेत् ।
तथाच सएव,—

“अष्टावं प्रीतिप्रदानञ्च दत्ता श्रेष्ठं विभाजयेत्”—इति ।

अष्टावदानार्थं धनाभावे पितृव्यमपि विभजेत् । कथं अष्टाव

सममिति वचनात् । अथ चणमिति वचनादिनिवृत्त्यर्थं शोध-
मित्याह* सएव,—

“चणमेवंविधं शोधं विभागे बन्धुभिः सदा ।

गृहोपस्करवाद्यास्य दोह्याभरणकर्मिणः ॥

दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गूढेऽप्रवीत् भृगुः”—इति ।

अथ कोशग्रहणमितरद्विषयप्रतिषेधार्थम् । तथाच सएव,—

“ग्रंकाविद्यासम्बन्धाने विभागे अविद्यनां सदा ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेवं प्रदापयेत्”—इति ।

अविभाज्यद्रव्यमाह याज्ञलक्यः,—

“पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौदाहिकस्यैव दायादानां न तद्भवेत् ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यया लब्धमेवच”—इति ।

पितृद्रव्याविरोधेन यत् स्वयं कृत्यादिना उपार्जितं, यच्च विद्या-
दिना लब्धं, विवाहाच्च यत्नम्, तद्भावादीनां न भवेत् । यत्पि-
त्रादिक्रमायातं शोरादिभिरपहतमन्यैरनुद्धृतं द्रव्यं पुत्राणां मध्ये
यः कश्चिदितराभ्यनुग्रहोद्धरति, तत्तस्यैव भवति । चेत्तु तुरी-
यांग्रमेवोद्धृतां गृह्णाति शेषं तु सर्वेषां सममेव । तथा शङ्खः,—

“पूर्वनष्टान्तु यो भूमिं यः कश्चिदुद्धरेत् अमात् ।

यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वाऽग्रन्तु तुरीयकम्”—इति ।

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । परमसमसमीचीनः पाठः ।

तथा विद्ययाऽध्ययनादिना* लब्धमपि स्वस्यैव भवति । पितृ-
द्रव्याविरोधेनेति सर्वत्र शेषः । अतएव भृगुः,—

“अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यया लब्धमेवच”—इति ।

अमेण कृत्यादिना । पितृग्रहणमविभक्तोपलक्षणार्थम् । व्यासोऽपि,—

“विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्ट्यं च चक्षुषिभिः”—इति ।

अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणमाह कात्यायनः,—

“परभक्तोपयोगेन प्राप्ता विद्याऽन्यतस्तु या ।

तथा प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

उपन्यस्तेषु यत्नम् विद्यया ऽपिपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् विभागे न नियोज्यते ॥

श्रित्यादार्जितः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशंसनादाऽपि लब्धं प्राधान्यतस्तु यत् ॥

परं निरस्तं यत्नम् विद्यातो द्यूतपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् न विभाज्यं दृश्यतिः ॥

सन्निविष्टे हि धर्माऽयं स्वस्याद्यच्चाधिकमभवेत् ।

विद्यावलकृतस्यैव यान्यन्तच्छिष्यतस्तथा? ॥

* विद्यया अध्ययनादिना,—इति का० ।

† द्रव्य,—इति का० ।

‡ श्रित्येवपि हि धर्माऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत्,—इति म.श्रान्त-
रीयः पाठः ।

§ यानतः शिष्यतस्तथा,—इति का० ।

एतद्विद्याधनं प्राप्तः सामान्यं यदतोऽन्यथा”—इति ।

अतो विद्याधनादन्यथाभूतमविभक्तपिचादिद्रव्योपयोगप्राप्तं तद-
विभक्तानां सामान्यं साधारणमिति यावत् । कचिद्विद्याप्राप्तमपि
धनं विभाव्यमित्याह नारदः,—

“कुटुम्बं विभ्रयात् भातुर्यविद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात् स जमेताश्रुतोऽपि सन्”—इति ।

कात्यायनेनापि,—

“कुले विनीतविद्यानां भातृणां पित्रतोऽपि वा ।

शौर्यप्राप्तं तु यद्विद्वत् विभाव्यं तत् वृहस्पतिः”—इति ।

अविभक्तस्य कुले पित्रव्यादेः पित्रतोऽपि वा प्राप्तविद्यानां
यद्विद्वत् शौर्यादिना प्राप्तं विद्ययैव प्राप्तं, तद्विद्याधनं विभाव्यमिति ।
पित्रद्रव्यार्जितेनार्जिते धने भागदयमेकस्याह वसिष्ठः । “येन चैषां
यदुपार्जितं स्याद्दृष्टंमेव जमेत”—इति । यत्तु,—

“सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः”—इति ।

तद्विद्येतरद्रव्याद्युपार्जितधनविषयम् । अविभाव्यविद्याधने अर्ज-
नेत्याह अंगमाह गौतमः । “स्वयमर्जितं चैव वैद्येभ्यो वैद्यः कामं
दद्यात्”—इति । इत्याभावे त्याह नारदः,—

“वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।

पित्रद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तद्वनमाहतम्”—इति ।

* भागं विद्याधनात्तस्मात्सुतोऽपि जमेत् समम्,—इति शा० ।

† प्राप्तं विद्यार्थिनां यद्वनं,—इति का० ।

अवैद्याय सकामोऽपि न दद्यात् । तदाह कात्यायनः,—

“नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं कचित् ।

समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्वनम्”—इति ।

विद्याप्राप्तधनवत् शौर्यादिप्राप्तमपि धनमविभाव्यमित्याह
अथ,—

“शौर्यप्राप्तं विद्याया च स्त्रीधनं चैव यत् स्मृतम् ।

एतत्सर्वं विभागे तु विभाव्यं नैव च विद्यमिः ॥

ध्वजाहतम्भवेद् यत्तु विभाव्यं नैव तत् स्मृतम्”—इति ।

ध्वजाहतस्य लक्षणं तेनैवोक्तम्,—

“संगामादाहतं यत्तु विद्राव्य दिषतां वज्रम् ।

स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहतमुच्यते”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“पितामहपित्रभ्यां च* दत्तं मात्रा च यद्वेत् ।

तस्य तस्मापहर्तव्यं शौर्यभाष्याधनं तथा”—इति ।

शौर्यप्राप्तधनस्वरूपं च कात्यायनेन दर्शितम्,—

“आहृत्वा संशयं यच्च प्रसभं कर्म्म कुर्वते ।

तस्मिन् कर्म्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

तच्च स्वयं तु यत्किञ्चित् धनं शौर्येण तद्वेत्”—इति ।

पिचादिद्रव्योपजीवनेन विद्याप्राप्तधनवत् शौर्यप्राप्तधनेऽप्यर्जकस्य
भागदयमाह आह,—

“साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिदाहनाद्युधम् ।

* पितामहपित्रभ्यां,—इति शा० ।

श्रीर्थादिनाऽऽप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः"—इति ।

अन्यदप्यविभाज्यमाह मनुः,—

“वस्त्रं पञ्चमलङ्कारं कृताञ्जमुदकं स्त्रियः ।

योगचेमप्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्षते”—इति ।

वस्त्रं धृतं वस्त्रम् । पितृधृतं वस्त्रं पितुरुर्ध्वं विभागे आङ्गभोक्तो दातव्यम् । तथाच बृहस्पतिः,—

“वस्त्रालङ्कारग्रन्थादि पितुर्यदाहनादिकम् ।

गन्धमाख्यैः समभ्यर्च्य आङ्गभोक्तो तदर्पयेत्”—इति ।

अन्यानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्वेव । पञ्च वाहनं, पञ्च अश्व-
श्रिविकादिवाहनम् । तदपि यद् येनारूढं तत्तस्यैव । अमारूढं तु
सर्वैर्विभाज्यम् । अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः, स तस्यैव । अष्टतः
साधारणोविभाज्य एव,

“पत्न्यौ जीवति यत् स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भवेरन् दायादाः भजमानाः पतन्ति ते”—इति

तेनैव धृत इति विशेषेणोपादानात् । कृताञ्जं तण्डुलमोद-
मादि । तदपि यथासम्भवं भोक्तव्यम् न विभाज्यम् । उदकं तदा-
धारः कृपादिः । सोऽपि विषमः पर्यायेणोपभोक्तव्यो न मुख्यदा-
रणे विभाज्यः । स्त्रियस्य दास्योविषमाः पर्यायेण कर्म कारयि-
तव्याः । तथाच बृहस्पतिः,—

“एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथाऽंगेन गृहे गृहे ।

वस्त्राः समांगतो देया दासानामप्यथ विधिः”—इति ।

पित्राऽवहृद्भास्तु समा अपि न विभाज्याः । तथाच गौतमः । “स्त्रीषु
संयुतास्त्रविभागः”—इति । योग इति औतस्मान्ताग्रिसाध्यमिष्टं
कर्म लक्ष्यते । चेमः इति लब्धपरिचणहेतुभूतं वक्षिर्वेदिदान-
तडागारामनिर्माणादि पूर्णं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पितृद्रव्यविरो-
धार्जितमप्यविभाज्यम् । तदुक्तं लौगाक्षिणा,—

“चेमं पूर्णं यागमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च”—इति ।

अथवा । योगचेमशब्देन कृत्रयामरशस्त्रवाहनादिप्रभृतय उच्यन्ते ।
प्रचारोऽगृहशरामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः । सोऽप्यविभाज्यः । यत्तु
उग्रनसा चेचस्याप्यविभाज्यत्वमुक्तम्,—

“अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।

वायं* चेचश्च पञ्च कृताञ्जमुदकं स्त्रियः”—इति ।

तत्रप्रतिपक्षभेदेन चक्षियासुतेन सार्द्धं ब्राह्मणीसुतेन अवि-
भाज्यमित्येवं परम् ।

“न प्रतिपक्षभूद्देया चक्षियादिसुताय च”—

इति स्मरणात् । अन्ये मन्यन्ते । वस्त्रादयोऽपि विभाज्या एव ।
तथाच बृहस्पतिः,—

“वस्त्रादयोऽविभाज्याचैदकं तैर्न विचारितम् ।

धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रालङ्कारसंभितम् ॥

अथस्थितमनाजीवं दातुं तैः कस्य शक्यते ।

युक्त्वा विभजनीयं तदन्यथाऽनर्थकं भवेत् ॥

* याज्यं,—इति यज्यान्तरुद्धतः पाठः ।

विक्रीय वस्त्राभरणभूषणमुद्राञ्च लेखितम् ।

कृताञ्च वा कृताञ्चन परिवर्त्य विभज्यते ॥

उद्धृत्य कूपवायभस्त्रनुसारेण गृह्यते ।

एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म्म यथाऽग्नेन गृहे गृहे ॥

बह्वः समाश्रितो देया दासानामप्ययं विधिः ।

योगचेमवतो स्नातः समलेन विभज्यते ॥

प्रचारस्य यथाऽग्नेन कर्त्तव्यो अविशभिः सह—इति ।

तेन वस्त्रादीनामविभज्यत्वप्रतिपादकं मनुवचनमुग्रमोवचनं चा-
नादरणीयम् । तदनुपपन्नम् । विरोधे हि वचनानां विषयव्यव-
स्थाऽऽश्रयणं युक्तं, न चान्यथाकरणम् । दृष्टस्यतिवचनानाम् अष्ट-
वस्त्रादिविषयत्वम्, मन्वादिवचनस्य तु धृतवस्त्रादिविषयत्वम् पूर्व-
मेवोक्तमिति विषयव्यवस्था घटते इति ।

विभागकाले केनचिद्व्यक्तं पश्चादुद्भावितं चेत्, तत्सर्वं समं
विभजेयुः । तथाच शास्त्रवचनः,—

“अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनरो समैरग्रेः विभजेरञ्जिति स्थितिः”—इति ।

समशब्दो विषमविभागनिरासार्थः । विभजेरञ्जिति वृद्धवचनेन
येन दृष्टं तेनैव न याच्यमिति दर्शयति । मन्तरपि,—

“अग्रे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित् तत्सर्वं समतां नयेत्”—इति ।

अपहतद्रव्यवच्छास्त्रोक्तानतिक्रमेण विषमभागतया* विभक्तमपि

* विषमभागयता,—इति नास्ति का० पुस्तके ।

समतां नयेत्* । तथाच कात्यायनः,—

“अन्योन्यापहतं द्रव्यं दुर्विभक्तञ्च यद्भवेत् ।

पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्भृगुः”—इति ।

एवं च सति वञ्चितद्रव्यस्य पश्चाद् दृष्टस्यैव विभागविधानात्
पूर्वं विभक्तस्य पुनर्विभागोनास्तीत्यवगम्यते । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“विभागे तु कृते किञ्चित् सामान्यं यच्च दृश्यते ।

नासौ विभागो विज्ञेयः कर्त्तव्यः पुनरेव हि”—इति ।

तद्विभक्तद्रव्यार्जनव्ययकरणादर्वाभेदितव्यम् । अन्योन्यापहतमि-
त्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः । अचान्योन्यवञ्चने दोषोऽप्यस्ति ।
तथाच श्रुतिः । “यो वै भागिनं भागाक्षुदते चयते वैनं स यदि
वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते”—इति । अयमर्थः । यो भागिनं
भागार्हं भागाक्षुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छतीति
यावत् । अथ भागाक्षुदतः एनमपहारकं चयते नाशयति पापिनं
करोतीति यावत् । यदि तं न नाशयति, तदा तस्य पुत्रं पौत्रं
वा नाशयतीति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत स्त्रीभात् भ्रातृन् धवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः”—इति ।

तत्सत्तन्मस्यापि ज्येष्ठस्य समुदायद्रव्यापहारे दोषोऽस्ति किमु-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परमयमसमीचीनः पाठः । अत्र कियानपि
पाठो अन्योन्यापहतो जातोवेत्यनुमीयते ।

† अत्र, अन्यथा,—इति भवितुमुचितम् ।

तास्तन्नाणां यवीयसामित्येवंप्रतिपादनपरम् । न तु ज्येष्ठस्यैव
दोषप्रतिपादनपरम् । अन्यथा स्मृत्या श्रुतेः सहोपापत्तेः । विभ-
क्तानां कर्त्तव्यमाह नारदः,—

“यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु सम्यक्ताः ॥

सभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

सुर्ययथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते सधनस्य च”—इति ।

एकस्माज्जाता विभक्ताभ्रातरः परस्परानुमतिमन्तरेण धनसा-
धेष्टापूर्त्तादिधर्मकारिणो भवेयुः । तथा, धनसाध्यहत्यादिकर्मकारि-
णो भवेयुः । तथा, विभिन्नोलूखलमुसलादिकर्मोपसर्जनद्रव्योपेताः
स्युः । तथाच कार्येषु भ्रातरौ यदि न सम्यक्ताः, तदा ताननादृत्य
कार्यं कुर्युः । तथा, विभक्ता भ्रातरः सभागान् यदि दद्युर्विक्री-
णीयुर्वा, न दद्युर्वा, तत्सर्वं यथेष्टं कुर्युः । यस्मात्ते विभक्ताः सधन-
स्तेषां स्ततन्नाः सामिन इत्यर्थः । यत्तु वृहस्पतिवचनम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्त्रावरे समाः ।

एको ज्ञानीयः सर्वं च दानाधमनविक्रये”—इति ।

तदेवं व्याख्येयम् । अविभक्तेषु द्रव्येषु साधारणत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्
सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या । विभक्ते तु तत्तरकालं विभक्तसंग्रहव्युदासन-
लौक्याय सर्वाभ्यनुज्ञा । न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानु-
मतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्,—

“स्वयामन्नातिषामन्तदायादानुमतेन च ।

धिरप्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी”—इति ।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. KEGAN PAUL, TRENCH,
TRÜBNER & CO., LD.

PATERNOSTER HOUSE, CHANCERY LANE, LONDON, W. C.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. I—IV @ 6 each	Rs.	1	8
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. II—XIV @ 6 each	...	4	11
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda (Text, Fasc. I—V @ 6, each	...	1	14
Anu Bhāṣyam (Text) Fasc. I—II	...	0	12
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I	...	0	6
*Aphorisms of the Vedānta, (Text) Fasc. VII—XIII @ 6 each	...	2	10
Ashtasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text, Fasc. I—VI @ 6 each	...	2	4
Āśvavaidyaka, (Text) Fasc. I—V @ 6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. I—III, Vol. II, Fasc.	...	4	0
I @ 1/	...	2	10
*Bhūmati, (Text) Fasc. II—VIII @ 6/ each	...	0	12
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	...	1	2
Bṛihaddevāta (Text) Fasc. I—III @ 6/ each	...	0	12
Bṛihadharma Purāṇa, (Text) Fasc. I and II @ 6 each	...	1	2
*Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Text) Fasc. VI, VII & IX @ 6 each	...	0	12
* Ditto (English) Fasc. II—III @ 6/ each	...	1	14
*Bṛihat Saṃhitā, (Text) Fasc. II—III, V—VII @ 6/ each	...	0	12
*Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. II—III @ 6 each	...	23	10
Chaturvarga Chintamani (Text) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III.	...	0	6
Part I, Fasc. 1—18. Part II, Fasc. 1—9 @ 6/ each	...	0	12
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	...	0	12
*Dāśarūpa, (Text) Fasc. II and III @ 6/	...	0	12
Gopātha Brahmana, (Text) Fasc. I—II	...	0	12
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. II—III @ 6/ each	...	1	8
Kūla Mādhaba, (Text) Fasc. I—IV @ 6/ each	...	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. I—VI @ 12/ each	...	10	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ 12 each	...	0	6
*Kaushitaki Brahman Upanishads, (Text) Fasc. II	...	3	6
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. I—IX @ 6/ each	...	1	8
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. III—VI @ 6/ each	...	2	4
Ditto (English) Fasc. I—III @ 12/ each	...	3	6
Madhva Pārijāta, (Text) Fasc. I—IX @ 6/ each	...	1	2
Manutikā Saṅgraha, (Text) Fasc. I—III @ 6 each	...	1	8
*Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Text) Fasc. IV—VII @ 6/ each	...	2	4
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. I—II @ 12/ each	...	6	12
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. II—XIX @ 6/ each	...	0	6
*Nārada Pancharātra, (Text) Fasc. IV	...	1	2
Nārada Smṛiti, (Text) Fasc. I—III @ 6/	...	0	6
Nyayavārtika, (Text) Fasc. I	...	8	10
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III,	...	1	8
Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. 1—8 @ 6/ each	...	0	10
*Nītiśāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sansk.) Fasc. II—V	...	3	0
@ 6/ each	...	1	8
Nyayabindutika, (Text)	...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc.	...	3	0
1—2 @ 6/ each	...	1	8
ariśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. I—IV @ 6/ each	...	1	8

(Continued on third page of Cover.)

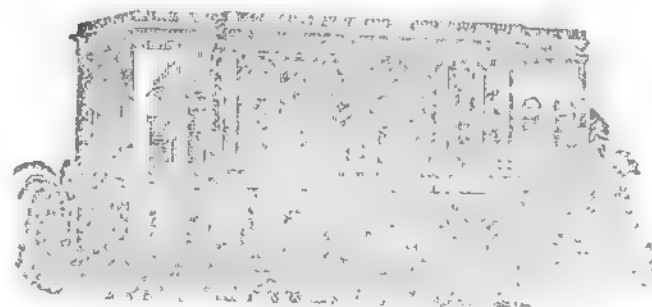
BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 906.

पराशर-स्मृतिः ।

PARĀSARA SMṚITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPADHYĀYA CHANDRAKĀN

TARKĀLANKARA,

VOL. III

VYAVAHĀRA-KĀNDA

FASCICULUS V.

CALCUTTA

PRINTED AT THE HAPIST MISSION PRESS

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1897.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. O. H.

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied in a single copy of the Fasciculus.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi (Text) Fasc. 1-4 @ 6 each	Rs. 1	8
* Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ 6 each	4	2
Antarjyoti Anuyāka of the Rg Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ 6 each	2	11
Aṅgīrāya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-2 @ 6 each	6	6
Annā Bījanyam, (Text) Fasc. 1-4 @ 6 each	1	8
Aphorisms of Sāṅkhya, English Fasc. 1	0	12
Aśvaghosha's Pratyāhāraśāstra, (Text) Fasc. 1-6 @ 6/ each	2	4
Ayamaṇḍala, (Text) Fasc. 1-5 @ 6/ each	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sams. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1 each	10	1
* Bhāṣya, (Text) Fasc. 3-4 @ 6/ each	2	1
Bhāṣya Sūtra, English Fasc. 1	0	12
Prāśastīkāra (Text) Fasc. 1-4 @ 6 each	1	8
Brāhmadāyaka Purāṇa, (Text) Fasc. 1-5 @ 6 each	1	14
* Catyavarga Chintāmaṇi Text Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-14 Part II, Fasc. 1-10 @ 6 each	10	10
Grānta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 1-13 @ 6 each	Rs. 4	14
* Ditto Ditto yama, (Text) Fasc. 2-9 @ 6 each	3	0
Ditto Chakrayāna, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-1 @ 6 each	5	10
Ch. Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-3 @ 6 each	1	2
Kaṇva Mithyā, (Text) Fasc. 1-4 @ 6 each	1	8
Kaṇva Vyākṛ, Fasc. 1	0	0
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ 12 each	4	8
Kaṭha Śrīr Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 12/ each	10	0
Kīrma Purāṇa, Text Fasc. 1-9 @ 6 each	3	6
* Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 1-6 @ 6 each	1	2
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 12 each	2	1
Madana Pārijāta (Text) Fasc. 1-11 @ 6 each	4	2
Madhukā S. yāla, (Text) Fasc. 1-3 @ 6 each	1	0
* Mahābhārata Purāṇa, (Text) Fasc. 1-7 @ 6 each	1	0
Mahābhārata Purāṇa, English Fasc. 1-5 @ 12 each	3	12
* Mahābhārata Darjāna, (Text) Fasc. 3-19 @ 6 each	6	0
Nārada Smṛti, Text Fasc. 1-3 @ 6	1	2
Nyāyavartika, (Text) Fasc. 1-3 @ 6	1	0
* Nīlakaṇṭha, (Text); Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-5 @ 6 each	5	1

Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I-V @ 12/ each	Rs. 2	12
Muntakhab-ul-Lubab, (Text) Fasc. 1- XIX @ 6/ each	7	2
Muṣṣir-i 'Alamgiri (Text), Fasc. I-VI @ 6/ each	2	2
Nakshat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	0	6
Nizām-i Khawadnawāz-i Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 12/ each	1	8
Riyāz-us Salātin, (Text) Fasc. 1-IV @ 6/ each	1	8
Suyūṭī's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II-IV, VII-X @ 1/ each	7	0
Tabaqāt-i Nāṣiri, (Text) Fasc. I-V @ 6/ each	1	14
Ditto (English) Fasc. I-XIV @ 12/ each	10	8
Tārīkh-i Fitrāz Shāh-i of Zāhir al dīn Barnī (Text) Fasc. I-VII @ 6/ each	2	10
Tārīkh-i Bahāqī, (Text) Fasc. I IX @ 6/ each	3	6
Tārīkh-i Irozshāhī, of Shāms-i-Sirāj Ahl (Text) Fasc. I-V @ 6/ each	1	14
Wāṣi Rāmī, (Text) Fasc. I V @ 6 each	1	14
Zafar-nāmah, Vol. I, Fasc. I-IX, Vol. II, Fasc. I-VIII @ 6/ each	6	6
Tūzak-i-Jahāngīr (English) Fasc. I	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each .. Rs. 80 0
Ditto Index to Vols. I-XVIII .. 5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ 4/ per No.; and from 1870 to date @ 8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1861 (5), 1865 8s., 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8), 1887 (7). @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1731-1832 .. 2 0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 1 8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 1 8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 2 0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 3 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 3 0
5. Anis-ul-Musharrāhin .. 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 2 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3 8
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor .. 2 0
9. Han Koong Tsaw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1 8
10. Ittilahāt-uz-Zūfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1 0
11. Ināyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32 0
12. Jawami-ul-ilm it-riyāz, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2 0
13. Khizānat-ul-ilm .. 4 0
14. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 18 0
16. Purāṇa Sangraha, I (Markandeya Purāṇa), Sanskrit .. 1 0
17. Smṛaya-ud-Isām .. 4 0
18. Tibetan Dictionary by Csoma de Kőrös .. 10 0
19. Ditto Grammar .. 8 0
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I-XXIV @ 1/ each .. 24 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. E. L. Mitra .. 5 0

N. B. All Cheques Money Orders &c. must be made payable to the "Treasure Asiatic Society" only.

तस्याथमभिप्रायः । तत्र धामानुमतिः,

“प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्यावरस्य विशेषतः” ।

इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न पुनर्धामानु-
मतिमन्तरेण व्यवहारो न सिद्ध्यतीति । सामान्तानुमतिरपि सीमा-
विप्रतिपत्तिनिरासार्थम् । एवं तदनुमतिरपि* विभक्तसंशयव्युदासेन
व्यवहारसौकर्यार्थमेव । हिरण्योदकदानमपि विक्रये कर्त्तव्ये सहिरण्यो-
दकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थम् ।

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुष्यया”-इति
स्यावरविक्रयस्य निषिद्धत्वात् ।

“भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यस्य भूमिं प्रयच्छति ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ”-इति

दानप्रतिग्रहयोः प्रशस्तत्वाच्च । विभागापलापे निर्णयकारणमाह
याज्ञवल्क्यः,-

“विभागनिष्ठवेष्टे ज्ञातिबन्धुसाक्षिविलेखनैः॥

विभागभावना ज्ञेया गृह्येचैव यौतकेः”-इति ।

* इत्यनेन सर्वत्र पाठः । दायदानुमतिरपि,—इति पाठो मम
प्रतिभाति ।

† हिरण्योदकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थः,—
इति का० ।

‡ स्यावरे विक्रयं कुर्यान्न दानमनुष्यया,—इति शा० ।

§ निर्णये,—इति शा० ।

॥ दाहविलेखितैः,—इति का० ।

ज्ञातयः पितृवन्धवः बन्धवस्तु मातुलादयः* । लेख्यं विभाग-
पत्रम् । एभिः विभागनिर्णयो ज्ञातयः । यौतकेः पृथक्कृष्टैः
गृह्येवैषां । अन्यदपि विभागलिङ्गमाह नारदः,—

“विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् ॥

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

साक्षिलं प्रातिभाष्यञ्च दानग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम् ॥

दानग्रहणपञ्चगृह्येचप्रतिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथक् ज्ञेया दानधर्मव्यागमाः ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते सख्यविधुः ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्” ॥

गृह्यस्यतिरपि,—

“पृथगायव्यधनाः कुमोदश्च परस्परम् ।

वणिकपथञ्च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संग्रहः”—इति ।

कुमोदवाणिज्यादिभिर्लिङ्गैर्विभागनिर्णयः साक्ष्याद्यभावे वेदि-
तयः । तथा च सएव,—

* ज्ञातयः पितृवन्धवामातृवन्धवाश्च,—इति शा० स० ।

† पृथक्पञ्चमहायज्ञैः आह्लादिभिश्च गृह्येवैषां,—इति शा० ।

‡ पाठः,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

“साहसं स्थावरस्वाम्यं* प्राग्विभागस्य सख्यिनाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न मस्युच्ये साक्षिणः†”—इति ।

साहसादिसाधकलिङ्गान्यपि सएवाह,—

“कुलानुबन्धव्याघातहोतं साहससाधनम् ।

स्वस्य भोगः स्थावरस्य विभागस्य पृथग्धनम्”—इति ।

कुलानुबन्धः पूर्वपुरुषैरनुबन्धः । व्याघातः परस्परबोधवला-
दपहृतद्रव्यमुच्यते । दर्शनं स्वाम्यात्मनोभोगः‡ । परस्परं पृथग्-
ग्रहणादेर्विभागलिङ्गत्वमविभक्तेषु निषिद्धत्वेनावगन्तव्यम् । तथा च
याज्ञवल्क्यः,—

“भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाष्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्रतम्”—इति ।

साक्षिलेख्यभुक्तिभिर्निर्णयस्याशक्यत्वे,

“युक्तिव्ययसमर्थासु । अपथैरेनमर्थयेत्”—इति

प्राप्तं दिव्यं निषेधति वृद्धयाज्ञवल्क्यः,—

“विभागधर्मसन्देहे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना कार्या न भवेद्देविकी क्रिया”—इति ।

कथं तच्च निर्णय इत्याकाङ्क्षयामाह मनुः,—

* स्थावरं न्यासः,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परस्परसमीचीनः । न स्यातां पत्रसाक्षिणौ
इति ग्रन्थान्तरीयपाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । नम तु, व्याघातः परस्पररोधः वलादपहृतं
अर्थं होतुमुच्यते स्वस्यात्मनोभोगः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्त्तव्यः प्रथक् स्थानस्थितैरपि”—इति ।

यत्र सन्देहो युक्तिभिरपि नोपैति, तत्र पुनर्विभागः कर्त्तव्य-
इत्यर्थः । यन् तेनैवोक्तम्,—

“सहदंशो निपतति सहस्रकन्या प्रदीयते ।

सहस्रानं ददातीति शीघ्रेतानि सहस्रं सहस्रम्”—इति ।

तद्युक्तादिभिर्निर्णेतुं शक्यौ सत्यां वेदितव्यम् । स्वयं कृतस्यास-
न्दिग्धस्य पुनः प्रवर्त्तको राज्ञा दण्डनीय इत्याह वृहस्पतिः,—

“स्नेहाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।

स राज्ञाऽग्रे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः”—इति ।

अनुबन्धो निर्वन्धनम् ॥

॥०॥ इति दायविभागः ॥०॥

अथ द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूप्यते ।

तथोः स्वरूपमाह मनुः,—

“अप्राणिभिर्यत्क्रियते तन्नोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः”—इति ।

अप्राणिभिः अचवन्धशलाकादिभिः । प्राणिभिः कुक्कुटादिभिः ।

तथा च नारदः,—

“अचवन्धशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम्* ।

पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम्”—इति ।

* जयकारणं,—इति शा० ।

अत्रा पाशकाः । बन्धश्चर्मयष्टिका । शलाका दन्तादिमथो दीर्घ-
चतुरस्रः । आद्यग्रन्थेन कपर्दिकादयो वृहन्ते । तैः पणपूर्वकं
यदेवनं क्रीडनं क्रियते तद्द्यूतं, वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटादिभिः
वक्रलास* उन्मत्तमेषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा
क्रियते सा समाह्वय इत्यर्थः । वृहस्पतिरपि,—

“परिगृहीतास्थान्योन्यं पक्षिमेषवृषादयः ।

प्रहरन्तो कृतपणास्तं वदन्ति समाह्वयम्”—इति ।

द्यूतस्थानं सभिकेनाधिष्ठितं कार्यमित्याह सएव,—

“सभिकाधिष्ठिता कार्या तत्स्वरज्ञानहेतवे”—इति ।

अत्र पञ्चान्तरमाह नारदः,—

“अथवा कितवो राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।

प्रकाशदेवनं कुर्युरर्चः दोषो न विद्यते”—इति ।

द्यूतसभाऽधिकारिणो वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयात् द्यूतकितवादितराह्वयकं शतम्”—इति ।

परस्परप्रौढ्या कितवपरिकल्पितपणो गृहः । तत्र तदात्रया
एकशतपरिमिता तदधिकपरिमाणं वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिक-
वृद्धिः, तस्मात् कितवात् पञ्चकं शतं सभिकः आत्मवृत्त्यर्थं गृही-

* वक्रलासवान्,—इति का० । मम तु, कक्रलास,—इति पाठः प्रति
भाति ।

† प्रहरन्ति,—इति शा० ।

‡ देवं,—इति का० ।

यात् । पञ्चपणाश्रयो* यस्मिन् गते तत् गतं पञ्चकम् । जित-
ग्रहस्य^(१) विंशतितमं भागं गृह्णीयादिति यावत् । कितवनिवासार्थं
ग्राह्या सभा, तत्राधिष्ठितः सभिकः । सभापतिस्तु कल्पिताच्चादि-
निखिलकीडोपकरणः तदुपचितद्रव्योपजौवी । इतरस्मादपूर्णगतवृद्धेः
कितवाद्दशकं जितस्यास्य दशमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः । एवं स्थापि-
तस्य सभिकस्य हृत्यमाह स एव,—

“स सम्यक् पाण्डितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्राहयेत् जेजे दद्यात् सत्यं वचः क्षमी"—इति ।

यः कृतवृत्तिर्धूताधिकारी राज्ञा धूर्त्तकितवेभ्यो रक्षितः स राज्ञे यथाप्रतिपक्षमंशं दद्यात् । जितं द्रव्यं पराजितसकाशादा-
सेधादिना लुब्धक्य ज्ञेये दद्यात् । तथा समी भूत्वा द्यूतकारिणां
विश्वासार्थं सत्यं वचो दद्यात् । दृढस्यतिरपि,—

“सभिको याहकस्तत्र दद्याज्जेने नृपाय च”—इति ।

पराजितकितवानां बन्धनादिना पणयाहकोभवेत् । पणयहणादवा-
गेव स्वकीयं पणं जेजे यथाभागं दद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः,—

“अतुर्दशात्स्वकं द्रव्यं जितं पादं त्रिपञ्चकम् ।

सद्यो वा सभिकेनेव कितवान् न संशयः"—इति ।

यदा सभिको जेजे जितं द्रव्यं दापयितुं न शक्तः, तदा राजा
दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

इत्यमेव सर्वत्र पाठः ।

(१) दशमतेर्लश्रुतिरित्यनुशासनात् ग्रहपदेनात्र ग्लह उक्त इति मतव्यम् ।

“प्राप्ते नृपतितो भागे प्रसिद्धे द्यूतमण्डले ।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु"—इति ।

अन्यथा प्रच्छेदे सभिकरहिते अतीतराजभागे^(१) द्यूते जितं
पणं जेचे न दापयेदित्यर्थः । अत्र जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णय-
कारणमाह सएव,—

“इष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च तएव हि ।

घृतास्थव्यवहाराणां द्रष्टारस्तु तएव हि"—इति ।

कितव एव राज्ञा नियोक्तव्यः, न तु श्रुताध्ययनसम्पन्न इत्युक्तसंज्ञणः । साक्षिणश्च तथैव द्युतकारा एव । विष्णुरपि,—

“कितवेद्येव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति* ।

यएव तत्र द्रष्टारस्तएवैषान्तु साक्षिणः"—इति ।

साक्षिणां परस्परविरोधे राजा विचारयेदित्याह बृहस्पतिः,—

“उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।

यदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत्"—इति ।

कूटघृतकारिणो दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपाधिदेविनः”—इति ।

कूटैरक्षादिभिरुपाधिभिर्मणिमन्त्रादौनामिति वचनेनां ये दि-
 श्यन्ति तान् अपदेनाङ्कयित्वा खराद्वाग्निर्वासयेदित्यर्थः । निर्वामने
 विशेषमाह नारदः,—

* कृतवा एव तिष्ठेरन् कृतवानां भ्रमं प्रति,— इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

(१) अतीतो राजभागे यस्मात्, तस्मिन्नित्यर्थः ।

“कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राक्षसिवासयेत् ।

कण्ठेऽचमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः”—इति ।

दण्डने विशेषमाह विष्णुः । “द्युते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः,
उपाधिदेविनां सन्दंशच्छेदः*”—इति ।

अनियुक्तद्युतकारिणो दण्डमाह नारदः,—

“अनिर्दिष्टस्य यो राज्ञा द्युतं कुर्वीत मानवः ।

स गतं प्राप्नुयात्कामं विनयस्यैव सोऽर्हति”—इति ।

द्युते विहितं कर्मजातं समाकुर्ये अतिदिशति याज्ञवल्क्यः,—

“एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्युते समाकुर्ये”—इति ।

सभिकवृत्तिकल्पनादिखण्डणो धर्मः समाकुर्येऽपि विज्ञेय इत्यर्थः ।

प्राणिद्युते प्राणिनां जयपराजयौ तत्त्वामिनोरित्याह बृहस्पतिः,—

“इन्द्रयुद्धेन यः कश्चिद्वसादमवाप्नुयात् ।

तत्त्वामिना पणोदेयो यस्तत्र परिकल्पितः”—इति ।

पणपरिकल्पनमपि कृताकृतमित्याह नारदः,—

“परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपो ।

तथापि नाप्नुयात् काम्यमथवाऽनुमतं तयोः”—इति ।

काम्यः कामः पणः । यत्तु मनुजोक्तम्,—

“द्युतं समाकुर्यस्यैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।

तन् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च दिजक्षिप्तिनः ॥

* द्युते कूटाक्षदेवीनां करच्छेदः प्रशस्यते ।

उपाधिदेविनां दण्डः करच्छेद इति स्मृतः,— इति शा० ।

† कर्त्तव्यं विदितं त्वया,— इति शा० ।

प्रकाशमेतत् तात्पर्यं यद्देवनसमाकुर्यौ ।

तथोर्मित्यं प्रतीचाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥

द्युतं समाकुर्यस्यैव राजा रात्रे निवारयेत् ।

राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ वृथिवीक्षिताम्* ॥

कितवान् कुशीलवान् कौलान् पाषण्डानपि मानवान् ।

विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च चिप्रं निर्वासयेत्पुरात”—इत्यादि,

तत्सर्वं कूटाक्षदेवनविषयतया राज्ञामध्यक्षसभिकरहितविषय-
तया वा योज्यम् । अतएव बृहस्पतिः,—

“द्युतं निषिद्धं मनुना सत्यश्रीचसुखापहम् ।

अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ॥

सभिकाधिष्ठितं कार्यं तत्स्वरज्ञानहेतुना”—इति ।

इति द्युतसमाकुर्याख्ये विवादपदे निरूपिते ।

प्रसक्तोद्देशक्रमानुरोधेन कृणादानादिसमाह्वया-
न्तान्यष्टादशव्यवहारपदानि निरूपितानि ।

अथ बृहस्पतिना निरूपितं प्रकीर्णकाख्यं
विवादपदमभिधीयते ।

तस्य खण्डणभेदौ नारदेन निरूपितौ,—

“प्रकीर्णकेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपाग्रवाः ॥

राज्ञामाज्ञाप्रतीचातस्तत्कर्मकरणं तथा ।

* वृथिवीक्षितौ,— इति शा० ।

† धनाप्यहं,— इति का० ।

पुनः प्रमाणसम्भेदः प्रकृतीनां तथैव च ॥

पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययाः ।

पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ॥

प्रतिपक्षविसोपक्ष सोप आश्रमिणामपि ।

वर्णसङ्करदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ॥

न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तस्यात् प्रकीर्णकम्” इति ।

प्रकीर्णके विवादे ये विवादा राजाज्ञोक्तान्-तदाज्ञाकरण-
तत्कर्मरक्षणदिविषयास्ते नृपसमवाचिनएव । तच्च सत्य्याचारव्यपेते
मार्गे वर्त्तमानानां प्रतिकूलतामाज्ञाय व्यवहारनिर्णयं नृपएव
कुर्यात्* । एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णमित्युक्तं
भवति । तच्च राजाज्ञाप्रतिघाते विप्रदण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न्यूनं वाऽभ्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचोरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः” इति ।

राजदत्तभूमेर्निबन्धनस्य वा परिमाणन्यूनत्वमाधिक्यं वा प्रका-
शयद्राजशासनं यो लिखति, यश्च पारदारिकचोरौ वा मृहीत्वा
राज्ञोऽनिवेशं मुञ्चति, तावुभावुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । आसोऽपि,—

“न्यायस्थाने मृहीत्वाऽयं अधर्मेण विनिर्णयम् ।

करोत्युत्तरकार्याणि राजद्रव्यविनाशकः ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत्” इति ।

तत्कर्मकरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

* विवशास्तामृपसमो नृपो वा कुर्यात्,— इति शा० ।

† प्रमापणे,— इति शा० ।

“राजयानासनारोहे दण्डो मध्यमसाहसः” इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियञ्चास्य यो वक्ता वक्तुं तेषां प्रकल्पयेत्” इति ।

राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डमाह मनुः,—

“राज्ञः कोशापहर्त्तृषु प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैर्हरेत्सर्वस्वमेव च” इति ।

सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तत्तस्य नापहर्तव्य-
मित्याह नारदः,—

“आयुधान्यायुधीयानां बीजानि क्षपिजीविनाम् ।

वेश्यास्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यावाद्यानि तदिदाम् ॥

यश्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।

सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति” इति ।

ब्राह्मणस्य बधस्थाने मौण्ड्यमाह मनुः,—

“ब्राह्मणस्य बधे मौण्ड्यं पुरास्त्रिवांसनाङ्गने ।

ललाटे चाभिग्रस्ताङ्गं प्रयाणं गर्दभेन तु” इति ।

कोपात्परस्परभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दिनेषभेदिनो राज* दिष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रचिह्नेन शूद्रस्य जीवतोऽष्टग्रतो दमः” इति ।

यत्तु सत्यन्तरेऽभिहितम्,—

“दिजातिसिद्धिजिनः शूद्रान् चिचदण्डेन घातयेत्” इति ।

* राजा,— इति शा० ।

तद्वत्त्वं ब्राह्मणलिङ्गधारणे वेदितव्यम् । ब्राह्मणपीडाकारिणो-
दण्डमाह मनुः,—

“ब्राह्मणान् बाध्यमानस्तु कामादवरवर्णजम् ।

हन्याद्विचैर्वधोपायैस्तुद्वेजकरैर्मृपः” इति ।-

शूद्राणां प्रज्ज्यादौ दण्डमाह कात्यायनः,—

“प्रज्ज्यावाधिनं शूद्रं जपहोमपरं तथा ।

वधेन शमयेत् पापं दण्डो वा द्विगुणं दमम्” इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्गं^(१)माह यमः,—

“एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञोदण्डधरस्य च ।

यज्ञोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गं वासस्तथाऽक्षयः” इति ।

मनुरपि,—

“एवं सर्वानिमावाजा व्यवहारान् समापयन् ।

व्यपोक्ष्य किम्विधं सर्वं प्राप्नोति परमाङ्गतिम्” इति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
भुक्तभूपाससाध्व्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां व्यवहारमाधवः समाप्तः ॥

समाप्तं चेदं व्यवहारकाण्डम् ॥

समाप्ता चेयं पराशरस्मृतिव्याख्या ॥

शुभमस्तु । श्रीरक्ष ॥

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

श्लो.	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	१	प्रजा ...	प्रज्ञा
३	१३	पूर्व ...	पूर्व
४	२	स्मृतिं ...	स्मृति
५	२५	स्मृतिषु ...	स्मृतिषु
६	१०	प्रत्येक ...	प्रत्येक
६	११	व्युत्पत्सु ...	व्युत्पत्सु
६	२४	दस्य ...	यस्य
७	३	धाव्या संज्ञकौ ...	धाव्यासंज्ञकौ
८	१६	वत्वे ...	वत्वे
१२	१७	न्याय कुसुमा ...	न्यायकुसुमा
१३	३	कृति ...	कृति
१४	१५	निर्णयाख्या ...	निर्णयाख्य
१६	१७	व्येष्ट ...	व्येष्टे
१६	१८	अनिर्विष्टे कर्णायान् निर्विष्टम्	{ अनिर्विष्टे कर्णायान् { निर्विष्टम्
१६	२१	महावह ...	महावह
१६	२२	महिव ...	महिव

(१) शास्त्रोक्तमार्गो यस्य राजस्य प्रतीत्यर्थः ।

श्लो.	पङ्क्तौ.	अक्षरम्.	शब्दम्.
२०	२१	मुख्य	मुख्य
२१	६	नेत्र	नेत्र
२१	१०	क्षप्र	क्षप्र
२१	११	आत्मा	आत्मा
२१	१२	मथ	मथ
२४	१३	सुत्	सुत्
२४	१४	मनोविद्यः	मनोविद्यः
२६	५	प्रतं	प्रतं
२८	८	यत्	यत्
२८	१२	मन्य	मन्य
२८	४	समुच्चया... ..	समुच्चया
३१	२६	अष्टयः	अष्टयः
३३	२	आत	आत
३४	२४	हेतो, ...	हेतोः
३६	११	चुरे	चुरि
३७	२४	चित्तम्	चित्तम्
३८	८	मार	मार
३८	२४	पारस्पर्य... ..	पारस्पर्य
३८	८	सर्वज्ञी	सर्वज्ञी
३८	१०	मक्षिता	मक्षिता
३८	१८	(१, २)	(२ पा० २ सू०)
३८	२२	ममं	ममं
४०	१४	ग्रन्थ	ग्रन्थ
४५	१६	देवानां	देवानां
४५	१८	श-	श-

श्लो.	पङ्क्तौ.	अक्षरम्.	शब्दम्.
४६	८, १०	(अ०, १ पा०, २ सू०)	(६ अ०, ८ पा०, २२ सू०)
४८	२२	प्र. १, का १, ...	प्र०, १ का०, १
५८	१३	धम्म	धम्म
६२	८	सर्व	सर्व
६६	५	याज	याज
८०	१०	भूतत्वेन	भूतत्वेन
८२	१	'अश्रुतः'	'अश्रुते'
८४	७	प्यस्वेव	प्यस्वेव
८६	११	देहस्य	देहस्य
१०२	८	चतुर्मुखाय	चतुर्मुखाय
११४	६	निष्कलम्	निष्कलम्
११६	१४	योऽम	योऽम
११७	३	ये नैताः	येनैताः
११८	१४, १५	जाति-स्त्री, संस्थितः	स्त्रीजाति, संस्थिते
१२५	८	बद्धता	बद्धता
१२५	५	विधातिनां	विधातिनां
१४१	८	पाठमात्रेण	पाठमात्रेण
१४३	७	मन्वादिके	मन्वादिकं
१४५	१	तै च	तै च
१५४	६	राजसनेधि	राजसनेधि
१८०	१५	अविद्वान्	अविद्वान्
२०३	१६	वशिष्ठ	वशिष्ठ
२०५	२४	पञ्चमा	पञ्चमा
२८५	६	अष्टौत्तर	अष्टौत्तर
२८६	८	वायुभूतश्च	वायुभूतः च

शब्द।	पङ्क्तौ।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
३८८	४	तीर्थे ...	तीर्थे
३८९	१६	शय् ...	क्षिप्
३९२	१०	कृतादारो ...	कृतदारो
३९०	१	गुणोपेतो ...	गुणोपेता
३९८	१६	तेनैवौकम् ...	तेनैवोक्तम्
३९६	७	वृद्धार्थे...	वृद्धार्थे
३९२	१५	भेद ...	भेद
३९७	१५	निरन्वाहाप ...	निरन्वाहाप
३९३	१८	ब्रह्मणे...	ब्रह्मणे (एवं ३३४ पृष्ठे)
३९२	८	उपशान्ता...	उपशान्ता (एवमन्यत्र)
३९३	२५	शूत्रे ...	शूत्रे
३८२	१५	रात्रौ ...	रात्रौ
३८६	२०	क्षिति ...	क्षितिं
३८०	२	इवारामे...	इवारामे
३८०	४	दुष्ट ...	दुष्ट
३८०	७	मांसाङ्गनोष्कित ...	मांसाङ्गनोष्कित
३८०	२१	सधर्माचकितान ...	सधर्माचकितान्
४१८	१४	मुश्रुषा ...	मुश्रुषा
४१८	१७	मुश्रुषेव ...	मुश्रुषेव
४१६	१२	परम् ...	परम
४२१	७	वैश्यां ...	वैश्यां
४३१	६	अन्येन ...	अन्येन
४३२	१३	अयो ...	अयो
४३७	३	चातुर्मास्या ...	चातुर्मास्य
४६४	२	पतिनी ...	पतिनी

शब्दे।	पङ्क्तौ।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
४६४	३	इत्यर्थः ...	इत्यर्थः *
४६६	१६	निवृत्तेरभात् ...	निवृत्तेरभावात्
४७१	२	गर्हितम् ...	गर्हितम्
४६३	१	समां ...	मासां
४६४	१६	श्रुद्वाणा ...	श्रुद्वा
५००	७	न स्नातां ...	नास्नातां
५००	१५	जनितः...	जनितोः (एवं परञ्च)
५०६	११	सदाऽभ्यर्च्य ...	सदाऽभ्यर्च्य
५१४	५	क्षत्रियाश्च ...	क्षत्रियायाश्च
५२३	५	ध्यानं...	ध्यानं
५२८	४	तर्तये ...	तर्पये
५३०	१०	कुट्टमवहननं ...	कुट्टमवहननं
५३३	६	लोम्य ...	लोम्यं
५४०	६	कोशा...	केशा
५४३	२०	कुटीचरः ...	कुटीचरः
५४५	३	सप्तागारं ...	सप्तागारं
५४८	४	तत्त्व ...	तत्त्व
५५१	२	सखास ...	सखामा
५५१	२०	दण्डन ...	दण्डन
५५४	१४	विदिदिषु ...	विविदिषु
५५५	१३	नान्यथा ...	नान्यथा
५५८	२१	अनौद्धत्य ...	अनौद्धत्य
५६०	१२	शरीर ...	शरीरे
५६४	२२	मिच्छाटनसमूहयोगात् } प्राक् केनापि }	{ मिच्छाटनमनुद्धयोगात् { प्राक् केनाप्य

श्लो.	पङ्क्तौ.	अशब्दम्.	शब्दम्.
५७२	१७	ग्रहणः ...	ग्रहणः
५७३	१८	रचन्त ...	चरन्त
५८६	१८	यथेष्टो ...	यथेष्टा
५८७	१८	उत्पादका ...	उत्पादको
६२१	११	ग्रहः ...	ग्रहे
६२४	१८	दशरात्रसन्निपाते यदाद्यं	दशरात्राः सन्निपातेयुराद्यं
६२४	१६	न पूर्वार्धौ च ...	पूर्वार्धौ च
६४०	२	शिरसः ...	शिरसः
६४१	१२	आज्ञाति ...	आज्ञाति
६४२	१७	दर्शा ...	दर्श (एवं परत्र)
६४४	१५	करिष्यति ...	गमिष्यति
६४४	२१	हार ...	हारि
६४६	४	तिथियुग्मेषु ...	तिथियुग्मेषु
६५२	२१	देवखातश्च ...	देवखातश्च
६५२	१५	ब्रह्माण्डपुराणोऽपि	ब्रह्माण्डपुराणोऽपि
६६०	६	धनमार्थस्ते ...	धनमार्थस्ते
६७१	१०	चन्द्रिका ...	चन्द्रिका
६७६	३	विषयत्वागमात् ...	विषयत्वावगमात्
६७६	६	ओतिया ...	ओतिया
६८२	३	निर्विष्ट ...	निर्विष्ट (एवं परत्र)
६८६	६	समृद्धोऽपि ...	समृद्धोऽपि
६८६	१२	दा ...	दौ
७०३	१४	प्रज्ञा ...	प्रज्ञा
७१२	१६	या ...	यः
७१७	१६	मांसं ...	मांसं

श्लो.	पङ्क्तौ.	अशब्दम्.	शब्दम्.
७२२	१	वैजा ...	वैज (एवं परत्र)
७४२	५	विधाभवत् ...	विधारयेत्
७४४	६	उपनीयं ...	उपनीय
७४४	१४	सर्वपात्रेषु ...	सर्वं पात्रेषु
७४४	२१	ससत्तादि ...	ससत्वं वि
७४५	२	ससत्तां ...	ससत्वं
७४५	२१	पाणिनि ...	वार्तिक
७४६	१७	रत्नोन्नयः ...	रत्नोन्नयः
७५०	७	उच्छिष्ट ...	उच्छिष्टं
७५०	२२	वयमासाभ ...	वयमासान् भ
७५६	१६	उच्छिष्टा ...	उत्सृष्टा
७७३	१	पराङ् ...	पराङ्
७७३	१८	वाऽप्याभिमान् ...	वाऽप्याभिमान्
७७४	२०	द्वादशाह ...	एकादशाह
७८०	६	गौणाक्षि ...	गौणाक्षि (एवं परत्र)
७८२	६	कर्कन्ध ...	कर्कन्धू
७८०	१५	मातामहानामिति	मातामहानिति
७८०	२१	पूरणीयम् ...	संबन्धनीयम्
७८०	२२	मातामहये ...	मातामहयो

वययोः पर्यावर्तनं कार्यम् ।

पराशरमाधवस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अकृतगार्हस्थ्यापि वानप्रस्थाश्रमेऽधिकारः ...	५२७	१८
अक्षमाणाविधिः ...	२८४	१२
अग्नौकण्डोमः ...	७३७	१२
अग्राधानम् ...	१५१	१३
अकुलिमानम् ...	५८५	१६
अजातदन्तबालानामग्निसंस्काराद्यभावः ...	६०१	१७
अजातदन्तादीनामग्निसंस्कारेऽग्रौघम् ...	६०४	१४
अतिश्रद्भागतयोर्कक्ष्ये ...	३५२	४
अधिवेदनद्वैविध्यम् ...	५०८	१५
अधिवेदनविहितानि ...	५०७	६
अध्ययनाध्यापनप्रकरणम् ...	१३६	१
अध्यापनकालः ...	१३६	१६
अध्यापनविधिविचारः ...	१३७	४
अध्याप्याः ...	१३६	६
अनग्नेः समिच्छीकरणाकालः ...	७७३	२०
अनग्नेर्वैश्वदेवः ...	३४०	१७
अनध्यायाः ...	१४५	१
अनुदितादिक्ताकानां कक्ष्यानि ...	२८८	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अनुपनीतमरुतेऽतिक्रान्ताशौचाभावः ...	५८८	१२
अनुपनीतस्य हातधूङ्खस्यैव पित्रोः आङ्गेऽधिकारः	७८०	१
अनुपनीतस्य धर्माः ...	८८८	८
अनुपनीतस्य आङ्गे वेदमन्त्रपाठविचारः ...	७८०	२
अनुपनीतस्याक्षराभ्यासः ...	८८५	२
अनुवक्तव्यायः ...	१०५	८
अनौरसपुत्राशौचम् ...	६११	८
अन्तर्वासस आवश्यकत्वम् ...	२८३	१८
अन्नप्राशनम् ...	८८२	१८
अन्येऽपि गृहस्थधर्माः ...	५२२	१३
अपमृत्युहृतानां चतुर्दश्यां आङ्गम् ...	६७०	८
अपूर्वस्य वज्रहारत्वविचारः ...	१८७	१५
अमल्यद्रव्याणि ...	७११	३
अभिवादनप्रकरणम् ...	२८६	८
अभोज्यान्नाः ...	७१५	६
अभ्यङ्गादिनिषेधः ...	२६२	७
अभ्यासकाविवाहविचारः ...	८७८	१०
अयाज्यधानकणक्षयम् ...	१६८	१
अर्घ्यपात्राणि ...	७२२	१
अर्घ्यजोभात् सर्वशशवदाहेऽशौचम् ...	६३२	१८
अर्घ्यजोभादसर्वशशवनिर्हरणाशौचम् ...	६३२	१०
अशिशुगृहस्थधर्माः ...	५१८	११
अविक्रियद्रव्याणि (द्रव्यस्य) ...	८२१	१७
अविक्रियद्रव्याणि (सूत्रस्य) ...	८२३	६
अवेद्यधिकरणम् ...	३८३	१७

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अशक्तौ धान्येन तिलविनिमयः ...	८३०	१८
अशौचनिमित्तसन्निपातेऽशौचवस्था ...	६२१	१३
अशौचप्रकरणम् ...	५७५	३
अशौचक्रासेऽपि दण्डमिच्छदानम् ...	६४२	३
अशौचापवादः ...	५८०	१३१
	६१३	१६३
अशौचिनां वापनकालः ...	६४६	१५
अशौचिसंसर्गे तत्तुल्याशौचम् ...	६२०	३
अशौचे केमाश्चिदसङ्गलितद्रव्याणामपि शुद्धता	६२१	७
अशौचेन मुख्यकालातिक्रमेऽशौचान्ते आङ्गम् ...	६७३	२
अशौचे सन्ध्यादिकरणविचारः ...	५८०	६
अष्टकानिरूपणम् ...	६५५	२१
असत्प्रतिग्रहोचितावस्था ...	१८५	११
असवर्गशशवनिर्हरणाशौचम् ...	६३२	६
असवर्गाविवाहविचारः ...	८८३	१८
अस्थिसहयनकालः ...	६४५	१७
अस्थिसहयने निषिद्धतिथिवारनक्षत्राणि ...	६४६	२
अहतवस्त्रकक्षयम् ...	७२४	८
अहःशेषकालम् ...	३८५	६

आ ।

आचमनविधिः ...	२२०	२
आचमनापवादः ...	२२६	८
आचमने वर्ज्याः ...	२२८	८
आचारकर्मवर्गेभेदः ...	८२५	१०

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
आचारनिरूपणम् ...	१२३	१
आचारलक्षणम् ...	१२३	६
आचार्यलक्षणम् ...	१०४	२१
आतुरसंन्यासे प्रथमात्रोपचारम्	६३७	२
आतुरादिसंन्यासः ...	५३४	१६
आतुराश्वासनाग्निरुक्तम् ...	५३४	११
आतुराश्वासनाग्निरुक्तम् ...	६४४	१६
आतुराश्वासनम् ...	६४३	२२
आदित्यानां नामानि ...	३२१	१४
आद्यभाजकालविचारः ...	६४७	१३
आत्मभाजविचारः ...	६७५	११
आधौघनिमित्तमाः ...	६४५	४
आत्ममचातुर्विध्यविचारः ...	५२४	१५
आत्ममचातुर्विध्यम् ...	४३६	६
आत्ममधर्मप्रकरणम् ...	४३६	२
आत्ममायां क्रमेणालुक्तम् ...	५३३	५
आत्ममायां श्रुतक्रमेणालुक्तनिघोषः ...	५३३	८
आत्ममायां सर्व्वेवामवाग्नरभेदाः ...	५७२	२
आत्ममाधिकारविचारः ...	४५६	१४
आतुरादिविवाहोपायाः पत्नीत्वमावः ...	७८८	२
आतुरादिविवाहोपायाः सपिण्डीकरणविचारः ...	७७६	६
आहतलक्षणम् ...	१४५	६
आश्रितप्रकरणम् ...	२०५	१

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
ईश्वरस्य फलप्रदत्वम् ...	२००	७
—		
उ ।		
उच्छिष्टसन्निधिपदार्थनिरूपणम् ...	१५१	१६
उत्सर्जनम् ...	५२१	१२
उपनयनप्रकरणम् ...	४४६	१
उपनयनादूर्द्ध्वं निरात्रं ब्रह्मचर्याचरणेनापि ब्रह्म- चर्यात्मनिर्वाहः ...	५७२	८
उपसंग्रहलक्षणम् ...	३००	१०
उपाकर्म्मणो गृहस्थादिकर्त्तव्यता ...	५२०	११
उपाकर्म्मविधिः ...	५१८	१२
उपाकर्म्मैतिकर्त्तव्यता ...	५२१	६
उपाकर्म्मोत्सर्जनप्रशंसा ...	५२२	८
उपाध्यायलक्षणम् ...	३०४	१६
—		
ऊ ।		
ऊनमासिकस्य कालविकल्पाः ...	७७१	४
ऊनमासिकस्य कालादीनां कालः ...	७७०	१७
ऊनमासिकस्य कालः ...	७७१	६
ऊर्द्धपुण्यमन्त्राः ...	२४७	१२
ऊर्द्धपुण्यविधिः ...	२४६	१२
—		
क ।		
कतुकालागमिगमनदोषादवादः ...	५०५	१५

(६)

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
कृषिभेदेन चूडानियमः ...	४४४	२

—
ख ।

एकोद्दिष्टस्य त्रैविध्यम् ...	७६८	१२
एकोद्दिष्टलक्षणम् ...	७६८	४

—
घ ।

बौद्धम्बरवानप्रस्थलक्षणम् ...	५७३	३
बौद्धसमुत्पत्त्यानुपनीतस्यापि दाहाद्यधिकारः ...	७८६	१०

—
क ।

कदर्थलक्षणम् ...	७१५	१२
कन्यादातारः ...	४८७	२
कन्यादोषाः ...	४६०	१८१
	४६१	१८३
कन्याया आन्तराशि कक्षगानि ...	४६३	१५
कन्याया वाक्पलक्षणानि ...	४६२	१७
कन्यायाः सङ्गदानविचारः ...	४६०	३
कन्यालक्षणम् ...	४८२	८
कन्याशब्दस्यार्थः ...	४८४	१४
कन्याद्वयप्रकारः ...	४०४	३
कर्माङ्गमात्रम् ...	७३१	७
कृषावाचरप्रायश्चित्तयोः सङ्गोपविचारः ...	२०	७
कौतौ वर्णानि ...	१२३	५

(७)

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
कल्पस्वरूपं तद्वेदाश्च ...	८४	८
कामार्थाधिवेदनम् ...	५०८	१६
काम्यकर्मणो मोक्षसाधनत्वाभावः ...	५४	१२
काम्यश्चाद्रकालाः ...	६५७	७
काम्यस्नानम् ...	२६०	१
कालविशेषेणातिश्रान्ताशौचविशेषः ...	५६८	१
कुटीचरलक्षणम् ...	५७३	१०
कुटीचरस्य वृत्तिविशेषाः ...	५७४	३
कुतपलक्षणम् ...	७२१	१२
कुलगुणाः ...	६८२	८
कृतचूडमरणोऽशौचम् ...	६०४	१४
कृतोदाहस्योपगमनियमः ...	४६७	३
कृषिनिन्दा ...	४३२	८
कृषीवलस्य तिलादिविक्रयनिषेधः ...	४३०	११
कृषीवलस्य देयधान्यपरिमाणम् ...	४३४	१०
कृषीवलस्य धान्यदानस्यावश्यकत्वम् ...	४३३	१७
कृषौ पणितस्य धान्यस्य विनियोगः ...	४२६	१८
कृषौ वर्णावलीवर्जाः ...	४२७	१८
कृषौ वर्णवर्जसंस्था ...	४२७	१४
कृषौ विहितवर्णवर्जाः ...	४२८	४
कृत्यत्यग्न्यायप्रतीकारः ...	४३३	८
क्रियाङ्गस्नानम् ...	२६३	१५
क्रियाङ्गम् ...	२६४	१
क्रोशकक्षणम् ...	५६५	१८
क्षत्रियधर्मः ...	३८६	१५

(८)

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
क्षारादीनां भक्षणं होमः ...	३४०	१०
ग ।		
गजच्छायालक्षणम् ...	६५६	१७
गजसूत्रविधिः ...	२१६	१०
गवाशौर्ध्वनिरूपणम् ...	६५५	७
गर्भस्त्रावगर्भपातयोरशौचम् ...	६०३	१०
गर्भस्त्रावगर्भपातयोर्लक्षणम् ...	६०३	१६
गर्भस्त्रावाशौचम् ...	६०१	१७
गर्भाधानादीनां क्षाणविशेषाः ...	४३७	१४
गान्धर्वादिविवाहोद्गाथाः पितृगोत्रेण पित्रोदककरणम्	४६६	१३
गायत्र्यन्तारिणलक्षणम् ...	५७२	८
गुणाद्यनुसारेणाशौचसङ्गोचकसत्त्वमीसेव न सर्वकर्मसु	५८५	८
गुणानुसारेणाशौचसङ्गोचः ...	५८४	१२
गुरवः ...	३०२	१३
गुरुपूजाप्रकरणम् ...	३३६	१
गुरुपूजस्थोष्णितमलक्षणविशेषः ...	५५७	६
गृहस्थद्वैविध्यम् ...	३०६	१०
गृहस्थानामपि मुक्तिः ...	५२	६
गृहस्थानां चातुर्विध्यम् ...	५७२	१३
गृहिणां पलाशपत्रे भोजननिषेधः ...	३६६	१
भोजननिरूपणम् ...	४७६	१
भोजनप्रवर्तकानुबन्धः ...	४७६	६
भोजनभेदेऽपि प्रवर्तकम् ...	४७६	३
भोजनाभिव्यक्त्यभेदाः ...	४७६	१४

(९)

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
गोत्रैक्येऽपि प्रवरभेदः ...	३७६	६
गौर्यादिसंज्ञानिरूपणम् ...	४८२	१६
ग्रन्थानुक्रमशिका ...	१३	३
ग्रन्थारम्भः ...	३२	६
ग्रहणे भोजननिषेधः ...	३८१	१५
ग्रहणे आहुतिकाः ...	६५७	२
ग्राममध्ये शवस्थितौ ग्रामस्थाशौचम् ...	६१३	८

घ ।

घोरसंन्यासकगृहस्थलक्षणम् ...	५७२	२०
------------------------------	-----	----

च ।

चक्षुषाणां चमेरमाश्रयम् ...	६३६	१३
चतुर्थभागकर्तव्यम् ...	३११	२
चतुर्थांशमनिरूपणम् ...	५३२	१३
चतुर्दश्यां महालयआहुतैकोदितम् ...	६७०	२०
चूडाकरणम् ...	४४३	१५

ज ।

जननाशौचेऽङ्गास्पृश्यत्वाभावः ...	५८१	१६
जननाशौचे पितुः क्षाणादस्पृश्यत्वनिवृत्तिः ...	५८२	७
जननाशौचे सूतिकाया अस्पृश्यत्वम् ...	५८२	१
जननेऽतिक्रान्ताशौचाभावः ...	५६६	२१
जनमदास्यानां देवतानां पूजनेऽशौचाभावः ...	५८३	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
जन्मदिने दानादावश्रीचाभावः ...	५८२	२१
जपयज्ञभेदानां जज्ञयानि ...	२८०	२१
जपयज्ञस्य भेदाः ...	२८०	१७
जपसंख्यानिर्णयः ...	२८३	१६
जपसंपत्तिहेतवः ...	३८१	१५
कर्त्तव्यजज्ञस्यम् ...	७२१	३
जज्ञस्यस्य तर्पणे विशेषः ...	२४२	६
जातकर्मकालः ...	४३६	११
जातमाज्ञादि हेत्वा कार्यम् ...	४४०	५
जातमाज्ञे पञ्चाग्नियेधः ...	४४०	८
जातिभेदप्रकरणम् ...	५११	१०
जातिभेदेन ऋतुधारणकालभेदः ...	५०४	१०
जारोपपत्त्योर्भेदः ...	६६३	१४
जीवत्पितृकस्य तर्पणे विशेषः ...	३२३	१
ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः ...	२६१	१६

त ।

तर्पणपात्राणि ...	३१८	१
तर्पणविधिः ...	३१५	६
तर्पणोपाः ...	३२०	३
तर्पणे तिलानां वर्णभेदेन विनिर्वागविशेषः ...	३१६	४
तिलतर्पणविशेषः ...	३१६	१०
तृतीयभागकर्त्तव्यम् ...	३०८	१
तिरावाशौचे दण्डपितृदानप्रकारः ...	६४२	६

द ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
दण्डस्य चतुर्विधत्वम् ...	३६८	१४
दण्डस्य दण्ड स्थानानि ...	३६६	३
दन्तधावनविधिः ...	२३२	१०
दन्तजग्नविषये व्यवस्था ...	२२६	५
दर्भविधिः ...	२३५	८
दशाह्नमध्ये दर्शयाते कर्त्तव्यनिर्णयः ...	६४३	३
दानप्रकरणम् ...	१६४	६
दानप्रश्नां ...	१६४	७
दानस्वरूपदानेति कर्त्तव्यते ...	१६६	१६
दाहानन्तरं तर्पणम् ...	६४०	१२
दिनक्षयकक्षयम् ...	१८०	१०
दिनच्छिन्नकक्षयम् ...	१८०	१३
दिवाभैद्युनियेधः ...	४६७	१५
दुर्गभेदाः ...	४०६	१३
दुर्गसंविधानप्रकारः ...	४०६	१६
दुर्मृतानामुदकदानाद्यभावः ...	५६१	३
दुर्मृतानां नारायणवलिः ...	५६३	३
दुर्मृतानां वत्सरादूर्जमौर्जदेहिककरणम् ...	५६३	२
देवतानां फलदातृत्वम् ...	१६७	१२
देवतापूजाकालः ...	२६४	७
देवतास्वरूपनिरूपणप्रकरणम् ...	१६२	६
देवकक्षयम् ...	१७५	३
देवकक्षयम् ...	६८६	१७
देवार्चनप्रकरणम् ...	३२६	१४

विषयः।	पृष्ठे।	पङ्क्तौ।
देशान्तरमृतस्य मरणदिनाज्ञानेऽशौचग्रहणप्रकारः	६००	१८
देशान्तरमृतस्याशौचम्	५६५	२
देशान्तरकक्षायम्	५६५	७
दौहित्रभागिनेयमरणाशौचम्	६०६	१४
अर्थार्जनस्य शुद्धकार्यत्वम्	१६०	१
दिनातीना वासोपयोगिदेशः	५२२	१४
दिवादिदृष्टिप्रयोजनम्	१५०	१६
दिनानां गर्भाधानादिसंस्काराणां समन्वयत्वम्	४३७	१०
द्वितीयभागकक्षायम्	२०६	१४
द्विराचमनमितिष्ठानि	२२५	६

ध ।

धर्मस्य बलविधत्वम्	७४	१
धर्मशास्त्राध्ययनविधिः	१४३	५
धर्मस्य स्मृत्युत्पत्त्यभेदेन द्विविधम्	८१	१७
धर्मस्वरूपविषये मतभेदाः	७६	२
धर्माचारयोर्भेदः	१३०	६
धर्मार्थश्रवणने सद्यः शौचम्	६१०	१५
धर्मार्थाधिवेदनम्	५०८	१५

न ।

नमस्कृत्यम्	२४५	१४
नवमिन्द्राङ्गम्	७६६	११
नवमाङ्गम्	७६८	३
नामकरणकालः	४४०	१६

विषयः।	पृष्ठे।	पङ्क्तौ।
नामधारकविप्रलक्षणम्	५८६	६
नामधेयस्वरूपम्	४४१	११
निरुद्धजातिश्रवानुगमनाशौचम्	६३५	१७
नित्यकर्मणां द्विविधम्	५५	१०
नित्यकर्मलोपे प्रायश्चित्तम्	१५६	११
नित्यकाम्ययोर्भेदः	५४	६
नित्यनैमित्तिककाम्यानि	१५४	२
नित्यश्राद्धम्	३४४	२
नित्यानामङ्गहान्याऽप्यनुष्ठानम्	१५७	८
निराकृतिजज्ञायम्	६६३	२
निर्विच्छेदार्थः	१६४	५
निष्कर्मणम्	४४२	८
नैमित्तिकश्राद्धम्	७४१	१५
नैमित्तिकश्राद्धानां बह्वनामप्येकदिने करणम् ...	७६५	१०
नैमित्तिकज्ञानम्	२५७	८
नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः	४५८	३

प ।

पङ्क्तिपावनब्राह्मणाः	६८०	१२
पञ्चमपुरवादावशौचात्पत्नम्	५८६	१४
पञ्चमादावपि क्वचित् सापिण्डमनिरुद्धिः ...	५८६	७
पत्न्याः पार्व्वणाधिकारः	७८१	२
परमहंसवृत्तिः	५४६	१५
परमहंसलक्षणम्	५७३	१५
पराशरमाधवकारिका	१३	३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पराशरश्रद्धार्थनिर्वचनम्	६७	८
परिवेत्तुपरिविचोक्तकथाम्	६८०	८
परिवेदनविचारः	६८०	८
परिमाणकानां चातुर्विध्यम्	५७३	८
पाकयज्ञादयः	१५३	८
पाक्तेयब्राह्मणाः	६८२	८
पापरोगाः	६८६	१०
पारमहंस्यस्य वैधत्वविचारः	५७६	१८
पार्वत्यैकोद्दिष्टसन्निपाते निर्णयः	७८५	६
पिण्डदानाधिकारिणः	६८२	१०
पिण्डदाने ब्रह्मनियमः	६८२	२१
पिण्डनिर्वपणकालः	७५२	६
पिण्डनिर्वपणेतिकर्तव्यता	७५३	१
पितृर्ज्यैष्ठ्यानुष्ठोष्ठिभोजनम्	८५७	५
पितुः श्रोत्रियत्वेन पुत्रस्य श्रेष्ठम्	६७८	३
पितृतर्पणे क्रमः	३२२	११
पितृमातृमरणे वर्षमध्येऽन्यथाङ्ककरणविचारः	७८२	५
पितृमातृआहुतयोः कालैक्ये पौर्वापर्यनिर्णयः ...	७८३	११
पितृयज्ञः	३४३	१८
पित्रादिभवननिर्हरणे ब्रह्मचारिणोदोषाभावः ...	६३३	१२
पित्रादौ विदेशस्य भूते विशेषः	५८८	३
पित्रोर्मरणे विवाहितस्त्रीयामशौचम्	६०८	१०
पित्र्यवक्षिणादाने प्राचीनावीतित्वम्	७५७	१६
पुत्रिकायाः पिण्डभोजनम्	८७५	१३
पुनर्भूतिरूपम्	८६४	४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पुंसवनकालः	८३८	८
पुंस्वपरीक्षोपायः	८८०	२
पुराणआहुतम्	७६८	१२
पूर्वसङ्गल्पितत्रयेऽशौचाभावः	६२०	११
पूर्वसङ्गल्पितपक्षत्रये विशेषः	६२०	२१
पोष्यवर्गः	३०८	७
प्रकृतपुनर्जातम्	६०३	२०
प्रतिग्रहप्रकरणम्	१८२	११
प्रत्याब्दिकआहुतिरूपम्	७६५	१०
प्रत्याब्दिकआहुते पार्वत्यैकोद्दिष्टविधिकत्वविचारः	७६५	१४
प्रदोषनिर्णयः	१४७	८
प्रमादतोऽग्न्यादिभूतानामशौचादि	५८३	१५
प्रयोजनलोपे मदार्थस्यानुष्ठानम्	६३८	६
प्रलयभेदनिरूपणम्	८५	८
प्रवरनिरूपणम्	८७५	१८
प्राकृतप्रलयनिरूपणम्	८६	४
प्राजापत्यब्रह्मचारिलक्षणम्	५७२	८
प्राणायामलक्षणम्	२७०	१३
प्राणाहुतिकल्पः	३६७	२
प्रातःसन्धाकालः	२६८	१७
प्रातःसायंसन्ध्योर्मध्यकालः	२७०	१
प्रेतनिर्हरणे ब्रह्मचारिणो व्रतलोपः	६३३	८
प्रेतपिण्डसंख्या	६४१	२२
प्रेतस्थोदकदानानन्तरं पिण्डदानम्	८४१	१८
प्रेतानुमनविधिः	६३८	२०

(१६)

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
प्रेतानुगमनाशौचम् ...	६२५	१
फ ।		
प्रेतपवानप्रस्थानक्षयम् ...	५७३	८
ब ।		
बह्मदक्षकक्षयम् ...	५७३	११
बह्मदक्षस्य वृत्तिविशेषाः ...	५७५	१
बह्मनां पत्नीगान्धर्वयौगपद्ये उपगमक्रमनियमः	५०८	५
बालखिल्यकक्षयम् ...	५७३	८
बालभरणाशौचम् ...	५६५	१६
वृद्धद्वयश्चचारिकक्षयम् ...	५७२	१३
ब्रह्मचारिणां चातुर्विध्यम् ...	५७२	७
ब्रह्मचारिणां द्वैविध्यम् ...	८५८	२
ब्रह्मचारिणां वर्णानि ...	८५६	८
ब्रह्मचार्यादीनामशौचाभावः ...	६१३	१०
ब्रह्मयज्ञविधिः ...	३११	५
ब्राह्मब्रह्मचारिकक्षयम् ...	५७२	१०
ब्राह्मणक्षयम् ...	१०८	१
ब्राह्मणस्य भेषजवृत्तिनिषेधः ...	८८६	१५
ब्राह्मणस्यापि क्षत्रिकाभ्यः ...	८२६	७
ब्राह्मणस्यासाधारणोपभोगः ...	१३५	११
ब्राह्मणादीनामपि पेशावविवाहः ...	८८७	१२
ब्राह्मण्या लक्ष भोजनविचारः ...	३७३	८
ब्राह्मणमुहूर्तक्षयम् ...	२०६	५

(१७)

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
ब्राह्मणादिविवाहाः ...	८८५	१८
ब्राह्मणादिविवाहोपाया भर्तृगोत्रेण पित्रोदकदानम्	८६६	११
भ ।		
भक्तिमार्गस्य बहुदर्शनानि ...	३२७	१६
भानुपदापरपक्षआज्ञम् ...	६६३	२
भानुपदापरपक्षआज्ञस्य गौणकालः ...	६६७	६
भानुपदापरपक्षआज्ञस्य पञ्चम्यादिकल्पाः ...	६६६	५
भानुपदापरपक्षस्य कन्याकार्णितत्वेन प्रशस्तत्वम्	६६५	१
भानुपदापरपक्षस्य महालयगजच्छायासंज्ञे ...	६६८	१
भानुपदापरपक्षे एकदिनेऽपि आज्ञम् ...	६६७	१
भानुपदापरपक्षे पञ्चम्यादिकल्पे चतुर्दशीवर्जनम्	६६६	१८
भानुपदापरपक्षे आत्रादीनामेकोद्विष्टम् ...	६७१	१८
भानुपदापरपक्षे षोडशतिथिषु आज्ञम् ...	६६८	३
भानुपदापरपक्षे सकृत् आज्ञकरणे वर्ज्यदिनानि	६६८	११
भिक्षादिलक्षणाणि ...	३८७	६
भिक्षुकाः ...	३६२	१
भिक्षुजातीयानां सापिण्ड्यम् ...	५८६	१
भूतबन्धः ...	३८१	८
भृत्यभिमरणविधिः ...	५६८	६
भैक्षस्य पञ्चविधत्वम् ...	५६८	१५
भोजनपात्रस्य यन्त्रिकायामारोपणम् ...	३६६	१०
भोजनपात्राणि ...	३६५ } ७२१ }	१३ } १६ }
भोजनप्रकरणम् ...	३६३	१८

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
भोजनविधेरुद्देश्याङ्गानि	३७७	१८
भोजने दाससंख्या	३७०	४
भोजनेतिकर्त्तव्यता	३६४	१३
भोजने मौनविचारः	३७५	१

म ।

मघात्रयोदशीआहुविचारः	६६८	२१
मघात्रयोदशीआहु पितृनिषेधः	६७०	१
मङ्गलवीक्षणदि	२६४	१८
मत्स्येषु मत्स्याः	७१७	१८
मधुरादिरसानां भोजनक्रमः	३६६	१७
मध्यमपिण्डप्रतिपत्तिः	७५८	१७
मध्याह्नसन्ध्याकालः	२७५	६
मनुष्ययज्ञः	३४६	१८
मन्त्राणामुच्चारणविधानम्	१६२	१
मन्वादयः	१४६ } ६५८ }	१ } ७ }
मन्त्रापकर्षणकालम्	२६२	५
महाव्रतीपातकक्षणम्	६५६	१२
मातामहादिमर्यादाधौषम्	६०६	२०
मातामहादिआहुधिकारविधयः	७६०	१२
मातुलकन्याविवाहविचारः	४६६	१७
मातृसपिण्डोक्तविचारः	७७७	६
मातुः सपिण्डोक्तखे गोत्रनियमः	७८०	५
माध्याह्निककालम्	२५०	२

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
मानसपापप्रायश्चित्तम्	१२८	११
मासिकआहुतां विघ्नेन मुख्यकालेऽकरणे मासा- न्तरे तत्तिथौ करणम्	६७३	११
माहिषिकलक्षणम्	६६४	५
मांसभक्षणविचारः	७१८	२२
मांसेषु वर्ज्यानि	७१६	२२
मुखकल्पसम्भवेऽमुकल्पस्यानमुक्तानम्	६८४	१४
मूत्रपुरीषोत्सर्गः	२०८	१२
मृतभार्यस्य पुनर्विवाहाभावे संन्यासः	५३६	३
मृताहे आमन्त्राहुनिषेधः	६७६	१
मृत्युविशेषेणाशौचविशेषः	६२५	१५

य ।

यजनप्रकरणम्	१४६	१६
यज्ञोपवीतप्रकरणम्	४४८	१०
यज्ञोपवीतस्य कायादुद्धरणनिषेधः	४५१	१
यज्ञोपवीतादीनां त्रोटनादौ प्रतिपत्तिः	४५१	७
यतिधर्मः	५५७ } ५६६ }	४ } १ }
यतीनां सपिण्डनिषेधः	७८१	११
यमतर्पणम्	६२३	२१
यवागूपाकन्यायः	२०५	६
याजनप्रकरणम्	१५६	७
यायावरहृदस्थकक्षणम्	५७२	१८
यावज्जीवाधिकरणम्	१०८	६

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
वाक्पञ्चोवाशौचबोधकवाक्यस्य निन्दार्थवादत्वम्	५८७	६
युगादयः ...	१४६ } ६५७ }	६ } १६ }
युद्धकाणादि ...	३६६	१६
युद्धजयानन्तरकालम् ...	४०३	८
युद्धप्रकारः ...	४०२	९
युद्धमृत्युप्रशंसा ...	६२६	४
योजनकालम् ...	५६५	१८

र ।

रसविनिमये विशेषः ...	४३१	७
रसादीनां रसान्तरादिभिर्विनिमयः ...	४३१	४
राशौ दिनचर्या ...	४०६	१७
राशौ वैश्वदेवः ...	३८६	६
रक्षाणां नामानि ...	३२१	१०
रोगादौ निवृत्तकर्माकरणे दोषाभावः ...	१२६	७

स ।

सिद्धापेक्षया श्रुतेः प्रावस्यविचारः ...	२७६	१६
--	-----	----

य ।

यद्विरिक्ताश्रममाहात्म्यम् ...	६३	६
यथोऽवस्थाविशेषेणाशौचविशेषः ...	६०६	३
यद्विदोषाः ...	४६०	१६
यथैतदुक्तस्य साधारणबोधनः ...	४२४	५

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
वर्णसन्निपाताशौचम् ...	५८७	१०
वर्णानुपूर्व्येण विवाहनियमः ...	४८७	९
वृत्तिकर्म्मणि प्रतिनिधयः ...	३४१	१२
वस्तूनां नामानि ...	३२१	८
वस्तुविषये विशेषः ...	२४४	१३
वागप्रस्थधर्म्मनिरूपणम् ...	५२४	१४
वागप्रस्थानां चातुर्विध्यम् ...	५७२	२२
वार्त्ताकवृत्तिप्रवृत्त्यलक्षणम् ...	५७२	१४
वाङ्मयसलक्षणम् ...	७०६	६
वाङ्मयिकलक्षणम् ...	६६०	५
वासःपरिधानम् ...	२४३	६
विभ्रपतितश्चाङ्गकालः ...	६७३	२
विद्वद्विदिदुभेदेन परमहंसद्वैविध्यम् ...	५५४	१४
विवाहप्रकरणम् ...	४६२	६
विवाहभेदाः ...	४८५	१५
विवाहाद्युत्तरं कालविशेषे तिजतर्पणनिषेधः ...	३१६	२०
विवाहे कन्याया वयोविशेषेण दातुः कालविशेषः ...	४८२	१३
विवाहे कुलनिरूपणम् ...	४७७	६
विवाहे वरकन्ययोर्वयोविचारः ...	४७४	९
विवाहे वरनियमः ...	४७८	१३
विवाहे स्त्रीमात्रश्रेष्ठकुलवर्जनम् ...	४७७	१४
हस्तयः ...	३१०	८
हस्तिसङ्गोचेनाशौचसङ्गोचः ...	५८४	१६
हस्तम् (मोड़ण गुणाः) ...	६८२	१३
हृदिश्चाङ्गनिमित्तानि ...	७८४	१३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
हृदिआज्ञप्रकरणम् ...	७७२	६
हृदयलीलक्षणम् ...	७८३	८
वेदाभ्यासः ...	७८६	१६
वैखानसलक्षणम् ...	५७७	१
वैद्यभट्टभगवत्पदिसरयेऽष्टौ चविशेषः ...	५८४	४
वैद्यभट्टभट्टप्रकरणम् ...	७१६	१
वैद्यदेवप्रकरणम् ...	७३७	१
वैद्यदेवे ब्रह्मात्मकस्यः ...	७४०	३
वैद्यावदर्शनानुसारी पूजाक्रमः ...	७२७	१८
व्यतीपातलक्षणम् ...	६५६	१४
व्यभिचारिण्या अपि भरणम् ...	५०६	१५
व्यसनानि ...	७१३	११
व्युत्क्रममद्वतानां समिद्धीकरणविचारः ...	७७७	३
व्यूहभेदाः ...	४०१	११

श ।

शब्दान्तराधिकरणम् ...	१८१	११
शयनप्रकारः ...	७८७	१
शस्त्रहतआज्ञविचारः ...	६७१	१
शाकीनहृत्तिष्ठस्थलक्षणम् ...	५७२	१६
शिल्पिप्रभृतीनामष्टौचामासः ...	६१४	१४
शिल्पलक्षणम् ...	१३४	७
शीतम् (त्रयोदशविधम्) ...	६८२	८
शुक्ललक्षणम् ...	७८८	४
शुद्धधर्मप्रकरणम् ...	७१८	११

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालः ...	७७४	७
शूद्रस्यामन्ततोविवाहः ...	५३७	१५
शूद्रस्याश्रमविचारः ...	५३७	१२
शूद्राविवाहविचारः ...	४८४	८
शौचप्रकरणम् ...	२१३	५
आज्ञकर्तृनिरूपणम् ...	७८५	८
आज्ञकर्तृणां मुख्यानुकल्पभावनिरूपणम् ...	७८६	२
आज्ञकालः ...	६५५	१२
आज्ञदिनलक्षणम् ...	७०२	८
आज्ञदिने वैश्वदेवकालविचारः ...	७६०	१८
आज्ञदेशनिरूपणम् ...	६५१	१२
आज्ञदेशे प्रकल्प्यानि ब्रह्माणि ...	७२०	१८
आज्ञब्रह्माणि ...	७०२	८
आज्ञप्रकरणम् ...	६४८	७
आज्ञभेदाः ...	६४८	११
आज्ञभेदे विश्वदेवभेदः ...	७३१	३
आज्ञविघ्न आलस्यादिना न कर्तव्यः ...	६७४	२१
आज्ञविघ्ने आश्रमआज्ञविचारः ...	६७५	८
आज्ञविशेषे पिण्डदानकालविशेषः ...	७५२	११
आज्ञशेषभोजनम् ...	७६३	३
आज्ञशेषभोजनेऽन्नान्तरस्यापि भोजनम् ...	७६३	५
आज्ञादावेकहस्तेनोर्दकदानम् ...	३१७	२
आज्ञीयपुण्यादि ...	७२२	४
आज्ञीयान्नपरिवेशननिरूपणम् ...	७४२	८
आज्ञीयान्नपरिवेशने प्राचीनावीतित्वाभावः ...	७४२	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
आज्ञोपार्चपात्राणि ...	७३२	१५
आज्ञे अनुलोपनप्रव्याधि ...	७२३	१३
आज्ञे कदलीपत्रनिषेधः ...	७२२	१०
आज्ञे ह्यध्यामावाणां ग्रन्थत्वम् ...	७०२	१६
आज्ञे गोधूमस्यावश्यकत्वम् ...	७०३	५
आज्ञेतिकर्तव्यता ...	७२८	१६
आज्ञे दीपार्चप्रव्याधि ...	७२३	१५
आज्ञे धूपप्रव्याधि ...	७२३	७
आज्ञे निमग्नितब्राह्मणेभ्यो देयवस्तुनि ...	७२०	३
आज्ञे ब्राह्मणदेयापुत्रादिप्रशंसा ...	६८०	२०
आज्ञे भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा ...	६७७	१५
आज्ञे भोजनीयब्राह्मणालोक्यः ...	६८३	१
आज्ञे भोजनीयब्राह्मणानामलोक्यलोक्यः ...	६८३	५
आज्ञे यतिप्रशंसा ...	६७६	१७
आज्ञे लौकिकामावप्यभौकरणहोमः ...	७३८	१०
आज्ञे वर्जनीयपुण्याणि ...	७२२	१४
आज्ञे वर्जनीयब्राह्मणाः ...	६८६	२
आज्ञे विन्धेदेवाः ...	७३०	१४
आज्ञोत्तरं दाढभोक्तोर्निश्चयः ...	७६३	१६
श्रुतम् (ऋद्धिधम्) ...	६८२	६
श्रुत्यनुसारेण जगदुत्पत्तिनिरूपणम् ...	६०	१२
श्रौतस्मार्त्तालुङ्गनाशकस्य सदाचारपावनम् ...	२६३	५
घ ।		
शोडशआज्ञाणि ...	७७०	६

स ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सङ्कल्पआज्ञनिर्णयः ...	७६४	१०
सङ्कल्पआज्ञलक्षणम् ...	७६५	३
सदाचारलक्षणम् ...	१३४	२
सन्ध्याङ्गजपविधिः ...	२८०	४
सन्ध्याङ्गजपसंख्या ...	२८३	१६
सन्ध्याङ्गजपस्य दर्शार्दौ संख्याविशेषः ...	२८४	३
सन्ध्याविधिः ...	२६७	१५
सन्ध्यास्वरूपम् ...	२६७	१६
सन्ध्यापासनप्रकारः ...	२७०	५
सपत्नीमातुर्देशान्तरमरणे विशेषः ...	५६६	६
सपिण्डीकरणकालः ...	७७२	२
सपिण्डीकरणकालानां व्यवस्था ...	७८२	७
सपिण्डीकरणआज्ञम् ...	७७०	५
सपिण्डीकरणस्य गौणकालः ...	७७६	६
सपिण्डीकरणापकर्षे पुनरपि स्वस्वकाले मासि- कानामावृत्तिविचारः ...	७७५	२
सपिण्डीकरणेतिकर्तव्यता ...	७७६	१२
समादावभिवादनविधेर्धोगमस्कारविधिश्च ...	३००	५
समानोदकप्रेतनिर्हरणेऽग्रौचम् ...	६३३	५
समावर्त्तनम् ...	४६०	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
समिन्धनम्	४५२	६
समिन्धनम्	४५२	२
समिन्धनम्	१५८	१४
समिन्धनम्	४६३	१०
संक्षेपतर्पणम्	४६३	१८
संक्षेपतर्पणम्	४६१	१२
संक्षेपतर्पणम्	५३६	१४
संक्षेपतर्पणम्	५३६	११
संक्षेपतर्पणम्	५४३	६
संक्षेपतर्पणम्	४४८	६
संक्षेपतर्पणम्	४३६	१५
संक्षेपतर्पणम्	४६	१०
संक्षेपतर्पणम्	४६५	६
संक्षेपतर्पणम्	५८६	२०
संक्षेपतर्पणम्	२८८	१
संक्षेपतर्पणम्	४३८	१४
संक्षेपतर्पणम्	४३८	२१
संक्षेपतर्पणम्	४३८	५
संक्षेपतर्पणम्	४८५	८
संक्षेपतर्पणम्	४६०	२१
संक्षेपतर्पणम्	४६१	१३
संक्षेपतर्पणम्	४८५	५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
संक्षेपतर्पणम्	६०७	१२
संक्षेपतर्पणम्	४६१	१०
संक्षेपतर्पणम्	४६१	१६
संक्षेपतर्पणम्	४२६	८
संक्षेपतर्पणम्	२४४	११
संक्षेपतर्पणम्	२४६	६
संक्षेपतर्पणम्	२४८	६
संक्षेपतर्पणम्	२४८	१६
संक्षेपतर्पणम्	२४४	१
संक्षेपतर्पणम्	२४२	१६
संक्षेपतर्पणम्	२६५	७
संक्षेपतर्पणम्	२६४	१३
संक्षेपतर्पणम्	६३१	१६
संक्षेपतर्पणम्	४३७	११
संक्षेपतर्पणम्	६८	४
संक्षेपतर्पणम्	४	१
संक्षेपतर्पणम्	२२	३
संक्षेपतर्पणम्	२४	७
संक्षेपतर्पणम्	२०	१२

(२८)

सशाखाध्ययनम् ...	...	...	१४२	१२
सशाखापरित्यागनिषेधः ...	...	...	१४२	१२

ह ।

होमविधिः ...	...	...	२८६	१७
हंसजस्यम् ...	...	...	५७३	१३
हंसस्य वृत्तिविशेषाः ...	...	...	५७५	१७

(२९)

पराशरमाधवोल्लिखितप्रवक्तृणामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

अथर्व ६१ । ६ ॥

ब ।

कन्दोग वा सामग ७१ । २ ॥ ६१ । ४ ॥ ११७ । ५ ॥ १६३ । ४ ॥ ५०२ ।
११ ॥ ५२५ । २, २० ॥

ज ।

जाबाल ५२५ । १५ ॥ ५५५ । १ ॥

त ।

तैत्तिरीय ६१ । २ ॥

य ।

यजुर्वेदी ५२५ । २ ॥

व ।

वाजसनेय ६१ । १० ॥

पराशरमाधवोत्तिष्ठितस्मृत्यामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डम्)

अ ।

अक्षराः १०८ । १२ । १८५ । २ । २०८ । १२, १०८ । २०८ । ६ ।
२१८ । ६ । २३३ । ८ । २५० । १२ । २६१ । १२ । २६० । ० ।
३३८ । १२ । ३५३ । ८ । ५३८ । ० । ५८८ । ६ । ५६३ । १५ ।
६०८ । २० । ६१२ । १८ । ६१० । १२ । ६२२ । ६ । ६३१ । १६ ।
६६८ । १० । ७१६ । १२ । ७२२ । १० । ७६८ । १८ ।

अभि २३२ । ११ । २३८ । १६ । २६८ । ६ । २७६ । ८ । २७६ । ८ ।
२८१ । ११ । ३०८ । २ । ३०५ । ८ । ३०६ । १२ । ३८५ । १८ ।
५३० । १३ । ५५२ । ६ । ५५८ । १० । ५६६ । ८ । ५६६ । २ ।
६२० । ८ । ६०३ । ६ । ६८३ । १६ । ७०० । ६ । ७०३ । ५ ।
७२१ । १८ । ७३८ । १६ । ७७६ । ३ । ७५१ । १६ । ७७२ । २ ।

आ ।

आयस्य १२० । १० । १३० । ६ । २११ । ० । २१२ । १२ । २१६ ।
११ । २२८ । ८ । २२६ । ८ । २८८ । ८ । ३८८ । ८, १० । २६० ।
३, ८ । २६६ । १ । ३०१ । १६, १५, १० । ३०६ । ०, १० । ३१८ ।
१५ । ३३६ । १० । ३३० । १६ । ३३२ । १ । ३०० । ३ । ३३१ ।
६ । ३३८ । १६ । ३३६ । १२ । ३३० । ८ । ३५० । ५ । ३६५ ।
३ । ३७० । ६ । ५२० । २२ । ५८१ । २१ । ५८८ । ६ । ५६१ ।

१२ । ६०० । १० । ६३० । ० । ६६३ । १८ । ६७३ । १ । ६८० ।
६ । ६८३ । ६ । ६८८ । १ । ७१२ । १८ । ७१६ । ८ । ७२१ ।
६ । ७५६ । १५ । ७८० । ८ ।

आयस्य २८८ । १ । ३२२ । ६ । ३३६ । १० । ३३५ । ८ । ३५२ ।
२१ । ३५३ । ६, १५ । ३५५ । १२ । ३६६ । ११ ।

उ ।

उभय २३८ । १ । ३१० । १५ । ३७२ । ८ । ३८८ । १८ । ३०१ ।
८ । ३०५ । १२ । ३११ । १२ । ५६८ । १५ । ६२२ । १६ ।
६७५ । १८ । ६६२ । १० । ७०८ । ६ । ७८१ । १२ ।

ऊ ।

ऊयस्य ३३८ । १६ । ६३३ । ८ । ६७३ । ३ । ६७८ । १६ । ७७६ ।
६ । ७६१ । ५, १२, १६ ।

क ।

कयस्य ५५६ । १६ ।

कयस्य ५३२ । १६ ।

कयस्य ६३५ । १० ।

कायस्य १५० । ८ । २०८ । ० । २३३ । १० । २३६ । ६ । २३८ । ६ ।
२३१ । १, ८ । २०३ । ६ । २८० । १३, १० । २८८ । १ । २८६ ।
१६ । ३२३ । ० । ३२५ । १० । ३३६ । ०, १० । ३३१ । ८ । ३३३ ।
२० । ३३६ । १६ । ३७६ । ० । ३८८ । ५ । ३६८ । १६ । ३३६ ।
२ । ३५० । ५ । ३५२ । २ । ३८१ । १ । ३६० । १६ । ३६१ । ६ ।
३६२ । २० । ३६३ । ८, १२ । ५१० । ८, १५ । ५११ । ५ ।

५२२ । ८ । ५३६ । १८ । ५३२ । १३ । ५३२ । ६ । ५६६ । २ ।
 ६३६ । २२ । ६३० । १३ । ६३३ । ११ । ६६२ । ७ । ६६६ । १६ ।
 ६७२ । ३ । ६७५ । १७ । ६६१ । ८ । ७०० । २२ । ७२० । ३ ।
 ७२५ । १२ । ७३२ । १५ । ७३७ । ६ । ७३६ । ३ । ७३० । ५ ।
 ७३१ । ११ । ७३६ । ६ । ७५० । ११ । ७५३ । ८, १८ । ७५३ ।
 ६ । ७६६ । २ । ७६८ । ६ । ७७६ । ७, १६ । ७८३ । १ । ७८७ ।
 २ । ७८१ । ८ । ७८५ । ७ ।

काष्ठाजिनि २३२ । ८ । ३१७ । १, १८ । ३३७ । ३ । ५२१ । ६ ।
 ६०६ । १ । ६६६ । २, १२ । ६६६ । ६ । ६७३ । १७ । ७३२ । १७ ।
 ७७२ । १० । ७७५ । १२ । ७८५ । १ । ७८३ । १२ ।

काष्ठप ७६७ । ७ । ७८८ । ६ । ६०६ । १७ ।

कौशिक २३० । ३ । २३६ । ३ ।

कतु १२३ । ६ । ६२० । १६ । ७२२ । ११ ।

ग ।

गद्यविष्णु ५६८ । १८ ।

गद्यव्यास ३७८ । ६ ।

गर्ग २६२ । १७ । २६३ । ७ । २६२ । ६, १५ । ३०७ । १७ । ६६० ।
 १७ ।

गार्ग्य ३५६ । १५ । ३८७ । १० । ५१६ । २२ । ६६८ । ११ । ७३३ । १३,
 १६ । ७७१ । ६ ।

गालव ३८७ । १६ । ६३३ । १३ । ७७० । १७ । ७७३ । ३ ।

गृह्यकार ७३६ । १२ ।

गृह्यपरिशिष्टकार ७३१ । २ ।

गोमिल २३० । ११ । २३५ । १७ । २३७ । ३ । २३६ । ५ । २७८ ।

१५ । २८६ । ७ । ३१७ । ७ । ३३६ । ११ । ३६७ । २ । ३७३ ।

१५ । ३७७ । ६ । ५१६ । ८ । ५८० । ८ । ७७१ । ७ । ७७३ ।
 १० । ७७५ । ३ ।

गौतम १७७ । ५ । १५३ । १० । १७३ । ८ । २२० । १० । २२७ । १६ ।
 २२६ । १७ । २५७ । १५ । २८२ । १६ । २८७ । १७ । २८५ । ११ ।
 २८६ । ६ । २६६ । १३ । ३०० । ७, ८ । ३५६ । १ । ३७१ । ३ ।
 ३७६ । १० । ३७८ । ११ । ३३१ । ६ । ३३६ । २० । ३३७ । ८ ।
 ३३५ । १ । ३३८ । ६, १० । ३५७ । १२, २० । ३६६ । २० ।
 ३६८ । ६ । ३७५ । ७ । ३८६ । १३ । ३८० । १५ । ५२३ । १६ ।
 ५५८ । १६ । ५८७ । १७ । ५८६ । १२ । ५६० । ७ । ५६१ । १६ ।
 ५६८ । १५ । ६०३ । ७ । ६१२ । ७ । ६१६ । ६ । ६२७ । ८ ।
 ६३२ । ७ । ६३० । २० । ६३२ । ११ । ६३५ । १० । ६६६ । ६ ।
 ६८६ । १२ । ६८८ । १६ । ७०२ । ६ । ७१२ । ११ ।

छ ।

छागलेय ५२६ । १३ । ६७७ । २२ । ७२८ । १२ ।

ज ।

जातूकर्ण ५८१ । ३, १२ । ६७३ । ७ । ७३६ । ८ । ७५६ । १५ । ७६५ ।
 १३ । ७६७ । १० । ७७० । ८ ।

जाबाल ५८१ । ५ ।

जाबालि २३१ । ७ । २३७ । १० । ३५६ । १५ । ६६५ । ३ । ७६५ । ७,
 १६ ।

जैमिनि ३३६ । २१ । ५६६ । १६ ।

द।

दक्षः १४३।१३। २१३।११। २१७।३। २१८।६। १२। २१९।
 ६। २२२।१०। १७। २२०।१४। २२६।१२। २४०।४।
 २२१।२। २६७।१६। २६६।१६। २७५।१३। २७८।१२।
 २८६।१७। २८४।१७। २०६।१५। २०८।२, ७। २११।
 २। २२७।२। २८४।१४। २८५।१०। २८६।१। ५२३।
 ८। ५५१।१६। ५५३।६। ५५५।११। ५५८।१। ५७०।
 ८। ५७१।१७। ५७६।२। ५७८।१। ५७९।१०। ५८५।
 ५। ५८६।१६। ५८८।६। २०।

दत्तात्रेय ५५२।२।

देवज १५३।१५। १६४।२। १६६।१६। १८१।१४। २०२।८।
 २१०।५। १५। २१३।८। २१४।१७। २१५।१। २१७।१२।
 २२६।७। २२६।५। २४५।३। २१६।१, ४। २७७।१६।
 २७८।८। २१६।१३। २२६।२। २४८।१६। २०। २४६।८।
 २५०।१०। १५। २५१।३। २७३।४। २८६।८, १३। २८८।
 ३। ५०४।५, १०। ५११।२०। ५१३।७, १४। ५१४।३, १६।
 ५७६।५। ५७७।११। ५८८।३। ५८८।२, १७। ५८९।
 २२। ६१४।३। ६२३।१७। ६२५।१। ६२१।७। ६२३।२,
 ६, १२। ६२६।१४। ६४६।१५। ६५३।२। ६५७।१०।
 ६६४।८। ६७३।१३। ६८६।६। ६८६।१८। ६८३।३, ७,
 १३, २०। ६८४।४। ६८६।१७। ७०२।११। ७१०।१६।
 ७१२।१८। ७१३।५। ७१४।५। ७१८।४, १६। ७२०।१३।
 ७५८।२। ७५९।२०। ७६३।६। ७६२।४, १३। ७६३।८।

ध।

धर्मी ७२७।४। ७३६।१७।
 धौम्य ६६६।३।

न।

नारद १४४।५, ११। १४५।१४। १८८।१४। २६५।८। २८४।
 १७। २८०।१४। २८१।१३। २८७।३। २८०।१७। २८२।
 ४। २८४।१२। २८०।२। २८३।२, १३। २८६।१६। २८०।
 ६। २८१।१७, १६। २८२।६। २८३।१। २८४।१०। २८६।
 २२। ३०६।२२।
 नारायण २७५।३। २७६।६। २८८।३। ३०१।८। ३४३।८।
 ३५६।१२।

प।

पराशर ७८८।७।
 पारशर ४३८।१०। ४४७।२। ४६४।१५। ६३७।३। ६३८।
 ५। ६४१।२२। ६४२।६। ६५०।२। ६५१।३। ७३१।७।
 ७५६।१८। ७५७।१२।
 पितामह २१७।१५। २१८।१। ५४३।१४। ५४५।६। ५४६।
 ४। ५५२।२। ५५३।१५। ६५६।१।
 पुनर्वसु २४५।६। २६०।२। २७०।१६। ५८०।१२। ६०८।८।
 ६७०।२। ७६०।१६।
 पैठीनसि ६८।५। १४७।७। २२१।२, ७, १८। २६५।१३।
 २७५।१७। २४८।१४। २६७।१६। २६८।४। २६९।२१।

४६४ । १६ । ४६६ । १८ । ५८० । १७ । ५८२ । ५ । ५८० । ७ ।
 ५८६ । ३ । ६१७ । ६ । ६१८ । १३ । ६१० । १८ । ६१३ । १० ।
 ६१८ । ११ । ६१९ । १७ । ६१८ । ८ । ७१० । १७ । ७१६ । १५ ।
 ७६१ । ४ । ७६२ । ३ । ७६७ । १३ । ७७५ । ७ । ७८० । १२ ।

प्रचेताः २२१ । १६ । २५६ । २ । २६३ । ८ । ३४४ । १२ । ३५१ । १५ ।
 ३६६ । ४ । ६१० । १० । ६१५ । २२ । ६१० । २२ । ६५० । १८ ।
 ६७० । १३ । ६८७ । १४ । ७०० । १४ । ७०२ । ८ । ७२० । ७२० ।
 १६ । ७३२ । १२ । ७३५ । ६ । ७४४ । १५ । ७४५ । ११ । ७४८ ।
 ११ । ७४८ । १७ । ७५० । ८ । ७५० । १५ । ७६७ । ४ ।
 ७८३ । ७ । ७८२ । ७८२ । १७ । ७८३ । १६ ।

प्रजापति १४७ । १५ । १५१ । १३ । १५६ । १२ । २४४ । १६ । २७३ ।
 १० । २८५ । ५ । ५४४ । ३ । ६११ । २२ । ६७१ । १५ ।

ब ।

बृहत्प्रचेताः ५८० । ३ ।

बृहन्ननु २७० । २ । ५८६ । २२ । ६१२ । १२ । २११ । ६६५ । ८ ।

बृहत्स्यति ७५ । ५ । ७६ । १० । ७७ । ३ । १११ । १ । ११३ । ११ ।
 ११५ । ६ । १४३ । ५ । १७२ । ७ । १७६ । १६ । २२४ । ३ ।
 २७० । १० । २८३ । १० । २९१ । १० । ३१५ । १० । ३७२ । ५ ।
 ३७६ । १३ । ३८८ । १३ । ३८८ । ६ । ४२७ । ५ । ४७४ । ५ ।
 ४८६ । १ । ५०१ । ७ । ५०० । ११ । ५०६ । १७ । ५७६ । १७ ।
 ५८१ । ६ । ५८८ । १५ । ५८५ । ११ । ५८६ । १६ । ६०६ । २१ ।
 ६१४ । ६ । ६१६ । ३ । ६२० । ४ । ६५४ । २ । ६७८ । २० ।
 ६८८ । ५ । ७१४ । ११ । ७३० । १४ । ७५५ । ८ । ७५६ । १२ ।
 ७६३ । १६ । ७८५ । १० । ७८६ । ११ ।

बैजवाय ४३८ । ६ । १७ । ४४२ । १ । ४४३ । १६ । ४५१ । १६ । ७२२ ।
 १ । ७३६ । ३ । ७३७ । ४ ।

बौधायन वा बौधायन १०८ । १४ । १३४ । ७ । १५७ । ६ । १६३ । ११ ।
 २१५ । १६ । २१६ । १० । २२५ । ४ । २२२ । ४ । २२८ ।
 १५ । २४५ । ६ । २६३ । १ । २७२ । १७ । २८० । १६ । २८२ ।
 ७ । २८६ । ८ । २८१ । ३ । २८६ । १५ । ३०० । १४ । ३१६ ।
 १७ । ३१६ । १६ । ३३० । ११ । ३३३ । १० । ३४१ । १४ । ३४७ ।
 २ । ३५७ । १७ । ३६४ । १३ । ३६८ । १४ । ३६४ । १० । ४७२ ।
 १६ । ४७३ । १२ । ४७६ । १० । ४७७ । २ । ४८१ । १० ।
 १८ । ४८३ । १८ । ४८८ । ६ । ४८८ । १६ । ४८८ । ६ । ५१० ।
 २ । ५१६ । ६ । ५२१ । ६ । ५२८ । १४ । ५२८ । १५ । ५४० । ३ ।
 ५४२ । ६ । २० । ५४४ । १५ । ५४६ । ६ । ५४७ । ५ । ५५० ।
 २२ । ५५६ । १३ । ५५७ । ५ । ५६३ । १४ । ५६५ । १७ । ५६६ ।
 १ । १५ । ५६७ । ५ । ६६ । ५८३ । १० । ६१० । १६ । ६२४ । १८ ।
 ६४७ । ३ । ६८२ । ६ । ६८७ । १० । ७१२ । १३ । ७२५ । १७ ।
 ७४८ । ८ । ७४२ । ३ । ७४८ । ७ ।

ब्रह्मगर्भ ५८४ । २० ।

ब्रह्मा २७२ । ३ । ६ ।

भ ।

भगवान् ५४ । १५ । ५५ । १४ । १५० । १ । १७१ । ३ । १८२ ।
 ४ । २०३ । १० । २६१ । ११ । ५५५ । ८ ।

भारद्वाज वा भरद्वाज १८० । ३ । १८६ । १६ । २१२ । १७ । २२२ ।
 ४ । २४२ । १६ । २४३ । ३ । २६२ । ३ । २६६ । ७ । ३०७ । ६ ।
 ३०६ । १ ।

७१६ । २२ । ७१८ । १४ । ७१९ । १, १४ । ७२१ । ६ । ७२५ ।
 ८ । ७२६ । २१ । ७२८ । १५ । ७२९ । ६ । ७३२ । १७ । ७३४ ।
 ६ । ७३६ । ८ । ७३८ । १४ । ७४० । ५, १४, १८ । ७४१ । १२ ।
 ७४२ । ६ । ७४४ । ५ । ७४७ । ६ । ७४८ । ४ । ७५० । ६ ।

महोत्ति २१४ । ३ । २१७ । ६ । २५८ । २ । २६५ । ३ । २७६ । १४,
 १६, १८ । २८६ । ११, १५ । २८७ । ८ । ३१८ । ४, ७, १३ ।
 ४६७ । १६ । ४८२ । १३ । ६०२ । २१ । ६०३ । ११ । ६०७ ।
 १८ । ६०८ । १६ । ६११ । १६ । ६१२ । ४ । ६११ । ८ । ६४२ ।
 १३ । ६४७ । १४ । ६७० । १० । ६७४ । ८ । ६७६ । ४ । ७०७ ।
 २० । ७२३ । १०, १७ । ७२७ । १६ । ७५० । २० । ७७१ । ८ ।

मार्कण्डेय २०२ । ५ । २३० । ८ । २३८ । २, ११ । २६१ । १० । २६४ ।
 १६ । ३४२ । ७ । ३४४ । ६ । ३५२ । १६ । ३८१ । ४ । ३८८ । २ ।
 ४०४ । १७ । ४१४ । ४ । ४१७ । २ । ४४३ । ५, १० । ४४५ । ३ ।
 ४६५ । ११ । ५२४ । १ । ५७६ । १३ । ५८४ । १ । ६४५ । ७ ।
 ६५२ । १० । ६५६ । १ । ६६३ । २ । ७०३ । २ । ७०४ । १७ ।
 ७२० । ८ । ७३८ । २० । ७५७ । ३ । ७६१ । ८ । ७८० । ५ ।

मेघातिथि २५६ । ५ । ५५२ । ८ । ५६० । ६ ।

य ।

यज्ञपार्थ ७३३ । ८ ।

यम १२१ । ५ । १३६ । १६ । १७१ । १८ । १७२ । १७ । १८३ । १० ।
 २०८ । १६ । २१२ । ३, १३ । २१४ । १, १४ । २२२ । १ । २२४ ।
 ७ । २२८ । ५ । २२८ । ८ । २३४ । १० । २३६ । १५ । २४२ । ५ ।
 २६० । ८ । २६३ । ११ । २६६ । १२, १६ । २७८ । ३ । २८४ । ५ ।
 २८६ । ३ । २८८ । ६ । ३२४ । ८ । ३३८ । १७ । ३५२ । ३ ।

३५६ । १६ । ३५७ । ४ । ३५८ । १६ । ३७७ । १ । ३८६ । १५ ।
 ४३१ । १८ । ४४२ । ११, २० । ४४३ । १६ । ४४७ । ८ । ४४८ ।
 १ । ४५४ । ६, ८ । ४५५ । ८, ११ । ४५६ । १८ । ४५७ ।
 १८ । ४५८ । २ । ४७७ । १५ । ४७८ । १४ । ४८१ । १३ ।
 ४८२ । १६ । ४८५ । ८ । ४८० । २१ । ४८२ । १३ । ५२७ । ६ ।
 ५३६ । २ । ५६३ । ५ । ५६५ । ६ । ५६७ । १३ । ६०५ । ११ ।
 ६२३ । २२ । ६३४ । १४ । ६४६ । ३ । ६५२ । ७ । ६५७ । ७ ।
 ६६७ । ३ । ६७३ । १७ । ६७७ । १५ । ६७८ । ८ । ६८० । २१ ।
 ६८१ । १ । ६८४ । ७ । ७०० । १६ । ७०१ । ५ । ७०२ । ५ ।
 ७१३ । २२ । ७१४ । २० । ७१६ । ३ । ७२४ । १५ । ७२७ । २ ।
 ७२८ । ६, ८ । ७३० । ८ । ७४० । ८, १८ । ७४७ । १६ । ७६४ ।
 ३ । ७६६ । ५ । ७७८ । ३ । ७७८ । १ ।

अमदमि वा जमदमि ७४६ । ११ । ७५० । २ । ७५७ । १७ । ७६५ । १७ ।

याज्ञवल्क्य ६६ । ५ । ११८ । १३ । १४१ । १३ । १४५ । ५ । १४८ ।
 १ । १५७ । १८ । १५८ । २ । १६४ । १७ । १७१ । १६ । १७६ ।
 १६ । १७८ । १८ । १८३ । ७ । १८५ । १४ । १८६ । १३ । १८८ ।
 १२ । १८० । ३, १६ । २०६ । ६ । २०८ । ३ । २१३ । ५ । २२० ।
 ७, १४ । २२१ । ८ । २२५ । ८ । २२७ । १२ । २५८ । १५ । २६२ ।
 १४ । २६६ । ३ । २७० । ८, १६ । २७८ । ५ । २८३ । ८ । २८१ ।
 १८ । ३०२ । १७ । ३०७ । ११ । ३०८ । २१ । ३१० । ३, १८ ।
 ३१४ । १ । ३१५ । २ । ३२५ । ४ । ३३८ । १७ । ३५१ । १३ ।
 ३५८ । १० । ३७३ । २ । ३८६ । ३ । ३८८ । ५, १७ । ३८९ ।
 ४, ७ । ३८५ । १५ । ४०५ । २, १२ । ४०६ । ८ । ४०७ ।
 १८ । ४१० । ६ । ४१६ । ८ । ४१८ । १८ । ४२१ । १६ ।
 ४२२ । १२ । ४३१ । १ । ४३७ । ८, ११ । ४५२ । १५ । ४५४ ।
 १५ । ४५६ । ८ । ४५७ । ११ । ४५८ । ३ । ४५८ । ८ । ४६० ।

११ ॥ ४६२ ॥ १३ ॥ ४६५ ॥ १ ॥ ४६६ ॥ २० ॥ ४७० ॥ १६ ॥
 ४७८ ॥ १२ ॥ ४७९ ॥ १६ ॥ ४८० ॥ ८ ॥ ४८० ॥ १२, १२ ॥ ४८४ ॥
 ४ ॥ ४८६ ॥ २ ॥ ४८७ ॥ ६ ॥ ४८८ ॥ २१ ॥ ५०१ ॥ ४ ॥ ५०६ ॥
 १६ ॥ ५०८ ॥ २, १६ ॥ ५११ ॥ १३ ॥ ५१२ ॥ ८ ॥ ५१३ ॥ १४ ॥
 ५१४ ॥ ८ ॥ ५१५ ॥ ३ ॥ ५१८ ॥ १२ ॥ ५२१ ॥ ५, १३ ॥ ५२६ ॥ ६ ॥
 ५२८ ॥ २, २० ॥ ५२९ ॥ १८ ॥ ५३१ ॥ ६ ॥ ५३२ ॥ ३ ॥ ५३३ ॥
 १७ ॥ ५३८ ॥ ४ ॥ ५५८ ॥ १२ ॥ ५७७ ॥ ८ ॥ ५८० ॥ १६ ॥ ५८८ ॥
 ६ ॥ ६०२ ॥ १८ ॥ ६१० ॥ १४ ॥ ६१६ ॥ २० ॥ ६२२ ॥ ३ ॥ ६३३ ॥
 १६ ॥ ६३५ ॥ ५ ॥ ६३८ ॥ २० ॥ ६४१ ॥ १२ ॥ ६४४ ॥ १, १६, १६ ॥
 ६४५ ॥ १५ ॥ ६५१ ॥ १६ ॥ ६५५ ॥ १२ ॥ ६५८ ॥ १५ ॥ ६६१ ॥ १७ ॥
 ६६६ ॥ १७ ॥ ६७० ॥ १६ ॥ ६७८ ॥ ८ ॥ ६८३ ॥ १ ॥ ६८६ ॥ २ ॥
 ६८८ ॥ १५ ॥ ७१२ ॥ १ ॥ ७१५ ॥ ५ ॥ ७१६ ॥ २० ॥ ७१८ ॥ ६ ॥
 ७२७ ॥ ११ ॥ ७२८ ॥ १५ ॥ ७३२ ॥ ६ ॥ ७३३ ॥ ५, १७ ॥ ७३४ ॥ २,
 ७ ॥ ७४४ ॥ १६ ॥ ७४५ ॥ १५ ॥ ७५१ ॥ ६ ॥ ७५७ ॥ १ ॥ ७५८ ॥
 ८ ॥ ७६० ॥ ७ ॥ ७६३ ॥ ३ ॥ ७६८ ॥ ४ ॥ ७७० ॥ १२ ॥ ७७६ ॥
 १२ ॥ ७८२ ॥ ७ ॥

योगिवाक्यवक्त्र २४१ ॥ १४ ॥ २४३ ॥ ६ ॥ २४६ ॥ ७ ॥ २५१ ॥ ८ ॥
 २५२ ॥ ४ ॥ २५६ ॥ १३ ॥ २५८ ॥ १२ ॥ २६८ ॥ ७ ॥ २७० ॥ १६ ॥
 २७१ ॥ ६ ॥ २८० ॥ १३ ॥ २८२ ॥ १३ ॥ २८३ ॥ १६ ॥ २८४ ॥ १७ ॥
 २८८ ॥ १६ ॥ २९० ॥ ८ ॥ २९१ ॥ ५ ॥ २९२ ॥ ३ ॥ २९३ ॥ १ ॥
 २९६ ॥ १ ॥ ५२७ ॥ ३ ॥

न ।

कचयम ७४५ ॥ ८ ॥

लोकान्ति वा लौगाक्षि ७४८ ॥ १५ ॥ ७४९ ॥ १४ ॥ ७४३ ॥ ३, २० ॥
 ७४४ ॥ ३ ॥ ७४५ ॥ १४ ॥ ७५५ ॥ १८ ॥ ७७६ ॥ ८ ॥ ७५२ ॥ १३ ॥

७६१ ॥ १३ ॥ ७६५ ॥ १० ॥ ७७० ॥ ६ ॥ ७८० ॥ ६, १५ ॥ ७८४ ॥
 १३ ॥ ७८२ ॥ ७ ॥ ७८३ ॥ ३ ॥ ७८४ ॥ ४ ॥

व ।

वशिष्ठ वा वसिष्ठ १३६ ॥ ११ ॥ १४२ ॥ १४, १७ ॥ १४३ ॥ ३ ॥ १५३ ॥
 ५ ॥ १६३ ॥ १० ॥ १७२ ॥ ४ ॥ १८० ॥ १० ॥ २१५ ॥ १६ ॥ २२४ ॥
 ११ ॥ २५२ ॥ १२ ॥ २५४ ॥ १० ॥ २५५ ॥ ११ ॥ २५६ ॥ ८ ॥ २७४ ॥
 १६ ॥ २९५ ॥ ७ ॥ ३०१ ॥ ६ ॥ ३२१ ॥ ८, १५ ॥ ३३४ ॥ १८ ॥
 ३४६ ॥ २१ ॥ ३५८ ॥ १७ ॥ ३५८ ॥ २२ ॥ ३७५ ॥ ६ ॥ ३८१ ॥ २० ॥
 ३८६ ॥ १६ ॥ ३८२ ॥ १७ ॥ ३८४ ॥ १५ ॥ ५०८ ॥ २१ ॥ ५१६ ॥
 १४, १५ ॥ ५१८ ॥ १६ ॥ ५२६ ॥ १६ ॥ ५२७ ॥ २० ॥ ५७६ ॥ ८ ॥
 ५८२ ॥ १० ॥ ५८८ ॥ १७ ॥ ६०३ ॥ १४ ॥ ६०७ ॥ ५ ॥ ६१८ ॥
 १८ ॥ ६२३ ॥ १५ ॥ ६७६ ॥ १७ ॥ ६८४ ॥ ७ ॥ ६८२ ॥ १ ॥ ६८६ ॥
 १३, २० ॥ ७१२ ॥ १० ॥ ७६० ॥ १२ ॥ ७६८ ॥ १७ ॥ ७८३ ॥ १६ ॥

विश्वामित्र ८० ॥ २ ॥ २१३ ॥ १३ ॥ २८१ ॥ ४, ७ ॥ ४५६ ॥ ५ ॥ ५५० ॥
 १६ ॥ ६४६ ॥ १६ ॥

विष्णु ७६ ॥ १३ ॥ १३६ ॥ १० ॥ १८० ॥ ५ ॥ २०३ ॥ ५ ॥ २०७ ॥ ११ ॥
 २२६ ॥ १६ ॥ २३२ ॥ १६ ॥ २३४ ॥ ७ ॥ २५१ ॥ ११ ॥ २५६ ॥ २ ॥
 २५८ ॥ ६ ॥ २६० ॥ १४ ॥ २६१ ॥ १५ ॥ २७४ ॥ ४ ॥ २८१ ॥ ७ ॥
 २८७ ॥ ५ ॥ ३०० ॥ ४ ॥ ३०५ ॥ १५ ॥ ३१७ ॥ ८, २० ॥ ३४१ ॥ १ ॥
 ३५५ ॥ १० ॥ ३८८ ॥ १२ ॥ ३८८ ॥ १० ॥ ४३६ ॥ ४, १२ ॥ ४५६ ॥
 १८ ॥ ४८४ ॥ ८ ॥ ४८४ ॥ १८ ॥ ५१० ॥ ६ ॥ ५१२ ॥ १६ ॥ ५२६ ॥
 ६ ॥ ५३० ॥ १२ ॥ ५३६ ॥ १ ॥ ५५६ ॥ १३ ॥ ५७६ ॥ २० ॥ ५८८ ॥ १३ ॥
 ५८८ ॥ ५ ॥ ५८८ ॥ २ ॥ ६०२ ॥ १० ॥ ६०५ ॥ ६ ॥ ६०७ ॥ ४ ॥ ६०८ ॥
 ४ ॥ ६१० ॥ ३, १६ ॥ ६११ ॥ ५ ॥ ६१२ ॥ १७ ॥ ६१५ ॥ २० ॥ ६२० ॥

७॥ ६२२। ५॥ ६३३। १२॥ ६३१। १८॥ ६३६। १॥ ६३८।
 २॥ ६५७। ८॥ ६६०। ३॥ ११॥ ७०८। ५॥ ७२३। ५॥ १२॥
 ७३५। १६॥ ७४४। १॥ ७५१। ४॥ ७५७। ८॥ १७॥ ७५५।
 १०॥ ७७७। ८॥ ७८०। ४॥

वृद्धगार्ग्य ३८३। १३॥ ६६८। १४॥ ७८५। ६॥

वृद्धगीतम ३८२। २०॥ ३८३। २०॥

वृद्धपराशर १२७। १४॥ २१६। १३॥ २२०। ३॥ ५४४। ५॥ ५४५।

७॥ ५७७। ३॥ ५८८। ४॥ ६१६। ३॥ ६३१। ३॥

वृद्धबृहस्पति २६०। १५॥ ६६८। ८॥

वृद्धमनु १७५। ६॥ २६७। १॥ ३२३। २१॥ ३७०। १३॥ ३७३। १३॥

३७५। ८॥ ५८५। ७॥ ६०८। १०॥ १५॥ ६१३। ८॥ १२॥ ६४६।

७॥ ६५६। १६॥ ६६३। २१॥ ७०१। १७॥ ७८८। १४॥

वृद्धयाज्ञवल्क्य २३५। ३॥ ५८३। ४॥ ६३८। १८॥

वृद्धवशिष्ठ वा वृद्धवसिष्ठ १७८। ५॥ ३४०। १७॥ ३८२। १०॥ ३८३

। ८॥ ६०३। १५॥ ६५०। १०॥ ६५७। ३॥ ६८२। १३॥ ७३१।

११॥

वृद्धशङ्ख २३१। १३॥

वृद्धशातातप ७४३। १२॥ ७४६। १४॥

व्यास ५८६। ५॥ १०॥ ६३२। ११॥ ७५५। २॥ ७७४। ४॥

व्यासपाद वा व्यासपात् २१८। १६॥ २३१। १०॥ २४८। १२॥ ३१७।

१॥ ५८८। १३॥ ६७५। २०॥

व्यास १०३। ५॥ १०८। ८॥ १४४। १४॥ १६६। ६॥ १७३। ८॥

१७७। ५॥ १८२। ५॥ १८७। १३॥ १८५। ५॥ १८६। ८॥ २३२।

१४॥ २३४। १५॥ २३८। ८॥ २४०। १॥ २४३। १२॥ २४४।

७॥ २५०। ८॥ २५१। ५॥ २६५। ६॥ ८॥ २६७। १०॥ २६८।

४॥ ११॥ २६८। १२॥ २७१। १०॥ २७३। १३॥ २७५। १५॥

२८०। ११॥ २८२। २॥ ८॥ २८५। १७॥ २८८। १५॥ २८९। ४॥
 ३०३। १५॥ ३०४। १२॥ ३०७। ८॥ ३१६। १॥ ३२४। १२॥
 ३३७। १७॥ ३३८। २०॥ ३४४। १४॥ ३५१। २॥ ३६१। २२॥
 ३६३। १४॥ ३६५। ५॥ ३६६। ३॥ ११॥ ३७८। १४॥ ३८२। ५॥
 ४४०। ५॥ ४५२। १८॥ ४५५। २०॥ ४७०। २॥ ५०४। १६॥
 ५०५। १५॥ ५१८। १५॥ ५५०। १०॥ ५५२। २०॥ ५५६। १५॥
 ५८३। १५॥ ५८६। १०॥ ५८९। ७॥ ६२७। २०॥ ६५३। ७॥
 ६७३। २२॥ ७०६। १७॥ ७४५। १८॥ ७५०। १२॥ ७५२। ३॥
 ७६०। १०॥ ७६४। १४॥ ७६६। ८॥ ७६०। १२॥

श ।

शङ्ख २२१। ६॥ २२६। १५॥ २३६। १२॥ २३७। १३॥ २४८। १०॥
 १६॥ २५५। ३॥ २६४। २॥ २६५। १८॥ २७५। ८॥ २८०।
 ८॥ २८३। ११॥ ३०१। १३॥ ३६४। १७॥ ३७४। ११॥
 ४३८। १८॥ ४४०। १५॥ ४४१। ४॥ ४४३। ३॥ १८॥ ४४६।
 २०॥ ४६७। १८॥ ५१३। १॥ ५८६। १॥ ५८७। ६॥ ५८८।
 २१॥ ६००। ७॥ ६०६। १३॥ ६०८। १॥ ६११। ११॥ ६२३।
 ६॥ ६२५। ७॥ ६४५। २॥ ६४८। ५॥ ६५२। १३॥ ६५३। १०॥
 ६६६। १५॥ ६८१। २१॥ ६८८। १८॥ ७०४। ८॥ ७१०। ३॥
 ७१३। १८॥ ७१४। १६॥ ७२२। १८॥ ७३१। २॥ ७४८। १८॥
 ७४८। १३॥ ७६६। १३॥ ७७७। १०॥ ७८६। २॥

शङ्खलिखित १८२। ६॥ २२१। ३॥ ३१६। १२॥ ४४२। ६॥ ४५८।
 १॥ ४८६। १७॥ ४८७। १८॥ ५२७। १५॥ ५८३। ३॥ ६२४।
 १४॥ ७४७। १०॥

शङ्ख ७२५। ४॥ ७२६। ३॥

आश्विन ६६४ । २ ॥ ६६५ । २० ॥ ७७६ । ४ ॥

आतातय १६६ । १६ ॥ १७७ । ३, १८ ॥ १७८ । १७ ॥ २१५ । ८ ॥

२१८ । ३ ॥ २२७ । २ ॥ २३८ । ५ ॥ २५१ । १४ ॥ २६५ । १२ ॥

२७१ । १६ ॥ २८५ । २१ ॥ २८२ । ६ ॥ २८६ । १७ ॥ ३०२ । १० ॥

३३८ । १४ ॥ ३५६ । ७ ॥ ३५७ । ८ ॥ ३७४ । ५, १२ ॥ ३८५ ।

१४ ॥ ३७६ । १७ ॥ ४६६ । १८ ॥ ४७७ । ३ ॥ ४८० । २१ ॥ ५७६ ।

२२ ॥ ५८६ । ४ ॥ ५८७ । ४ ॥ ६२४ । १६ ॥ ६४२ । ४ ॥ ६७६ ।

५ ॥ ६८० । १८ ॥ ६८१ । ५ ॥ ७२५ । १५ ॥ ७६३ । १३ ॥ ७७८ ।

११ ॥ ७७६ । ७ ॥ ७८४ । ५ ॥ ७८८ । ३ ॥

शुभः पुष्प ६४२ । २२ ॥

श्रीमन् १४६ । ७ ॥ २४१ । १७ ॥ २५२ । ६, १६ ॥ २८१ । १२ ॥

२८० । २, ५ ॥ ३१२ । २१ ॥ ३१३ । १० ॥ ३२० । २० ॥ ३४१ ।

१७ ॥ ३६७ । १३, १६ ॥ ४४४ । १ ॥ ५२० । १५ ॥ ५५६ । १८ ॥

६५५ । २२ ॥ ६६२ । १३ ॥ ६८८ । १२, १५ ॥ ७३५ । २० ॥ ७३६ ।

१२ ॥ ७४० । १५ ॥ ७४२ । १० ॥ ७४४ । ११ ॥

श्लोकगीतम् ६४३ । १७ ॥ ६६५ । १७ ॥ ६७६ । १६ ॥ ७७१ । १ ॥

स ।

साधन २४८ । ३ ॥ ३२० । ३ ॥ ३२२ । ११ ॥ ४३६ । ८ ॥ ७२१ । ३ ॥

समस्त १६३ । ६ । ४५५ । १७ ॥ ४६६ । २२ ॥ ६१६ । १६ ॥ ६६७ । ८ ॥

६७० । २१ ॥ ६७१ । १६ ॥ ७१३ । १ ॥ ७१६ । १५ ॥ ७२६ । १६ ॥

७४८ । ४ ॥ ७५३ । १२ ॥ ७६७ । १४ ॥ ७७३ । १४ ॥ ७८० । २ ॥

७८१ । ३ ॥ ७८६ । ११ ॥ ७८० । ६ ॥

सुख ७११ । १० ॥

सर्व १७३ । २ ॥ १८७ । २ ॥ २५८ । ४ ॥ २८२ । १६ ॥ ४३६ । १५ ॥

४८२ । २, १६ ॥ ४८७ । १३ ॥ ५८२ । १३ ॥ ६१८ । २१ ॥ ६४५ ।

१८ ॥

सांख्य २०६ । १३ ॥

ह ।

हारीत १४४ । १ ॥ १४४ । १ ॥ १४५ । २ ॥ १५१ । ३ ॥ १५३ । ७ ॥

२१२ । ६ ॥ २२४ । १० ॥ २२० । १७ ॥ २३५ । ६ ॥ २३७ । ३,

१० ॥ २७२ । २ ॥ २७४ । ३ ॥ २८४ । १२ ॥ २८४ । १० ॥ ३०३ ।

६, १३ ॥ ३१० । २१ ॥ ३१७ । ११ ॥ ३२२ । १८ ॥ ३२५ । ७ ॥

३४१ । ७ ॥ ३६३ । ८ ॥ ३८७ । १ ॥ ४२७ । १४ ॥ ४२८ । १० ॥

४३३ । १२ ॥ ४३६ । १५ ॥ ४३८ । २२ ॥ ४३६ । १६ ॥ ४५२ ।

१२ ॥ ४५४ । १८ ॥ ४५६ । १ ॥ ४६१ । ७, १३ ॥ ४७८ । ६ ॥ ४८५ ।

४ ॥ ५०४ । १४ ॥ ५४३ । ६ ॥ ५४७ । २ ॥ ५५२ । २, १२ ॥ ५७६ ।

७ ॥ ५८६ । १५ ॥ ६११ । ८ ॥ ६१७ । ३ ॥ ६२३ । ६ ॥ ६३१ ।

६ ॥ ६३४ । २१ ॥ ६३८ । १६ ॥ ६७५ । ६ ॥ ६८२ । ७ ॥ ६८६ ।

१३ ॥ ७११ । १० ॥ ७६६ । १३ ॥ ७७२ । ७ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां दार्शनिकाना-
मकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आचार्य २०७ । १३ ॥ ४२४ । १६ ॥ ५२४ । १७ ॥ ५२५ । १३, १६ ॥

ज ।

जैमिनि ४ । २ ॥

त ।

तार्किक ७६ । २ ॥ ८२ । ११ ॥

य ।

यतञ्जलि ३७ । १२ ॥ ४० । ३ ॥ ६३ । ५ ॥

प्रभाकर २७ । ५ ॥

प्रभाकर ७६ । १२ ॥ ८२ । ११ ॥

भ ।

भट्टपाद १०४ । ७ ॥

भट्टाचार्य ११ । २४ ॥

भट्ट ७६ । ६ ॥ ८२ । १२ ॥

म ।

मीमांसक ७६ । ५ ॥

व ।

वादरायण ४८ । १२ ॥ ८८ । २ ॥ ८६ । ६ ॥

वार्त्तिककार ५५ । ७ ॥

विवरयकार ३४ । १ ॥ १४० । १४ ॥

विश्वरूपाचार्य ५१ । १४ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितनिबन्धकर्तृणामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

इ ।

दिवसामी ६७१ । १२ ॥ ६७२ । १६ ॥ ६८७ । ८ ॥ ७६६ । ५ ॥

स ।

संग्रहकार २८५ । ७ ॥ ४४६ । ४ ॥ ४८२ । १० ॥ ५८५ । ६ ॥ ६०६ ।

१० ॥ ६८६ । ७ ॥ ७३० । १२ ॥

(५०)

पराशरमाधवोत्तिष्ठितानां प्रवचनानामका-
रादिकसेख प्रज्ञापनपथम् ।

(आचारकाण्डम्)

आ ।

आथर्वणशाखा वा आथर्वण १५३ । ३, २२ ॥ १५५ । ६ ॥

आथर्वणी श्रुतिः ३८७ । १६ ॥

आहनिश्रुतिः ५३८ । १३ ॥

उ ।

उत्तरतापनीय ८७ । ७ ॥

क ।

काठक ७२८ । २२ ॥ ७३५ । ३ ॥

कवस्योपनिषत् ३६ । ८ ॥

कौषितकिब्राह्मण १६१ । ८ ॥ ५०९ । १३ ॥

क्षुरिका ३६ । ११ ॥

ख ।

खन्दोगब्राह्मण १६२ । २ ॥

खन्दोगशाखा १८८ । ७ ॥

(५१)

खन्दोगश्रुतिः ३६१ । ३ ॥

खान्दोग्य ५१ । ५ ॥

अ ।

आवाकश्रुतिः ५३२ । १८ ॥ ५३५ । १६ ॥ ५३७ । २० ॥

त ।

तापनीयश्रुति ३६१ । ३ ॥

तैत्तिरीयक १६१ । १३ ॥

तैत्तिरीयब्राह्मण १६१ । ७ ॥ २६८ । ५ ॥ ३११ । ६ ॥

प ।

परमहंसोपनिषत् ५५३ । ७ ॥

पिप्पलादशाखा ५३८ । ६ ॥

ब ।

बह्वृचब्राह्मण ५५५ । १७ ॥

बह्वृचोपनिषत् ८० । १७ ॥

ब्राह्मण ५३५ । १३ ॥

म ।

मन्त्रोपनिषत् ३६ । १७ ॥

(५२)

मैत्रायणश्रुतिः ५४८ । ४ ॥

मैत्रेयब्राह्मण ६० । १ । ११६ । ८ ॥

य ।

मनुर्वेद २५६ । ४ ॥

व ।

वाजसनेयक ४७१ । १४ ॥ ५०३ । ४ ॥ ५३६ । १५ ॥ ५५४ । १५ ॥

६२६ । १२ ॥ ६२७ । ६ ॥

वाजसनेयब्राह्मण १६३ । २ ॥ १६२ । ६ ॥ १६७ । ६ ॥ ५५४ । १५ ॥

वाजसनेयिब्राह्मण १०० । ६ ॥

वाजसनेयिश्रुति १० । ६ ॥ १५४ । ६ ॥

वैश्वदेव १० । ६ ॥

श ।

श्वेताश्वतरब्राह्मण ६८ । ४ ॥ १६६ । ३ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषद् ८६ । १, ६ ॥

(५३)

पराशरमाधवोल्लिखितानामनिर्दिष्टप्रवचनानां

श्रुतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

म ।

मन्त्र वा मन्त्रवर्ण १६६ । ६, १२ ॥ ४७१ । ६ ॥ ५०१ । १६ ॥ ५३५ । ६ ॥

श ।

श्रुति ६ । १ ॥ १० । ५, १० ॥ ११ । ४ ॥ ३४ । ५ ॥ ३५ । ८ ॥ ४२ ।
१३ ॥ ४३ । ४, ६ ॥ ४४ । ५ ॥ ४५ । ३ ॥ ४७ । १२ ॥ ४८ । ६ ॥
५२ । १३, १७ ॥ ५६ । १२ ॥ ६१ । १३ ॥ ६२ । ५ ॥ ६८ । ८ ॥
८२ । ६ ॥ ८८ । १३ ॥ ८९ । ६, ११ ॥ ९३ । ६, १२ ॥ ९५ । ३, ७,
१५ ॥ ९६ । ७, १२ ॥ ९७ । ३ ॥ १०५ । ६ ॥ १०८ । ७ ॥ १०९ ।
७ ॥ ११६ । ५ ॥ १३० । १०, ११ ॥ १३७ । ४ ॥ १३८ । १ ॥ १४१ ।
२ ॥ १५१ । १० ॥ १५२ । ६ ॥ १५४ । १४, १६ ॥ १६२ । ६, १२ ॥
१६४ । ७, ८ ॥ १८२ । १२ ॥ १८१ । १ ॥ १८२ । ११ ॥ १८५ । ६ ॥
१८७ । १४ ॥ १८८ । ४ ॥ १८९ । ४, ७, १० ॥ २०१ । ६ ॥ २०५ ।
७, ११ ॥ २०७ । १० ॥ २०६ । १६ ॥ २०७ । ८ ॥ २११ । १७ ॥
२१२ । ५ ॥ २१३ । ४ ॥ २१४ । १२, १८, १९ ॥ २३६ । ४ ॥ २३७ ।
१३ ॥ २४२ । १३ ॥ २४३ । १६ ॥ २४७ । १ ॥ २४८ । ७ ॥ २५३ ।
१६ ॥ २६६ । १८ ॥ २७२ । २ ॥ २७३ । १० ॥ २८८ । १२ ॥ ५०० ।
१२ ॥ ५०१ । १३ ॥ ५०२ । ३ ॥ ५२२ । ८ ॥ ५२५ । ६, ७ ॥
५२८ । १० ॥ ५३३ । ५ ॥ ५३५ । ५, २२ ॥ ५३८ । २२ ॥ ५४८ ।
१, १० ॥ ५५१ । ११, १२ ॥ ५५५ । २ ॥ ५५८ । ६ ॥ ५७० । १६ ॥
५७५ । ५ ॥ ५८२ । १६ ॥ ६६० । १ ॥ ७१५ । २१ ॥ ७७३ । १ ॥

(५४)

पराशरमाधवोल्लिखितानां स्मृतीनामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आपस्तम्बसूत्र १६१ । २ ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट ४३८ । १३ ॥

क ।

कर्मप्रदीप ७५४ । १३ ॥

कल्पसूत्र ५६ । १३ ॥

ग ।

गृह्यपरिशिष्ट २६१ । ५ ॥ २४० । ७ ॥ २४६ । ८ ॥ ४४१ । ८ ॥ ४८८ ॥

१६ ॥ ६४२ । १७ ॥

च ।

चतुर्विंशतिमत १० । १ ॥ २८४ । १६ ॥ २४० । ७ ॥ २४१ । १० ॥

२४२ । १३ ॥ २५६ । ५ ॥ २६१ । १५ ॥ २४० । ३ ॥ ६०४ । ३ ॥

६२२ । १५ ॥ ७०० । १२ ॥ ७३२ । ३ ॥ ७३६ । ७ ॥ ७८४ । ६ ॥

(५५)

प ।

परिशिष्ट ३४० । १४ ॥

व ।

वैखानससूत्र ५२६ । १५ ॥ ५२७ । १ ॥ ५२८ । ८ ॥

ष ।

षट्त्रिंशत्मत २२५ । ५ ॥ २२७ । ५ ॥ २६६ । ८ ॥ ३८५ । २ ॥ ५६३ ।

४ ॥ ६०५ । ८ ॥ ६२२ । १२ ॥

षड्विंशत्मत ६०४ । ५ ॥ ७१० । १५ ॥

स ।

सांख्यायनगृह्य ४३८ । १८ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानामनिर्दिष्टस्मृत्यानां
स्मृतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

स ।

स्मृति वा स्मृत्यन्तर ०६ । ६ ॥ ५१ । ११ ॥ ५२ । १५ ॥ ५५ । ११ ॥
६६ । १२ ॥ १०१ । २ ॥ १०२ । १० ॥ २०६ । ८ ॥ २१० । १८ ।
२२१ । ३ ॥ २६८ । १८ ॥ २७२ । १० ॥ २८० । २ ॥ २८३ । १३ ॥
३१८ । १० ॥ ३२६ । ६ ॥ ३२७ । ११ ॥ ३३५ । १३ ॥ ३५० । ३ ॥
३५३ । १६ ॥ ३०६ । २० ॥ ३३३ । १५ ॥ ३६८ । ८ ॥ ३८७ । ६ ॥
३८६ । ८ ॥ ५०८ । १० ॥ ५१० । १२ ॥ ५२० । ५, ८ ॥ ५३६ । ८ ॥
५३७ । १८ ॥ ५३८ । ७ ॥ ५३७ । ८ ॥ ५५१ । २, ६ ॥ ५५५ । १३ ॥
५५६ । ३ ॥ ५६७ । २ ॥ ५७३ । ७ ॥ ५७८ । २२ ॥ ५८२ । १० ॥
५८५ । १३ ॥ ५८६ । १३ ॥ ५८७ । ११ ॥ ६०७ । १ ॥ ६१६ । ७ ॥
६२० । २१ ॥ ६२१ । ७ ॥ ६३६ । १८ ॥ ६५६ । १७ ॥ ६६६ । ६ ।
६७१ । ५ ॥ ६७६ । ११ ॥ ६८० । ६ ॥ ६८२ । ५, ८ ॥ ७०७ । १६ ॥
७०८ । ८ ॥ ७१० । ६ ॥ ७१३ । ११ ॥ ७१५ । १५ ॥ ७२० । १२ ॥
७२१ । ११ ॥ ७२३ । ७, १२ ॥ ७२८ । ३ ॥ ७३८ । १५ ॥ ७४७ ।
८ ॥ ७५२ । १० ॥ ७६२ । ६ ॥ ७६३ । १० ॥ ७६७ । ११ ॥ ७६५ ।
६ ॥ ७६८ । ३ ॥ ७८१ । ६ ॥ ७८० । ३ ॥ ७८२ । १२ ॥ ७८७ । ८ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानां पुराणानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आदित्यपुराण ७६ । ५ ॥ १३७ । १२ ॥ १६३ । ११ ॥ २१६ । ३, ६ ॥
३२३ । १० ॥ ३७२ । ११ ॥ ३७३ । १० ॥ ३८० । ८, ११ ॥ ३८६ ।
६ ॥ ७०७ । १३ ॥
आदिपुराण २६१ । १ ॥ ३८१ । १३ ॥ ६०३ । ७ ॥ ६१५ । ७ ॥ ६१६ ।
८ ॥ ६५२ । १७ ॥ ६५५ । ७ ॥ ६६५ । १३ ॥ ६६७ । २० ॥ ६७० ॥
६ ॥ ७०१ । १२ ॥ ७०७ । ६ ॥ ७२७ । ७ ॥

क ।

कालिकापुराण ५५६ । ७ ॥
कूर्मपुराण ५२ । ६ ॥ ६३ । ६ ॥ ८३ । १२ ॥ ८५ । १० ॥ ८७ । ५ ॥
११८ । २ ॥ १३६ । १ ॥ १३१ । ५ ॥ १३२ । १० ॥ १३६ । १३ ॥
१३६ । १, १२ ॥ १५२ । १ ॥ २०१ । १७ ॥ २०२ । १५ ॥ २०७ ।
१ ॥ २२३ । १० ॥ २२५ । १५ ॥ २३६ । ६ ॥ २५० । २ ॥ २५८ ।
१० ॥ २७० । ५ ॥ २७३ । ११ ॥ २७६ । २ ॥ २८३ । १६ ॥ २८६ ।
१३ ॥ २८७ । ५ ॥ २८७ । १२ ॥ ३०६ । १७ ॥ ३०८ । ७ ॥ ३०६ ।
६ ॥ ३११ । १३ ॥ ३१६ । ७ ॥ ३२७ । ७ ॥ ३३२ । १२, १८ ॥
३३५ । १३ ॥ ३३८ । ६ ॥ ३४१ । ७ ॥ ३४२ । १० ॥ ३४७ । ३ ॥
३४५ । ५ ॥ ३४७ । ६ ॥ ३६० । ५ ॥ ३६५ । २, ११ ॥ ३६६ । ७ ॥

(५८)

३६८। ११॥ ३७२। १३॥ ३७७। १५॥ ३७८। १॥ ३८८। ६॥
३२६। २०॥ ३३०। ५॥ ३३३। १३॥ ३५०। २॥ ३६१। १६,
१७॥ ५०१। ११॥ ५१८। ३॥ ५२२। ३॥ ५३०। १३॥ ५३२।
५॥ ५३८। १०॥ ५३८। २॥ ५६८। १७॥ ५७६। १५॥ ५७८।
८॥ ५८२। ३॥ ५८६। १६॥ ५८७। २२॥ ५८८। १०॥ ६१३।
२१॥ ६१२। १८॥ ६३५। ७॥ ६३६। १२॥ ६६०। १३॥
६८६। १३॥

ग।

मन्त्रपुराण १८६। ५॥

न।

नन्दिकेश्वर ३३५। ८॥

नृसिंहपुराण २३२। १०॥ २८०। १७॥ २९६। १६॥ ३३७। ६॥
३५८। १२॥ ३५८। ६॥ ५३३। ३॥ ५३८। ८॥ ५६८। २॥

प।

पद्मपुराण २२३। १६॥ ५३०। १६॥ ७५५। १८॥

प्रभासखण्ड ६०६। १८॥

पुराणसार ६८। ७॥ ७३। ८॥ ११३। ७॥ २२२। ६॥ ३०५। १६॥
३२३। १८॥ ३२७। १५॥ ३५३। १३॥ ५१३। १५॥

ख।

अक्षपुराण १२०। २॥ १२३। ५॥ १६६। १॥ २८५। ६॥ २६०।
१२॥ ३६६। १७॥ ३७१। ६॥ ५०८। ५॥ ५८२। १॥ ५८३।
१८॥ ६०२। २॥ ६०७। २०॥ ६०८। ७॥ ६१७। ८॥ ६६६। ६३३।
३॥ ६३७। १०॥ १८॥ ६३८। ८॥ ७११। १६॥ ७३६। ८॥

(५९)

अक्षायुपुराण १८८। ८॥ २१५। ५॥ २२८। ११॥ २३२। २॥ २३६।
१२॥ ३८६। २२॥ ६५३। १५॥ ६६६। ८॥ ६७८। १८॥ ६८०।
३॥ ६८६। ८॥ ६८७। ११॥ ६८८। ३॥ ७०८। १३॥ ७२२।
३॥ ७२८। ६॥ ७३२। ३॥ ७३७। १८॥ ७५३। २॥ १०॥ ७७६।
२०॥

भ।

भविष्यपुराण वा भविष्यत्पुराण २८८। २॥ ३६८। ६॥ ३३१। ५॥
३५३। २॥ ३६०। ३॥ ६३३। ७॥ ६८३। १७॥ ७११। ३॥
७१३। ८॥ ७६३। ७॥ ७६८। ८॥ ७७३। ७॥ २१॥ ७८३। १०॥
भविष्योत्तरपुराण १७३। १३॥ १७६। १३॥ १७८। १॥ ५८७। १२॥

म।

मत्स्यपुराण वा मत्स्य १०२। ८॥ १३६। १॥ १५८। ८॥ १८२। २॥
२३३। ६॥ २६१। ६॥ २८३। १८॥ ३२३। १५॥ ३३३। ८॥
३८३। २॥ ३६५। ८॥ ५५८। १३॥ ५६०। १॥ ५८८। २१॥
६५७। १६॥ ६५८। ७॥ ६८८। २॥ ७००। ५॥ ७०५। १३॥
७२२। १५॥ ७२३। २०॥ ७२६। ६॥ १३॥ ७३२। ८॥ ७३३।
१३॥ ७५५। ५॥ १३॥ ७५६। २॥ ७५८। २॥ ७६०। १८॥
७६३। १८॥

मार्कण्डेयपुराण १५८। ११॥ २२३। १५॥ २३३। १५॥ ३३७। १२॥
३६३। ८॥ ३८६। १७॥ ३६८। १०॥ ७०७। १८॥ ७२२। ७॥
७८७। ६॥

ल।

लिंगपुराण ७५। १०॥ ८५। ६॥ ३११। ८॥ ५०३। २२॥ ५५८। ७॥

व।

वराहपुराण २७७।७॥ ७१६।१७॥ ६६७।६॥
 वज्रिपुराण वा आग्नेयपुराण वा आग्नेय १६५।८॥ २७८।१३॥ ३१६।
 ७॥ ३२७।३॥ ३२८।१३॥
 वामनपुराण १०७।१६॥ २६२।६॥ २६५।१६॥ ५३७।६॥
 ५६७।८॥
 वायुपुराण २८१।२०॥ ७५२।६॥ ७०३।७॥ ७३८।११॥ ७४०।
 ११॥ ७४३।१॥ ७४७।८॥ ७५७।२॥ ७५८।१७॥
 विष्णुपुराण ७६।२॥ ११५।११॥ १३२।७॥ १४२।१॥ १४६।६॥
 २०७।७॥ २११।७॥ २१४।६॥ २४६।२॥ २६४।११॥
 २७८।१८॥ २७९।११॥ २८५।३॥ ३१५।१३॥ ३१६।१४॥
 ३२२।१४॥ ३२३।१८॥ ३२६।६॥ ३४२।१६॥ ३४७।१६॥
 ३५२।११॥ ३५७।१०॥ ३६४।७॥ ३६६।१६॥ ३८०।२॥
 ३८५।१६॥ ३८६।८॥ ३८७।७॥ ३८८।१५॥ ४१८।२०॥
 ४१९।१५॥ ४४१।३॥ ४४४।११॥ ४६७।६॥ ४७४।८॥
 ४८६।१०॥ ४८२।१५॥ ४५७।२०॥ ४८३।१२॥ ४०८।१॥
 ४१६।१८॥ ४४३।१७॥ ४८५।१३॥ ४८८।७॥

श।

शिवपुराण वा शैवपुराण ३३६।७॥ ४३४।२॥

स।

स्कन्दपुराण वा स्कन्द ८६।७॥ ६७।१०॥ १०६।१४॥ ११०।१॥
 १२१।१॥ १६६।६॥ १७२।११॥ १७५।३॥ १७८।७॥
 १८१।६॥ १८४।६॥ १८५।१२॥ १८७।५॥ ३२४।६॥
 ३८४।७॥ ४३६।६॥ ५४४।११॥ ५४५।१॥ २७॥ ५४६।
 १४॥ ७७७।६॥ ७८१।२॥

पराशरमाधवोद्धिखितामनिर्दिष्टपुराणनाम्नां
 पुराणसन्दर्भानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

उ।

उमामहेश्वरसंवाद ७३।१८॥ ४८४।२१॥

प।

पिटृगाथा ३२५।१६॥ ७४४।२॥

पुराण वा पुराणान्तर १२३।१२॥ २२२।६॥ २३५।१४॥ २६३।
 १७॥ २८०।२१॥ ३०४।१०॥ ३१६।१२॥ ३२५।१॥ ३५६।
 १५॥ ३६२।३॥ ३६३।११॥ ३७५।१॥ ३८७।१३॥ ४४२।
 १४॥ ६७८।६॥ ४८२।७॥ ५०३।२२॥ ५४३।१८॥ ६०५।
 ३॥ ६५६।२१॥ ६६७।११॥ ६७३।२०॥ ६८५।४॥ १५॥
 ६६७।१८॥ ७०८।१७॥ ७२०।१८॥ ७२८।१८॥ ७२९।१२॥
 १७॥ ७३०।५॥ ७३५।११॥ ७३८।३॥ ७६१।२०॥

व।

वायवीयसंहिता ५३।२॥

स।

सुतसंहिता ८६।४॥

(६२)

पराशरमाधवोल्लिखितानां इतिहासग्रन्थानां

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

अनुशासनपर्व १२ । ८ ॥ ७३ । १८ ॥ १३३ । ७ ॥ १५६ । १ ॥ २१६ ।

१६ ॥ ३६७ । १७ ॥ ४०८ ॥ १४ ॥ ४१६ । १७ ॥ ४१६ । ३ ॥ ४२० ।

५ ॥ ४८४ । १६ ॥ ४६६ । ५ ॥

अश्वमेधपर्व ६६ । २ ॥ १०६ । १७ ॥ १२० । ४ ॥ १५० । १६ ॥ १५२ ।

१० ॥ ३१३ । १७ ॥ ३२७ । १८ ॥ ३५० । १५ ॥ ३५५ । ३, १३ ॥

३५६ । ४ ॥ ३६३ । २ ॥ ३६५ । ८ ॥ ३६७ । १६ ॥ ३७० । ६ ॥

३७४ । ८ ॥ ३७५ । १२ ॥ ३७६ । २ ॥ ४१८ । ४ ॥ ४२८ । १२ ॥

४६५ । १४ ॥ ५५६ । १६ ॥

आ ।

आरण्यपर्व ११८ । ११ ॥ १२१ । १३ ॥ १२२ । १८ ॥ १२४ । ६ ॥

ग ।

गीता ५४ । १५ ॥ ५६ । ३ ॥ ७७ । १२ ॥

(६३)

म ।

महाभारत ७६ । १२ ॥ ८१ । २ ॥ ८२ । ३, १० ॥ १७४ । ६ ॥ १७६ ।

७ ॥ २०३ । १३ ॥ २०४ । २ ॥ २१० । १२ ॥ २७५ । १८ ॥ ३६३ ।

५ ॥ ३६५ । १० ॥ ५०२ । १६ ॥ ५३४ । १२ ॥ ५०२ । ३ ॥ ६६६ ।

२२ ॥

र ।

राजधर्म ११६ । ८ ॥

रामायण ४१५ । ६ ॥

श ।

शल्यपर्व ४८४ । १६ ॥

शान्तिपर्व ३६६ । ४ ॥ ३६८ । २ ॥ ३६६ । १८ ॥ ४०४ । २ ॥ ४०६ ।

१६ ॥ ४०८ । २१ ॥ ४१३ । ७ ॥ ४१४ । १७ ॥ ४१५ । १२ ॥ ४१६ ।

२१ ॥ ४१८ । ७ ॥ ४१६ । २० ॥ ४२० । १४ ॥

(६४)

पराशरमाधवोल्लिखितानां श्रुतिस्मृतिपुराणेति-
हासातिरिक्तग्रन्थानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

ज ।

ज्योतिःशास्त्र १८० । १३ ॥ २६२ । ११ ॥

न ।

निगम ६७५ । ६ ॥ ७०६ । १५ ॥ ७२६ । १० ॥ ७३७ । १२ ॥ ७४८ । ७ ॥

प ।

प्रयत्नसार ३५ । ३ ॥

व ।

प्रज्ञाविश्लेष ७२६ । १० ॥

व ।

विष्णुधर्मोत्तर १६५ । १३ ॥ १७१ । १० ॥ १७२ । ६ ॥ १७५ । ११ ॥
१७८ । १५ ॥ १७९ । १२ ॥ १८० । १३, १८ ॥ २०२ । १२ ॥ २६३ ।
५ ॥ २८३ । १६ ॥ ३३० । २ ॥ ३५१ । १४ ॥ ३६० । १६ ॥ ३०६ ।
६ ॥ ३२३ । ७ ॥ ३६० । ४ ॥ ३८२ । १० ॥

श ।

शिवधर्म १७७ । २ ॥

शैवागम १२६ । ६ ॥

(६५)

पराशरमाधवोल्लिखितानां दार्शनिकग्रन्थानां
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

उ ।

उत्तरमीमांसा ५२६ । ५ ॥ ५३३ । १५ ॥

ज ।

जमिनिद्वय ४६ । १० ॥ ५४ । १ ॥

य ।

योगसूत्र ३७ । १२ ॥

व ।

वार्त्तिक ५१ । १४ ॥

वैद्यासिकभाष्य ३७ । १२ ॥

वाससूत्र ४१ । ४ ॥ ५१ । ११ ॥

(१६)

पराशरमाधवोत्तिष्ठितानां निबन्धग्रन्थानां
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

अथर्ववेद ६०१ । १० ।

—

ब ।

बृहज्जैमिनि ६०१ । १० ।

—

स ।

सूक्तिसंग्रह ७८६ । ५॥ ७८६ । २॥

—